

ZBORNİK
BEOGRADSKÉ OTVORENE ŠKOLE

RADOVI STUDENATA
GENERACIJA 2008/2009

COLLECTION OF ESSAYS
OF THE BELGRADE OPEN SCHOOL

STUDENTS' ESSAYS
GENERATION 2008/2009

Izdavač

Beogradska otvorena škola
Beograd, Masarikova 5, Palata Beograd, XVI sprat
Tel: +381 11 30 65 800, 30 61 372
Faks: +381 11 36 13 112
Elektronska pošta: bos@bos.rs
<http://www.bos.rs>

Za izdavača

Vesna Đukić

Urednik

Vladimir Pavićević

Stručni odbor

Prof. dr Refik Šećibović (predsednik), Beogradska otvorena škola
Dr Galjina Ognjanov, Ekonomski fakultet u Beogradu,
Mr Jovan Protić, Beogradska otvorena škola
Mr Vladimir Pavićević, Beogradska otvorena škola
Marinko Vučinić, Beogradska otvorena škola

Lektor i korektor

Miroslav Maksimović

Slog i prelom

Damir Matić

ISBN

978-86-83411-59-7

Objavlivanje ovog Zbornika je omogućila Telenor fondacija

Ocene iznesene u radovima predstavljaju lični stav autorki i autora i ne izražavaju
mišljenja Beogradske otvorene škole niti Stručnog odbora Zbornika

ZBORNIK
BEOGRADSKE OTVORENE ŠKOLE

RADOVI STUDENATA
GENERACIJA 2008/2009

COLLECTION OF ESSAYS
OF THE BELGRADE OPEN SCHOOL

STUDENTS' ESSAYS
GENERATION 2008/2009

Beograd
Belgrade
2012

SADRŽAJ ∞ CONTENTS

Predgovor9

DRUŠTVENA TEORIJA ∞ Social theory

Biljana Glišović

Komisija za istinu i pomirenje: Južna Afrika vs SR Jugoslavija
The Commission for Truth and Reconciliation:

South Africa vs Yugoslavia13

Đurđa Đukić

Autoritarna i demokratska ličnost

Authoritarian and democratic personality.....21

Đurđa Timotijević

Teror pod velom patriotizma

Terror under veil of patriotism29

Dragana Mrvoš

Lokalna samourava republike srbije u procesu

evropskih integracija.....38

Ivan Nišlić

Rasna segregacija u gradovima Sjedinjenih Američkih Država
na primerimu Detroita

Racial segregation in the cities of the United States -

example of Detroit.....49

Јелена Николић

Сарадња Међународног комитета Црвеног крста
са националним друштвима за време оружаног сукоба
у Хрватској 1991 - 1992

The cooperation of the International Committee of the

Red Cross with national societies during the armed

conflict in Croatia 1991 - 199267

Kristina Miletić
Studentski protesti 1968.
Student protests of 196881

Lidija Levkov
Politika vlasti prema Bošnjacima u Sandžaku
Government policies against Bosniaks in Sandzak.....92

Miloš Đinđić
Izborni sistem Srbije – iskušenja i rešenja
The Electoral System in Serbia - Temptation and Solutions.....104

Miloš Jovanović
Izazovi multikulturalizma
Challenges of Multiculturalism115

Nevena Jovanović
Da li su obojene revolucije donele demokratiju postkomunističkim
društvima ? (Komparativna iskustva Srbije i Gruzije)
Did Colored Revolutions Brought Democracy
to Post-Communist Societies.....127

Зорица Маџејић
Процес децентрализације у Србији
The Process of Decentralization in Serbia.....141

EVROATLANTSKE INTEGRACIJE ∞ EURO-ATLANTIC INTEGRATION

Дамјан Буџирић
Аспекти процеса придруживања Србије ЕУ
Aspects Serbia`s EU Integration155

Jelena Obradović
Justice in the third pillar of european union
Pravda u Trećem stubu Evropske Unije165

Јована Јоковић
Политика образовања и младих у Европској унији
Education and Youth Policy in the European Union.....174

Злајко Стојановић

Подељена сувереност у Европској унији

Divided Sovereignty in the European Union.....193

EKONOMIJA ∞ ECONOMY

Marjana Brkić

Privatne robne marke lokalno i globalno

PRIVATE LABELS, local and global view.....205

Sanja Kuzeljević

Psihološki uticaj reklame na čoveka

Psychological influence of a commercial214

PRAVO ∞ LAW

PRAVO NA SUĐENJE U RAZUMNOM ROKU -

Analiza presude ESLJP V.A.M. v. Srbija i prikaz crnogorskog

Zakona za zaštitu prava na suđenje u razumnom roku -

Right to a Trial within a Reasonable Time.....229

Tamara Stijović

Nužno zlo?

A Necessary Evil?243

ISTORIJA ∞ HISTORY

Trgovina dečijim robljem u srednjovekovnoj Evropi

Trading children`s Slaves in Medieval Europe.....255

Milorad Jevtović

Italijanski odjeci u organu radikalne stranke potkraj XIX stoleća

Italian Echoes in the Organ of the Radical Party in the

late Nineteenth Century273

KULTURA ∞ CULTURE

Вељко Смиљанић

Србија: непокретна културна баштина и право

Serbia: immobile cultural heritage and law289

PRIRODNE NAUKE ∞ NATURAL SCIENCES

Enes Strojil

Rekonstrukcija okluzije u implanto – protetskoj terapiji
Reconstruction of occlusion in implant - prosthetic therapy303

Milena Štrbac

Uticaj alkohola na metabolizam lekova
Specifična interakcija lekova i alkohola312

Sanja Srzentić

Uticaj Drvina na savremeno shvatanje morala.....323

Stefan Marković

Biogeochemijski ciklus perzistentnih organskih polutan
Persistent Organic Pollutants328

Biografije

Biographies.....345

PREDGOVOR

I ova generacija studenata Beogradske otvorene škole izlazi u našu kulturnu i naučnu javnost sa Zbornikom svojih tutorskih radova. Oni su nastali kao rezultat saradnje studenata i njihovih tutora kao i uloženog napora da se određene teme obrade na ozbiljan i naučno zasnovan način. Ovi radovi predstavljaju najrečitije svedočanstvo o širini interesovanja i temama kojima su se bavili studenti ove generacije. Sam sadržaj Zbornika ukazuje da je i ova generacija studenata pokazala izuzetno široko interesovanje za mnogobrojna kulturna, politička, civilizacijska i društvena pitanja. Važno je reći da se u ovim radovima može konstatovati svojevrсно udaljavanje od tzv. sudbonosnih političkih pitanja a akcenat se pomera na pitanja vezana za proučavanje najšire shvaćenih društvenih i kulturoloških problema.

Studenti su se bavili sledećim temama: Sadržaj etiketa na vinskim flašama, Uloga obrazovanja u reformi javne uprave, Pitanje azila u Republici Srbiji, Istorija posleratne Nemačke do pada Berlinskog zida, Kultura ljudskih prava, Rodna ravnopravnost u Srbiji, Religioznopst naučnika, Sletanje na Mesec 1969 godine u beogradskoj štampi, Metodi ocenjivanja pisanih sastava, Ideologija ekološkičkih partija, Koreni antinuklearnog pokreta u Evropi.

Pregled tema zastupljenih u Zborniku jasno nam ukazuje da se i ova generacija studenata BOŠ-a može prepoznavati po svojim razuđenim i specifičnim interesovanjima koja se očigledno okreću sve više i kompleksnije prema društvenoj istoriji, kulturi, ljudskim pravima, evropskim integracijama, prevrednovanju tradicije, što je jasan znak da stasavaju generacije koje traže mnogo složenije odgovore i to na mnogo širi, kompleksniji i dublji način i to izvan sfere ogoljene politike. Ovaj Zbornik će ostati značajno i vredno obeležje 16. generacije studenata BOŠ-a i još jednom će potvrditi da je otvoreni i kritički duh najveća vrednost za koju se vredi istrajno zalagati i boriti.

Marinko Vučinič,
predsednik Skupštine Beogradske otvorene škole

DRUŠTVENA TEORIJA

SOCIAL THEORY

Student: Biljana Glišović
Tutor: mr Vladimir Pavićević
Fakultet političkih nauka u Beogradu

Komisija za istinu i pomirenje: Južna Afrika vs SR Jugoslavija

U ovom radu biće reči o Komisiji za istinu i pomirenje kao instituciji koja ima značajnu ulogu u prevladavanju autoritarne prošlosti, kao i o dve komisije nastale u Južnoj Africi i Jugoslaviji.

Komisije za istinu su tela koja se formiraju da istraže i podnesu izveštaj o kršenjima ljudskih prava u jednoj zemlji ili u jednom određenom konfliktu, koji su se dogodili u precizno identifikovanom vremenskom periodu u prošlosti.

Prva Komisija za istinu je formirana 1983. godine u Argentini. Od tada njihov broj raste, a nastajale su nakon različitih sukoba: političkih u (ne)homogenim zajednicama, klasnih, rasnih ili etničkih.

Komisije se bave prošlošću, većim brojem slučajeva u kojima su kršena ljudska prava, imaju vremenski ograničen mandat i precizno utvrđena ovlašćenja.

Obično nastaju nakon promene režima kako bi se jasno izrazio diskontinuitet sa njim, ali u situaciji kada su čelnici prethodnog režima u zamenu za miran odlazak sa vlasti dobili imunitet od krivičnog gonjenja.

Sastav Komisije treba da bude reprezentativan, tj. nju treba da čine predstavnici sukobljenih strana. Postoje i autori koji tvrde da članovi treba da budu stručnjaci kao što su: kriminolozi, forenzičari, pravnici, socijalni radnici.

Ne postoji saglasnost po pitanju javnosti rada Komisija. Jedina Komisija čiji je ceo postupak rada sve vreme bio dostupan javnosti je Južnoafrička. U drugim slučajevima su neke faze bile dostupne javnosti.

Pošto je rad Komisije vremenski ograničen od šest meseci do dve godine, nakon isteka ovog perioda dolazi do objavljivanja izveštaja. U izveštaju se opisuju konkretni slučajevi, daju se preporuke za reformu političkih institucija, za obeštećenje i rehabilitaciju žrtava, daje se podrška onim sektorima društva koji mogu da promovišu toleranciju, pluralizam, uživanje ljudskog dostojanstva.

Iako su Komisije tela koja osniva Parlament, Vlada ili Predsednik one deluju nezavisno, poštujući pravila objektivnosti i dokumentovanog pristupa prošlosti.

Južna Afrika je zemlja u kojoj je aparthejd odneo veliki broj žrtava. Organizovanjem prvih demokratskih izbora 27. aprila 1994. godine otvoreno je i pitanje suočavanja sa prošlošću.

Nacionalni izvršni komitet Afričkog Nacionalnog Kongresa (ANK) 1993. godine donosi odluku o formiranju Komisije za istinu. Cilj komisije bi bio pomirenje kroz traženje istine o Južnoafričkoj prošlosti.

U javnoj raspravi koja je usledila čuli su se argumenti za, ali i protiv njenog formiranja. Strah od novih podela u društvu, blokade rada sudova (koji će se baviti samo slučajevima kršenja ljudskih prava), od osвете, ali i od nepotrebnog gubitka energije za rasvetljavanje prošlosti koja se može upotrebiti za izgradnju budućnosti su bili neki od razloga protiv Komisije. Pobornici Komisije su smatrali da ukoliko se ne ukaže na kršenja ljudskih prava ona će se ponoviti, da je uslov za povratak dostojanstva žrtava javno priznavanje kršenja ljudskih prava, da ukoliko se ne otkrije istina biće mnogo više ljudi koji će preuzeti pravdu u svoje ruke...

Parlament je usvojio zakon, koji je stupio na snagu 15.12.1995. godine, kada je Komisija za istinu i pomirenje počela svoj rad. Komisiju su činili:

- komitet za amnestiju
- komitet koji se bavio kršenjem ljudskih prava
- komitet za obeštećenje žrtava.

Period u kome je razmatrala kršenja ljudskih prava je od 1. marta 1960. do 5. decembra 1993. godine, a istragu je trebalo da završi u roku od 18 meseci, s' tim što je odlučeno da se rad produži na još 6 meseci.

Izveštaj je trebala da podnese Parlamentu, ali i narodu.

Ciljevi Komisije su bili:

- što potpunija slika o kršenju ljudskih prava u označenom periodu, šta je tome prethodilo kao i o okolnostima u kojima je kršenje izvršeno;
- obaveštenja i dokazi koji će omogućiti identifikaciju žrtava;
- davanje preporuka o obeštećenju;
- primanje molbi za amnestiju;
- davanje preporuka za usvajanje novih administrativnih mera koje će sprečiti kršenja ljudskih prava;
- povratak žrtvama njihovih građanskih prava;
- stvaranje kulture ljudskih prava i poštovanje vladavine zakona.

Postupak formiranja Komisije nije bio jednostavan. Prilikom izbora članova javno je saslušano čak 299 nominovanih, od kojih je odabrano petnaest, a predsednik Mandela je imenovao nadbiskupa Tutua i Aleksa Borejna. Vodilo se računa o tome da budu zastupljeni: Afrikanci, obojeni,

Indijci i belci. Naročito se velika pažnja posvetila izboru predsednika, pa je nadbiskup koji se ceo svoj život borio protiv aparthejda bio pravo rešenje. Odeljenja Komisije su počela sa radom u Durbanu, Johanezburgu, Istočnom Londonu i Kejptaunu, da bi što veći broj ljudi iz različitih delova zemlje mogao da svedoči o svojim patnjama.

Saslušanja su trajala 18 meseci. Ljudi su iznosili svoje potresne priče, koje su direktno prenošene u celoj zemlji. Svedočenja o surovim ubistvima, o bombaškim napadima, o metodama mučenja, otmicama, zaverama u Južnoj Africi ili van njene teritorije su svakodnevno iznošena u javnost. Dolazak do komisije nije bio jednostavan jer su ljudi najpre popunjavali formulare, zatim je Istražna jedinica tražila činjenice koje bi potkrepile te iskaze, ali je i osiguranje bezbednosti svedoka bilo veoma važno, kao i organizovanje simultanog prevođenja, pravne i psihosocijalne pomoći žrtvama. Statistički podaci na kraju saslušanja su pokazali da su 86,9% prijavi podneli Afrikanci, a 1,1% belci; da je bilo više žena nego muškaraca i da je najveći broj njih bio stariji od 37 godina.

Komitet za amnestiju je saslušavo počinioc zločina i to one koji su neposredno učestvovali u kršenju ljudskih prava, izdavali naredbe, stvarali klimu koja je doprinela povredama prava ili nisu iskoristili priliku da kazne počinioc i tako deluju protiv zločina. Izvršioc zločina su opisivali ubistva, bombaške napade, otmice i druge nelegalne akcije koje su finansirane i odobravene od strane političara. Mnogo optužbi je izneto na račun Državnog saveta za bezbednost, čije su se odluke mogle tumačiti kao odobrenje i poziv na izvršavanje nezakonitih radnji. Neki od saslušanih su se javno pokajali i tražili oprostaj za svoja nedela.

Posebna saslušanja su organizovana za institucije, a specijalna za pripadnike oružanih snaga, političkih partija i građanskih institucija. Predsednik Inkata partije slobode se izvinio za bivše ozlede i to je učinio u ime svih svojih sledbenika; Mbeki se u ime Afričkog nacionalnog kongresa izvinio za zločine jer nije bilo moguće kontrolisati sve pripadnike; ali je de Klerk odbio da se izvini jer je poricao da je znao bilo šta o zločinima. Predstavnici poslovnog sveta i sindikata su govorili o rasističkom kapitalizmu, privilegijama belaca, eksploataciji crnog stanovništva, a Komisija je u svom izveštaju dala preporuke za borbu protiv siromaštva. Svedočenja o umešanosti verskih zajednica u sprovođenje politike aparthejda su bila naročito potresna. Priznanje Basona o eksperimentima koje je sprovodio da bi kontrolisao ponašanje crnaca koristeći otrove, antraks, ekstatiz i druga nedozvoljena sredstva je izazvalo burne reakcije.

Pokušaj Komisije da saslušaju bivšeg predsednika, ministra odbrane, premijera, poslanika, ministra za nacionalnu obaveštajnu službu je propao

jer je Bota pokrenuo sudski postupak protiv Komisije. Podeljeni su i stavovi po pitanju svedočenja Vini Mendele. Optužbe na račun „Mendela ujedinjeni fudbalski klub”, koje su se mogle čuti u toku svedočenja žrtava bile su razlog za njeno pozivanje. Otmice, nanošenje teških telesnih povreda i ubistva koja su počinili članovi ovog kluba, koji su bili i njeno obezbeđenje, Vini je negirala.

Aleks Borejn, potpredsednik Komisije za istinu i pomirenje, u svojoj knjizi „Zemlja zderane maske”, navodi sledeće razloge za uspešan rad komisije:

- Afrički nacionalni kongres, kao najveća partija je podržao njeno formiranje;
- Predsednik Nelson Mandela je istakao potrebu za raščišćavanjem sa prošlošću, ali i spremnost da se prašta i ide napred;
- politički pregovori koji su doveli do mirnih izbora i imenovanja demokratske vlade;
- angažovanje nevladinih organizacija;
- finansijska i tehnička pomoć od međunarodne zajednice;
- predsednik Komisije je bio nadbiskup, pa je to ulilo poverenje religioznim građanima Južne Afrike;
- činjenica da je nadbiskup Tutu dobio Nobelovu nagradu za mir i da je širom Afrike bio poznat kao borac protiv aparthejda povećala je ugled Komisije.

Komisija za istinu i pomirenje je bila jedinstvena u svetu:

- bavila se pitanjem amnestije (oko 8000 zahteva);
- saslušavala je i žrtve i počinioce;
- postigla je visok stepen demokratičnosti jer je saslušala veliki broj ljudi;
- rad je bio potpuno javan (TV, radio prenosi, izveštaji u štampi);
- imala je ovlašćenja da traži i zapleni dokazni materijal i da poziva svedoke pod pretnjom suda;
- cilj njenog mandata je bio da objasni koje okolnosti su omogućile bujanje grube nepravde, kao i da obezbedi da se takve stvari ne dogode ponovo;
- objavljivanje imena počinilaca, koji su imali i pravo da govore pred Komisijom;
- amnestiju su pojedinci mogli da dobiju u zamenu za istinu, a rok za podnošenje prijava je bio od decembra 1995. do maja 1997. godine.

Reakcije na izveštaj Komisije su bile negativne: kredibilitet Komisije bio je ugrožen kada se saznalo da je jedan od članova bio saučesnik u zločinu; Afrički nacionalni kongres je smatrao da akcije koje su oni izveli protiv aparthejda ne smeju se tretirati isto kao zločini bivšeg režima, mnoge preporuke nisu sprovedene u delo.

Komisija za istinu i pomirenje nije dovela do pomirenja u Južnoj Africi već ja dala preporuke kako da se pomirenje u budućnosti postigne. Članovi Komisije su bili svesni činjenice da se istinsko pomirenje dešava tamo gde društvo više nije obogaljeno prošlošću i gde su ljudi sposobni da žive i rade zajedno, pa su kroz otkrivanje istine o prošlosti želeli tome da doprinesu.

Suočavanje sa prošlošću u našoj zemlji nije nimalo jednostavno. U periodu do 2000. godine bila je dominantna politika zaborava, pa se insistiralo na tome da stare rane ne treba ponovo otvarati. Od promena petog oktobra do ubistva premijera Đinđića postojala je politika sećanja, ali nakon 2003. godine period zaborava ponovo nastupa. U takvoj nedlučnosti je veoma teško istraživati događaje iz prošlosti, pozivati ljude na odgovornost, ali je i bilo kakav pokušaj pomirenja unapred osuđen na propast.

U periodu nakon demokratskih promena kada se postavilo i pitanje zločina iz prošlosti, došlo je do formiranja Komisije za istinu i pomirenje. Za razliku od mnogih drugih zemalja gde se odmah nakon promene režima krenulo u suočavanje sa prošlošću, u Jugoslaviji je tek 2001. godine Komisija formirana. Uzor joj je bila Komisija u Južnoj Africi, a njen potpredsednik Borejn je nekoliko puta dolazio u Beograd da pruži korisne savete za njeno što uspešnije funkcionisanje.

Jedno od pitanja koje se nameće je da li je Komisija u Jugoslaviji mogla da se osloni na iskustvo Južne Afrike? Ako se uzme u obzir vrsta sukoba odgovor je ne, jer je Južna Afrika pomoću Komisije želela da otkrije istinu o sukobima unutar svoje državne granice, o sukobima inspirisanim rasnom mržnjom i politikom aparthejda. Članovi Južnoafričke Komisije su bili svesni ograničenja ove institucije pa su u skladu sa tim i odredili svoje ciljeve i vreme delovanja, ali su upozoravali predstavnike drugih zemalja, koji su želeli da primene isti model da ga nije moguće prekopirati jer su sukobi u svakom konkretnom slučaju drugačiji.

Pored razlike u vremenu osnivanja i način osnivanja se razlikuje. Jugoslovenska Komisija je nastala ukazom predsednika SR Jugoslavije, Vojislava Koštunice, dok se u Južnoj Africi velika pažnja posvetila javnoj raspravi o nacrtu zakona koji je Parlament usvojio.

Komisija u Jugoslaviji je počela sa radom 30. marta 2001. godine, a njeni ciljevi su bili:

- organizovanje istraživačkog rada na razotkrivanju evidencije o društvenim, međunacionalnim i političkim sukobima koji su doveli do rata i rasvetljavanju lanca uzročnosti ovih događaja;

- informisanje domaće i strane javnosti;
- saradnja sa srodnim Komisijama i telima u susedstvu, ali i inostranstvu, uključujući i saradnju sa Tribunalom u Hagu.

Delovi jugoslovenske Komisije su:

- grupa za istraživanje ključnih istorijskih događaja i procesa 1980–2000;
- grupa za istraživanje kršenja ljudskih i povreda humanitarnog i ratnog prava;
- grupa za istraživanje uticaja inostranih činilaca.

Za razliku od Južne Afrike gde je Parlament usvojivši zakon odredio i njen sastav i ciljeve, predsednik Koštunica daje ovlašćenje samoj Komisiji da donese odluku o programu i organizaciji.

Još jedan propust je nastao prilikom izbora članova Komisije jer se nije vodilo računa o reprezentativnosti, pošto su svi odabrani bili državljani Srbije.

Primedbe na račun Komisije iznosi Vojin Dimitrijević, koji je bio izabran za njenog člana, a to su:

- mala ovlašćenja
- potreba za istorijskim objašnjenjem događaja
- u njenom sastavu nema članova iz Crne Gore
- ne može biti nepristrasna ako će odlučivati o događajima van teritorije SR Jugoslavije.

Donošenjem Osnovnog programskog dokumenta, 15. januara 2002. Komisija je trebala da:

- podstiče i organizuje istraživanje o osnovni političkim, ekonomskim, moralnim, društvenim uzrocima propadanja SFRJ, ali i o ratovima na prostoru bivše Jugoslavije, kao i o kršenju ljudskih prava i povredama međunarodnog javnog, humanitarnog i ratnog prava;
- otkloni uzroke brojnih nesporazuma i uspostavi poverenje među društvima.

Ovi nabrojani ciljevi imajući u vidu ograničeno vreme koje je Komisija imala na raspolaganju su nerealno definisani.

Tek 2003. godine usvaja se Prednacrt programa Državne Komisije za istinu i pomirenje, koji je sadržao detaljan opis poslova i precizne rokove. U poslove koje je Komisija trebalo da obavi ubrojani su istraživanje zločina koje su počinili Srbi, ali i zločina koje su izvršili Hrvati nad Srbima i to na teritoriji Hrvatske i Bosne i Hercegovine; objašnjenje istorijskih okolnosti koje su dovele do sukoba devedesetih počev od stvaranja Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca, preko Prvog svetskog rata, uspona totalitarizma u Evropi, Kraljevine Jugoslavije do socijalističkog samoupravljanja. Iz navedenih poslova se može zaključiti da je članovima ove Komisije bilo mnogo

važnije da objasne uzroke sukoba, pa čak i da u njima pronađu opravdanja za ponašanje tokom rata, nego da se kao Južnoafrička Komisija posvete konkretnim slučajevima kršenja ljudskih prava i otkrivanju njihovih počinitelja. Izjave članova Komisije da ona ima zadatak da otkrije „totalnu istinu” o sukobu, a da zločincima treba da se bavi sud u Hagu dovoljno govori o nespremnosti Komisije da preuzme važnu ulogu, a to je bavljenje zločinima. Činjenica da se uzroci sukoba povezuju sa događajima iz devetnaestog veka pokazuju da se vremenski period kojim Komisija treba da se bavi bezrazložno povećava i da se primedbe da bi trebalo proučavati zločine počinjene od 1991. godine olako odbacuju.

Za razliku od Južnoafričke komisije koja je kroz direktne prenose svedočenja upoznala sopstveni narod sa razmerama zločina, našoj Komisiji je bilo mnogo važnije obaveštavanje međunarodne zajednice, pa se može zaključiti da je Komisija formirana da bi se svetu pokazalo da u Jugoslaviji postoji volja za suočavanjem sa prošlošću.

Insistiranje na ispitivanju uloge stranih činilaca u sukobima je još jedan pokušaj umanjivanja krivice domaćih aktera koji su naredili, organizovali ili izvršili zločine.

Sukob između članova Komisije koji su insistirali na otkrivanju uzroka sukoba i onih koji su smatrali da je važno otkriti zločine koji su počinjeni je kulminirao kada su Vojin Dimitrijević i Latinka Perović zastupnici ove druge ideje napustili Komisiju.

Za razliku od Komisije u Južnoj Africi, koja je objavila izveštaj i učinila značajan korak ka pomirenju nacije, jugoslovenska Komisija nikada nije počela sa radom i na taj način je pokazano da nije bilo prave političke, ali ni volje u društvu da se sazna istina o počinjenim zločinima.

Ne smemo zaboraviti da traganje za istinom i predanost istini mora biti zadatak cele nacije: običnih ljudi, vlade, umetnika, intelektualaca, svih onih kojima je stalo do budućnosti, ali je još važnije da zapamtimo reči Džordža Santajana da „oni koji zaborave prošlost osuđeni su na to da je ponove!”

LITERATURA:

1. Aleks Borejn, *Zemlja zderane maske*, Samizdat, Beograd, 2001
2. www.fabrikaknjiga.co.yu/rec/73/19.pdf
3. www.fabrikaknjiga.co.yu/rec/57/17.pdf
4. www.fabrikaknjiga.co.yu/rec/71/65.pdf

The Commission for Truth and Reconciliation: South Africa vs Yugoslavia

Summary

This essay is about the commissions for the truth and reconciliation in South Africa and Yugoslavia. This institution helped South African society to overcome authoritarian past and to begin process of reconciliation. On the other hand in Yugoslavia, the commission never came into existence, because of the lack of political and social will to admit that terrible crimes had happened in the past. South Africa's model of commission could not be applied without appropriate changes in other countries, which creators of commission in Yugoslavia overlooked.

Key words: commission, truth, reconciliation, political will.

Student: Đurđa Đukić

Mentor: Dr Mirjana Vasović

Inicijativa mladih za ljudska prava

Autoritarna i demokratska ličnost

Autoritarnost i demokratskičnost

Autoritarnost kao atribut može se pripisati režimima, političkim organizacijama ali i pojedincima i grupama. Kada se odnosi na režime i organizacije autoritarnost znači vertikalno odlučivanje, odnosno odlučivanje "odozgo na dole", uz potčinjavanje autoritetu. Sa druge strane kao atribucija ličnosti autoritarnost se ispoljava u "ponašanju pojedinca koji grubo koristi svoju moć i autoritet, ograničavajući slobodu drugih ali i spremnost na potčinjavanje autoritetu."¹ Dakle, autoritarne ličnosti se nekritički i neracionalno odnose prema višima u hijerarhiji- submisivni su, dok prema onima koji su na lestvici niži imaju restriktivan i represivan odnos. Sagledana u kontekstu autoritarnog karaktera autoritarnost bi trebalo posmatrati kao "dimenziju koja zauzima centralno mesto u široj i složenijoj strukturi autoritarnog karaktera koji uključuje i niz drugih karakteristika povezanih sa autoritarnošću – konformizam, tradicionalizam, rigidnost..."² Uparavo zato se za ovakve ličnosti upotrebljava metafora biciklista - saginju glavu pred onima iznad ali i gaze one ispod sebe. Autoritarnost je važna dispozicija koja u velikoj meri može uticati na stavove i ponašanje pojedinca bilo da je shvaćena kao "kao specifična dimenzija, kao čitav sindrom karakteristika ili pak kao vrednosna orijentacija"³

Kao i autoritarnost, atribut demokratskog može se odnositi kako na režime tako i na organizacije, grupe i pojedince. Demokratski režim je onaj u kome vlada formalna jednakost i pravo svakoga da participira u odlučivanju uz postojanje kontrole onih koji vladaju. Demokratskičnost je centralna dimenzija oko koje se gradi demokratski karakter ličnosti koji čine osobine kao što su: autentičnost, tolerancija, kritičnost, individualnost itd. Dakle, princip hijerarhije i odnos submisivnosti ne participiraju u demokratskoj ličnosti već su to otvorenost i jednakost duha.

1 Kuzmanović, B., "Autoritarnost", u: "Razaranje društva", Filip Višnjić, str. 61 Beograd, 1994.

2 Kuzmanović, B. "Autoritarnost kao sociopsihološka karakteristika", u: Golubović Z, Kuzmanović B, Vasović M.: "Društveni karakter i društvene promene u svetlu nacionalnih sukoba", str.74. IFTD, Filip Višnjić, Beograd 1995.

3 Kuzmanović, B., "Autoritarnost", u: "Razaranje društva", Filip Višnjić, str. 61 Beograd, 1994.

Različita proučavanja autoritarne ličnosti

Psihološka istraživanja autoritarnosti javila su se u vreme dva velika društvena potresa: velike ekonomske depresije i uspona Adolfa Hitlera. U tom periodu posebno značajna istraživanja sproveli su članovi Instituta za socijalna istraživanja u Frankfurtu pod rukovodstvom Horkhajmera. Nakon ovoga 1950. godine pojavljuje se jedna od najznačajnijih studija u ovoj oblasti pod nazivom „Autoritarna ličnost” koju objavljuju Adorno i saradnici. Početna namera autora bila je da istraže poreklo antisemitizma pretpostavljajući da predstavlja organizaciju stavova, mišljenja i vrednosti. Ovaj sindrom povezan je sa drugim sindromima stavova – etnocentrizmom i konzervativizmom. Ova tri sindroma zajedno predstavljaju jedinstven sindrom, odnosno antidemokratsku orijentaciju, koja je po osnovnoj hipotezi autora u korelaciji sa određenim karakteristikama ličnosti. Da bi istražili svoju hipotezu konstruisali su F – skalu koja je poslužila za utvrđivanje sklonosti ka fašističkoj ideologiji kao najizrazitijem obliku antidemokratske orijentacije. Na osnovu dobijenih rezultata zaključili su da autoritarne osobe odlikuju sledeće karakteristike: konvencionalizam, autoritarna submisivnost, autoritarna agresivnost, antiitracceptivnost, sklonost sujeverju i stereotipijama, moć i žilavost, destruktivnost i cinizam, sklonost projekciji, preterano interesovanje za seksualne nastranosti.⁴

Adorno i saradnici dali su jedno psihoanalitičko objašnjenje nastanka autoritarnog sindroma. Preterano strogo i rigidno postupanje roditelja prema deci izaziva agresivno raspoloženje kod dece koje ona ne smeju da ispolje već ga potiskuju. Da bi razrešili neprijatnu emotivnu situaciju deca se identifikuju sa roditeljem i idealizuju ga a agresivnost pomeraju i ispoljavaju prema onima koji imaju niži status i manju moć.⁵

Tumačenje ovog sindroma ponudio je i Ajzenk koji je pokušao da utvrdi faktore na koje se mogu svesti političko ponašanje i stavovi. Pretpostavio je da se političko ponašanje može razumeti ako se istovremeno uzmu u obzir ideološka dimenzija i dimenzija temperamenta projektovana na društvene pojave na osnovu čega je formirao R i T faktor. Na osnovu istraživanja došao je do zaključka da se može govoriti o projekciji temperamenta na oblast političkih pojava, odnosno da od temperamenta ljudi zavisi kako će reagovali na socijalne pojave i političke događaje.

Rokič je u svojim proučavanjima autoritarnosti pošao od tvrdnje da među pristicama različitih ideologija postoji različita vrsta

4 Rot, N "Osnovi socijalne psihologije", str.340. Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Beograd, 2003.

5 Kuzmanović, B., "Autoritarnost", u: "Razaranje društva" str. 154., Filip Višnjić, str. 61 Beograd, 1994.

autoritarnosti, te da su komunisti najmanje autoritarni. Upravo zbog toga pokušao je da formuliše „opštu autoritarnost“ koja mora da bude slobodna od „ideoloških sadržaja“, koja bi bila način mišljenja a ne sistem uverenja. Ovu autoritarnost on naziva dogmatizmom. (closed mind) - čvrsto povezan sistem uverenja pri čemu se odbacuje sve ono što tome sistemu protivreči.⁶

Braun smatra da bi za kriterijum utvrđivanja autoritarnosti trebalo uzeti uslove pod kojima dolazi do promene stavova. Tako bi autoritarnost značila menjanje stavova nekritički, pod uticajem vođe, dok bi neautoritarnost bila činjenica da neko menja stavove i mišljenja pod uticajem logičkih i obrazloženih argumenata i podataka.⁷

U svom objašnjenju autoritarnosti Altemejer se poziva na Bandurinu teoriju socijalnog učenja smatrajući da autoritarnost nastaje kao posledica socijalizacije i kroz sopstveno iskustvo pri čemu posebnu ulogu imaju roditelji. Iako se prevashodno bavio desničarskom autoritarnošću, predložio je koncept levičarske prema kome bi ona trebalo da se zove revolucionarna autoritarnost.⁸

Kod nas su se ovim fenomenom posebno bavili Rot i Havelka koji su primenili F -skalu u istaživanju koje je obuhvatilo srednjoškolce. Dali su kulturološko objašnjenje dobijenih rezultata, koji pokazuju postojanje visokog stepena autoritarnosti. Autori smatraju da autoritarnost ne čine rano i duboko usvojene crte ličnosti u odbrambenoj identifikaciji sa strogim ocem, nego normalno usvojena uverenja koja su karakteristična za određenu sredinu i koja se mogu promeniti promenom sredine i dužim svestranim obrazovanjem.⁹

Proučavanja demokratske ličnosti

Istraživanja autoritarnosti i autoritarne ličnosti brojna su, ali znatno manje pažnje je posvećeno proučavanju demokratske ličnosti i demokratske orijentacije. Tako, na primer, Zagorka Golubović opisuje demokratski tip ličnosti. “Demokratski tip (ličnosti) karakteriše: celovitost ličnosti, odsustvo narcisoidnosti ili opsednutosti sopstvenom ličnošću, sposobnost upotrebe sopstvenih vrednosti, razvoj individualnih sposobnosti i odgovornosti,

6 Rot, N “Osnovi socijalne psihologije”, str.342. Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Beograd, 2003.

7 Ibidem

8 Petrović, N “Putevi istraživanja autoritarnosti”, str.51, Zadužbina Andrejević, Beograd 2001.

9 Kuzmanović, B. “Autroitarnost kao sociopsihološka karakteristika”, u : Golubović Z, Kuzmanović B, Vasović M. : “Društveni karakter i društvene promene u svetlu nacionalnih sukoba”, str.72. IFTD, Filip Višnjić, Beograd 1995.

sposobnost da kaže “ne” (buntovnička sposobnost), racionalnost, prevladavanje otuđenosti i mržnje i zadovoljavanje potrebe za identitetom.”¹⁰

Takođe ovim fenomenom bavi se i Rade Bojanović. Autor smatra da demokratsku ličnost karakteriše šest međusobno povezanih vrednosti (uz koje idu i verovanja i veštine ophođenja u međuljudskim odnosima) koje predstavljaju jezgro demokratije. To su: 1. Otvorenost duha - sposobnost da se sasluša gledište drugoga, razmotri i prihvati ako je blisko vlastitom gledištu 2. Prihvatanje sebe i poverenja u sebe - svi članovi imaju mogućnost da učestvuju u grupnom odlučivanju, što ima za cilj da razvije osećaj samopoštovanja čak i kod neodlučnih i povučениh osoba 3. Realizam - neophodna je kontinuirana orijentacija na postojeću i moguću realnost 4. Svest neopterećena statusnim razlikama - iako svesni razlika u položajima, članovi grupe ispoljavaju “duh jednakosti”, neopterećenih problemima superiornosti, inferiornosti, jednakosti izuzev kada su ovi problemi bili u funkcionalnom odnosu prema trenutnom predmetu interesovanja grupe 5. Pravednost - “duh jednakosti” u demokratskoj klimi iskazuje se i preko jednakih prava i mogućnosti svih članova grupe. Ispoljava se tek onda kada u svesti članova grupe ne prevladava kompetitivno samopotvrđivanje 6. Prijateljstvo¹¹

Autoritarna i demokratska ličnost

Ukoliko zanemarimo pitanja koja se tiču uzroka nastanka i metoda ispitivanja autoritarne i demokratske ličnosti i u usredsredimo se na samu strukturu karaktera, odnosno na ono što jednu osobu čini autoritarnom ili demokratskom, otkrićemo da je to čitav spektar međusobno povezanih osobina.

Ako pođemo od osnovnog određenja autoritarne ličnosti kao submisivne uočićemo postojanje nekritičkog odnosa prema autoritetu. A ta nekritičnost posledica je nedostatka individualnosti i konformizma – podređenost društvenim okvirima mišljenja i ponašanja, koja je izraz želje za sigurnošću.¹²

10 Dostupno na <http://74.125.39.104/search?q=cache:wpkdr4mnPzUJ:147.91.230.48/ifdt/izdanja/casopisi/ifdt/XV/d02/document+demokratija%2Blicnost&hl=sr&ct=clnk&cd=20&gl=yu> pristupljeno : 12.maj 2008.

11 Dostupno na : <http://afrodita.rcub.bg.ac.yu/~petlja/sveze/mala.htm> pristupljeno : 12.maj 2008.

12 U svojim delima, Erich From naročito analizira autoritarnost kao centralni mehanizam bekstva od slobode. Po njemu, autoritarnost karakterišu dve tendencije koje su, mada suprotne, veoma bliske i mogu se sresti kod istih osoba. Izgubljena veza sa svetom ponovo se traži, s jedne strane, u potpunoj dominaciji nad drugom osobom ili, s druge strane, u potpunom potčinjavanju drugoj osobi. U prvom slučaju može se govoriti o sadističkim tendencijama ili o autoritarnoj dominantnosti, a u drugom o mazohističkim tendencijama ili o autoritarnoj submisivnosti. Suština obeju tendencija je ista – slabost ličnog integriteta nadoknađuje se simbiozom sa objektom svoje dominacije ili potčinjavanja, potpunom zavisnošću od tog objekta. Dostupno na : <http://www>.

Obzirom da su ove osobe nesigurne, kod njih se javlja strah od promene i svega što nosi promenu, otuda njihova priklonjenost pricipu hijerarhije i autoritetu, koji kao krute strukture obećavaju izvesnost i sigurnost.¹³ Kao osobe koje teže da u svakom aspektu održe status quo ove osobe ne rade puno na ispoljavanju svoje individualnosti niti na samosvojnosti. Postojeće stanje i sistem posmatra se kao orijentir i okvir definisanja stvari te je i odnos prema postojećim društvenim normama veoma pozitivan. Ovakav način odnošenja prema stvarnosti rezultat je načina na koji se autoritarne osobe bore sa pritiscima. To dalje dovodi do toga da ove ličnosti sputavaju razvoj jednog dela svoje ličnosti zarad racionalizacije, a posledica te nedovršene individualizacije je težnja za postizanje premoći nad drugima. Autoritarna ličnost skoro uvek je netolerantna i agresivna¹⁴, a to se javlja kao posledica eksternalizacije strahova i frustracija. Netolerancija prema svakom mišljenju koje se ne uklapa i koje je različito ukazuje na konzervativizam autoritarnih osoba.¹⁵ Netrpeljivost se posebno javlja u odnosu na ona mišljenja koja se mogu dati impulse za razvoj društva i promenu postojećeg stanja. Agresivnost koju autoritarne osobe ispoljavaju opravdava se tako što se stvara slika o moralnosti i samoispravnosti.¹⁶

Sa druge strane demokratska ličnost je ličnost koja je razvila svoju individualnost i specifični autentični izraz. Kao takve imaju kritički odnos prema postojećem stanju stvari i ne teže da održe status quo već da ga prevaziđu. Straha od promene nema te ne postoji ni potreba da se nesigurnost prevlada utapanjem u društvo, već se teži samoostvarenju, a odnos prema strogim društvenim normama je negativan. Upravo zbog toga osobe sa demokratskim karakterom često su inicijatori ili bar inspiratori društvenih promena koje nastaju kao rezultat ispitivanja i sukoba mišljenja. Kod ovakvih osoba prisutan je visok stepen tolerantnosti prema drugim ljudima i njihovom mišljenju. Osnovni principi u

personal.ceu.hu/students/98/Bojan_Todosijevic/AGRES/agres_yu.pdf pristupljeno : 14.maj 2008

13 Upravo ovaj argument iznosi i N. Petrović – “ ... one nisu privučene ideološkim sadržajem, nego principom hijerarhije, vlašću ili moći per se ili težnjom ka izesnosti i sigurnosti...” Petrović, N ”Putevi istraživanja autoritarnosti”, str.84, Zadužbina Andrejević, Beograd 2001

14 Agresivnost se javlja u nekoliko od devet elemenata autoritarnosti prema izvornoj teoriji: autoritarna agresivnost, destruktivnost i cinizam, usmerenost na moć i strogost, pa čak i u projektivnosti., dostupno na : http://www.personal.ceu.hu/students/98/Bojan_Todosijevic/AGRES/agres_yu.pdf pristupljeno : 14.maj 2008.

15 R. Bojanić nudi objašnjenje po kome netrpeljiv odnos prema idejama drugih ima zanačenje nekog oblika odbrane vlastitog životnog stila, vlastite skučenosti. Bojanić, R. „Autentična i neautentična ličnost“ str.53 Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Beograd 1989.

16 U tom smislu Altemejer smatra da se autoritarna agresivnost može umanjiti ako se umanjí osećanje samoispravnosti kod autoritarnih osoba, a nakon toga im se pomogne da vide da razvoj društva nije i raspad društva da svet nije onoliko nesigurno mesto koliko veruju. Petrović, N ”Putevi istraživanja autoritarnosti”, str.59, Zadužbina Andrejević, Beograd 2001.

interakciji sa drugima je jednakost. Obzirom da ne poštuju princip hijerarhije demokratske ličnosti ljude vrednuju na osnovu karaktera, sposobnosti itd. Iz svega ovoga proizilazi da su ovakve osobe prvenstveno priklonjene demokratiji koja im, kao specifično okruženje, nudi mogućnost razvoja i slobodnog izražavanja ali ne samo njima nego i svim pripadnicima društva. Autentičnost i autonomija je ono što ovim ličnostima omogućava da samostalni i zrelo donose odluke, ne oslanjajući se na autoritete, odnosno da budu ličnosti koje imaju sposobnost samoodređenja i preuzimanja odgovornosti za svoje postupke.

Uticao društvenog okruženja

Neosporno je da se može uočiti postojanje uticaja društvenog okruženja na razvoj i rast autoritarne odnosno, demokratske ličnosti. Tako recimo, autoritarni režimi su pogodno tle za razvoj autoritarne ličnosti. Za autoritarno društveno okruženje karakteristično je da se represijom sputava razvoj individualnosti što dovodi do regresije, odnosno osiromašenja ličnosti članova. Čest je slučaj da se ne uvažavaju osnovne slobode, poput slobode govora ili mišljenja što samo po sebi stvara osećaj ugroženosti i degradacije. Sa druge strane demokratski režimi i društveno okruženje sa slobodama koje nudi i garantuje, omogućava razvoj ličnosti. Obzirom na mogućnost slobodnog izražavanja ličnosti se razvijaju u autonomne individue sa specifičnim ličnim stilom.

Međutim posebnu pažnju treba obratiti na činjenicu da autoritarne odnose prihvataju osobe čija struktura ličnosti nije za njih predisponirana. Zapravo, ovde se može postaviti pitanje uslova pod kojim se prihvataju autoritarnih odnosa (o čemu govori Braun).¹⁷ Država je gotovo uvek u određenoj meri represivna – kao dobre građane posmatra one koji su deo društvenih odnosa i koji prihvata vrednosti i stavove većine. U tom smislu, ukoliko pojedinac nije deo društvene organizacije moguće je da njegova egzistencija bude dovedene u pitanje a „prosečan čovek će uvek biti spremniji da u ime sigurnosti i ostajanja u okvirima sistema učini delo koje se kosi sa njegovim moralom i vrednostima nego da se suprotstavi sistemu.“¹⁸ Ovo zači da „većina ljudi nije sklon autoritarnim odnosima. Jer, da jeste ne bi bili potrebni teror, prisila manipulacija, demagogija, indoktrinacija, čija je svrha da ubede narod da prihvati neslobodu.“¹⁹

17 Vidi : Rot, N "Osnovi socijalne psihologije", str.342. Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Beograd, 2003.

18 Bojanić, R. „Autentična i neautentična ličnost“ str.70 Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Beograd 1989.

19 Ibidem, str.73

Zaključak

Specifične karakteristike koje čine osobu autoritarnom ili demokratskom su proizvod kako psihičkih predispozicija ličnosti tako i uticaja koji dolaze iz okruženja i načina na koji su oni interiorizovani od strane ličnosti kroz sistem vrednosti i specifični pogled na svet. Može se reći da „pojedinac prihvata ili ne autoritarne odnose zavisno od svoje sklonosti da prihvati rizik i snage da se odupre društvenim pritiscima i da izgrađuje svoj lični stil.“²⁰ Ali takođe „lična autoritarnost nije uklesana jednom za svagda tokom ranog životnog iskustva, nego se pre treba posmatrati kao kompleksno uzrokovana i promenjiva – bilo na bolje ili na gore“ .²¹

LITERATURA:

1. Kuzmanović, B., "Autoritarnost", u: "Razaranje društva", Filip Višnjić, str. 61 Beograd, 1994.
2. Kuzmanović, B. "Autoritarnost kao sociopsihološka karakteristika", u : Golubović Z, Kuzmanović B, Vasović M. : "Društveni karakter i društvene promene u svetlu nacionalnih sukoba", str.74. IFTD, Filip Višnjić, Beograd 1995.
3. Rot, N "Osnovi socijalne psihologije", str.340. Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Beograd, 2003.
4. Petrović, N "Putevi istraživanja autoritarnosti", str.51, Zadužbina Andrejević, Beograd 2001.
5. Bojanić, R. „Autentična i neautentična ličnost“ str.53 Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Beograd 1989.
6. http://www.personal.ceu.hu/students/98/Bojan_Todosijevic/AGRES/agres_yu.pdf
7. <http://afrodita.rcub.bg.ac.yu/~petlja/sveze/mala.htm>
8. izdanja/casopisi/ifdt/XV/d02/document+demokratija%20Blicnost&hl=sr&ct=clnk&cd=20&gl=yu

20 Ibidem, str. 67

21 Petrović, N "Putevi istraživanja autoritarnosti", str.56, Zadužbina Andrejević, Beograd 2001

Authoritarian and democratic personality

Summary

The paper deals with the study of authoritarian and democratic personalities. After making the difference between authoritarianism and authoritarian personality and democracy and democratic personality this paper gives a short overview of theoretical considerations. Interpretation of the origin and ways of studying these phenomena differs from author to author. But there is a series of tendencies that exist in these people characters and that's exactly what makes them authoritarian or democratic. At the same time these people and their character are influenced by the region that they come from. So a person may lean to authoritarianism, although it is not psychologically predisposed, due to the repression. The question is whether that kind of person can really be called authoritarian. At the end, it is concluded in this paper, that authoritarianism and democracy as well as specific characters are the product of the individual's personal strength to cope with the pressures and risks in society and their ability to develop as an autonomous and authentic persons.

Key words: authoritarianism, democracy, authoritarian personality, democratic personality, principle of hierarchy, submissiveness, individuality, authenticity

Student Đurđa Timotijević
Mentor dr Goran Opačić,
Filozofski fakultet u Beogradu

Teror pod velom patriotizma

Traumatsko iskustvo prisilno mobilisanih izbeglica 1995. godine i njegove posledice

Teror države

1995. godina u Srbiji obeležena je borbom na tri ratišta, uvođenjem sankcija, hiperinflacijom i trima velikim pobunama demokratske javnosti koje je Miloševićev režim brutalno ugušio. Iako je državni vrh tvrdio suprotno, Srbija je bila umorna, osiromašena, opustošena i očajna.

U leto 1995, na teritoriji Srbije, desila se akcija prinudne mobilizacije izbeglica iz Krajine i BiH od strane Republike Srpske Krajine i MUP-a Srbije. Ljudi su hapšeni noću, odvođeni iz svojih stanova i izbegličkih kampova, uz pretnje, ponižavanje i zlostavljanje pred njihovim porodicama. Posle "Oluje"¹, za vreme koje je oko 200.000 Srba napustilo Hrvatsku, prinudna mobilizacija ulazi u sledeću fazu, koju je vlast, izgleda, jedva dočekala. Ljudi koji su se obratili državnim organima za pomoć, u potrazi za utočištem, su hapšeni i prosleđivani vojsci i paravojnim jedinicama, u kampove za „obuku“, u kojima su bili podvrgavani najgorim oblicima mučenja. Odatle su dalje odvođeni na front u jedinice za kopanje rovova ili prve borbene linije. Sve vreme državni vrh je uporno negirao da je mobilizacija u toku iako je ona poprimala tolike razmere da su za nju znali svi.

Broj prisilno mobilisanih teško je odrediti, kreće se između 6000 i 25000². Krajnji bilans ove apsurdne i, čak i sa vojne tačke gledišta uzaludne akcije, je ogroman broj nestalih i poginulih i onih koji su kasnije, od posledica „tretmana“ umrli; veliki broj onih koji su, nesposobni da se nose sa paklom kroz koji su prošli, u psihičkom rastrojstvu pribegli samoubistvu. Preživelim i članovima njihovih porodica ostaje da se, u neizvesnom iščekivanju pravde, bez pomoći i podrške države, sami nose sa traumama koje su preživeli.

1 „Oluja“ - vojna operacija republike Hrvatske koja je za cilj imala zauzimanje centralnih delova Hrvatske koji su od 1991. bili pod srpskom vlašću. završila se padom Republike srpske Krajine i egzodusom srpskog civilnog stanovništva

2 Ofelija Backović, Miloš Vasić i Aleksandar Vasović, "Ko to rado ide u vojnike: Mobilizacijska kriza –pregled medijskog izveštavanja", Republika, br. 198, www.republika.co.yu (http://www.yurope.com/zines/republika/arhiva/98/198/198_18.HTM)

Trauma i posledice

„Šta je traumatsko iskustvo? Ono se, u suštini, sastoji iz tri elementa: nešto strašno loše se dogodi, nešto dobro se ne dogodi, a nikome nije stalo do toga.“ (Varvin, 2004).

Uticao koji trauma ima na razvoj ličnosti i njena uloga u nastajanju velikog broja mentalnih poremećaja, postala je skoro utvrđena činjenica. Posle rata u Vijetnamu, zahvaljujući inicijativi udruženja boraca u SAD, sprovedena su masovna sistematska istraživanja o dugoročnim psihičkim posledicama ratnog iskustva. Rezultati tih istraživanja doveli su do toga da 1980. godine bude uvedena nova dijagnostička kategorija u DSM priručnik³ - posttraumatski stresni poremećaj (PTSP). PTSP se definiše preko uzroka tj traumatskog događaja koje je osoba doživela (takav da predstavlja realnu opasnost po život ili psihički i fizički integritet osobe, i izaziva intenzivan strah, bespomoćnost i užas) i tri grupe simptoma: ponavljajući (nametljiva i neprijatna sećanja na traumu, košmarni snovi i dr), izbegavajući (izbegavanje mišljenja, osećanja i razgovora o traumatskom događaju, izbegavanje ljudi i mesta koja su sa njim povezani, povlačenje u sebe, gubitak interesovanja za svakodnevne aktivnosti, osećaj besmisla i besperspektivnosti...) i simptomi prenadraženosti (razdražljivost i izlivi besa, teškoće pri uspostavljanju i održavanju sna...).

„**Tortura je svaki postupak kojim se nekoj osobi nanosi težak bol ili patnja, fizički ili duševni, sa ciljem da se od te osobe ili trećeg lica iznuđi informacija ili priznanje, da se ta osoba ili treće lice kazne za nešto što su počinili ili se sumnja da su počinili, ili sa ciljem da se ta osoba ili treće lice zastraše ili na nešto primoraju, ili iz razloga zasnovanih na nekom obliku diskriminacije, u slučaju kad takav bol ili patnju nanosi, podstiče ili svojim pristankom dopušta službeno lice ili drugo lice koje postupa u zvaničnom svojstvu. To ne uključuje bol i patnju koji proističu iz zakonskih kazni ili su njihov sastavani deo.**“ Konvencija UN-a protiv mučenja, član 1 (1984).

Za razliku od prirodnih katastrofa ili tehnoloških nesreća, specifičnost traume koja je posledica torture, proizilazi iz činjenice da je čovek glavni izvor traumatskog iskustva. Tortura je političko nasilje i podrazumeva izlaganje psihičkom i fizičkom mučenju i svirepom postupanju u cilju namernog ponižavanja i slamanja ličnosti. U slučajevima torture skoro nikada nije u pitanju jedan izolovani snažan i izuzetno težak traumatski događaj već, po pravilu, predstavlja niz takvih događaja. Tortura predstavlja posebno

3 Priručnik Američke psihijatrijske organizacije

traumatično iskustvo jer se njom narušavaju osnovni temelji ljudskog postojanja: uverenje o identitetu, ličnoj sigurnosti, samopoštovanje, poverenje u druge ljude i sposobnost ostvarivanja bliskosti u odnosima sa drugima.

U radu sa žrtvama torture, pokazalo se da se, osim na somatizacione simptome, torturirani često žale i na fizičke simptome kao realne posledice torture (hronični bolovi u različitim delovima tela, naročito u leđima, hronične glavobolje itd) i opšti pad imuniteta. Najčešće psihološke posledice torture sa kojima se kliničari sreću su snažno osećanje torturisanog da se njegov identitet promenio, gubitak samopoštovanja i poverenja u druge, osećanje besmisla, otuđenja, usamljenosti, stida i izolovanosti. Razvoj poremećaja kod žrtava torture, poret ličnosti žrtve, zavisice od prethodnih traumatizacija, intenziteta mučenja i opštih psihosocijalnih stresora nakon zatočeništva. U delu teksta koji sledi biće razmotreni ovi faktori u slučaju prisilno mobilisanih izbeglica.

Traumatsko iskustvo prisilne mobilizacije izbeglica

Bespravno lišavanje slobode, izlaganje torturi i drugim vidovima surovog, svirepog i ponižavajućeg ponašanja i sâm čin prisilnog vraćanja izbeglica na teritorije sa kojih su izbegli, predstavljaju slučajeve masovnog, teškog i višestrukog kršenja ljudskih prava. Socijalno-politički kontekst u kome se odigrava prisilna mobilizacija i činjenica da je za ove ljude ovo bila ponovljena trauma, čini sagledavanje i razumevanje ovih događaja i njihovih posledica po živote žrtava vrlo teškim i kompleksnim. Za ovu populaciju izbeglica, prisilna mobilizacija bila ponovljena trauma, još jedna u nizu. Prethodne traumatizacije su ih učinile posebno ranljivim i dodatno podložnim za razvijanje psihičkih poremećaja koji mogu nastati kao posledica traume. Kliničko iskustvo je pokazalo da je ponovljena traumatizacija značajan etiološki činilac u nastajanju PTSPa.

Samo izbeglištvo predstavlja poseban vid traume. Ono podrazumeva ogromne gubitke u svim sferama života, napuštanje doma, prijatelja i porodice, gubitak posla, gubitak velikog deo svega što je do tada činilo identitet izegle osobe. Posle suočavanja sa gubicima, sledi suočavanje sa svim teškoćama i patnjama koje nosi život u izbeglištvu kao što su nemaština, život u neadekvatnim uslovima, nezaposlenost, osećaj bespomoćnosti i izgubljenosti.

Većina prisilno mobilisanih je, pored trauma koje sa sobom nosi izbeglištvo, doživela i ratne traume. Veliki broj njih je učestvovao u ratovima od 1991. godine i za to vreme bio izložen različitim vrstama ratnih stresora a jedan broj je bio i u zarobljeništvu.

Sam čin prinudne mobilizacije slučaj je ozbiljnog kršenja ljudskih prava, i to prava na slobodu i sigurnost ličnosti, i kao takva može dovesti do negativnih posledica po mentalno zdravlje pojedinca. Sličnih dešavanja je bilo na izbegličkim područjima u Avganistanu, Liberiji i Gani. Iako su problemi uočeni i iako je na njih skrenuta pažnja medija, ne postoje detaljniji podaci o okolnostima, a pogotovo ne o psihičkim posledicama prisilne mobilizacije izbegličke populacije. Dodatna prepreka u jasnom određenju prema ovom problemu ta što, s teorijskog stanovišta, ne postoje jasno definisane odrednice za akt prisilne regrutacije, tj. nema odgovora na pitanje da li je taj prisilni čin sâm po sebi čin torture. No, bez obzira da li se može svesti pod torturu ili ne, bespravno i nasilno lišavanje slobode bez sumnje jeste traumatsko iskustvo.

U kampovima „za obuku“ u koje su bili odvođeni pre slanja na front mobilisani su bili izlagani najgorim vrstama mučenja i svirepog ponašanje. Dešavanja u kampu otela su se kontroli a u državnom vrhu nije bilo nikoga, sa barem malo zdravog razuma i ljudskosti, ko bi prekinuo psihopatsko izivljavanje nad bespomoćnim ljudima. Šta više, sve se dešavalo, ako ne pod komandom, onda uz blagoslov državnog vrha republike Srbije.

Sa ciljem da se utvrdi da li mučenje kojem su u Erdutu, u jednom od kampova (najvećem i najbrutalnijem), bile izložene prisilno mobilisane izbeglice odgovara torturi ili „drilu“ u okviru vojne obuke, i da se ono uporedi sa mučenjem kojim su bile izložene osobe u logorima u Hrvatskoj i BiH od 1991. do 1995. godine sprovedeno je istraživanje (Opačić, Jović i Knežević, 2006). Uzorak je činilo 255 ispitanika, od kojih je prvu grupu je sačinjavalo 140 prisilno mobilisanih izbeglica⁴, dok je drugu grupu činilo 115 bivših zatočenika logora u Hrvatskoj i BiH. U ispitivanju je korišćen upitnik „Vrste mučenja“ (Jović i Opačić, 2004), posebno konstruisan za merenje stresora vezanih za torturu. Rezultati istraživanja pokazali su da su prisilno mobilisane izbeglice, bile izložene mučenju u kampovima namenjenim za obuku, i to i „lakšoj“ ili „policijskoj“ torturi (psihološko zlostavljanje, posmatranje zlostavljanja drugih, uskraćivanje hrane, vode, sna, lekarske nege ili lekova, fizičko zlostavljanje koje po pravilu ne dovodi do teških telesnih povreda) i, što je još značajnije, „težoj“ ili „sadističkoj“ torturi (vešanje za udove, opekotine cigaretama, otvorenim plamenom ili ključalom vodom, bacanje sa visine...)⁵. Ovi podaci nedvosmisleno pokazuju da se mučenje kojim su

4 muškaraca, koji su se obratili IAN-u za pomoć u periodu od juna 2004. do kraja juna 2005. godine

5 50% prisilno mobilisanih izbeglica izveštavalo da su bili podvrgnuti šamaranju, šutiranju ili udaranju i da su trpeli uporne ponižavajuće komentare o sebi i svojoj porodici; 45% je bilo lišavano normalnog spavanja, 39% je bilo ili lišavano hrane ili sprečavano da održava ličnu higijenu (npr. nije

bili izloženi ne može podvesti ni pod kakvu obuku. U poređenju sa osobama koje su proživjele iskustvo logora u Hrvatskoj i BiH, među mobilisanim izbeglicama manji je procenat onih koji su bili izloženi toruri oba tipa, a obrasci mučenja se razlikuju na takav način da se možda mogu rekonstruisati potencijalni motivi koji su stajali iza njih. Naime, po obrascu mučenja u Hrvatskoj i BiH (prisiljavanje da se potpiše priznanje, da se otkuca drugi, pretnje smrću članova porodice, zastrašivanje, lažne optužbe...), može se zaključiti da je osnovni motiv bio prikupljanje informacija o neprijateljskoj strani u ratu.

Šta se, s druge strane, može zaključiti o motivima koji su doveli do ekstremne psihičke i fizičke torture prisilno mobilisanih izbeglica? Teško je poverovati da su idejni tvorci erdutovskog „programa obuke“ verovali da će fizičko i psihičko zlostavljanje i ponižavanje kod čoveka pojačati borbenost, izdržljivost i lojalnost. Sudeći po svemu navedenom, cilj erdutovskog „programa obuke“ bio je narušavanje integriteta ličnosti, sistematsko uništavanje dostojanstva i izazivanje osećanja krivice, straha i bespomoćnosti.

U savladavanju ratnih trauma bitnu ulogu ugraju sistemi vrednosti koje žrtve imaju, njihova motivacija i borbeni moral. Među zatočenicima u neprijateljskim logorima pripadnost istoj naciji i zajednička politička i religiozna svest bili su izvor motivacije za opstanak, doprinosili su jačanju motivacije i izdržljivosti da se patnja istrpi. Za razliku od njih, zbog nametnute etikete izdajica sopstvenog naroda, prisilno mobilisani nisu imali taj oslonac. Oni nisu smeli da izraze bes izazvan ponižavanjem od strane mučitelja zato što su oni bili pripadnici istog naroda i zato da ne bi ugrozili vlastiti opstanak. Ovi faktori otežavali su emotivno i kognitivno savladavanje horora kome su bili izloženi.

Socio-politički kontekst u kome se sve odigralo, daje ovim događajima poseban pečat. Činjenica da su, pobegavši od neprijatelja, privođeni i mučeni od strane svojih sunarodnika i sopstvene države, bila je potpuno obehtrabujuća i poražavajuća. Mnogi od njih saopštavali su da im je to što su progonjeni i mučeni od strane „svojih“ padalo teže nego tortura koju su doživljavali u „neprijateljskim“ logorima.

Kao što je već spomenuto, nadležni organi, kao i većina domaće javnosti, ostali su slepi i nemi pred brutalnim odvođenjem svojih sugrađana.

imalo pristupa toaletu). Između 35% i 38% doživljavalo je pretnje smrću ili sakaćenjem, bilo lišavano privatnosti, potrebne lekarske nege ili lekova, bilo prisiljavano na gledanje ili slušanje mučenja ili ubijanja drugih, zastrašivano pucnjima ili detonacijama, prisiljavano na težak rad, 23 % je moralo da stoji pod teretom, 14% je bilo podvrgnuto ekstremnim temperaturama. Između 4% i 10% pretrpelo je drastične forme torture kao što su: vezivanje konopcem i zatezanje konopaca na više sati; prisilno skakanje ili bacanje s visine; podvrgavanje jakom svetlu; uranjanje u vodu; udaranje po tabanima; sakaćenje ili lomljenje kostiju; nanošenje opekotina cigaretom; rastezanje udova i tela.

Mobilizaciju su uporno negirali svi, od ministarstva unutrašnjih poslova do medija, što je i bilo očekivano s obzirom na zvanični stav države da Srbija i ne učestvuje u ratu i da su „preko Drine“ odlazili samo dobrovoljci. Strašno je, međutim, što i danas, četrnaest godina posle, država Srbija još uvek nije priznala da je do njega došlo. Još uvek ne postoji jasna politička volja da se prizna ono što je učinjeno, da se krivci privedu pravdi a žrtvama obezbedi pravična, moralna i novčana kompenzacija za ono što su preživeli. U društvu vlada odsustvo empatije, umanjivanje i obezvređivanje posledica i čak hostilnost prema ideji nadoknade. Žrtve su, povrh svega, izložene etiketiranju od strane svojih sunarodnika, nazivaju ih „izdajicama“, „ludacima sa ratišta“, čak „simulantima“ koji navodno lažiraju svoju bolest ne bi li dobili odštetu. Odšteta nije ni na pomolu, a krivični postupci se još uvek nisu odmakli od krivične prijave. Preti opasnost da će u krivičnim postupcima nastupiti apsolutna zastarelost a da će neposredni počinioci i njihovi nalogođavci ostati nepoznati i nekažnjeni (Šivert, 2006). Osim toga, s obzirom na njihovo materijalno stanje, sama cena sudskih troškova može predstavljati nepremostivu prepreku na putu ka zadovoljavanju pravde.

Ovakav stav koje društvo ima prema njima i nekažnjivost, o kojoj se najmanje govori, predstavljaju za ove ljude još jedan udarac, dodatnu traumatizaciju koja podriva traumom već poljuljanu veru u ljude i ljudskost, narušeno poverenje i osećaj lične sigurnosti.

Psihološki profil prisilno mobilisanih

U periodu od maja 2003. godine do maja 2005. godine u Centru za rehabilitaciju žrtava torture Međunarodne mreže pomoći (IAN) u Beogradu, pružena je psihološka pomoć za preko 500 klijenata, od kojih su 438 prošli kroz deo psihološko-psihijatrijskog tretmana. Na ovim uzorkom sprovedeno je istraživanje (Mitić i Vuković, 2006) sa ciljem da se odgovori na pitanje u kojoj je meri kod prisilno mobilisanih lica prisutna simptomatologija PTSP-a, i da se uporede razlike u prisutnosti i intenzitetu psihijatrijske, posebno postraumatske simptomatologije ove grupe sa grupom torturisanih u logorima u BiH i Hrvatskoj i grupom izbeglih koji nisu doživeli prisilnu mobilizaciju. Rezultati su pokazali da je, po intenzitetu psihopatološke fenomenologije, grupa prisilno mobilisanih lica bila mnogo bliža grupi torturisanih (u neprijateljskim logorima), što ukazuje na to da su posledice prisilne regrutacije slične posledicama bilo kog drugog čina jasno definisanog oblika torture. S obzirom na postraumatsku simptomatologiju, ustanovljeno je da je među torturisanima veći broj obolelih od PTSP-a, ali da nema

značajne razlike u prisustvu aktuelnog PTSP-a, mada torturisanima imaju u proseku težu kliničku sliku. Vrlo je indikativna i uočena razlika u uspešnosti oporavka između ove dve grupe, naime, ispostavlja su šanse za oporavak kod prisilno mobilisanih manje⁶. Autori veći potencijal oporavka kod torturisanima objašnjavaju time što je kod njih uspešniji koping, koji u njihovom slučaju podrazumeva upravljanje i usmeravanje akcije, dok su osobe koje su prisilno mobilisane sklone regresiji, neefikasnim, pasivnim reakcijama, odustajanju. Prisilno mobilisani od strane svog naroda reaguju neadekvatnim adaptivnim odgovorima, sklone su da dožive negativne emocije, okrivljuju sebe ili druge, pribegavaju pasivnim oblicima ponašanja, za razliku od ratnih logoraša sa afirmativnim kopingom, koji stres doživljavaju pre kao izazov nego kao pretnju, sa agresijom koja je usmerenija na okolinu, ali i sa sklonošću pozitivnim emocijama i usmerenošću na rešavanje problema i traženje socijalne podrške.

Kod prisilno mobilisanih su često приметni osećanje nemoći i nedostatak kontrole nad sopstvenim životom, kao da se plaše neke nove odmazde. Aktuelni konflikti koje imaju u svakodnevnom životu samo su okidači za neizraženu mržnju, što razvija krivicu, osećanje grešnosti i samoprebacivanje. Štaviše, u njima se taloži neizrečeni bes prema svima onima koji su ostali indiferentni prema njihovoj sudbini i koji im nisu pomogli. Umesto na okolinu, kontrolisani bes i mržnja usmeravaju se na sebe, što povećava depresivni teret (Mitić i Vuković, 2006).

Zaključak

Ovaj rad je, prvenstveno, imao za cilj da podseti na ovaj strašan zločin o kome je prestalo da se govori. Osim toga, predstavlja pokušaj da se razume i objasni kompleksnost i težina posledica koje je prisilna mobilizacija ostavila na žrtve, ističući kumulativni negativni efekat prethodnih traumatizacija i negiranja i nekažnjivosti, kao poslednjeg udarca.

Prisilnom mobilizacijom izbeglica 1995. država Srbija je počinila zločin koji se ogleda u kršenju prava na slobodu i sigurnost ličnosti, u izlaganju najgorim vidovima psihičke i fizičke torture koje se završilo proterivanjem na teritoriju sa koje su pobjegli, na teritoriju gde su im životi ugroženi. Ova brutalna akcija sprovedena je nad ljudima koji su prethodno proživeli traumu izbeglištva, izloženosti ratnim dejstvima a jedan broj njih je bio u zarobljeništvu. Posle svega što su propatili, ovi ljudi su doživeli da budu hapšeni,

⁶ U periodu od 8-14 godina među grupom torturisanima se oporavila skoro trećina, a među prisilno mobilisanim se u periodu od 8-10 godina nije oporavio ni svaki deseti

ponižavani i mučeni od strane sopstvenog naroda, od strane svoje države.

Današnja država Srbija nastavlja ovaj teror time što, četrnaest godina kasnije, još uvek nije priznala zločin a žrtvama još uvek nije obezbeđena ni pravna, ni moralna, ni novčana nadoknada. Na ovaj način žrtve se ponovo izlažu poniženju i ponovnoj traumatizaciji.

Loše psihičko stanje u kome se nalaze s jedne strane i loše ekonomsko stanje i etiketiranje koje doživljavaju u zajednici s druge, međusobno negativno deluju, čineći tako krug patnje iz koje je nemoguće izaći bez značajne društvene pomoći.

Mobilizacija je za sobom ostavila ogroman broj žrtava, velike gubitke i veliku duševnu patnju među preživelim i članovima njihovih porodica. Traume koje su preživeli ostavile su teške i dugoročne posledice po njihovo fizičko i psihičko zdravlje, koje se ogledaju svuda, od teškoća u obavljanju svakodnevnih aktivnosti do gubitka vere u ljude i gubitka želje za životom. Jasno određenje javnosti prema zločinu i njegovo smeštanje u institucionalizovani okvir, preduslovi su za stvaranje psihološkog prostora za adekvatno žaljenje, integraciju traumatskog iskustva i nastavak normalnog života žrtava. Nesuočavanje sa zločinima u prošlosti, takođe, ostavlja prostor da se u budućnosti nešto slično ponovi.

LITERATURA:

1. Backović, O., Vasić, M., Vasović, A. "Ko to rado ide u vojnike: Mobilizacijska kriza – pregled medijskog izveštavanja". Republika, br. 198, www.republika.co.yu
2. (http://www.yurope.com/zines/republika/arhiva/98/198/198_18.HTM)
3. Varvin, S. *Traumatizacija, poniženje, stid, gubitak, žalost – istorijska perspektiva*. Psihijatrijski dan 2004/36/2/287-297/ ????
4. Madariaga, C. *Psychosocial Trauma, Post Traumatic Stres Disorder and Torture*, CINTRAS, Chile, 2002.
5. Mačkić, S., Cvetković, J. *Psihoanalitička psihoterapija žrtava torture*. Tortura u ratu – posledice i rehabilitacija. ??? ???
6. Mitić, M, Vuković, S. *Psihološki profil prisilno mobilisanih*. Posledice prisilne mobilizacije izbeglica 1995. godine. IAN Međunarodna mreža pomoći, Beograd, 2006.
7. Opačić, G., Knežević, G., Jović, V. *Tortura ili obuka: Vrste mučenja u grupi izbeglica prisilno mobilisanih u Srbiji u toku 1995. godine*. Posledice prisilne mobilizacije izbeglica 1995. godine. IAN Međunarodna mreža pomoći, Beograd, 2006.

8. Radović, B. „Oni“ su ih hteli a „on“ nije. Posledice prisilne mobilizacije izbeglica 1995. godine. IAN Međunarodna mreža pomoći, Beograd, 2006.
9. Samardžić, R., Špirić, Ž., *Posttraumatski stresni poremećaj*, Vojnomedicinska akademija, Klinika za psihijariju, Beograd, ????
10. Samardžić, R. *Prisilna mobilizacija ratnih veterana kao rizik za dodatnu psihičku dekompenzaciju*. Posledice prisilne mobilizacije izbeglica 1995. godine. IAN Međunarodna mreža pomoći, Beograd, 2006.

Terror under veil of patriotism

Summary

In the summer of 1995, on the territory of Republic of Serbia, forced mobilisation of refugees took place. It was done by police forces of Republic of Serbia and Republika Srpska. After the violent mobilisation refugees were taken to military and paramilitary „training camps“ where they were exposed to brutality and torture, and after taken to battle field territories they fled from.

For this population, forced mobilisation was multiple traumatisati-on that has made them specially vulnerable for developing post traumatic stress disorder and other mental disorders as consequences of trauma. Researchers have showed high incidence of PTSP among this population. They also found that those who were forcibly taken away and held in „training camps“ in their country showed similar dysfunctions and psychopathological symptoms as those captured in enemy camps.

The fact that, just as they had escaped from the enemy, leaving their homes behind, this people were arrested and tortured by officials of their country was discouraging and humiliating for them. Even today the officials are still denying the mobilisation, the victims are being stigmatised and those responsible for the crime have never been prosecuted. Sadly, socio-political context of today is reinforcing traumatisati-on and preventing the victims' psychological and social rehabilitation .

Key words: forced mobilisation, torture, trauma, post-traumatic stress disorder

Dragana Mrvoš
Tutor: mr Vladimir Ateljević
Fakultet političkih nauka u Beogradu

Lokalna samouprava republike srbije u procesu evropskih integracija

Uvod

Republika Srbija je kao jedan od svojih strateških ciljeva definisala pridruživanje Evropskoj uniji. O ovom strateškom cilju postoji opšte društveni konsenzus, s obzirom da ulazak u Evropsku uniju podrazumeva potvrdu, jačanje i veću stabilnost naših institucija. stvaranje okruženja u kome bi vladavina prava bila neprikosnovenena, a ekonomski razvoj brži. Bio bi povećan priliv stranih investicija, zbog smanjenog rizika ulaganja u Srbiju kao zemlju članicu EU i, sa druge strane, Srbija bi imala pristup jedinstvenom evropskom tržištu, kao i strukturnim i kohezionim fondovima EU. U cilju uspešnog postizanja navedenog strateškog cilja, Srbija mora uskladiti delovanje i izvršiti suštinske reforme svih važnih i relevantnih unutar državnih aktera među kojima je i lokalna samouprava.

Lokalna samouprava je veoma značajna kada je reč o procesu pridruživanja EU, pre svega zbog načela supsidijarnosti. Većina propisa EU se primenjuje na lokalnom ili regionalnom nivou, upravo zbog toga što je lokalni nivo odlučivanja najbliži građanima. Njana uloga i značaj su veliki i zbog direktnog finansiranja iz EU fondova(pretpristupnih, kao i onih koje koriste države članice). Kada Sporazum o stabilizaciji i pridruživanju za R. Srbiju bude stupio na snagu, R. Srbija će biti država pridružena Evropskoj uniji i potencijalni kandidat za punopravno članstvo u EU, a posebno važna uloga lokalne samouprave ostaje razvoj regionalne prekogranične saradnje i profesionalizacija javne uprave, zarad ispravnog sprovođenja zakonodavstva EU.

Kratka hronologija procesa integracije u Srbiji

Proces stabilizacije i pridruživanja formalno je započeo na samitu u Zagrebu, novembra 2000. godine osnivanjem Zajedničke konsultativne grupe. Na sastancima grupe usvajane su zajedničke preporuke, kao obavezujuće smernice za dalje približavanje EU standardima. Unapređeni stalni

dijalog uveden je kao instrument koji je trebalo da osigura pozitivnu ocenu Studije o izvodljivosti koja je bila preduslov za započinjanje procesa pregovora o zaključivanju Sporazuma o stabilizaciji i pridruživanju. U julu 2003. god. Vlada R. Srbije je usvojila prvi akcioni plan za usklađivanje propisa sa Republike Srbije sa propisima EU. U martu 2004. god. je osnovana Kancelarija za pridruživanje EU. Njen zadatak je da ubrza i efikasno koordinira proces pristupanja Srbije EU. U junu 2005. god. usvojena je Nacionalna strategija Srbije za pridruživanje Srbije EU, kao okvir koji predstavlja usaglašen skup mera, zadataka, politika i aktivnosti neophodnih za pridruživanje, kao i plan za usklađivanje domaćeg zakonodavstva sa zakonodavstvom EU. U oktobru 2005. god. počeli su pregovori Srbije i Evropske unije o zaključivanju Sporazuma o stabilizaciji i pridruživanju, a 9. septembra 2008. god. Skupština R. Srbije je ratifikovala sporazum SSP¹.

Dakle, na nacionalnom nivou početak procesa uključivanja R. Srbije u evropske integracije obeležen je donošenjem odluka i strateških dokumenata, potom je osnovana institucija koja će koordinirati proces približavanja EU, aktivnosti centralne vlade, regionalnih i lokalnih vlasti, a kao treći deo priprema, realizuje se obuka zaposlenih u državnoj upravi i informisanje šire javnosti.

Pripremne radnje lokalne samouprave u procesu evropskih integracija

Kada je reč o pripremnim radnjama koje bi lokalna samouprava trebalo da preduzme kako bi se lakše uključila u proces evropske integracije, prvo bih napomenula da je širi institucionalni okvir, u kome lokalna samouprava u Srbiji funkcioniše, definisan Zakonom o lokalnoj samoupravi², koji se u velikoj meri zasniva na Evropskoj povelji o lokalnoj samoupravi Saveta Evrope. Najznačajniji deo pripreme tiče se primene „*acquis communautaire*“ tj. usvajanje pravnih tekovina EU. Pored primene „*acquisa*“ na lokalnom i regionalnom nivou, najvažnije pripremne mere su: formiranje odgovarajućih stručnih kadrova, prikupljanje i praćenje informacija od važnosti za saradnju lokalne samouprave i relevantnih institucija EU. Zatim, pripremanje projektne dokumentacije i praćenje procedure apliciranja za sredstva iz fondova EU, pokretanje i sprovođenje programa obuke sa ciljem da se zaposleni u lokalnoj samoupravi upoznaju sa principima funkcionisanja EU, popravljavanje situacije vezane za poznavanje stranih jezika i informatičku pismenost.

1 http://web.uzzpro.sr.gov.yu/kzpeu/dokumenti/ssp/ssp_potpisani_sa_aneksima_sr.pdf

2 http://www.parlament.sr.gov.yu/content/lat/akta/akta_detalji.asp?Id=23&t=Z#

Važno je i razvijanje tzv. " horizontalne" i " vertikalne" komunikacije između opština, kao i između opština i nacionalne Kancelarije za pridruživanje i Vlade, potom informisanje o mogućim posledicama članstva u EU, o strukturnim promenama, regionalnoj politici i o pratećim merama podrške.

U korelaciji centralne vlasti i lokalne samouprave važno je da centralna vlast omogući neometan i blagovremen protok informacija prema lokalnim vlastima, jer EU pregovara isključivo sa predstavnicima centralne vlasti, ali rezultati pregovora se uvek tiču i lokalne vlasti. Takođe, i lokalne vlasti treba da ulože napor ka jačanju svoje saradnje sa centralnom administracijom. Iskustvo Češke je pokazalo da centralne vlasti često nisu u stanju da se aktivnije bave lokalnom vlašću, jer i same imaju velikih teškoća u svom usklađivanju sa zakonodavstvom EU, tako da ni lokalne vlasti ne bi trebale da budu pasivne i da čekaju da im centralna vlast dostavi detaljna uputstva. Od lokalnih vlasti se očekuje da i same ulože napor u jačanju komunikacije sa drugim evropskim opštinama radi međusobne razmene iskustava.

Položaj i uloga Stalne konferencije gradova i opština

Najbolji način da se lokalne samouprave međusobno povežu jeste preko Stalne konferencije gradova i opština(SKGO). Posebno je važno istaći bratimljena, ali ne samo gradova, nego i škola i društvenih organizacija. SKGO sprovodi različite programe obuke i uvođenja informacionih tehnologija, koji značajno utiču na jačanje ljudskih i institucionalnih kapaciteta lokalnih vlasti. U cilju što boljeg približavanja celokupne EU problematike lokalnoj vlasti, SKGO je u aprilu 2006. god. osnovala svoj Savet za evropske integracije. Formiranje saveta SKGO za evropske integracije omogućava " hvatanje koraka" sa već započetim procesom integracije. On broji petnaest članova, od kojih devet čini uži sastav, a šest čini prošireni sastav, dok je Predsednik SKGO po funkciji i predsednik Saveta.

Preduslovi i načini dobijanja sredstava iz fondova EU

Jedan od velikih problema sa kojima se lokalna samouprava u Srbiji suočava jeste nedostatak finansijskih sredstava. Opštine u Srbiji su samo korisnici imovine i shodno tome, njihova moć zaduživanja na finansijskom tržištu je ograničena. EU je 2007. god. ugasila program CARDS i Srbija je prešla na program IPA(Instrumenti za pretpristupnu pomoć). IPA ima pet komponenti: podrška tranziciji i jačanju institucija, prekogranična saradnja, regionalni razvoj,

razvoj ljudskih resursa i ruralni razvoj. R. Srbija učestvuju u prve dve komponente, ali kada R. Srbija stekne status kandidata otvoriće nam se i preostale tri komponente. Tada će Srbija morati da primeni i decentralizovan sistem upravljanja koji zahteva i uvođenje novih državnih institucija, kao što su Nacionalni koordinator pomoći(NIPAC), Službenik nadležan za akreditaciju(NAO), Nacionalni fond(NF)³ itd. Lokalne zajednice treba da se usmere ka formulisanju efikasnih programa, koji bi mogli da uđu u razmatranje za kofinansiranje iz sredstava EU. Takođe, njihova uloga je ključna u kreiranju mehanizma koji bi omogućio da dobri projekti budu pravovremeno identifikovani i podržani od strane institucija zadužene za finansiranje IPA fonda.

Važno je da lokalna vlast ispuni osnovne preduslove dobrog organizovanja, a neki od preduslova su:“ određivanje prioriternih ciljeva razvoja i definisanje strategije lokalnog ekonomskog razvoja, usklađivanje prioriternih ciljeva razvoja na lokalnom nivou sa razvojnim ciljevima Srbije, temeljno informisanje o programima i fondovima EU za koje mogu da konkurišu, obučavanje kadrova za izradu predloga projekta po EU formatu, pažljivo pristupanje procesu apliciranja za odabrane projekte”⁴. Ukoliko opština ne obavi na vreme i na adekvatan način poslove pripreme, propušta značajne mogućnosti za napredak, jer EU u velikoj meri učestvuje u kofinansiranju projekata iz oblasti ruralnog razvoja, poljoprivrede, zaštite životne sredine, ali samo ukoliko postoji efikasna administracija i kvalitetni projekti na lokalnom nivou.

Konkretni programi i fondovi EU koji su otvoreni za Srbiju(2007- 2013. god.)

Oblasti koje se mogu primenjivati u okviru EU su, pored regionalne politike, primena subvencija(državne pomoći), javne nabavke, aktivno i pasivno biračko pravo na lokalnim izborima za sve građane EU(državljanke neke od članica EU) u mestu prebivališta, pravo na osnivanje i zapošljavanje, slobodno kretanje radnika i pravo na sticanje nepokretnosti, zaštita životne sredine, oblast koja se tiče upotrebe električne energije i gasa, efekti na javni saobraćaj, politika zapošljavanja.

Među programima i fondovima podrške EU koji su otvoreni za Srbiju u periodu 2007- 2013. god. najznačajni su IPA(Instrument za predpristupnu pomoć). To je jedinstven pretpristupni instrument za pomoć zemljama kandidatima(Hrvatska, BJR Makedonija i Turka)i potencijalnim kandidatima(

3 http://www.rec.org/REC/Programs/REREP/PEIP/docs/national_workshop_2008_may13_14/presentations/waste_4.2_options_for_financing_ipa.ppt

4 *Ka Evropskoj Uniji, Vodič za predstavnike jedinica lokalne samouprave*, Dragan Vujčić, Ivan Knežević, Gordana Lazarević, Vladimir Međak, Vladimir Pavičević, Vladimir M. Pavlović, Biljana Prlja, SKGO, Beograd 2007. god, str. 91;

Srbija, Crna Gora, Albanija i Bosna i Hercegovina), koji čini paket sredstava u vrednosti 11. 468 milijardi evra⁵.

Zemljama potencijalnim kandidatima IPA pruža podršku za učešće u procesu stabilizacije i pridruživanja do budućeg pristupanja kroz pristup prvim dvema komponentama, dok zemljama kandidatima pruža podršku kroz svih pet komponenti za pomoć pri realizaciji evropskog zakonodavstva(*acquis communautaire*)i pripremi za fondove za zajedničke politike(poljoprivreda, strukturni i kohezioni fondovi). Što se tiče finansijske alokacije, Turska, kao zemlja kandidat, prima najviše. Godine 2009. za Tursku se izdvaja 566.400.000€, a za period 2007- 2011. god. ukupno 3.019.900.000€⁶. Sredstva koja se izdvajaju za zemlje potencijalne kandidate su raspoređena tako da se za Srbiju, za period od 2007 do 2011 god. izdvaja ukupno 976.800.000€, za BiH 440.100.000€, za Albaniju 401.100.000€, za Kosovo 395.100.000€, za Crnu Goru 166.000.000€⁷.

R. Srbija u okviru druge komponente učestvuje u programima prekogranične saradnje sa Mađarskom, Rumunijom, Bugarskom, Hrvatskom, BiH i Crnom Gorom. Prekogranična saradnja u okviru IPA programa ja veoma značajna za lokalnu samoupravu jer je lokalnim i regionalnim organima vlasti omogućeno da konkurišu u svim programima prekogranične saradnje, čiji je cilj diversifikacija i poboljšanje regionalne privrede, unapređenje dobrosusednskih odnosa duž granice, promovisanje održivog ekonomskog i društvenog razvoja, zaštite životne sredine, borbe protiv organizovanog kriminala, jačanje kapaciteta lokalnih institucija za upravljenje programima EU itd.

Uloga i značaj međunarodnih organizacija relevantnih za lokalnu samoupravu

Kada je reč o međunarodnim organizacijama koje su značajne i relevantne za lokalnu samoupravu najznačajnija je Savet Evrope. To je najstarija panevropska politička organizacija koja je od nastanka promoviše, kao jednu od osnovnih vrednosti, razvoj demokratija na lokalnom i regionalnom nivou.

Već u prvim godinama postojanja, u okviru Saveta Evrope stvorena je Konferencija lokalnih vlasti Evrope. Godine 1994. Konferencija je prerasla u Kongres lokalnih i regionalnih vlasti(*Congress of Local and Regional*

5 http://default.co.yu/~tasha/zavrzni%20rad/Instrument%20IPA_revised.doc

6 *Pregled programa i fondova EU otvorenih za Srbiju u periodu 2007- 2013. god.*, Centar za strateško ekonomska istraživanja” Vojvodina- CESS”, Novi Sad, septembar 2008. god., str. 5;

7 Isto kao 6.

Authorities of the Council of Europe- CLRAE), koji se sastoji iz dva doma: Doma lokalnih vlasti i Doma regionalnih vlasti.

Kongres danas, putem svojih izveštaja, predstavlja savetodavno telo Komitetu ministara, najbitnijem organu Saveta Evrope. Kongres obaveštava ministre o situaciji u oblasti lokalne i regionalne samouprave u Evropi, a od aprila 2003. god. i Srbija ima svoje predstavnike u Kongresu.

Uloga Kongresa je višestruka: „ predstavlja forum na kome predstavnici lokalnih i regionalnih vlasti razmatraju svoje zajedničke probleme, savetuje Komitet ministara i Parlamentarnu skupštinu Saveta Evrope o svim aspektima lokalne i regionalne vlasti, saraduje sa svim organizacijama koje predstavljaju lokalne vlasti, organizuje konferencije radi razmatranja pitanja od značaja za lokalne i regionalne vlasti pruža, pomoć državama članicama u praktičnim aspektima njihovih reformi ka uspostavljanju istinske lokalne i regionalne samouprave”⁸.

Kongres stavlja poseban akcenat na pomoć zemljama u tranziciji pri sprovođenju reformi sistema lokalne i regionalne uprave i decentralizacije, pri pripremi inicijativa namenjenih efikasnijem učestvovanju učestvovanju lokalnih vlasti u lokalnoj i regionalnoj demokratiji, zastupa interese lokalnih vlasti prilikom oblikovanja različitih evropskih politika, podstiče prekograničnu saradnju i osnivanje evroregiona. Kongres je osnovao i dve značajne organizacije koje se bave unapređenjem lokalne demokratije u regionu Jugoistočne Evrope, a to su: Mreža nacionalnih asocijacija lokalnih vlasti Jugoistočne Evrope – NALAS i Asocijacija agencija lokalne demokratije ALDA.

Među najznačajnije rezultate rada Kongresa spade usvajanje *Evropske povelje o lokalnoj samoupravi*. Potpisivanjem ove povelje, strane potpisnice se obavezuju da će primenjivati osnovne principe koji garantuju političku, upravnu i finansijsku nezavisnost lokalnih vlasti u domenu koji se nalaze u njihovoj nadležnosti, kao i da će principi biti inkorporisani u domaće zakonodavstvo, tamo gde je to moguće i u Ustav, a da će lokalne vlasti biti birane na opštim izborima. Konvencija, takođe, nalaže da će se vršenje vlasti približiti što je moguće više građanima, a da će viši nivoi vlasti obavljati one državne funkcije za koje je efikasnije da se obavljaju na tom nivou. R. Srbija je ovu Povelju potpisala 24. juna 2005. godine.

Druga konvencija od značaja za lokalnu vlast je *Evropska okvirna konvencija o prekograničnoj saradnji između teritorijalnih/ regionalnih zajednica*

⁸ *Ka Evropskoj Uniji, Vodič za predstavnike jedinica lokalne samouprave*, Dragan Vujčić, Ivan Knežević, Gordana Lazarević, Vladimir Međak, Vladimir Pavičević, Vladimir M. Pavlović, Biljana Prlja, SKGO, Beograd 2007. god, str. 105;

ili vlasti. Njen cilj je podsticanje i olakšavanje zaključenja prekograničnih sporazuma između lokalnih i regionalnih vlasti u okviru njihove nadležnosti. Takvi sporazumi mogu obuhvatiti regionalni razvoj, zaštitu životne sredine, unapređenje javnih službi i mogu predvideti stvaranje prekograničnih udruženja lokalnih vlasti. Ova Konvencija je potpisana maja 1980. god., stupila je na snagu 22. decembra 1981. god. ali Srbija nije njen potpisnik.

Komitet Regiona (*Committee of the Regions- CoR*), osnovan Ugovorom u Matrihtu 1994. g. predstavlja najznačajnijeg partnera u institucionalnom sistemu EU. Predstavnici lokalnih i regionalnih vlasti se sastaju pet puta godišnje na plenarnim sednicama, i prosledjuju svoje odluke Komisiji i Savetu. Komitet regiona mora biti savetovan kada je reč o merama koje se tiču zdravlja, kulture, trans- evropskog povezivanja, a nakon sporazuma iz Amsterdama i kada je reč o politici zapošljavanja, životnoj sredini, transportu i socijalnim pitanjima. Rad se odvija u okviru različitih foruma, kao što je forum za regionalnu politiku, stukturane fondove, ekonomsku i socijalnu koheziju, prelaz granica i inter regionalnu saradnju, forum za poljoprivredu, ruralni razvoj i ribarstvo, forum za trans- evropsko povezivanje, transport i informativnu bezbednost, forum za obrazovanje, stručno usavršavanje, kulturu, sport, mlade, gradjanska prava itd.

Organizacija za evropsku bezbednost i saradnju (*The Organization for Security and Co- operation in Europe- OSCE*) je značajna međunarodna organizacija koja broji 56 zemalja članica iz Evrope, Srednje Azije i Severne Amerike, posvećena rešavanju širokog spektra pitanja. Misija OEBS- a osnovana je i u Srbiji krajem 2000. godine i ona ostvaruje aktivnosti i na lokalnom nivou. Projekt podrške koji sprovodi SKGO, koji ima za cilj povećanje stepena stručnosti i efikasnosti u radu skupština lokalnih samouprava, naročito u pogledu skupštinskih procedura, zakonitosti i budžetskih pitanja, uživa podršku misije OEBS- a. Neki od rezultata njihove saradnje su“ formiranje Tima trenera SKGO, intenzivna podrška za 10 pilot opština kroz seriju seminara i radionica, objavljivanje *Priručnika za Savete za međunacionalne odnose*, podrška trening aktivnostima koje uključuju odbornike lokalnih skupština”⁹ itd.

Takođe, Misija OEBS- a u Srbiji pruža finansijsku i tehničku podršku SKGO- u u sprovođenju projekta *Unapređenje etničke jednakosti na lokalnom nivou: tehnička podrška savetima za međunacionalne odnose*. U oblasti ekonomije i zaštite životne sredine, Misija je pokrenula program podrške lokalnog ekonomskog razvoja, kroz osnivanje osam biznis incubator centara u gradovima Srbije.

9 *Ka Evropskoj Uniji, Vodič za predstavnike jedinica lokalne samouprave*, Dragan Vujčić, Ivan Knežević, Gordana Lazarević, Vladimir Međak, Vladimir Pavičević, Vladimir M. Pavlović, Biljana Prlja, SKGO, Beograd 2007. god, str.

Postoji još nekoliko evropskih međunarodnih organizacija od značaja za lokalnu samoupravu: Savet opština i regiona(*Council of European Municipalities and Regions*)– CEMR, Mreža glavnih evropskih gradova–metropola– *Eurocities*, Centralnoevropska inicijativa(*Central European Initiative*)– CEI,

Mreža nacionalnih asocijacija lokalnih vlasti zemalja Jugoistočne Evrope(*Network of Associations of Local Authorities of SEE*)– NALAS i Asocijacija agencija lokalne demokratije(*Association of Local Democracy Agencies*)– ALDA. Neke od zajedničkih odlika svih navedenih organizacija su podržavanje lokalnih institucija kroz obuke i druge informativne usluge, promovisanje međukulturalnog dijaloga i ljudskih prava, razvoj civilnog društva itd.

Primeri uspešne realizacije projekata lokalne samouprave

U saradnji sa Ujedinjenim gradovima Francuske i Institutom za otvoreno društvo, u okviru programa decentralizovane saradnje Francuske i Srbije, SKGO je realizovala projekat izrade Baze podataka o gradovima i opštinama Srbije *Pozitivna iskustva iz gradova i opština*¹⁰. Primeri koji su se tu nalaze potvrđuju da uvođenjem novina, razmenom iskustava i saradnjom sa kolegama van Srbije, lokalne vlasti mogu značajno da doprinesu bržem rešavanju problema građana, jačanju položaja svojih opština, a istovremeno i jačanju položaja Srbije i bržoj integraciji u EU.

Prvi primer koji bih izdvojila jeste opština Sjenica i realizacija projekta u oblasti zaštite životne sredine. Naime, nedaleko od reke Uvac, tri kilometra zapadno od grada nalazila se deponija, na kojoj je bilo preko 2.500m³ čvrstog otpada, od koga je velika količina završavala u reci. Postojao je rizik od širenja zaraza, a mesta za odlaganje otpada je bilo sve manje. USAID(*United States Agency for International Development*), opština Sjenica i javno komunalno preduzeće Vrela, zajedno su pristupili rehabilitaciji stare deponije. Na deponiji su izgrađene ćelije za odlaganje otpada, i zahvaljujući metodi” deponijskih ćelija”, stepen ugroženosti životne sredine je smanjen, rizici širenja zaraza su svedeni na minimum, kroz depuniju je izgrađen nov put, a uređena je i rečna obala.

Drugi primer jeste Program podrške opštinama(MSP), koji je finansirala Švajcarska vlada preko Švajcarske agencije za razvoj i saradnju(SDC), realizovan je u Čačku, a tiče se komunalnih usluga. Opština Čačak je kao

10 *Pozitivna iskustva iz gradova opština*, priredila Marija Šošić, SKGO, Beograd 2006. god., str. 17 i 18;

prioritet definisala redovno snabdevanje kvalitetnom pijaćom vodom na celom području opštine. U saradnji sa MSP- om realizovala je projekat daljinskog upravljanja sistemom vodosnabdevanji.

Kompletan sistem za vodosnabdevanje Čačka stavljen je pod daljnjski nadzor, a ovaj projekat je postao model zerealizaciju novih projekata iz oblasti vodosnabdevanja i u drugim opštinama(Užice, Požega, Kraljevo). Rezultati ovog projekta bili su: redovno i sigurno snabdevanje dovoljnim količinama pijaće vode, optimalno planiranje proizvodnje i potrošnje vode uz smanjenje troškova eksploatacije i prenosa, funkcionisanje u hitnim slučajevima, kao i motivisanost osoblja zbog primene savremenih tehnologija.

Realizacija navedenih projekata potvrđuju da lokalne samouprave koje su aktivne i angažovene, sa dobro informisanim i stručnim kadrom, otvorene i spremne za saradnju na regionalnom i evropskom nivou, mogu u značajnoj meri da doprinesu poboljšanju životnih uslova ljudi, jačanju svog položaja u regionu i bržem i efikasnijem pridruživanju svoje države, u ovom slučaju R. Srbije Evropskoj Uniji.

Zaključak

Svi navedeni razlozi i primeri potvrđuju da se uspešna integracija R. Srbije u Evropsku Uniju ne može ostvariti bez spremnih, kompetentnih i angažovanih lokalnih samouprava, koje vode značajan deo integracionog procesa. U ovom trenutku položaj lokalnih samourava u R. Srbiji nije na odgovarajućem nivou. Opštine i gradovi u R. Srbiji moraju da naprave još dosta velikih “ koraka” kako bi dostigle nivo i položaj kakav imaju lokalne zajednice razvijenih evropskih država, država članica EU.

Verujem da su lokalne zajednice u R. Srbiji dorasle takvom zadatku za koji je, istina, potrebno određeno vreme, stručnost lokalnih funkcionera, dobra informisanost i spremnost građanstva da aktivno učestvuje u procesu reforme, kao i primena principa dobrog demokratskog upravljanja, kao što su “ pravedno sprovođenje izbora, spremnost da se reaguje, efikasnost i delotvornost, otvorenost i transparentnost, vladavina prava, etičko ponašanje, stručnost i sposobnost, inovativnost i otvorenost za promene, poštovanje ljudskih prava, kulturna raznovrsnost i socijalna kohezija, odgovornost”¹¹.

11 http://www.drzavnauprava.gov.rs/view_file.php?file_id=214

LITERATURA:

1. *Ka Evropskoj Uniji, Vodič za predstavnike jedinica lokalne samouprave*, Dragan Vujčić, Ivan Knežević, Gordana Lazarević, Vladimir Međak, Vladimir Pavićević, Vladimir M. Pavlović, Biljana Prlja, SKGO, Beograd 2007;
2. *Pregled programa i fondova EU otvorenih za Srbiju u periodu 2007-2013. god.*, Centar za strateško ekonomska istraživanja” Vojvodina-CESS”, Novi Sad, septembar 2008;
3. *Pozitivna iskustva iz gradova opština*, priredila Marija Šošić, Stalna konferencija gradova i opština, Beograd 2006;
4. *Instrument za pretpristupnu pomoć EU 2007- 2013*, drugo dopunjeno izdanje, Ivan Knežević, Gordan Mirić, Mirjana Lazović, Andrija Pejović, Fond za otvoreno društvo, Evropski pokret u Srbiji, Beograd, 2009;
5. *Neposredno učešće građana u javnom životu na lokalnom nivou*, Stalna konferencija gradova i opština, Beograd, 2006;
6. *Priručnik za moderno upravljanje lokalnim ekonomskim razvojem*, Snežana Đorđević, Stalna konferencija gradova i opština, Fond za otvoreno društvo, Beograd 2007;
7. *Bratimljenje opština- Put ka bržem razvoju*, Sander Maathuis, Jelena Jerinić, Darko Mišić, Miloš Stanijičić, Nenad Krstić, Stalna konferencija gradova i opština, 2007;

Summary

Local Municipalities of Republic of Serbia in the process of European Integration

One of the strategic goals of our country is to join the European Union. There are a lot of reasons for Republic of Serbia to enter the European Union and lot of things to do to success in it. The aim of the essay is to point out importance of the local municipality in the process of European integration and certain ways how local municipality can make integration faster and more successful. Most of the European set of rules is being used at the closest level to the citizens, at local and regional level. Local municipality must be specially prepared to implement, „*acquis communautaire*“. Legal framework in which local municipality functions is determined by Law on Local Self- Government(2007), based mostly on European Charter

of Local Municipality. The place and purpose of the Standing Conference of Towns and Municipalities is also very important, because local municipalities can connect with each other and make good cooperation through it. There are certain ways and funds which are applicable for Republic of Serbia, above all the Instrument for Pre-Accession Assistance(IPA). Some international organizations, such as the Council of Europe, Council of European Municipalities and Regions, Organization for Security and Cooperation in Europe and others, has an important part for local municipalities. Experience clearly shows that successful integration of Republic of Serbia cannot be realized without well prepared, informed and efficient local governments.

Key words: principle of subsidiarity, *acquis communautaire*, Law on Local Self- Government, European Charter of Local Self- Government, Standing Conference of Towns and Municipalities, the Instrument for Pre-Accession Assistance(IPA), The Council of Europe(Congress of Local and Regional Authorities of the Council of Europe), The Organization for Security and Co- operation in Europe- OSCE;

Student: Ivan Nišić

Mentor: Prof. dr Sreten Vujović

Filozofski fakultet u Beogradu

Rasna segregacija u gradovima Sjedinjenih Američkih Država na primerimu Detroita

Rezidencijalna segregacija crnaca nakon Drugog svetskog rata

Uvod

Gradovi Sjedinjenih Američkih Država reflektuju uspone i padove kroz koje je prolazilo i još uvek prolazi američko društvo. Od početka dvadesetog veka pa sve do današnjih dana, američko društvo karakteriše konstantno povećavanje razlika između bogatih i siromašnih slojeva društva, razlike između zajednica koje uživaju visok stepen privilegija i onih kojima su sve društvene privilegije uskraćene. Uprkos široko prihvaćenom stavu da je američko društvo, društvo jednakih šansi i da je rasna diskriminacija postala deo prošlosti, segregacija na osnovu rase je sve vidljivija i sve se otvorenije govori o njoj. Kada se govori o rasnoj segregaciji nije uputno izostaviti važne činjenice kao što su, razlike u prihodima, u stepenu bogatstva, nivou obrazovanja, zaposlenju, zdravlju i političkoj moći. Kakav će biti pravac kojim će se američki gradovi kretati u budućnosti ostaje nam da vidimo, da li će se nastaviti ili prekinuti obrasci nejednakosti i segregacije. Ono što je izvesno jeste da se urbana Amerika i dalje oblikuje pod uticajem procesa koji vuku svoje korene iz pedesetih godina prošlog veka.

S obzirom na činjenicu da je današnje stanje urbane sredine Sjedinjenih Američkih Država odraz dešavanja koja su usledila nakon kraja Drugog svetskog rata, akcenat u ovom radu će biti stavljen na taj period. To je period u kome su se odigrali ključni momenti za formiranje slike današnje urbane sredine. U radu će fokus biti stavljen na Detroit. Razlog zbog koga je baš ovaj grad uzeta je sledeći. Detroit je grad koji je zabeležili najveći priliv crnog stanovništva sa Juga na Sever zemlje. Uzevši ovu činjenicu u obzir, jasno je da je ovaj grad i najbolji primer za ilustraciju rasne segregacije zbog rasnog diverziteta. Obrasci segregacije koji su se pojavili u ovom gradu se lako mogu primeniti i na ostatak gradova Sjedinjenih Država.

Radi preciznosti i što boljeg razumevanja teksta koji sledi neophodno je definisati ključne pojmove koji će biti zastupljeni tokom celog rada. Za početak

treba definisati pojmove koji se nalaze u samom naslovu rasa i segregacija. Pod rasom se podrazumevaju opšte homogene populacije s konstantnim obeležjima koja se prenose na potomstvo. Pojam se koristi za označavanje vrsta biljaka, životinja i ljudi (Uzarewicz, 2007: 479)¹. Zatim sledi pojam rezidencijalna segregacija, sadržaj pojma upućuje na prostorno izolovanje određene grupe ljudi specifične po nekom društvenom obeležju (statusnom, rasnom, etničkom) radi sprečavanja i/ili kontrolisanja kontakata s drugim grupama različitih obeležja (Petrović, 2007: 496)². Zatim sledi definicija pojma susedstvo. Susedstvo je najvažniji društveno-prostorni odnos koji se formira procesom naseljavanja kao relativno trajnog vezivanja društvenih grupa (i pojedinaca) za neku određenu teritoriju koju zajednički koriste i na njoj organizuju svoju društvenu zajednicu. Susedstvo je osnovni društveni i civilizacijski odnos zato što prostorna biskost omogućuje svako drugo trajnije i čvršće međusobno povezivanje pojedinaca i grupa (Mitrović, 2007: 600)³. Zatim sledi pojam geto. U širem smislu geto označava gradski kvart u kojem je prinudno ili po sopstvenom izboru koncentrisana jedna etnička ili religiozna grupa (Vujović, 2007: 162)⁴.

Na ovom mestu treba razjaniti i korišćenje pojma crnac/crnci (*blacks*) nasuprot korišćenju termina afroamerikanac/i (*African Americans*). Termin crnac/crnci će biti korišćen u daljem tekstu iz razloga što je precizniji i sveobuhvatniji, s obzirom na činjenicu da termin afroamerikanac označava samo onaj deo crne populacije koji vodi poreklo iz Afrike, korišćenjem ovog termina bi se isključili svi oni crnci koji vode poreklo iz ostalih delova sveta kao i oni koji smatraju Severnu Ameriku zemljom porekla.

Američki arsenal demokratije?

“Američki arsenal demokratije“ je sintagma koja se često mogla čuti u Sjedinjenim Američkim Državama četrdesetih godina dvadesetog veka. Ova sintagma se koristila kao sinonim za grad, koji je tokom i nakon Drugog svetkog rata doživeo nezapamćenu, i do tada neviđenu stopu razvoja. To je bio grad gde su plavi okovratnici imali prosečno najvišu zaradu u poređenju sa ostalim gradovima u Sjedinjenim Američkim Državama. Danas je Detroit grad koji beleži visoke stope kriminala, veoma visoku stopu nezaposlenosti, visoku koncentraciju siromaštva u određenim delovima grada kao i samo fizičko propadanje i rasnu izolaciju. Od početka pedesetih godina dvadesetog veka Detroit je ostao

1 U Mimica, A., Bogdanović, M. 2007. *Sociološki rečnik*, Zavod za udžbenike, Beograd.

2 Isto kao 1.

3 Isto kao 1.

4 Isto kao 1.

bez preko milion ljudi i stotine hiljada radnih mesta (Sugrue, 2005: 3). Preko trećine stanovnika Detroita živi ispod linije siromaštva, a većinski deo ove populacije živi u delovima grada gde je većina njihovih komšija takođe siromašna.

Stanovanje u centralnim delovima grada je direktno povezano sa rasom, nedostatkom radnih mesta i nezaposlenošću kao i, u globalu gledano, sa siromaštvom. U periodu nakon Drugog svetskog rata obrasci rasne i klasne segregacije u velikim gradovima severa su ojačali, a u nekim slučajevima postali okamenjeni, nepromenljivi. Tokom prve polovine dvadesetog veka, a može se reći i kroz drugu polovinu devetnaestog veka, siromaštvo i nezaposlenost nisu bili tako retka pojava, ali u poređenju sa drugom polovinom dvadesetog veka, siromašni su iskusili visok nivo segregacije, što je i danas slučaj.

Urbana kriza

Neka od pitanja koja ovde mogu da se postave su: Zašto je došlo do transformacije Detroita od magneta koji je privlačio ogroman broj ljudi, koji je pružao šanse za bolji život, do grada gde je koncentracija siromašnih jedna od najviših u zemlji? Šta se to dogodilo pa je Detroit od velikog industrijskog centra postao groblje industrijske Amerike? Šta je dovelo do urbane krize i gde su joj koreni?...

Svi materijalni dokazi koji postoje svedoče o tome da se treba vratiti dosta vremena unazad kako bi se došlo do razumevanja porekla urbane krize. Ne postoji samo jedno objašnjenje koje bi bilo dovoljno da objasni trenutnu situaciju u Detroitu, tj. stepen siromaštva i rasne segregacije. Jedino se preko kompleksne istorijske analize rase, ekonomije, i politike može doći do određenih zaključaka. Međuzavisnost i međusobno delovanje rase, ekonomije i politike koja je vođena u periodu između 1940. i 1960. je kreiralo tle za fiskalnu, ekonomsku i socijalnu krizu koja je pogodila Detroit, kao i ostale velike gradove Severa i Srednjeg Zapada.

Kriza koja je nastupila pedesetih godina u Detroitu je posledica dva najvažnija, međusobno povezana, i nerešena problema u istoriji Amerike, a to su da kapitalizam generiše ekonomsku nejednakost dok je crna populacija disproporcionalno pogođena stepenom ekonomske nejednakosti (Sugrue, 2005: 5). Veliki bum koji je doživela američka ekonomija nakon Drugog svetskog rata je izazvao nezapamćeni i sveobuhvatni društveni rast, dajući snagu za nekontrolisani prosperitet, ali je takođe i oslobodio ono što ekonomista Džozef Šumpeter naziva silom "kreativne destrukcije"⁵.

5 Pod silom "kreativne destrukcije" se misli, na konkretnom primeru Detroita, na broj ljudi koje je Detroit privukao tokom godina nekontrolisanog razvoja, i na nerešenost problema koji su se

Ovde treba naglasiti da problemi sa kojima se suočio Detroit nisu bili samo i isključivo ekonomske prirode. Do početka šezdesetih godina većina američke populacije crnaca je živela u gradovima Severa. Postepeni pad manualnih poslova na severu i srednjem zapadu zemlje se odigravao paralelno sa migracijama crne populacije sa ruralnog Juga na industrijalizovani i urbani Sever, nošeni željom za slobodom i boljim životom, sve ono što nije moglo da im bude ponuđeno na Jugu zbog prolaska kroz težak ekonomski period usled deagrarizacije. Veoma složeni obrasci rasne diskriminacije na Severu sa kojim se susrela crna populacija u obećanoj zemlji Severa je za posledicu imala to da crna populacija najteže podnese teret deindustrijalizacije i urbanog pada koji je usledio. Za većinu crnaca obećanje da ih na Severu čeka zaposlenje, sigurnost i relativno dobro plaćeni poslovi se pokazalo kao iluzija.

Najmanifestniji oblik rasne nejednakosti u Detroitu nakon Drugog svetskog rata je bila rezidencijalna segregacija⁶. Crna populacija u Detroitu se našla zarobljena u brzo rastućem i izolovanom urbanom getu. Uprkos navodno liberalnim načelima Severa, uprkos sudskim sporovima protiv rezidencijalne diskriminacije, uprkos agentima prodaje nekretnina koji se navodno nisu obazirali na rasnu pripadnost, uprkos bankama koje nisu imale pravo da diskriminišu pri dodeljivanju zajmova i kredita, Detroit je u periodu od 1940. godine zabeležio visoke stope rasne segregacije. Segregacija koja se odnosila na stanovanje se poklapa sa periodom urbane krize. Kombinacijom višestrukih činilaca, deindustrijalizacija, preseljavanje belaca i pojačavanje stepena getoizacije se pokazala kao sila koja polako ali sigurno uništava grad iznutra. Stanovanje u unutrašnjim delovima grada je stigmatizovano. Rastući stepen nezaposlenosti, propadanje infrastrukture gradskog jezgra, kao i susedstava koja su ga okruživala, ojačalo je predrasude o načinu života, porodicama, koje su belci imali prema crncima.

Tokom ranih četrdesetih godina dvadesetog veka, Detroit je dostigao svoj industrijski zenit, izvedeci naciju iz Velike Depresije svojom uspešno vođenom ekonomskom politikom⁷. Između 1940 i 1947, broj mesta za zapošljavanje u manufakturi je porastao za 40% (Sugrue, 2005: 19). Potražnja za proizvodima teške industrije je eskalirala tokom Drugog svetskog rata, a industrijalci su ovo iskoristili kako bi još više razvili potrebne grane industrije. Proizvođači automobila, a na prvom mestu Ford, su veoma brzo pri-

taložili tokom perioda napretka, kao što su pitanja rasne segregacije. Problemi postaju vidljivi onda kada dolazi do stagnacije i opadanja ekonomije grada.

6 Za objašnjenje pojma pogledati uvod.

7 Treba napomenuti da su Los Anđeles, San Francisko i Čikago jedini gradovi koji su imali veću stopu rasta od Detroita.

lagodili delove fabrika za proizvodnju sredstava koja su bila potrebna vojsci, kao što su avioni, tenkovi, vojna kola, ... Detroit je postao rodno mesto vojnih fabričkih kompleksa. Imajući u vidu ovako brzi razvoj industrije ne treba nas začuditi to da su u ovom periodu Detroit nazivali magnetom Severa za ljude koji su tražili zaposlenje.

Porast značaja rasne i klasne pripadnosti i nastanak granica

Detroit je četrdesetih godina postao mesto društvenih tenzija. Grad je bio definisan u kategorijama opozicije: crna populacija nasuprot beloj populaciji. Rasna podela ovog metropolisa postaje važna onda kada prestaje da bude značajna etnička podela. Počevši od dvadesetih godina dvadesetog veka, etničke zajednice grada počinju da gube značaj, i sve manje beločkih komčijstava je bilo etnički homogeno.

Crna populacija Detroita 1940. je bila brojna, sa tendencijom brzog rasta. Kao i ostali urbani centri Severa u ovom periodu, i Detroit je imao izraženo veliki crnački geto koji je nastao uoči Prvog svetskog rata kada je počela Velika migracija crnaca sa Juga na Sever. Od početka dvadesetog veka pa sve do sedamdesetih godina, crna populacija je doživela pravi bum. Pre početka Drugog svetskog rata, od ukupne populacije, svega 10% su činili crnci, procenat crne populacije je drastično rastao, da bismo u 1970 imali 44,5% crne populacije od ukupnog stanovništva Detroita (Sugrue, 2005: 25).

Da bi se razumele postojeće rasne granice u Detroitu danas, treba naći njihovo poreklo i locirati vremenski period u kome su nastale. Pogledaćemo period Velike migracije crnaca sa Juga u Detroit. Još s kraja devetnaestog veka, crni doseljenici u grad su se uglavnom naseljavali na istočnoj strani grada, u susedstva koja su bila samo nekoliko blokova udaljena od centra grada. Ali u tom periodu su se i crnci i ostali imigranti nalazili u sličnim delovima grada pa se nije moglo govoriti o rasnoj segregaciji u ovom periodu jer je nije ni bilo u pravom smislu te reči. Velika migracija je značajno promenila rasnu raspoređenost iz devetnaestog veka. Od dvadesetih pa do četrdesetih godina, većina crne populacije Detroita se naseljavala u gusto naseljeni istočni deo grada koji je kasnije nazvan Rajska dolina (*Paradise Valley*). U Rajskoj dolini su podignute prve crnačke crkve, klubovi, prodavnice. Pored Rajske doline, crnci su se naseljavali i u male izolovane delove grada koji su se nalazili na Velikoj reci (*Grand River*), u Tiremanu (*Tireman*), na zapadnoj strani Detroita, i na severozapadnoj strani koja se zvala 8 milja Vajoming oblast (*Eight Milles' Wyoming area*). Ove oblasti, a pogotovo Rajska dolina su primile najveći broj radnika koji su došli u grad tokom Drugog svetskog rata.

Susedstva naseljena belcima, a pogotovo ona susedstva gde su živeli belci koji su proipadali radničkoj klasi, i bili vlasnici kuća, su percipirala ovaj veliki priliv crne populacije kao pretnju i počeli su da se brane od imigranata. U početku nisu želeli da iznajmljuju kuće niti da ih prodaju crncima a zatim su počeli da prete napadima i posegli za nasiljem prema onim belcima koji su odlučili da napuste svoja susedstva i presele se negde drugde zbog velikog broja crnaca u njihovom naselju. Na kraju su, kao poslednji korak uspostavili restriktivnu politiku kako bi osigurali homogenost susedstva⁸

Rat je bio značajan trenutak za crne radnike koji su do tada radili u uslužnim delatnostima, žene su uglavnom obavljale kućne poslove, dok su muškarci radili u hotelima, restoranima, i bavili se poslovima koji su se ticali održavanja. U ovom periodu je drastično porastao broj radnih mesta u industrijskom sektoru. Pre Drugog svetskog rata, broj zaposlenih crnaca u velikim fabrikama je bio zanemarljivo mali. Prva vrata koja su bila otvorena za crnce su bila vrata Forda koji je imao veliku potrebu za manuelnim radnicima. Čak polovina crnaca koji su bili zaposleni u automobilskoj industriji⁹ su radili za Ford (Sugrue, 2005: 25). Crnačke crkve su bile mesto gde se najviše radnika regrutovalo za fabrike, iz razloga što se verovalo da se tu mogu naći najpouzdaniji radnici. Sve ove promene u sferi zapošljavanja su direktno ili indirektno ostavile ogromne posledice na sferu stanovanja i rasnu segregaciju.

Stanovanje i gradsko tržište nekretnina

Crna populacija Detroita je bila zarobljena u najlošijim delovima grada za stanovanje. Većina kuća i zgrada gde su živeli je bila ispod svakog standarda, ili je bila na samoj ivici standarda za život. Crnci su živeli u pretežno ili pak samo crnačkim susedstvima, što je bio proizvod skoro totalne segregacije u gradskom tržištu nekretnina. Crna populacija Detroita se udvostručila između 1940 i 1950, a broj slobodnih mesta za stanovanje je disproporcionalno malo rastao (Sugrue, 2005: 34).

Većina belaca je jednostavno odbijala da proda kuće crncima, čak i onoj nekolicini koja je mogla sebi da priušti kupovinu kuće. Crnci u Detroitu su bili suočeni sa neverovatno jako stvorenim barijerama na tržištu nekretnina. Ne samo da nisu bili u mogućnosti da kupe kuću ako su za to već imali dovoljno sredstava, već je skoro bilo i nemoguće kupiti kuću obzirom na to da su crnci u većini slučajeva dobijali najniže plaćene poslove, a u slučaju da

8 Dvadesetih godina, svi stanovnici Detroita su počeli da određuju svoje zajednice u okvirima rasne homogenosti, a time su želeli da pokažu crncima visoku cenu penetracije u njihove zajednice.

9 Automobilska industrija u Detroitu je bila jedna od najvećih u Severnoj Americi.

su radili identične poslove kao belci, za iste su bili značajno manje plaćeni. Poslovi koje su dobijali su takođe bili i nesigurni s obzirom da su bili lako zamenljivi. Zbog diskriminacije pri zapošljavanju, crnci nisu sebi mogli da priušte kvalitetnije delove grada za stanovanje kao što su sebi mogli da priušte beli radnici. Tržište nekretnina za iznajmljivanje je bilo malo i nesrazmerno kvalitetu skupo, bilo je kontrolisano od vlasnika koji su veoma profitirali od crnaca koji su dolazili u velikom broju i usled nemogućnosti da biraju, morali su da pristanu na nepovoljne cene i uslove života. S obzirom na mnogo više rente koje su plaćali crnci u poređenju sa belcima, i na niže prihode koje su imali, crnci su bili prinuđeni da žive zajedno sa više porodica kako bi uspeali da uštede određenu svotu novca. Beli prodavci nekretnina su sistematski i u dogovoru sa establišmentom odbijali da prodaju nekretnine crncima tokom četrdesetih godina. Bankari su takođe odbijali da izdaju kredite crncima, iz razloga što su delovi grada gde su oni bili naseljeni procenjeni kao visoko rizični. Rezultat svega pomenutog je bilo to da su crnci imali najlošiji smeštaj i bili su vidno izolovani u određenim delovima grada.

Proces rasne segregacije je pokrenuo lančanu reakciju koja je ojačala obrasce rasne nejednakosti. Crnci su bili siromašniji od belaca, trebalo je više novca da izdvoje za plaćanje rente, što je produbljivalo njihov stepen siromaštva. Bili su osuđeni na život u najstarijim kućama i zgradama, koje je neprestano trebalo održavati i popravljati što je odnosilo još više novca.

Rajska dolina¹⁰ je komercijalni centar crne populacije Detroita od Prvog svetskog rata. Kao što je pomenuto, Rajska dolina je bila konačna destinacija za stotine hiljada crnih migranata sa Juga. Sve značajne crnačke institucije se nalaze u ovom delu grada, iz tog razloga je ovo bilo mesto odakle su svi protesti crne populacije kretali. Rente su u ovom delu grada najniže ali su disproporcionalno visoke uzevši u obzir uslove života. Oko jedne četvrtine crne populacije Detroita tokom četrdesetih godina je živelo u Nižoj Istočnoj Strani (*Lower East Side*). Većina se doselila ovde zbog prenaseljenosti u centralnim delovima grada. Istorija ovog malog susedstva je interesantna s obzirom na to da su se njeni stanovnici borili da kupe ili sami sagrade kuće koje su bile namenjene samo za jednu osobu. Najveća crnačka enklava izvan Rajske doline je Vest Sajd (*West Side*), gde je četrdesetih godina živelo oko jedne trećine crne populacije Detroita (Sugrue, 2005: 39). To je bilo jedno od najprivlačnijih susedstava koje je nastalo tokom dvadesetih godina, a

10 Ime je dobila zato što je predstavljala nadu za veliki broj crnih migranata sa Juga. Paradoksalno je to što je Rajska dolina preplavljena kriminalom, prenaseljena je, stanovi su u jako lošem stanju s obzirom na to da su kuće i hoteli koji su pretvoreni u stambene blokove napravljeni između 1870 i 1890, a neznatno su preuređeni kako bi mogli da prime što veći broj ljudi.

prvi stanovnici su bili oni koji su napustili Rajsku dolinu. Stanovnici ovog susedstva su osnovali organizaciju koja se brinula za izgled i bezbednost. Za razliku od Rajske doline gde je 60% kuća bilo ispod svakog standarda za život, u Vest Sajdu je taj procenat iznosio 17% (Sugrue, 2005: 40). Nakon Drugog svetskog rata, zabeležen je veliki priliv crne populacije u Vest Sajd, što je na kraju dovelo do toga da se i ovo susedstvo označi kao prenaseljeno.

Na severnom kraju grada, skoro 15km od Rajske doline, je najekskluzivnija crnačka enklava Detroita, Conant Garden. Naseljena je dvadesetih godina, a čine je crkveni pastori, profesori, advokati, biznismeni, zaposleni u državnom sektoru. Ovo naselje je u znatnoj meri više suburbano, okruženo poljima i šumama, odvojeno od gradskog poslovnog i industrijskog jezgra. Conant Garden je bila najbogatiji crnački deo grada tokom četrdesetih i pedesetih. Pedesetih godina je prosečna godišnja zarada bila sedam puta veća od zarade ostalih delova grada gde su crnci živeli. Preko 60% stanovnika imalo je svoje kuće u ovom kraju (Sugrue, 2005: 42). Ovde treba istaću da je crna srednja klasa razvila obrasce ponašanja koji će se ponavljati do danas. Obrazac je da kad god se nove prilike za bolje stanovanje ukažu, oni će prvi iskoristiti priliku i otići.

Po završetku Drugog svetskog rata građevinska industrija u Detroitu je počela da se razvija. Materijali za gradnju su bili znatno jeftiniji u poređenju sa prethodnim periodima, a i sama država je subvencionisala gradnju, tako da su građevinske firme počele da se utrkuju za dobijanje državnih subvencija. Stotine novih kuća je sagrađeno početkom pedesetih, dolazi i do veoma brzog razvoja suburbije¹¹. S obzirom na potražnju ponuda je i dalje zaostajala. Problemi oko nalaženja smeštaja su pogadali kako belce tako i crnce, ali su crnci nosili disproportionalno veći teret. Kada su se vrtili ratni veterani, deficit je postao još veći.

Što se tiče diskriminacije u privatnom sektoru, ona nije bila plod niti nevidljive ruke tržišta niti želje crne populacije da živi u raso segregiranim delovima grada. Diskriminacija u privatnom sektoru je bila plod partnerstva federalne vlade, lokalnih banaka i agenata prodaje nekretnina. Granice između privatnog i javnog sektora su u periodu nakon Drugog svetskog rata bile zamagljene, nejasne. Federalna politika stanovanja je zvanično sankcionisala diskriminaciju pri prodaji nekretnina i izdavanju zajmova. Glavna sredstva koje su koristili prodavci nekretnina i bankari pri odlučivanju da se izdaju hipoteke i zajmovi za kupovinu nekretnina, bile su mape bezbednosti

11 Suburbanizacija se odnosi na proces nastanjivanja slobodnog prostora van granica, gusto i kontinuirano izgrađenog gradskog tkiva. Prostor nastanjen procesom suburbanizacije se naziva suburbija (Petrović, 2007: 597 u Mimica, A., Bogdanović, M. *Sociološki rečnik*, Zavod za udžbenike, Beograd.)

oblasti u gradu, koje su napravile banke u saradnji sa federalnim birooom za stanovanje i lokalnim agentima prodaje nekretnina, kao i sa vlasnicima koji izdaju svoje nekretnine. Mape su delile celu metropolitensku oblast Detroita na sektore koji su bili označavani od A (zeleni) do D (crveni). Ova klasifikacija je bila bazirana na tome koliko su zgrade i kuće stare, kakvo je njihovo stanje, takođe se obraćala pažnja i na razvijenost infrastrukture u susedstvima. Najvažniji pri pravljenju klasifikacije je bio nivo rasne, etničke i ekonomske homogenosti, kao i prisustvo i odsustvo siromašnih i bogatih. Delovi grada koji su bili označeni sa C ili D nisu mogli da se kvalifikuju za dobijanje hipoteke ili zajma. Iz ovoga sledi da građevinske firme koje bi htele da grade u ovim delovima grada ne bi bile u mogućnosti da dobiju pozajmicu od banki. Tako se stvara začarani krug čiji je krajnji rezultat propadanje susedstava koja su klasifikovana kao C ili D.

Susedstva koja su imala čak i najmanji procenat crne populacije su automatski bila označena sa D. Najviši rejting su na ovim mapama imala susedstva sa dominantno belom populacijom koja su imala zakon o strogoj zabrani prodaje kuća crncima. Da bi se ovi zakoni o zaštiti susedstava održali i postali jači, agenti prodaje nekretnina su podsticali formiranje udruženja za poboljšanje susedstava. Ako bi se ipak dogodilo da dođe do useljavanja crnih porodica u susedstva, beli stanari bi što pre prodali svoje kuće i otišli u homogena bela susedstva.

Vodeće državne i privatne institucije četrdesetih i pedesetih godinasu nisu bile voljne da menjaju postojeće stanje rasne segregacije. Opravdanje za ne reagovanje je bilo to da oni nisu želeli da rizikuju i daju zajmove siromašnim susedstvima, jer je to predstavljalo veliki rizik iz razloga što uložena sredstva ne bi mogla da budu vraćena. Banke su takođe odbijale da daju zajmove čak i pripadnicima dobrostojeće crne populacije koji su želeli da se presele u bogata susedstva naseljena belcima. Zbog bankarskog rasnog konzervativizma, crncima je bilo gotovo nemoguće da na konvencionalan način dođu do novca potrebnog za kupovinu kuća.

Urbana rekonstrukcija

Pedesetih godina počinju da se implementiraju projekti o urbanoj rekonstrukciji. Ovde se prevashodno misli na izgradnju autoputeva. Za posledicu dobijamo produbljivanje problema nalaženja mesta za stanovanje pogotovo za crnu populaciju Detroita. Gradski urbanisti su obećali da će se izgradnjom novih puteva kroz Detroit omogućiti prevazilaženje gužvi

u saobraćaju koje su opteretile grad, a takođe će se poboljšati i mesta za stanovanje, a sve to će dovesti do oporavka gradske ekonomije. Urbanisti su pazili na to da autoput ne prolazi kroz susedstva srednje klase, tj. da će minimalno oštetiti ova susedstva. Što se tiče crnačkih susedstava, pogotovo onih koja su bila blizu centru grada, plan je bio da se razruše i na taj način bi se rešio problem loših delova grada. Početkom pedesetih su najnaseljenija crnačka naselja Detroita bila ispresecana, a neki delovi i srušeni zbog izgradnje autoputa. Autoput je prolazio kroz Nižu Istočnu Stranu, rajsku dolinu. Većina prodavnica, restorana, džez klubova je srušeno radi izgradnje autoputa. Nekoliko godina pre nego što je početo sa izgradnjom autoputa, vest je bila objavljena gde će se graditi, tako da vlasnici ugostiteljskih objekata, kuća, nisu mogli da prodaju svoje nekretnine. Crna populacija je imala neznano malu političku moć tako da ništa nije moglo biti uraženo po ovom pitanju.

Krajem četrdesetih i početkom pedesetih, mali broj crne populacije je počeo da se seli u prethodno dominantno belačka susedstva. Mnogi sociolozi su ovu pojavu okarakterisali kao početak koji vodi ka integraciji rasa. Većina je bila optimistična smatrajući da će se u godinama koje slede prevazići rasna segregacija i diskriminacija koja je bila sveprisutna u prethodnom periodu. Ali rezultat je bio sasvim drugačiji, borba za mesto za stanovanje je postala još oštrija, stvarale su se političke organizacije koje su lobirale i borile se za prava belaca ili crnaca. U ovom periodu je formiran pravac politike kojim će se kretati dve interesne grupe.

Lokalna uprava je nosila odgovornost da implementira federalne politike u Detroitu. Nju Dil socijalni programi su bili usmereni na obezbeđivanje mesta za stanovanje, a za što bolju poziciju pri raspodeli su se borile belačke i crnačke lokalne organizacije. Lokalni politički aktivisti su prevashodno imali za cilj da se brinu o zaštiti porodice kao društvene institucije, da se bore za zaštitu vlasništva nad nekretninama kao i da vode računa o ravnopravnoj raspodeli socijalnog stanovanja. Ova vrsta aktivizma, iako je manifestno bila usmerena ka kolektivu i dobrobiti kolektiva, više je bila usmerena na individualne ciljeve, takođe se činilo da je aktivizam dosta liberalan ali se ako bi se malo dublje analiziralo videlo da je veoma konzervativan.

Od početka tridesetih godina dvadesetog veka pa sve do sredine pedesetih godina, federalna vlada, gradski zvaničnici, i reformisti stambenog pitanja su tražili alternativu za privatno tržište nekretnina kako bi rešili problem nedostatka stambenog prostora. Ideja je bila da se počne sa gradnjom socijalnog stanovanja kako bi se rešio problem prenaseljenih i siromašnih

delova grada. Takođe se mislilo da će se pomoću socijalnog stanovanja rešiti stambeno pitanje velikog broja radnika koji žive u nehygienjskim uslovima, tako što će im se pružiti novi, čisti i pristupačni stanovi. Najvažnija organizacija u Detroitu koja se zalagala za javno stanovanje je bila *Citizens' Housing and Planning Council* (CHPC). Primarni cilj CHPC je bio unapređenje životnih uslova u Detroitu preko rušenja najstarijih kuća i stambenih blokova u gradskom jezgru radi zidanja novih, kao i raseljavanje stanovništva kako bi se prevazišao problem pojedinih gradskih oblasti. Unapređenje mesta stanovanja bi dovelo do poboljšanja celokupnog načina života, i promenilo bi rizično ponašanje građana Detroita. Ovo je bio glavni cilj CHPCam (Sugrue, 2005: 63).

Krajem četrdesetih godina se vodila rasprava o tome gde će se graditi objekti namenjeni socijalnom stanovanju, a pitanje oko koga se vodila najveća debata je bilo pitanje gde graditi za crnu populaciju. Za gradnju socijalnog stanovanja za crnce, federana vlast je vodila računa o klasnoj i rasnoj strukturi susedstava u kojima bi trebalo da počne gradnja. Za mesta gde će se graditi su izabrana susedstva naseljena belom radničkom klasom. Okvud (*Oakwood*), Sožurner (*Sojourner*) i Derborn (*Dearborn*) su odabrani kao delovi grada gde je već bilo nekoliko objekata koji su podignuti za socijano stanovanje ali su bili namenjeni samo belcima. S obzirom da je bilo dovoljno slobodnog prostora a i klasna struktura je bila pogodna vlastima odlučeno je da se baš u ovim susedstvima započne izgradnja socijalnog stanovanja za crnce. Rezultat ove odluke federalnih vlasti je bio taj da su stanovnici ovih susedstava počeli da gledaju na socijalno stanovanja kao na stanovanje za crnce (Sugrue, 2005: 85). Zbog ovakvog pogleda na stvari dolazi do padanja poverenja u planove socijalnog stanovanja, kao i u celokupni Nju Dil program usmeren ka stanovanju.

Nakon velikih borbi tokom četrdesetih godina oko odabira mesta za izgradnju, sredinom pedesetih je odlučeno da to budu susedstva u centralnom delu grada. Tri od četiri lokacije odabrane za gradnju su bile crnačke. Plan je bio da se poruši veliki broj ruiniranih objekata i da se na tim mestima podignu zgrade za socijalno stanovanje. Socijalno stanovanje u Detroitu kao i Čikagu, Filadelfiji i Njujorku, je odigralo najveću ulogu u produbljanju rasnih nejednakosti i rezidencijalnoj segregaciji. Mali broj zgrada namenjenih za socijalno stanovanje je sagrađen u crnačkim delovima grada, i veoma mali broj crne populacije je dobio stanove na ovaj način. Razlika u crnačkom i belačkom socijalnom stanovanju se produbljevala tokom pedesetih i šezdesetih godina.

Klasa, status i stanovanje: Menjanje slike crnog Detroita

Početak pedesetih godina crna populacija Detroita je počela da probija granice geta na Istočnoj strani i da se preseljava u susedstva koja su do tada bila u potpunosti belačka. Posledice koje je ostavilo preseljenje iz geta u bolje delove grada su bile višestruke. Između 1950 i 1960 stambena situacija se znatno popravila. U ovom vremenskom intervalu broj crne populacije koja živi u zgradama i kućama koje nemaju tekuću vodu i kanalizaciju je pao sa 29,3% na 10,3%. Broj delova grada koji su se vodili kao prenaseljeni je pao sa 25,3% na 17,5% (Sugrue, 2005:183). Razlog za nagli pad procenata je bio taj što su se crnci preselili iz najstarijih, najlošijih delova grada u nova susedstva, uključujući i mali procenat onih koji su se preselili u najbolja susedstva Detroita tog vremena, koja su do tada bila isključivo belačka.

Iako su se uslovi života crnaca značajno popravili u ovom periodu, rezidencijalna segregacija je ostala skoro nepromenjena. Skoro svi crnci Detroita, nezavisno od starosti, obrazovanja, klasne pripadnosti, mesta rođenja su osetili efekte diskriminacije na tržištu nekretnina. Veoma nizak procenat crnaca je živio u delovima grada gde je većinska populacija bila bela, što se ubrzo nakon njihovog doseljavanja počelo menjati¹². Zarobljena unutar granica ograničenog tržišta nekretninama, crna populacija je unutar sebe počela da se deli na različite podzajednice. To što je celu crnu populaciju jednako pogađala diskriminacija ne treba da zamagli činjenicu da su se protiv nje borili na različite načine. Neočekivana posledica liberalizacije i otvaranja tržišta nekretnina je bila ta da je započela proces klasne segregacije unutar crnačke zajednice. Kako se povećavao broj belaca koji su se odseljavali iz delova grada koji su se graničili sa crnačkim delovima, tako su se otvorile mogućnosti da dođe do klasne diferencijacije, što je bila opšta karakteristika metropolisa dvadesetog veka.

U klimi brzo promenljive ekonomije u posleratnom Detroitu, crna populacija je ispoljila dva značajno različita rezidencijalna obrasca. Onaj deo crne populacije koji je bio u mogućnosti da zadrži dobro plaćene poslove je mogao da kupi kuće. Ovaj deo populacije je izvršio najveći pritisak na pomeranje rasnih barijera pri kupovini nekretnina izvan unutrašnjeg dela grada. Za razliku od ovog malog dela crne populacije, većina je bila zarobljena u unutrašnjosti grada zbog loše plaćenih poslova i porasta stope nezaposlenosti usled sve jačeg procesa deindustrijalizacije. Dakle, cnački geto je pretrpeo

12 Označiti ovaj proces kao proces getoizacije bi bilo štetno iz razloga što bi se zanemario širok spektar procesa koji se dešavao u ovom periodu, a svaki pojedinačno je značajan za razumevanje rasne segregacije.

samo neznatne promene. Kao što je već pomenuto, prvi koji su počeli da pomeraju granice su bili pripadnici crnačke srednje klase koja je zabeležila veliki porast tokom druge polovine dvadesetog veka. Još od početka dvadesetog veka crni privrednici u Detroitu su se fokusirali na pružanje usluga crnoj populaciji iz razloga što beli privrednici nisu želeli da pružaju nikakve usluge crncima. Zbog sistematske diskriminacije na javnim mestima, crni privrednici su razvili odvojeni sistem pružanja usluga, tako da smo u ovom periodu imali bolnice, hotele, restorane, prodavnice namenjene crnoj populaciji. Sistematska diskriminacija je pogodovala crnim privrednicima i omogućila im je brz napredak s obzirom da nisu imali jaku konkurenciju. Stvorili su tržište unutar tržišta koje je relativno nezavisno funkcionisalo.

Crna elita Detroita je težila životu u delovima grada koji su odgovarali njihovom statusu, van unutrašnjosti grda gde je bila koncentrisana siromašna crna populacija. Oni su tražili mesta za stanovanje gde ce živeti u većim kućama i većom površinom zemlje oko same kuće. Rajska dolina nije zadovoljavala standarde bogatijeg sloja crne populacije tako da je zabeležen veliki porast izmeštanja ove populacije u bolje delove grada. Crnci visokog statusa nisu bili jedini koji su imali mogućnosti i potrebu za preseljenjem, to je bila i niža srednja, i viša radnička klasa gradskih službenika i zaposlenih u javnom sektoru, kao i radnika koji su imali neku od rukovodećih pozicija u fabrikama u kojima su radili.

Aspiracije crne elite Detroita kao i više radničke klase prema boljim delovima grada za život se poklopila sa pokretom za rasnu integraciju. Aktivisti građanskog društva¹³ su se borili za jednake šanse belaca i crnaca na tržištu nekretnina, i verovali su da belci i crnci treba da žive u susedstvima koja su rasno heterogena kako bi krajnji proizvod bio rasna integracija. Jedino svakodnevni kontakt belaca i crnaca bi mogao da reši problem predrasuda prema crncima, koji je zahvatio celu naciju. U počecima veoma slab a zatim sredinom pedesetih sve jači pokret združenih snaga aktivista građanskog društva, religijskih zajednica i crnačkih vođa je usmerio svu svoju energiju ka desegregaciji gradskog tržišta nekretnina. Da bi cilj bio postignut aktivisti građanskog društva su organizovali tribine, štampali pamflete propagirajući jednaka prava za sve. Svakodnevno se u novinama moglo naći veliki broj članaka u kojima se pisalo o opasnostima koje nosi rasna podeljenost, i benefitima koje nosi rasna integracija.

Agenti prodaje nekretnina su u velikoj meri doprineli širenju crne populacije izvan tradicionalnih granica geta. Oni su nudili šanse crncima da

13 Aktivisti građanskog društva bi se ovde mogli okarakterisati kao NGO sektor.

se presele u bolje krajeve na taj način što su širili paniku među belcima. Taktika agenata prodaje nekretnina je bila sledeća; počinjali su tako što bi prodali nekoliko kuća crncima u dominantno belom susedstvu, ili bi plaćali crne žene da šetaju kroz ove krajeve sa bebama u kolicima kako bi izazvale sumnju kod belih stanovnika. Ubrzo bi cene nekretnina pale a belci bi prodali svoje kuće i iseljavali bi se iz tih susedstava. Tako su najviše profitirali agenti prodaje. Sredinom pedesetih godina, ova pojava je bila karakteristična za susedstva koja su se graničila sa crnačkim getom. Agenti trgovine su takođe često bili i zeleniši, pozajmljujući kupcima kojima je banka već dala kredit koji nije dovoljan za kupovinu kuće. Na taj način su se još više bogatili¹⁴.

Klasna segregacija

Teško dobijanje kredita i zajmova od banke, kao i visoke cene nekretnina su za posledicu imale nenameravanu promenu socijalne geografije Detroita, pogotovo šezdesetih godina. Uslovi za kupovinu kuća u boljim delovima grada su učinili da samo dobro stojeći crnci mogu da se presele u raso tranziciona susedstva. Njih je pratila dobrostojeća radnička klasa. Zbog visoke cene zemlje i zajmova koje su morali da uzimaju kako od banaka tako i od agenata prodaje nekretnina, većina nije mogla sama da plaća sve izdatke tako da su se porodice udruživale. Pojava da dve porodice žive u jednoj kući nije bila retka. Takođe je bilo teško održavati kuću i posed oko nje s obzirom da je veći deo novca odlazio na vraćanje zajmova. Preseljenja velikog broja crnaca u pretežno belačka susedstva su dovela do pada cena nekretnina i preseljenja belaca, a njihova mesta su popunjavali crnci tako da smo ubrzo imali ponovo izdvojena nova crnačka susedstva. Oni crnci koji su mogli sebi da priušte preseljenje su to i radili i tako iznova i iznova pomerali granice rase. Došlo se do faze u kojoj se sve ciklično odvija. Srednja klasa crnaca se doseli u pretežno belo susedstvo, cene nekretnina počinju da opadaju, belci počinju da se sele a niži slojevi crnaca počinju da se doseljavaju, što će ubrzo da dovede i do iseljavanja crne srednje klase u nova susedstva i tako dolazimo ponovo do početka ciklusa. Ciklično kretanje ove vrste je bilo na snazi sve do sredine sedamdesetih godina.

Posledice procesa promene susedstava su bile dvostruke. Prva je bila ta da se crnački geto širio postepeno od bloka do bloka. Druga posledica je bila ta da

14 Ovde treba istaći da banke obično nisu davale kredite crncima koji su hteli prvi da se dosele u dominantno bela susedstva kako ne bi bile uzročnici formiranja susedstva koje je rizično za investicije (Sugrue, 2005: 198).

je obrazac rastuće prostorne segregacije crnaca bio klasne prirode. Najnovija literatura koja se tiče rasne segregacije i urbanog siromaštva, sugeriraju da su sedamdesete godine bile prekretnica za sudbinu crne srednje klase. Vilijam Džulijus Vilson tvrdi da je niz afirmativnih akcija i otvaranje tržišta nekretnina u suburbiji za crnu srednju klasu omogućilo napuštanje unutrašnjosti grada ove klase, što je za posledicu imalo izolaciju i segregaciju urbane sirotinje u unutrašnjosti grada. Pre 1970, "institucionalizovani geto" stvoren pod uticajem konstantne diskriminacije na tržištu nekretnina, imao je nenameravane posledice da spoji stalno zaposlene crnce pripadnike radničke i srednje klase i urbanu sirotinju u jedan zajednički prostor (Wilson, 1987: 55). Nezaposleni i siromašni crnci, koji žive blizu su u boljem položaju od njih samih, su mogli da koriste socijalne mreže, poznanstva sa onima koji su na višem položaju od njih kako bi popravili svoj položaj. Vilson zastupa tezu da su državne institucije mnogo jače tamo gde se nalazi srednja ili viša klasa, a sa odlaskom ovih klasa nestaje i uticaj i moć ovih institucija koje mogu da pomognu napredovanju najnižih slojeva stanovništva.

Detaljno proučavanje gradskih mapa i podataka iz popisa stanovništva koji prate rasnu tranziciju nudi nam jasnu sliku procesa diferencijacije rezidencijalne pokretljivosti i klasne segregacije koja se odvijala nakon Drugog svetskog rata u Detroitu. Važno je naglasiti činjenicu da se klasna segregacija desila u okviru sistematske diskriminacije na tržištu nekretnina i da su svi crni stanovnici Detroita osetili efekte izolacije bazirane na osnovu rase. Podaci jasno govore da su se unutar granica izdvojenog metropolisa stvorile grupe unutar crne zajednice koje su se diferencirale na osnovu klase. Razlika u zaradi između tranzicionih delova grada i geta je bila izražena tokom sedamdesetih godina. Crnci koji su živeli u prethodno dominantno belim susedstvima (tranzicionim oblastima) su imali 73% veći dohodak od crnaca koji su živeli u dominantno crnačkom getu (Sugrue, 2005: 199).

Proces pomeranja ka spolja crne populacije Detroita može da se ukloni u solarni model širenja urbane populacije koji je razvila Čikaška škola. Naime, crna populacija Detroita je distribuirana u obliku koncentričnih krugova na osnovu ekonomskog statusa. U centru se nalaze najsiromašnije grupe koje su najmanje mobilne dok se u svakom sledećem krugu nalazi sve bogatija populacija.

Rastuća podeljenost crnog stanovništva Detroita na osnovu klasne pripadnosti nije samo rezultat dinamike tržišta nekretnina. Takođe je delom i manifestacija razvoja statusne i klasne svesti. Stope nezaposlenosti su bile najveće u najstarijim crnačkim susedstvima gde su se crnci naselili

pre Drugog svetskog rata. Baš u tim susedstvima su socijalni radnici za-
beležili najviši nivo maloletničke delinkvencije, i u globalu gledano ovo su
bila mesta gde su stope kriminalnih radnji bile najveće počevši od pedese-
tih godina. Bolje stojeći crnci, kao i bolje stojeći belci, su želeli da reguli-
šu ponašanje u njihovim susedstvima, da osiguraju ekskluzivnost njihovih
delova grada. Crnci koji su se doseljavali u pretežno bela susedstva su u
uslovima rastućih rasnih antagonizama želeli da pokažu da se ne uklapaju
u rasne stereotipe, i trudili su se da se na što bolji način distanciraju kako
fizički tako i simbolički od crnaca iz siromašnih delova grada. Preseljenje
dobro stojećih crnaca u bolje delove grada je doprinelo menjanju socijalne
geografije Detroita nakon Drugog svetskog rata. Ipak ovo nije bio proces
stvaranja rasno heterogenog grada. Razlike u prihodima, zanimanjima,
nivou obrazovanja crnaca u Detroitu se manifestovala tako što je produ-
bljivala rezidencijalnu segregaciju na osnovu klase. Oni koji su mogli su
napustili centralne delove grada ostavljajući za sobom najsiromašnije slo-
jeve stanovništva što je dalje doprinelo rasnoj i klasnoj segregaciji, ostav-
ljajući najsiromašnije crnce izolovane. Sve ovo je pokrenulo proces ise-
ljavanja državnih institucija iz ovih delova grada kao i malih preduzeća, i
tako smanjivalo šanse za napredak.

Sjedinjene Američke Države su često bile opisivane kao *melting pot*,
stvarajući neprestano promenljivu mešavinu rasa i kultura. Istina je, da
mnogi sociolozi veruju da je rasna desegregacija moguća i da će se jednog
dana i dogoditi. Podaci i opisi izneti u ovom radu jasno govore o tome da
će susedstva u Sjedinjenim Američkim Državama, pogotovo u Detroitu
i Čikagu, ostati podeljena rasnim i kulturnim linijama. Ova činjenica će
imati veliki uticaj na razvoj daljih rasnih odnosa u američkim gradovima.
Perzistentna rasna segregacija susedstava potiče iz tendencije da se stvori
distinkcija između ljudi u kategorijama nasleđa, sistema zajedničke komu-
nikacije, kulturnih preferencija, kao i fizičke i socijalne okoline. Tokom
vremena, imajući u vidu međugrupni kontakt, ove razlike su počinjale da
budu povezivane sa razlikama u tradiciji, sistemu verovanja, vrednostima
i normama, pogledima na svet, jezičkim obrascima, čak i veštinama koje
poseduju pojedinci. Nametnute od spolja ili nastale iznutra, ove razlike
mogu da imaju za posledicu uskraćivanje šansi za jednako ekonomsko i
socijalno napredovanje.

Zaključna razmatranja

Što više pojedinaca unutar jedne grupe percipira i naglašava ove razlike, manje je verovatno da će grupa biti u stanju da prihvati druge ili da će se osećati prijatno u društvu drugih, da sa njima deli isti fizički i socijalni prostor. U nekim situacijama, grupa se namerno distancira nakon kontakta sa drugim grupama, posebno u slučajevima kada jedna grupa uživa superiorniji pristup socijalnim i ekonomskim resursima, a kontaktom sa drugom grupom se ne mogu postići određene beneficije. U drugim slučajevima, separacija je nametnuta, i njeno postojanje reflektuje borbe za moć između dominantne i podređene grupe. Dominantna grupa je u mogućnosti da ograniči socijalnu pokretljivost podređene grupe putem rezidencijalne diskriminacije, diskriminacije u školama kao i diskriminacije pri zapošljavanju. Što je sistem rasne stratifikacije ukorenjeniji, to je teže prevazići sve oblike diskriminacije.

LITERATURA:

1. Boyd, Robert L. 1998. *Residential Segregation by Race and the Black Merchants of Northern Cities during the Early Twentieth Century*, Sociological Forum, Vol. 13, No. 4, str. 555-609.
2. Charles, Camille Zubrinsky. 2000. *Neighborhood Racial-Composition Preferences: Evidence from a Multiethnic Metropolis*, Social Problems, Vol. 47, No. 3, str. 379-407
3. Jirgen, Fridrih. 2005. *Da li siromašni delovi grada čine lokalno stanovništvo siromašnijim? Dejstvo konteksta siromašne gradske četvrti na lokalno stanovništvo*, u: *Urbana sociologija*, priredili S. Vujović i M. Petrović, Zavod za udžbenike, Beograd, str. 263-272.
4. Marshall, Harvey and Jobu, Robert. 1975. *Residential Segregation in United States Cities: A Causal Analysis*, Social Forces, Vol. 53, No. 3, str. 449-460
5. Mimica, Bogdanović. 2007. *Sociološki rečnik*, Zavod za udžbenike, Beograd.
6. Palen, John J. 1987. *The Urban World*, Mc Graw Hill, New York.
7. Shapiro, Thomas M. 2005. *Great Divides*, Mc Graw Hill, New York.
8. Sugrue, Thomas J. 2005. *The Origines of the Urban Crisis*, Princeton University Press, Princeton and Oxford.
9. Wade, Clark. 1980. *Southern Birth and Racial Residential Segregation: The Case of Northern Cities*, The American Journal of Sociology, Vol. 86, No.2, str. 350-358.

10. Wilson, William J. 2006. *There Goes the Neighborhood*, Alfred A. Knope, New York.
11. Wilson, William J. 1998. *The Cost of Racial and Class Exclusion in the Inner City*, Annals of the American Academy of Political and Social Science, Vol. 501, 8-64.
12. <http://archives.chicagotribune.com>
13. <http://detroit1701.psc.isr.umich.edu/Detroit%20Census%20Trends.html>
14. <http://www.encyclopedia.chicagohistory.org>
15. <http://higley1000.com>

Racial segregation in the cities of the United States - example of Detroit

Summary

The question of racial stratification started to be brought into question in the United States along with the process of growing urbanization and industrialization. Industrial expansion and emigration of people from the rural environment during the twentieth century has led to a settlement of minorities in cities. The cities have had the opportunity to join the dominant economic system, and thus accumulate resources that will be used for advancement in society. Given the fact that the neighborhood of Detroit is racially, ethnically and culturally divided, the possibility of outbreak of conflict in the framework of this city is always present. As long as the groups are segregated in racially monolithic neighborhoods, the greater the likelihood that group differences will be enhanced in comparison with group similarities.

Key words: segregation, race, ethnicity, Detroit, industrialization, urbanization

*Студијент: Јелена Николић,
Факултет политичких наука, Одељење за међународне студије
Ментор: Владимир Пејровић,
Институт за савремену историју*

Сарадња Међународног комитета Црвеног крста са националним друштвима за време оружаног сукоба у Хрватској 1991 - 1992

Увод

У јуну 1859. године швајцарски грађанин Анри Дунан био је сведок огромних патњи проузрокованих битком у Солферину¹ и то болно искуство утицало је на његову иницијативу за стварање Међународног Црвеног крста 1863. године. Од тада па све до данашњег дана Комитет има исти циљ, да се отклоне најгоре последице рата. Међународни комитет Црвеног крста хуманитарна је и неутрална организација и оснивач Међународног покрета Црвеног крста и Црвеног полумесеца (у даљем тексту Покрет) који се састоји из Међународног комитета Црвеног крста (МКЦК), националних друштава Црвеног крста и Међународне федерације Црвеног крста и Црвеног полумесеца. Свака од чланица покрета је самостална организација, ужива посебан статус и нема надмоћ над осталим чланицама. Они се састају сваке две године у Савету делегата и сваке четири године са земљама потписницама Женевских конвенција² на Међународној конференцији Црвеног крста и Црвеног полумесеца. Међународни комитет Црвеног крста има водећу улогу у Покрету у време оружаних сукоба или унутрашњих затегнутости, као и у вези са активностима са интерно расељеним лицима. У ситуацијама оружаних сукоба и унутрашњих борби Комитет преузима улогу координације деловања свих осталих компоненти Покрета. У таквим ситуацијама Комитет се неминовно сусреће

1 Битка код Солферина је битка између Француске и Сардиније са једне и Аустрије са друге стране која је довела до ослобођења северног дела Италије од аустријске доминације.

2 Женевска конвенција за побољшање положаја рањеника и болесника у оружаном снагама у рату од 12. августа 1949. (I Женевска конвенција); Женевска конвенција за побољшање рањеника, болесника и бродоломника оружаних снага на мору од 12. августа 1949. (II Женевска конвенција); Женевска конвенција о поступању са ратним заробљеницима (III Женевска конвенција); Женевска конвенција о заштити грађанских лица за време рата (IV Женевска конвенција)

са многобројним изазовима, од којих није најмањи координација делатношћу националног друштва на чијој територији се сукоб одвија и са којим мора да успостави одређену врсту сарадње.

На основу свог дугогодишњег рада као неприсрасна и неутрална организација МКЦК је понекад једина организација која за време оружаног сукоба има приступ жртвама рата, у чему му у огромној мери помажу национална друштва Црвеног крста. Из тих разлога, тема овог рада ће бити однос Међународног комитета Црвеног крста и националних друштава за време оружаног сукоба, са примером деловања за време оружаног сукоба у Хрватској 1991 – 1992. Пример сукоба у Хрватској узели смо јер је то први сукоб на просторима бивше југословенске републике у коме је Комитет био активније ангажован, иако је и након завршетка овог сукоба наставио да делује на овим просторима за време сукоба у Босни и Херцеговини, као и на Косову.

2. Сарадња у време оружаног сукоба

У ситуацијама оружаног сукоба, МКЦК се труди да укључи национална друштва у своје активности, које не захтевају деловање независног и посебно неутралног тела, што је више могуће. У време мира, Комитет има знатно органиченију улогу.

Да би био у стању да своју мисију спроведе ефикасно Комитет мора да стекне поверење свих држава, страна у сукобу и појединаца који су укључени у сукоб. МКЦК задобија поверење људи на основу свог претходног деловања, на основу свести о његовим политикама и пракси.

Имплементација међународног хуманитарног права најважнији је циљ Међународног покрета Црвеног крста и полумесеца.

Тежња Међународног комитета Црвеног крста да помогне жртвама међународних и немеђународних оружаног сукоба је у средишту његове мисије. МКЦК у оваквим ситуацијама нуди своје услуге на основу међународног хуманитарног права.³ У другим случајевима насиља, МКЦК нуди своје услуге уколико озбиљност и хитност ситуације то захтева. У том случају МКЦК разматра да ли може да учини више него други захваљујући свом статусу неутралне и независне организације и захваљујући свом искуству. У оваквим ситуацијама МКЦК не нуди своје услуге на основу међународног хуманитарног права, већ на основу Статута Покрета.⁴

3 Предвиђено заједничким чланом 3 Женевских конвенција из 1949.

4 Чланови 5.2(д) и 5.3 Статута Покрета

Уколико погледамо период шездесетих година, приметимо да је су национална друштва имала доста активну улогу, док се на МКЦК гледало као на координирајуће тело чији је мали број особља учествовао у директним акцијама на терену. Након блискоисточне, кипарске и других већих криза седамдесетих година, МКЦК је променио свој оперативни приступ, иако су национална друштва наставила да учествују у активностима МКЦК-а, пре свега кроз пружање материјалне и финансијске помоћи и „позајмљивање“ стручног особља. Осамдесетих су, тако, хиљаде стурчњака који су регрутовани из националних друштава радили заједно са делегатима МКЦК-а у Африци и источној Европи. Представници националних друштава су и даље играли веома важну улогу, али су сада представници МКЦК-а били ти који су доносили најважније одлуке.

Према члану 9.3.1 Севиљског споразума Међународни комитет Црвеног крста има водећу улогу у промоцији, развоју и ширењу међународног хуманитарног права. Национална друштва треба да шире и помажу владама у ширењу међународног хуманитарног права, као и да сарађују са њима како би се заштита МХП-а и амблема црвеног крста и црвеног полумесеца поштовале.

Делегације и тимови МКЦК-а на терену велики значај дају консултацијама и координацији са другим организацијама које делују у истом окружењу и са сличним циљевима. Комитет остварује оперативна партнерства са другим компонентама Покрета, како националним друштвима, тако и са Федерацијом, као и са агенцијама Уједињених нација и невладиним организацијама.

МКЦК гледа на национална друштва као посебно важне партнере у спровођењу својих хуманитарних делатности. Члан 5 параграф 4а Статута Међународног покрета Црвеног крста и Црвеног полумесеца захтева од МКЦК-а да одржава блиске односе са националним друштвима и да у сарађује са њима у питањима која су од заједничког интереса. Партнерство се склапа са циљем обостране добити. Комитет користи то што су национална друштва у стању да врло брзо мобилишу особље и волонтере, као и њихово незамењиво познавање локалних прилика.

3. Структура МКЦК на терену

МКЦК је развио широку мрежу делегација широм света. Многе делегације покривају само једну земљу, док неке покривају неколико земаља и називају се „регионалним делегацијама“. У седишту делегације шеф делегације задужен је за управљање и подршку

операцијама на пољу. Он је одговоран директору Директората за операције. Регионалне делегације не успостављају се само у конфликтним подручјима, већ и у државама које не учествују у рату, покривајући неколико суседних држава. Данас расте улога регионалне делегације у систему раног обавештавања, јер чим дође до пораста тензија и потенцијалног конфликта у делу региона који покрива, она може врло брзо да одреагује и предузме мере заштите и пружања помоћи у право време.

3.1 Сарадња на територији државе којој национално друштво припада

Циљ оперативне сарадње, односно, заједничког деловања МКЦК и националног друштва које је у сталном развоју, јесте пружање жртвама помоћи која им је потребна непристрасно, ефикасно и брзо. Степен сарадње зависи од капацитета и воље националног друштва, као и политичких и материјалних услова који могу ограничити способност националног друштва да делује.

Према Женевским конвенцијама и Статуту Покрета, Комитет може да делује самостално у одређеним ситуацијама, а активности националних друштава нису ограничене само на делатности које обављају заједно са МКЦК-ом. Национална друштва имају неке своје специфичне задатке које настављају да извршавају и у време сукоба или насиља, попут деловања у ситуацијама несреће, организовање акција добровољног давања крви и различите социјалне делатности.

Поред активности које су усмерене на подизање свести о међународном хуманитарном праву и његовим основним принципима, МКЦК и национална друштва сарађују у сакупљању информација о несталим особама, поновном спајању растурених породица и преношењу порука између растављених рођака, као и у припремању заједничких акција пружања помоћи жртвама за време оружаних сукоба.

Најважнији циљ сарадње између националног друштва и МКЦК-а је да дођу до особа погођених сукобом и одговоре на њихове потребе што брже и ефикасније. Када постоји оперативна сарадња између националног друштва и МКЦК-а постоји могућност да се активности изводе заједнички или да МКЦК повери националном друштву имплементацију активности задржавајући право надгледања и контроле. Који ће се од ова два облика сарадње применити зависи од оперативних капацитета и способности националног друштва, као и ситуације на самом терену.

У сваком случају, у овом облику сарадње који укључује остварење циљева МКЦК-а и ослања се на његов буџет, Комитет остаје одговоран и самим тим игра врло важну улогу.

У споразуму који склапају и потписују МКЦК и национално друштво, озваничавајући ову врсту сарадње, наводе се циљеви који се желе постићи, улоге и одговорности свакога од њих, као и одговарајући планови акције и буџета, и тиме се омогућава да буде јасно каква је улога сваке од компоненти Покрета у конкретној ситуацији.

Оперативна сарадња се највише ослања на активности као што су:

- Спровођење активности пружања помоћи, и уколико је потребно, спровођење заједничких акција помоћи жртвама, као што су пружање медицинске помоћи, евакуација рањених, сакупљање посмртних остатака, обезбеђивање приступа води и дистрибуција хране и других потреба
- Обезбеђивање ефикасне акције проналажења несталих: сакупљања информација о њима, преношење порука између раздвојених рођака и спајање раздвојених породица.

3.2 Сарадња са националним друштвима која делују интернационално

Са друге стране, поред сарадње са домаћим националним друштвима, МКЦК остварује сарадњу и са партиципирајућим друштвима⁵. МКЦК подстиче активну сарадњу са друштвима која могу допринети његовим делатностима у виду људских, техничких или финансијских ресурса.

У државама које су погођене оружаним сукобом или унутрашњим борбама, МКЦК у тесној сарадњи са домаћим националним друштвом може укључити партиципирајуће национално друштво као подршку домаћем у одговору на ситуацију нужде. Постоје два облика сарадње између Комитета и партиципирајућих националних друштава: *Иницијатива партиципације* – када пројекти и активности ових националних друштава представљају интегрални део МКЦК-ових циљева и *Координисане активности* – када делатности националног друштва које делује интернационално не представљају део МКЦК-ових циљева, али спадају под његово вођство и координацију на основу Севилског споразума.

5 Прави се разлика између сарадње Комитета са националним друштвом на територији државе којој то друштво припада, и тада говоримо о националном друштву које прима помоћ и националног друштва које делује интернационално, односно ван своје територије, када је реч о партиципирајућем друштву

Када дође до оружаног сукоба, МКЦК покушава да ангажује национална друштва од најраније фазе, подстичући их да обезбеде ресурсе, као и да обезбеде стручно и искусно особље које би учествовало у имплементацији активности. Уколико се сукоб развије МКЦК може позвати национална друштва да учествују у одређеним аспектима или на одређеним подручјима активности које се већ одвијају.

У зависности од услова и околности сарадње, неколико врста споразума се користи како би се дефинисали циљеви сарадње и рокови за њихово извршење, буџет, било какви посебни услови које пројекат захтева, као и административне процедуре.

Када има улогу водеће агенције, МКЦК спроводи своје активности преузимајући истовремено и одговорност за координацију одговора Покрета на кризну ситуацију, у договору са националним друштвом на чијој територији делује. Општи оквир координације се прилагођава свакој конкретној ситуацији. Врло је важно да друге компоненте Покрета поштују одлуке МКЦК-а и делују на основу оквира који Комитет поставља.

4. Сукоб у Хрвајској 1991-1992

Деведесетих година југословенска република почела је да се распада. Прва проглашења независности појавила су се 25. и 26. јуна 1991. године од стране Словеније и Хрватске, након чега су и Босна и Херцеговина и Македонија кренуле у процес сецесије. Југословенске власти желеле су да одрже територијално јединство територије, као и да заштите српску мањину у сецесионистичким републикама.⁶ Све до настанка СРЈ југословенске власти сукоб су сматрале унутрашњим сукобом који се одвија на територији СФРЈ која је једина била потписница Женевских конвенција и Допунских протокола.

Од тренутка када је прогласила независност, Хрватска је, са друге стране, сматрала да је реч о међународном сукобу, а одлуком парламента у октобру 1991. је изразила намеру да буде чланица Женевских конвенција и Допунских протокола. Ситуација је била јаснија када је Хрватска међународно призната у јануару 1992. Међу српском мањином у Хрватској, која је представљала око 12% становништва, пораст хрватског национализма довео је до узнемирености. Срби су изгубили статус једнак Хрватима и услед честих узнемиравања скупштина

⁶ Дана 27. априла 1992. настала је Савезна Република Југославија (СРЈ) коју су чиниле две републике, Србија и Црна Гора.

Републике Српске Крајине⁷ је у пролеће 1991. изразила је да жели да остане у СФРЈ. Све чешћи сукоби између ове две стране почињу од пролећа 1991. када се и међународна заједница укључује. Југословенска народна армија (ЈНА) врло брзо се уплела у сукоб стајући све отвореније на страну хрватских Срба. Иако је међународна заједница у почетку подржавала политичко јединство Југославије, након слика разарања Вуковара и Дубровника и великих људских страдања, међународна заједница све отвореније стаје на страну сецесионистичких република, што је и резултирало првим признањима хрватске независности почетком 1992. Обзиром да Европска унија није показала могућност да сукоб заустави укључују се и Уједињене нације расподељујући своје снаге УНПРОФОР-а у три заштићене зоне (УНПА) у Хрватској где су Срби чинили већину. Велики број актера деловао је на подручју Хрватске током сукоба. Сукоб је коначно решен Ердутским споразумом 1995. године којим је предвиђена мирна и поступна транзиција свих преосталих подручја која су била под контролом Срба под хрватску власт. 1998. године Хрватска је коначно остварила суверенитет на својим границама.

4.1 Улога МКЦК-а у сукобу у Хрватској 1991-1992

Међународни комитет Црвеног крста је био присутан у Југославији још од марта 1990. године због посета онима који су затворени из разлога безбедности у вези са сукобима на Косову. Тада је успостављена регионална делегација са седиштем у Београду која данас покрива следеће територије: Албанија, Босна и Херцеговина, Хрватска, Македонија, Косово, Црна Гора, Србија.

Након што су се појавили први знаци сукоба у Хрватској и када су почели да се појављују први затвореници у вези са овим конфликтом, МКЦК је у преговорима са локалним и федералним властима врло брзо добио одобрење да посећује и ову врсту затвореника.

Истовремено, МКЦК је успоставио низ контаката са представницима власти свих страна и са различитим огранцима југословенског Црвеног крста у републикама и покрајинама како би саставили заједнички план акције⁸. 8. маја 1991. председник МКЦК-а послао је поруку

7 Република Српска Крајина (РСК) самопроглашени је српски ентитет у оквиру Хрватске који је постојао током деведесетих година, све до мирне реинтеграције у Хрватску 1998. године

8 Дана 6.02. 1876. основано је прво Друштво српског Црвеног крста које је и МКЦК признао у јуну исте године након што је Србија потписала Женевске конвенције. У Хрватској су

председнику југословенског Црвеног крста изражавајући забринутост ове институције због све већих тензија и нудећи услуге МКЦК-а.

Комитет је одржавао сталне контакте са седиштем националог Црвеног крста и огранцима Црвеног крста у Хрватској и заштићеним УНПА зонама како би олакшао сарадњу међу њима и помогао им да одговоре на нарастајуће потребе.⁹

Према заједничком члану 3 за све Женевске конвенције свака непристрасна хуманитарна организација, као што је Међународни комитет Црвеног крста, може понудити своје услуге странама у сукобу. Неколико дана касније, заједничка комисија за процену сачињена од представника МКЦК-а, југословенског Црвеног крста и хрватског Црвеног крижа посетила је Крајину и Славонију и потврдила висок ниво тензија у овом региону. МКЦК је потом обезбедио подршку, углавном логистичку, југословенском Црвеном крсту и његовим компонентама, што је довело и до успостављања мешовитих и мобилних тимова. Овај пројекат је брзо пропао због националистичких притисака који су постојали са обе стране.

У јулу МКЦК отвара канцеларије и у Осијеку, Книну и Сплиту како би покрио читаву зону конфликта.

Како је сукоб добијао на интезитету, активности МКЦК-а, југословенског Црвеног крста и организација Црвеног крста у републикама највише су биле усмерене ка испуњавању најзначајнијих потреба становништва, као што су храна и медицинска помоћ цивилима, потрага за несталим рођацима и поновно успостављање породичних веза преко порука Црвеног крста.

прве доброволне задруге основане 1878. у Загребу, Дубровнику и Загребу. Од 1878. до 1918. Хрватски црвени крст делује на овим подручјима у оквиру Црвеног крста Аусро-угарске монархије након чега делује у склопу Црвеног крста Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца. У децембру 1921. године Српско друштво Црвеног крста је своје тековине пренело на свог наследника – Друштво Црвеног крста Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца. Црвени крст је и касније мењао име у зависности од имена државе у којој је постојао. Током Другог светског рата друштво је деловало под именом Друштво Црвеног крста Краљевине Југославије, а крајем 1944. у свим републикама основани су главни одбори Црвеног крста. Распад СФРЈ проузроковао је формирање нових националних друштава Црвеног крста у бившим југословенским републикама. Хрватски Црвени криж признат је као самостално национално друштво 1993. године.

9 Нпр, за хрватски Црвени криж су организовани петодневни тренинг семинари о тражењу несталих и истовремено су добијали материјалну подршку у самом процесу тражења.

4.2 Меморандум разумевања

Ескалација конфликта довела је до иницијативе Комитета да се стране у сукобу доведу за сто како би се споразумеле о правилима која ће се поштовати у том оружаном сукобу и да размотре друге хуманитарне проблеме. Састанак је одржан у Женеви, у седишту МКЦК-а 26. и 27. новембра 1991. године. МКЦК се нашао у врло незавидној ситуацији обзиром да је федерална влада овај сукоб карактерисала као унутрашњи, на који се примењује заједнички члан 3 Женевских конвенција, док је за хрватску страну била реч о међународном сукобу на који се примењују све Женевске конвенције и њихови Допунски протоколи. МКЦК, због своје непристрасности и неутралности засновао је своју позицију на заједничком члану 3 предлажући да се целе или делови конвенција уведу путем посебног споразума између страна у сукобу. Заједнички члан 3 поред предвиђања минималних принципа хуманости који се морају поштовати према лицима која не учествују непосредно у непријатељствима, предвиђа и да стране у сукобу „ставе на снагу путем посебних споразума један део или све остале одредбе ове Конвенције“.

Као резултат овог састанка појавио се Меморандум разумевања. Меморандум је укључивао много више од члана 3 заједничког за Женевске конвенције и тиме представљао корак напред у односу на дотадашњу ситуацију. Овим споразумом договорено је да се рањени, болесни, и бродоломници третирају у складу са одредбама Прве, односно Друге Женевске конвенције, а ухваћени борци у складу са Трећом Женевском конвенцијом. Употребом термина „ухваћени борци“, а не „ратни заробљеници“ како је предвиђено Трећом Женевском конвенцијом, избегнуто је питање квалификације сукоба, обзиром да статус ратног заробљеника постоји само у међународним оружаном сукобима. Што се тиче цивила који су у власти противничке стране предвиђене су: „користи од правила која се односе на поступање са интернираним лицима, како је утврђено Четвртом Женевском конвенцијом од 12. августа 1949. (чланови 79 до 149)¹⁰ и поступање у складу са члановима од 72. до 79. Допунског протокола I. Цивилно становништво заштићено је члановима 13 до 26 Четврте Женевске конвенције док је вођење непријатељстава такође ограничено захтевањем поштовања одређених чланова (35-42 и 48-58)

10 Југославија/Хрватска, Меморандум разумевања од 27. новембра 1991. члан 4.1

Допунског протокола I и Протокола о забрани или рестрикцијама о употреби мина, мина изненађења и других направа, који се налазио у прилогу Конвенције о оружјима из 1980. Договорено је да се успоставе заштићене зоне, да се обезбеди слободан пролаз хуманитарне помоћи упућене цивилном становништву, да се спречи злоупотреба знака Црвеног крста и да се шири и унапређује поштовање принципа и правила међународног хуманитарног права. Стране у сукобу су се сагласиле да се оснује заједничка комисија за тражење несталих лица коју би чинили представници свих страна којих се то тиче, свих организација Црвеног крста којих се то тиче, а нарочито Црвеног крста Југославије, хрватског Црвеног крижа и српског Црвеног крста, уз чешће МКЦК-а.

На крају Меморандума у члану 14.2 пише да примена ових одредаби неће погађати правни статус страна у сукобу, чиме је још једном покушано да се избегне прејудуцирање квалификације сукоба.

Шта је њосијинуйо споразумом?

Меморандум разумевања представљао је основу за преговарање у једној неутралној средини, али је морао бити одржаван применом утврђених правила и сталним састајањем. Као пример се може узети споразум Трипартитне комисије која је у децембру склопила споразум на основу кога је 1 633 затвореника пуштено на слободу (1075 од стране СФРЈ и 558 од стране Хрватске). На једном састанку у Женеви је, рецимо, договорен неутралан статус за болницу у Осијеку који је заживео 3. јануара 1992.

Тежња да се пронађу нестала лица било је једно од најосетљивијих питања којима се МКЦК бавио, јер је ово било од круцијалног значаја за породице несталих, али и за успостављање поверења између сукобљених страна. У складу са Меморандумом представници заинтересованих страна и чланови Црвеног крста из Србије и Југославије и Црвеног крижа из Хрватске под покровитељством МКЦК-а формирали су Заједничку комисију за нестала лица и посмртне остатке. Ова Комисија деловала је у периоду од 16. децембра 1991. до 30. јула 1992. Комисију су чинили представници југословенског Црвеног крста и хрватског Црвеног крижа и представници држава Србије и Хрватске, док је седнице заказивао и њима председавао МКЦК. Комисија се бавила тражењем лица пријављених као несталих. Иако су очекивања била велика, резултати који су постигнути током осам званичних

састанака и две ad hoc сесије били су слаби. Неки од разлога због којих ова комисија није успела у свом раду су недовољна спремност сукобљених страна да делују, која се изражавала нарочито у прикривању информација и преувеличавању броја несталих како би се од тога направило политичко питање, потом преклапање мандата Заједничке комисије и Трипартитне комисије, као и недовољно јасна позиција МКЦК-а у оквиру Комисије. Услед неефикасности Комисије, МКЦК је решио да суспендује њене делатности предлажући да се државе позабаве питањем несталих на највишем нивоу. Комисија је формално распуштена у Загребу 12. фебруара 1994. када је настала нова комисија у којој су МКЦК и УНХЦР постали посматрачи.

Са друге стране, национална друштва Црвеног крста Србије и Црвеног крижа Хрватске су још на почетку конфликта основала националне Бирое за информације у складу са Женевским конвенцијама¹¹ који су наставили потрагу за несталим лицима у сарадњи са МКЦК-ом. Према члану 136 Четврте Женевске конвенције „чим отпочне сукоб, и у свим случајевима окупације, свака страна у сукобу установиће један службени Биро за обавештавања чија ће дужност бити да прима и преноси обавештења о заштићеним лицима која се налазе у њеној власти.“¹²

Према подацима МКЦК-а, после сукоба на територији бивше СФРЈ 15 655 људи се и даље води као нестали.

Други облик сарадње између МКЦК-а и националних друштава за време сукоба који је био од непроцењивог значаја била је дистрибуција хуманитарне помоћи која се састојала пре свега у медицинској помоћи и храни. Југословенски Црвени крст и хрватски Црвени криж били су способни да организују ефикасну дистрибуцију материјалне помоћи у зонама којима су имали приступ, те су били главни оперативни партнери МКЦК-а и УНХЦР-а од 1992. па надаље.

Обзиром да има улогу координатора, или тачније водеће агенције, за време оружаних сукоба у акцијама помоћи Међународног покрета Црвеног крста и полумесеца, МКЦК би требало да гарантује да се помоћ дистрибуира непристрасно и на основу објективних потреба. Ово је понекада било тешко у потпуности остварити због немогућности да

11 Обратити пажњу на чланове 122-124 Треће и чланове 136-141 Четврте Женевске конвенције

12 Женевска конвенција о заштити грађанских лица за време рата од 12. августа 1949. у Извори међународног хуманитарног права, приредио проф. др Миодраг Старчевић, Београд, 2002.

се одређеним подручјима приступи, као и због неједнаке билатералне помоћи националних друштава Хрватској која је виђена као једина, или бар праведна, жртва.

5. Закључак

Међународни комитет Црвеног крста се за време сукоба у Хрватској налазио у врло тешкој позицији покушавајући да хуманитарне циљеве којима тежи оствари на што ефикаснији начин. Резултати које је постигао нису испунили сва очекивања, али су свакако били значајни. Ескалација сукоба онемогућавала је да се много тога уради на лицу места, па је МКЦК преузео иницијативу да подстакне стране у сукобу да се договоре око хуманитарних начела. У том смислу је склапање Меморандума разумевања од 27. новембра 1991. године од изузетног значаја. Овим споразумом предвиђен је висок ниво заштите лица која не учествују у сукобима, стварање заштићених зона и поштовање међународног хуманитарног права, иако сама имплементација споразума није текла ни мало глатко. Као пример можемо узети размену затвореника за време и након непријатељстава у оквиру Трипартитне комисије, као и споразума из Будимпеште од 7. августа 1992. о ослобађању свих затвореника.¹³ Међутим, размена затвореника је често постајала параван за пресељавање појединаца са одређених подручја на ону страну где више неће представљати мањину. МКЦК се, такође, суочавао са недостатком искрености страна у сукобу да отворено говоре о бројевима затворених или убијених особа, као и местима њихових гробова. Сопствене жртве су преувеличаване, а жртве супротне стране заташкане и умањиване. Све ово чинило је рад МКЦК изузетно тешким. Међутим, МКЦК је, у сарадњи са националним друштвима југословенског Црвеног крста и хрватског Црвеног крижа, као и другим организацијама, попут УНХЦР-а и неких невладиних организација, радио све што је било у његовој моћи да последице сукоба ублажи.

Key words: International Committee of the Red Cross, cooperation between ICRC and National Societies; armed conflict in Croatia; Yugoslav Red Cross; Croatian Red Cross; Memorandum of Understanding

13 На пример, преко 4000 затвореника је ослобођено под покровитељством МКЦК-а од почетка сукоба до 14.08.1992.

The cooperation of the International Committee of the Red Cross with national societies during the armed conflict in Croatia 1991 - 1992

Summary

International Committee of the Red Cross is humanitarian and neutral organization which is part of the Red Cross Movement and has leading role in time of armed conflicts and internal violence. In time of armed conflict ICRC cooperates with National Society on whose territory the conflict is going on, with the aim of distributing help impartially, quickly and efficiently.

Having in mind these facts, this paper starts with description how can national societies cooperate with ICRC by virtue of Statute of the Movement and other important documents and in what way this cooperation was developing during the time. Special attention has been given to difference between cooperation with societies on which territory the conflict is going on and societies which work internationally.

After this theoretical approach, study case about cooperation between ICRC and Yugoslav National Society and its branches during the armed conflict in Croatia in 1991 – 1992 was presented, with special regard on Memorandum of Understanding. This document included agreement of both conflict sides about some rules that are going to be respected during the conflict and some possible ways of dealing with humanitarian problems. Achieved results were not satisfying ICRC completely but they were still very important.

ЛИТЕРАТУРА:

1. *Hans Haug*, Humanity for all: The International Red Cross and Red Crescent Movement, Henry Dunant Institute, Paul Haupt Publishers Berne, Stuttgart, Vienna, 1993
2. *Jean-Francois Berger*, The humanitarian Diplomacy of the ICRC and the Conflict in Croatia (1991 – 1992), International Committee of the Red Cross, Geneva, 1995
3. *Марко Сасоли, Анџоан Бувије*, Како право штити у рату: случајеви и документа, Међународни комитет Црвеног крста, Женева, 1999/2003
4. Извори међународног хуманитарног права, приредио проф. др Миодраг Старчевић, Београд, 2002.
5. *Сајт Међународној комисији Црвеној крсти* <http://www.icrc.org>

Student: Kristina Miletić
Mentor: mr Vladimir Pavićević
Fakultet političkih nauka

Studentski protesti 1968.

*“Pobuna u svom najelementarnijem vidu
prestavlja, paradoksalno, težnju ka redu“
“Pobunjeni čovek”, Alber Kami*

Termin **društveni pokret** u domen političke sociologije uvodi Lorenc fon Štajn 1850. Za konstituisanje (i starih i novih) društvenih pokreta ključna su dva razloga:

1. proizilaze iz nezadovoljenog sistema potreba u društvu
2. ističu zahteve za određenim promenama postojećeg stanja¹

Pojava društvenog pokreta je indikator da određeni društveni sukobi nisu mogli da budu regulisani putem institucionalnih mehanizama i u dogovoru sa vladajućim strukturama. U okviru modernog društva oni su jedan od konstituentata društvenog progressa i relevantnijih činioaca društvene dinamike.

Novi društveni pokreti se javljaju u trenutku kada dolazi do preispitivanja vrednosti kapitalističkog društva i redefinisanja potreba. Nezadovoljenje potreba je krucijalni pokretač i glavni faktor mobilizacije protestnih pokreta.

Do buđenja novih društvenih pokreta dolazi krajem šezdesetih. Studentski pokret se smatra začetkom novih društvenih pokreta. 1968. je započela u znaku pobuna za ostvarenjem univerzitetske autonomije i poboljšanja obrazovanja, ali je evoluirala i u radikalnu demokratizaciju i reformisanje društva i politike širom sveta.

Izdvojila bih obeležja koja čine specifičnim nove društvene pokrete: nemaju za cilj osvajanje vlasti, orijentisani su prema društvu ili pojedincu; antiinstitucionanog su karaktera; nemaju univerzalne tendencije već su fokusirani na jedno pitanje ili problem (single issue movements); pribegavaju nenasilnim metodama i uvode nove forme protesta poput sit in akcija (pasivnog otpora, zaposedaju ulice, organizuju diskusije); razvijaju novu alternativnu kulturu.²

Dakle, burna 1968. i studentski protesti nagoveštavaju evoluciju novih društvenih pokreta; istovremeno ukazuju da emancipatorski potencijali

1 Vukašin Pavlović Društveni pokreti i promene, 2006.

2 Vukašin Pavlović, Društveni pokreti i promene

društva mogu biti aktivirani i manifestovani istovremeno u svim delovima sveta. Ova iskra aktivizma i participativnosti studenata, takvog intenziteta i globalnosti, bila je prisutna samo 1968.

Studentski protesti 1968. kao globalni fenomen

Studentki pokret 1968., izražavajući opšte zahteve i težnje mladih generacija, kako na Zapadu tako i na Istoku, konfrontirajući se autoritativnom tipu društvene organizacije i kulturi industrijalizovanog društva, javlja se kao prvi posleratni talas emancipatorskih tendencija, koje će biti označene kao "alternativni pokreti".

Jedan od razloga koje me je podstakao da istražujem ovaj globalni fenomen je što se on nije svodio samo na pobune na univerzitetima, iako se od njih uvek počinjalo, već je bio u korelaciji sa krucijalnim događajima iz tog doba- ratom u Vijetnamu, pokretom za zaštitu građanskih prava u SAD, Praškim prolećem, nastankom counter-culture (kontrakulture), borbom protiv kolonijalnog sistema u Južnoj Africi, Kulturnom revolucijom u Kini.

S'obzirom na činjenicu da su kulturna i politička previranja, implicirana iz 1968. imala revolucionarni zamah smatram da nije preterano označiti ovu godinu kao istorijsku prekretnicu koja može da se uporedi sa početkom Hladnog rata ili padom Berlinskog zida; njen značaj se ogleda u tome što je bitno uzdrmla temelje tadašnjih političkih sistema i donekle podrila njihov legitimitet. U Zapadnoj Evropi, konkretno u Francuskoj, Degolovska vladavina je ubrzo bila zamenjena Miteranovom, dok je talasom studentskih protesta u istočnoevropskim državama postalo jasno da socijalizam nije beskonfliktno društvo. 1968 je Zapadnim društvima pružila inovativni zamah, od trijumfa pop kulture do emancipacije žena i novih oblika participacije u politici. Praško proleće je bilo najbliže revolucionarnom svrgavanju režima, iako je surovo ugušeno tenkovima Varšavskog pakta, sa srušenom nadom o "socijalizmu humanog lica", od tog momenta samo je bilo pitanje kada će se srušiti sistem koji nije u stanju da se reformiše. Emancipatorski i revolucionarni potencijal iz 1968. biće uspešno iskorišćen 20 godina kasnije.

Iako je 50-ih bilo uvreženo mišljenje da je unutrašnja situacija u mnogim zemljama relativno stabilna i da ne treba očekivati ni iznenadne ni burne godine u bližoj budućnosti, a da su studenti apolitični, odjednom te pretpostavke dovodi u pitanje talas studentskih demonstracija 1967.-1968. Studenti su isticali zahteve kao što su: demokratizacija fakulteta i veća prava studenata da učestvuju u donošenju odluka koje se tiču njih samih; poboljšanje životnog standarda studenata; povećanje kapaciteta univerziteta

(profesorskog osoblja); davanje više stipendija. Ovde je bitno uočiti da su ti zahtevi i dan danas prisutni!

Krajem pedesetih se javljaju znaci rastuće pobune među mladima-Aldermastonovi marševi u Britaniji u prilog nuklearnom razoružanju, francuski pokret podrške nezavisnosti Alžira, značajna uloga studenata i mladih intelektualaca u revolucionarnim pokretima u Istočnoj Evropi. Nakon toga, protest protiv američkog imperijalizma, protiv rata u Vijetnamu se proširio iz Amerike u Evropu i razvio se u glavnu pokretačku silu političke aktivnosti mladih. Vlade zapadnih zemalja te proteste nisu tretirale kao ozbiljnu opasnost.

Studenti su se pothranjivali idejama "Nove levice" koja je kritikovala totalitarne komunističke režime staljinističkog modela, a s druge strane kapitalističku indiferentnost prema vlasti finansijsko-vojnih elita. Uzore su pronašli među filozofima i sociolozima kao što su: Rajt Mils, Herbert Markuze, Ernest Bloh i Sartr.

Vlade su odgovarale svuda na isti način- pribegavanje represalijama da bi se odbranio autoritet države. Tom reakcijom su izazvale masovnost i razvoj studentskog pokreta, jer su pokazali birokratsko lice povećavajući solidarnost studenata unutar države, ali isto tako i jačajući internacionalno povezivanje.

Ukazala bih i na dve manjkavosti ovog pokreta koji su i uticali na to da se okončaju, a to su: spontani karakter nastanka pokreta, dakle bez determinisane organizacione strukture i nepostojanje jasno formulisanog programa.

Studentska 1968. je ostavila u nasleđe veoma relevantne tekovine. Mnogi današnji društveni pokreti (pre svega mirovni i ekološki), nevladine organizacije, ne bi mogli da se zamisle da vlasti nisu usvojile neke ideje 1968. Ta godina je iznedrila nove oblike političkog života i građanske neposlušnosti koje se, danas, pokazuju efektinim u mnogim društvima. Ta aktivistička i participativna energija civilnog društva je svakako nešto što nedostaje našem društvu.

Zapadna Evropa

Osnovni pokretači studentskog pokreta na Zapadu bili su uglavnom poznati: od završetka rata broj studenata je utrostručen, negde četvorostručen, usled pojave baby-boom generacije, univerziteti su bili prenatrpani, uslovi neadekvatni. Unutrašnja struktura je bila zastarela, profesori su se ophodili autokratski.

Francuski maj

Le Nouvel observateur je 1968. predstavljajući temu "Francuska suočena sa mladima" - na naslovnoj strani objavio fotografiju na kojoj se nalazi mladić krvavog lica i policajac sa šlemom. Ova fotografija je postala simbol pobunjene omladine. Nalazila se na studentskim plakatima sa različitim porukama, jedna od njih je bila: "Budi mlad i ćuti".

Rat između Francuske i alžirskog naroda je bio jedan od najznačajnijih događaja za unutrašnji francuski poredak i ponašanje levice u Francuskoj u posleratnom periodu. Od 1955. dolazi do sve češćih slučajeva pružanja otpora vojnoj obavezi, pridobili su simpatije i podršku građana.

Pedesetih dolazi do uspona studentskog aktivizma i izrazite participativnosti zbog UNEF-ovih (Francuska nacionalna studentska unija) kampanja protiv rata u Alžiru i Vijetnamu. Bitna je uloga Situacionističke internacionale u širenju ideja među studentima. Situacionistička internacionala je bila mala međunarodna grupa političkih i umetničkih agitatora ukorenjenih u marksističkim idejama i umetničkoj avangardi na početku 20. veka. Naziv situacionizam potiče od reči situacija, jer su oni smatrali da je najvažnija promena, revolucija svakodnevnog života, a to se postiže pristupanjem akcijama. Kritikovali su tadašnje kapitalističko društvo i konzumerizam koji nosi sa sobom, s jedne strane, a sindikate i levicu što saraduje sa postojećim sistemom, s druge.

1966. na Univerzitetu u Strazburu je studentima pred svečano otvaranje nove školske godine podeljen pamflet pod nazivom "Beda studentskog života". Sadržaj pamfleta se svodio na oštru kritiku francuskog sistema visokog školstva koji je opisan kao kapitalistički i licemeran; treba napomenuti da je ova kritika bila upućena francuskom društvu in toto. Prvi veći sukob dogodio se novembra 1967. kada su stupili u štrajk profesori i studenti sociologije na Univerzitetu Nantera, u blizini Pariza.

Tokom februara 1968. na univerzitetima širom Francuske, studenti organizuju protestna okupljanja i govore, izražavajući zahteve za slobodom govora, jednakim pristupom univerzitetima, kao i za ukidanje zabrane slobodne komunikacije između muških i ženskih studentskih domova. Česte su i parole protiv rata u Vijetnamu. Trećeg maja studentski nemiri započinju u Parizu i na Sorboni. Naime, nekoliko stotina studenata se okupilo u ovom univerzitetskom zdanju kako bi protestovalo protiv zatvaranja Univerziteta u Nanteru, a rektor reaguje pozivom policije. Primenjena brutalnost od strane policije izaziva talas nezadovoljstva koji se proširio na Latinsku četvrt (u kojoj je locirana Sorbona). Prve nedelje «majske revolucije» studenti su tražili

da se oslobode uhapšeni studenti, otvaranje Sorbone i povlačenje policije iz Latinskog kvarta. Kako su vlasti odbacile ove zahteve, tokom večeri 10.05. je više od pedeset hiljada studenata demonstriralo- tzv. «Noć barikada».

Pobunjenici iz Nantera i sa Sorbone su uživali podršku svojih profesora, koji su takođe stupili u štrajk. Na njihovoj strani su se našli mnogi intelektualci i levo krilo katoličkih sindikata (CFDT). Stotine hiljada Parižana je demonstriralo 13. maja protiv degolističkog režima. Veoma je važno napomenuti da se opštem pokretu pridružuju i radnici³, bez obzira na upozorenja komunističke i socijalističke partije. Pozivali su na generalni štrajk pod parolom: «Dosta s represalijama! Sloboda! Demokratija! Živeo savez radnika i studenata». I u ovome se, ogleda posebnost protesta u Francuskoj, na ulicama Pariza su se našli i studenti i radnici. Tog 13. maja studenti su okupirali Sorbonu. Narednih nekoliko dana dolazi do eskalacije štrajkova fabričkih radnika, a predsednik de Gol se hitno vratio iz državne posete Bukureštu.

Zašto je došlo do splašnjavanja tog aktivističkog i revolucionarnog potencijala majskih protesta? Ovde bih se pozvala na odgovor Kon-Bendita na pitanje što nisu nastojali da formulišu program i daju pokretu strukturu: «Snaga našeg pokreta je upravo u tome što se oslanja na «nekontrolisani» spontanitet...»⁴ Ali upravo je tu bila i najveća slabost ovog pokreta.

Radnici su polako izašli iz fabrika; studenti su napustili zauzete fakultete. U toku juna se zabranjuju javne manifestacije, otvorena je Sorbona, a levica doživljava poraz. Međutim, studentski pokret je pokazao sve slabosti degolističkog režima i mnogi su verovali da se vlast neće oporaviti od tog udarca. Što se i desilo sledeće godine kada general gubi poverenje francuskih glasača, a na mesto predsednika Republike dolazi Pompidu. De Golovo svrgavanje s vlasti ilustruje značaj ovog društvenog pokreta.

Specifičnost studentskih protesta u Francuskoj 1968. se ogleda u tome, kao što sam napomenula, što se studentima priključuje sindikalni pokret. To je *differentia specifica* francuskog maja, od koje je strepelo i jugoslovesnko rukovodstvo.

Događaji u Francuskoj dali su podstrek studentskim pokretima u mnogim državama, ali više nije nigde studentski protest tako pokrenuo mase, sve je bilo ograničeno samo na univerzitete.

Pre nego što nastavim sa analizom ovog fenomena u drugim državama napravila bih komparaciju sa 2006.-om u Parizu koju neki porede sa 1968. Naime, studenti su ponovo okupirali zgradu Sorbone protestujući protiv

3 11.05. radnički sindikat najavljuje generalni štrajk za 13.05., isti dan za koji premijer Georges Pompidou najavljuje ponovno otvaranje Sorbone

4 «Le Nouvel observateur», vanredno izdanje 20.05.1968.

zakona kojim se ograničavaju prava mladih na zapošljavanje i opet se policija surovo obračunala sa njima. Sličnosti se ogledaju u vezi sa poboljšanjem studentskog standarda, povećanjem stipendija, opet su dobili podršku sindikata (epilog ovih događaja je Širakovo povlačenje zakona o zapošljavanju), a razlikovanje u tome što su "šezdesetosmaši" bili za rušenje celokupnog sistema, a ovi za reformisanje; protesti 1968. su bili intenzivniji, trajniji i dalekosežnijih konsekvenci.

Velika Britanija

Kampanjom za atomsko razoružanje u engleskoj se stvara masovni pokret

Kampanja za atomsko razoružanje (Campaigne for Nuclear Disarmament- CND) je osnovana krajem 50-ih nakon neostvarivanja zahteva za unilateralnim razoružanjem, postavljenog na konferenciji Laburističke stranke u Brajtonu 1958. Stvaranju kampanje prethodi objavljivanje članaka Bertranda Rasela (inicijatora CND), protiv nuklearne strategije i "trke" u atomskom naoružanju. Bazu CND-a su činili mladi. Glavno obeležje kampanje i njenih aktivnosti bio je dakle zahtev engleskoj vladi da prihvati politiku razoružanja i da se odrekne atomskog oružja. Kampanja se od svog osnivanja oslanjala na Aldermastonski marš, u Aldermastonu se izrađivalo atomsko oružje. U aprilu 1958. je s Trafalgar Skvera otpočeo prvi Aldermastonski marš, koji je mobilisao 4 hiljade ljudi. Ova manifestacija je bila izraz novog oblika političke aktivnosti, ne samo u Engleskoj, već i na Zapadu uopšte, po masovnosti, cilju kojem se stremilo i načinu na koji je izvedena.

Engleska New Left se pojavila u drugoj polovini 50-ih godina kao idejni pokret i reakcija na društvene reforme i revizionističku politiku Labour Party. Nova Levica se rađa kako bi obnovila vrednosti zajedništva i radničke kulture nasuprot kompetitivnoj, konzumerističkoj kulturi, koja je dominirala ne samo u vladajućim krugovima, već se širila i u radničkoj klasi, a prihvatilo ju je laburističko rukovodstvo. Laburistička stranka je bila kritikovana zbog gubitka veze sa socijalizmom i humanizmom; ova kritika će biti upućena tradicionalnim levicima i u kontinentalnim evropskim državama. Ključna godina za formiranje nove levice u Engleskoj je 1956. u kojoj se Laburistička partija opredeljuje za sprovođenje modernističke revizije i podsticanje kapitalizma. Ovako transformisan politički kurs Laburista je proizvelo niz kritika, studija o društvu i politici u Engleskoj i stvaranje nove levice.

Misao nove engleske levice je dobila izraz u časopisu, „New Left Review”. Socijalni sastav nove levice u Engleskoj sačinjavali su: studenti, društveni radnici, članovi kulturnih i umetničkih udruženja, profesori, intelektualci, novinari. Iako je 1963. opao njen uticaj, krajem šezdesetih će pružiti pomoć spontanim masovnim pobunama mladih izdavajući časopis, „May Day Manifest”.

Razmere studentskog pokreta u Britaniji bile su mnogo manje u odnosu na opisane u Francuskoj. U nekoliko navrata studenti su zauzeli manje zgrade univerziteta i mnogi zahtevi u vezi sa reformom školstva su usvojeni. Ipak, osim demonstracija protiv rata u Vijetnamu, održanih oktobra 1968., britanski studenti nisu uspjeli da za svoje političke ciljeve pridobiju značajniju podršku javnosti.

“Jugoslovenska 1968. i Beogradski juni”

Jedan od faktora koji je uticao na eskalaciju nezadovoljstva omladine su rezultati privredne reforme iz 1965., pre svega socijalna nejednakost koju je prouzrokovala. Naime mislilo se da će uvođenje tržišnih faktora omogućiti privredni rast i veću stopu zaposlenosti, al desilo se suprotno.

Naime, privredna reforma je objavljena pod velom potrebe za racionalnim privređivanjem, povećanja privrednog rasta, a u stvari je proizvela velike socijalne nejednakosti. Materijalni uslovi života radništva su bili izuzetno teški, otuda i ne čudi opadanje broja radnika i omladine u članstvu Saveza komunista; došlo je do gubitka kredibiliteta u političke organizacije i rastao je gnev prema birokratizaciji društva. U studentskim zahtevima koji će biti iznošeni u studentskoj 1968.-oj akcenat se posebno stavljao na materijalni položaj studenta. Standard studenata je sve intenzivnije opadao od početka šezdesetih. Znatno su porasli troškovi studiranja, cene stanovanja u domovima, opadao je broj stipendija, visina njihovih primanja i uslovi života u studentskim objektima. Zanimljivo je primetiti da ovi problemi, ako što sam već napomenula, još uvek pogađaju studente i predmet su povremenih protesta.⁵

Pojava koja se u to doba takođe javljala odliv mozgova i danas je prisutna, što je ozbiljni signal vladajućim strukturama da počnu da se slušaju i realizuju zahtevi studenata. Studenti nisu imali slobodu autonomnog društveno-političkog angažmana.

Intelektualni krugovi su pre svega uticali na buđenje kritičke svesti među studentima. Značajnu ulogu su odigrali “praksikovci” i Korčulanska škola. Ono što je za njih bilo karakteristično je podjednaka kritičnost upućena socijalističkim i kapitalističkim društvima.

⁵ Kod nas su nedavno bile održane demonstracije povodom smanjenja cena školarine, jer mnogi ne mogu da izađu na kraj sa izdacima i primorani su da napuste studije ili da uopšte ne konkurišu.

Sedmodnevni štrajk

Studencki protesti na Beogradskom univerzitetu nisu nastupili iznenađujuće, ali je dinamika pobune bila neočekivana i samim protagonistima. Do ključnog događaja dolazi u noći između 02. i 03. juna kada je grupa studenata (nepozvana) pokušala da uđe na priredbu italijanskog imetnika Antonia Martia⁶, u Dom Kulture na Novom Beogradu, što će eskalirati u organizovani studentski protest. Policija je i u Beogradu intervenisala, upotrebivši oružje i rasteravši studente koji su se tokom noći uputili ka centru Beograda. Bilo je mnogo povređenih, što će podstaći studente da u Studentskom gradu formiraju vođstvo koje protestuje protiv represivnih reakcija režima. Međutim, zvanični mediji ostrakuju studente kao sklone nasilju, a Ministarstvo unutrašnjih poslova izjavljuje da policija nije pribegla oružju protiv studenata. Sledeće jutro policija ponovo pokušava da zaustavi studente kod istog Podvožnjaka (koji je tada omogućavao jedinu konekciju sa centrom grada) i brutalnijom silom ih rasteruje. Studenti u centru grada uspevaju da zauzmu zgradu Univerziteta, proglašivši ga "Crveni univerzitet Karl Marks"⁷. Vesti o dešavanjima stižu do Beogradskog univerziteta, stoga Savet univerziteta donosi odluku da se u znak protesta protiv brutalnog nasilja započne sedmodnevni protestni štrajk Beogradskog univerziteta. Nakon proglašenja generalnog štrajka okupilo se nekoliko hiljada studenata ispred Kapetan Mišinog zdanja, gde se skandiralo: "Dole crvena buržoazija", "Dole kneževi socijalizma".

Iako su imali slogane koji su se ticali svetskih studentskih protesta, njihovi glavni zahtevi su bili u vezi sa unutarpolitičkim slobodama- "ukidanje svih privilegija, demokratizacija informacionih medija, kao i sloboda okupljanja i demonstriranja"⁸.

"Crveni univerzitet Karl Marks" je bio epicentar dešavanja. U njemu su debatovali studenti, profesori, građani o problemima koji pogađaju društvo. Vladajuća partija je bila veoma šokirana budući da nije postojala nikakva ozbiljnija pobuna u periodu nakon Drugog svetskog rata. Demonstracije iz juna 1968. su od velikog značaja za dalji razvoj jugoslovenskog društva bez obzira na neposredne rezultate studentskih protesta kao što su prekidanje kursa političke liberalizacije i onemogućavanje bilo kakvog vida opozicionog strujanja. Dalekosežne implikacije jugoslovenske 1968. su: rušenje

6 Priredba je izvedena u sali na zahtev Antonia Martia

7 Naziv «Crveni univerzitet Karl Marks» je bila aluzija na univerzitet u Frankfurtu koji su studenti u maju zauzeli i preimenovali u »Univerzitet Karl Marks«

8 Rezolucija studentskih demonstracija

socijalističkog mita o beskonfliktnom društvu i sprečavanje apsolutističkih tendencija Partije.

Jugoslovenski studentski pokret je sadržao elemente i pokreta sa Zapada kao i sa Istoka, ali ono što je bila njegova *differentia specifica* je što se njegova borba nije zasnivala na rušenju postojećeg sistema već na promeni i na ispravljanju njegovih deformacija.

Iako je Tito započeo dugu represivnu kampanju protiv radikalnijeg dela studentskog protesta i njegovih pristalica među kritičkom inteligencijom, studentski pokret je pokazao da je rođena generacija koja je razvila kritičku svest prema vladajućem sistemu i njegovim problemima koja je dovoljno hrabra da kritikuje njegove nedostatke.

Glavni protagonisti studentskog pokreta iz 1968. igraju značajnu ulogu u civilnom društvu bivših jugoslovenskih republika, u osnivanju nevladinih organizacija i aktiviranju civilnog društva 90-ih godina poput bivših protagonistkinja studentskog pokreta iz 1968.: Sonje Liht i Borke Pavićević, dok su neki aktivisti kao što su Zoran Đinđić i Dragoljub Mićunović osnovali Demokratsku stranku, koja je odigrala ključnu ulogu u rušenju Miloševićevog režima.

1968. godina u Istočnoj Evropi

Kao što sam napomenula u uvodu, 1968. je imala sličnosti i u Istočnoj i u Zapadnoj Evropi. One su se ogledale u pobuni studenata i njihovim opštim zahtevima. Protesti su se razlikovali u tome što su protagonisti studentskih nemira pokušali da preobrazu svoj društveni sistem konstituisan nakon Drugog svetskog rata pod okriljem Sovjeta. Januara 1968. u Čehoslovačkoj se menja rukovodstvo komunističke partije i dolazi Aleksandar Dubček na njeno čelo. On je nastojao da reformiše socijalističko uređenje u svojoj zemlji uvodeći reformu demokratizacije državnog socijalizma, odnosno spajanjem građanskih prava sa socijalnom sigurnošću- tzv. "socijalizam sa ljudskim likom".

Poljski studenti su pružili podršku odbrani intelektualnih sloboda u Čehoslovakoj, organizujući proteste, međutim vlasti su uspeli da ih uguše, a Gomulka se izjasnio protiv reforme.

Reforme su se odnosile na ukidanje cenzure, formulisanje Akcionog programa koji bi se temeljio na pomenutoj demokratizaciji socijalizma, ali sve ovo je dovelo do zaoštavanja odnosa Istočnog bloka i sve oštrijeg kritikovanja čeških reformi. Opasnost od domino efekta, reformisanja susednih država, je navela Sovjetski vrh da vojno interveniše u Čehoslovačkoj

21.08.1968. Ovo je izazvalo promenu odnosa u Istočnoj Evropi i Jugoslavija, osetivši se ugroženom, je osudila odnos prema Praškom proleću zahladniviši odnose sa Sovjetima i Čehoslovačkom.

Zaključak

1968. ostaje i dalje misterija u kontekstu istovremene eksplozije protesta studenata na univerzitetima širom sveta. Htela bih na kraju ovog rada da istaknem još jedno obeležje 1968., a to je internacionalna solidarnost. Studenti su pružali podršku svojim kolegama u drugim državama iako ih je policija surovo kažnjavala zbog toga.

Studentska 1968. ostaje kao upozorenje svakoj vladajućoj strukturi da, ukoliko se bude indiferentno ophodila i zanemarivala potrebe svojih građana, uvek postoji latentna mogućnost eskalacije emancipatorskih potencijala društvenog pokreta koja će uzdrmati njene temelje, dovodeći je u pitanje.

Međutim, studentski protesti 1968. su primer da jedinstvenost i uspešnost pokreta može biti duboko poljuljana usled njegove radikalizacije i pojave ekstremističkih struja (kao što nam pokazuje primer SAD, a u nekim državama je pokret izgubio podršku javnog mnjenja zbog pribegavanja nasilju).

Studentski protesti 1968. nisu proizveli neposredne uspešne rezultate i realizaciju svih studentskih zahteva, ali se njihov značaj ogleda u dalekosežnim konsekvencama kojima su doprineli. U nekim državama je došlo do poboljšanja studentskih uslova; na Zapadu dolazi do razvitka alternativnih oblika kulture, novih stilova života, a u nekim državama do naknadne promene vlasti.

Ovaj rad bih želela da završim sa konstatacijom da bi studentima današnjice 1968. godina mogla da bude valjan indikator i podsetnik kako mogu da se za neke svoje zahteve izbore sopstvenom participativnošću, aktivizmom i istrajnošću u tome; mada smatram da je kod nas izražena klima nezainteresovanosti među studentima, a aktivnost niskog intenziteta. Zaključila bih da ni jedna godina nije probudila iskrnu studentskog bunta i delanja u celom svetu kao studentska 1968.

Student protests of 1968

Summary

This paper deals with the student protests that have happened in 1968 throughout the world. The explosion of these protests remains a mystery. Students provided support to their counterparts in other countries even if the police severely punished them severely. However, student protests in 1968 are an example of how sometimes unique and successful movement can be deeply eroded due to its radicalization and extremism (U.S. example shows this the best). I finished this paper with the statement that today's students can use protests from 1968 as a valid indicator and reminder for their own activism and persistence in it. Though I believe that the climate in Serbia reveals indifference among students, and low-intensity activism.

Key words protest, 1968, students, activism

Student : Lidija Levkov

Mentor : Vladimir Pavićević

Fakultet političkih nauka

Politika vlasti prema Bošnjacima u Sandžaku

Opšte informacije o Sandžaku

Reč Sandžak je geografski pojam koji se danas odnosi na teritoriju 5 opština i jednog grada u Srbiji: opštine Priboj, Prijepolje, Nova Varoš, Sjenica i Tutin i grad Novi Pazar, i 5 opština u Crnoj Gori: Pljevlja, Berane, Rožaje, Plav i Bijelo Polje; na zapadu, Sandžak dodiruje granicu Srbije sa BiH, na jugoistoku Kosovo. Reč „sandžak“ je transkripcija turske reči „sancak“, koja znači „zastava“, a odnosila se na administrativnu jedinicu u okviru Otomanskog carstva. Današnji Sandžak je tako u Otomanskom carstvu činio celinu čiji je zvanični naziv bio Sancak Novog Pazara. Na teritoriji o kojoj je reč bila je i srednjevekovna srpska država Raška, a grad Ras, čije tačno mesto danas nije sa sigurnošću utvrđeno, nalazio se u krugu od 10 kilometara¹ oko današnjeg Novog Pazara. Zato se danas može čuti da neki Sandžak nazivaju Raškom, ili da se ponekad reč Raška koristi da označi delove Sandžaka većinski naseljene Srbima, a reč Sandžak opštine većinski naseljene Bošnjacima, iako se se srednjevekovna srpska država prostirala upravo na teritoriji današnjih opština u kojima su Bošnjaci većinsko stanovništvo. Prema popisu stanovništva iz 2002, u šest sandžačkih opština koje se nalaze u Srbiji, 60% stanovništva su Bošnjaci, 38% Srbi i Crnogorci i 2% ostali; na nivou svake od opština pojedinačno, prema popisu iz 2002, Bošnjaci čine: u Priboju 23%, u Prijepolju 41%, u Novoj Varoši 7%, u Novom Pazaru 78%, Tutinu 94.9% i Sjenici 75% stanovništva. Bošnjaci su većinsko stanovništvo u Novom Pazaru, Sjenici i Tutinu, a Srbi u Priboju, Prijepolju i Novoj Varoši.

Politika vlasti u Srbiji prema nacionalnim manjinama danas se upravlja prema odredbama Okvirne konvencije za zaštitu nacionalnih manjina, pravno obavezujućeg dokumenta Saveta Evrope koji ima za cilj da reguliše, odnosno popravi status nacionalnih manjina uopšte, a koji je SR Jugoslavija, čiji je Srbija pravni naslednik, potpisala u maju 2001².

1

2 Izveštaj o sprovođenju Okvirne konvencije za zaštitu nacionalnih manjina u Srbiji Fonda za humanitarno pravo

Pitanje imena bošnjačkog naroda

Termin „Bošnjaci“ ustanovljen je 1993. kao najbolje rešenje pitanja imena bošnjačkog naroda. Ovo pitanje bilo u sklopu rešavanja bošnjačkog nacionalnog pitanja u vremenu u kome su bujali nacionalizam i građanski rat među narodima bivše SFRJ. Do 1993, u upotrebi je bio termin Muslimani, koji se koristio i da označi građane islamske veroispovesti, a ove dve različite upotrebe termina razlikovale su se tako što se pri označavanju naroda koristilo veliko, a pri označavanju vere malo početno slovo. Ispostavilo se da je bolje koristiti dve različite reči za označavanje etniciteta i veroispovesti, jer korišćenje zajedničkog naziva otvara mogućnost manipulacijama, odnosno svođenju etniciteta na veru i negiraju etniciteta kao takvog.

Bošnjaci i Srbija – istorijsko nasleđe

Odnosi bošnjačkog i srpskog naroda imaju turobnu i tešku istoriju – svaka državna ili druga vlast jednog naroda značila je diskriminaciju i otežane uslove života za onaj drugi.³ Vojne aktivnosti u prošlosti na poručju Sandžaka ostavile su za sobom teške zločine vojske jednog naroda nad civilima drugog: na primer, tokom Prvog srpskog ustanka, 1809, Karađorđe Petrović ubija preko 3000 Bošnjaka u Sjenici, a tokom Drugog svetskog rata, koji je u Sandžaku obeležen stalnim borbama između Bošnjaka u Novom Pazaru i Srba u gradu Raški, četnici u crnogorskom delu Sandžaka ubijaju između 7000 i 8000 bošnjačkih civila, dok Srbi pominju zverstva koja su počinili Bošnjaci⁴. Sandžak je bio zanemarivana oblast u svakoj državi kojoj je pripadao, i, posledično, nazadan u odnosu na ostale njihove regione. U SFRJ Srbi i Bošnjaci uspevaju da mirno i tolerantno zajednički žive, a Bošnjaci iz Sandžaka konačno dobijaju istinski udeo u vlasti. Kao region, Sandžak u ekonomskom pogledu prestaje da bude zanemarivan – otvarane su škole i vršena je industrijalizacija. Sa izmenama Ustava iz 1968, Bošnjaci (tada Muslimani) postaju konstitutivan narod SFRJ.

3 Međunarodna krizna grupa, op.cit, str.5

4 Ibid.

Odnos vlasti prema Bošnjacima u Sandžaku – 90te

Devedesetih godina, nad Bošnjacima u Sandžaku sproveden je organizovan i institucionalizovan teror⁵. Iz događaja koji su ga obeležili može se zaključiti da su JNA, policija i paravojne formacije sistematski preduzimale akcije da se dve sandžačke opštine tadašnje SR Jugoslavije koje se graniče sa BiH etnički očiste. Te akcije uključuju ubijanje, mučenje i kidnapovanje civila, građana Srbije ili Crne Gore bošnjačke nacionalnosti, bombardovanje kuća Bošnjaka, podmetanje požara u objekte čiji su vlasnici Bošnjaci⁶. Od početka rata u Bosni, do decembra 1993, Novi Pazar bio je opkoljen tenkovima, artiljerijom i vojnicima, koji su Pazarci mogli videti iz grada⁷ jer su bili postavljeni na brda koja ga okružuju.

Ubistva, između ostalih⁸, uključuju otmicu, mučenje i ubistvo na teritoriji BiH 17 putnika bošnjačke nacionalnosti, koji su, dok su dana 22.10.1992 putovali autobusom na redovnoj liniji iz Sjeverina, oteti od strane srpskih paravojnih formacija (po svim indicijama povezanih sa Generalštabom u Beogradu⁹); zatim, kidnapovanje dva pacijenta iz bolesničkih postelja u Domu zdravlja u Priboju, i njihovo potonje ubistvo na teritoriji BiH 10.06.1992; dalje, kidnapovanje i ubistvo 20 građana bošnjačke nacionalnosti iz voza na relaciji Beograd-Bar, u selu Štrpci, blizu Priboja 27.02.1993. 18.02.1993. granatirano je selo Kukurovići i tri lica su ubijena. U tom i sličnim događajima pripadnici vojske i policije Srbije ne samo da nisu činili napore da ove napade spreče, već su učestvovali u nasilju¹⁰. Napadi na kuće Bošnjaka bili su naročito brojni na teritoriji opštine Priboj. Bilans etničkog čišćenja na teritoriji opštine Priboj je 185 uništenih kuća, 23 mrtvih i smanjenje bošnjačkog udela u stanovništvu Priboja za 35.99%¹¹.

Oba slučaja masovnih otmica imaju sudski epilog: u slučaju Sjeverin doneta je presuda kojom su četvorica optuženih osuđena na višegodišnje zatvorske kazne. Dvojici od njih suđeno je u odsustvu: Milan Lukić služi zatvorsku kaznu u Hagu, a Oliver Krsmanović je u bekstvu. Sva četvorica optužena su kao pripadnici paravojne formacije, a ne Vojske Republike

5 Međunarodna krizna grupa, op.cit, str. 11

6 Dossier – Pljevlja i Priboj, Sandžački odbor za zaštitu ljudskih prava i sloboda

7 Međunarodna krizna grupa, op.cit, str 10

8 Koja su dokumentovana u pomenutom izdanju Sandžačkog odbora, Dossier – Pljevlja i Priboj

9 Međunarodna krizna grupa, op.cit, str. 11, Milan Lukić pred domaćim pravosuđen, Dragoljub Todorović, preuzeto sa sajta <http://www.pescanik.net/content/view/3446/1192/>

10 Međunarodna krizna grupa, op.cit, str. 10

11 Podatak dobijen poređenjem popisa stanovništva iz 1991. i 2002.

Srpske. Postoje ozbiljne indicije o upućenosti i umešanosti Vojske u slučaj Sjeverin¹². Međutim, penzionisani oficir Vojske Luka Dragičević, koji je pozivan da svedoči u sudskom procesu, nije svedočio zbog, prema navodu Vojske, činjenice da ona ne raspolaže informacijom o njegovom mestu prebivališta. U slučaju Štrpci, 2002. pred crnogorskim sudom doneta je presuda protiv Nebojše Ranisavljevića. On je jedini protiv koga je za ovaj zločin podizana optužnica, iako se zna da je u otmici učestvovala grupa od najmanje petnaest ljudi. Spomenik žrtvama podignut je u Štrpcima 2009. Finansirala ga je Opština Prijepolje. Tela žrtava nijedne od otmica nisu pronađena.

Dalje, sve vreme rata u Bosni, trajala je policijska akcija potrage za nelegalnim oružjem, u kojoj je registrovano je 1082 pretresa bošnjačkih kuća, 446 privođenja u vezi s navodnim nelegalnim posedovanjem oružja i 422 slučaja fizičke torture u pritvoru¹³. Smatra se da je neregistrovanih slučaja još toliko¹⁴. Naime, kada je počeo rat u Jugoslaviji, Državna bezbednost počela je da naoružava lokalno srpsko stanovništvo¹⁵, i istovremeno sa tim, organizovala prodaju oružja Bošnjacima. Broj sudskih presuda zbog nelegalnog posedovanja oružja iznosi svega 19.

Vođena je, takođe, politika otpuštanja Bošnjaka sa radnih mesta u državnim preduzećima na nacionalnoj osnovi¹⁶.

90-te u Sandžaku – bez epiloga

Većina ovih događaja, izuzev otmica, danas nema sudski epilog. U slučaju napada na selo Kukurovići istraga nikada nije ni pokrenuta. Krivični procesi koji se vode protiv pripadnika MUP-a zbog prekoračenja službene dužnosti, odnosno fizičke i psihičke torture građana privedenih tokom akcija traženja oružja i građana privedenih iz drugih razloga,¹⁷ veoma su malobrojni u poređenju sa brojem registrovanih slučajeva policijske torture; njihovom pokretanju u najvećoj meri doprinose organizacije za zaštitu ljudskih prava, jer javni tužioci po pravilu ne pokreću ovu vrstu postupaka. Kada i budu pokrenuti, sudski procesi protiv pripadnika MUP-a nailaze na

12 Milan Lukić pred domaćim pravosuđem, Dragoljub Todorović, preuzeto sa sajta <http://www.pescanik.net/content/view/3446/1192/>

13 Helsinški odbor za Ljudska prava u Sandžaku, Informacije o Sandžaku 1996, str.17

14 Međunarodna krizna grupa, op.cit, str. 11

15 Ibid.

16 Ibid.

17 Na primer, slučaj Munira Šabotića, prebijenog u nastojanju da se natera da lažno svedoči u političkom procesu protiv „dvadesetčetvorice“

opstrukcije i stalna odlaganja, do stupanja na snagu zastarelosti, odnosno trenutka u kome se proces mora obustaviti¹⁸. Kuće građana koje su bile meta napada i dalje stoje srušene¹⁹, a građani ne dobijaju nikakvo obeštećenje od države. Osim poboljšanja bezbednosne situacije, ništa ne čini povratak izbeglica iz Priboja mogućim²⁰.

Uprkos svim opisanim događajima i atmosferi bezakonja, straha i diskriminacije koja je obeležila život u Sandžaku 90tih godina, Srbi i Bošnjaci uspeali su da nastave da mirno žive jedni sa drugima, bez značajnijih međuetničkih tenzija. Iako je država većinskog, srpskog naroda vodila diskriminatorску i zločinačku politiku prema Bošnjacima, građanima Sandžaka ostalo je jasno da su u pitanju politika i dela države, a ne politika i dela jednog čitavog naroda protiv njih²¹. Ishod tih događaja je, dakle, opravdano nepoverenje građana u državu.

Problematicnost sudstva i policije u Sandžaku

90tih je na području Sandžaka cvetao organizovani kriminal u koji su, ima indicija, bile ozbiljno umešane državne institucije, političko rukovodstvo²², policija i sudstvo, usled čega su kapaciteti policijske i sudske vlasti u zaštiti građana i njihovih prava u osetljivim uslovima u Sandžaku dodatno smanjeni.

Događaji obeleženi policijskim prekoracivanjem službene dužnosti i policijskom brutalnošću²³ nastavili su se i posle promene vlasti u Srbiji 2000. godine. Kada do njih dođe, policija ima običaj da pokrene krivični postupak protiv žrtve pre nego što ga žrtva pokrene protiv pripadnika MUPa, jer se na taj način sudski proces protiv policajca podriava, otežava i produžava. Postupci protiv pripadnika MUPa najčešće su izrazito spori i nastoje se produžiti na sve raspoložive načine, a kazne, ukoliko su dosuđene, bivaju najblaže moguće²⁴. Dalje, veliki broj policajaca je sa Kosova premešten u Sandžak. Imajući u vidu da je na Kosovu policija bila pred

18 Sandžački odbor za zaštitu ljudskih prava i sloboda, Prava i slobode u Sandžaku VII, 18-22.str, Prava i slobode u Sandžaku VIII, 28-47.str

19 Osim tri čije je renoviranje finansirao UNHCR, Prava i slobode u Sandžaku VIII, Sandžački odbor za zaštitu ljudskih prava i sloboda, 2006, str. 132.

20 Sandžački odbor za zaštitu ljudskih prava i sloboda, Op.cit, str. 138

21 Međunarodna krizna grupa, op.cit, str.10

22 Međunarodna krizna grupa, op.cit, str. 14

23 Sanžački odbor za zaštitu ljudskih prava i sloboda, Prava i slobode u Sandžaku VIII, str. 85-99, Prava i slobode u Sandžaku VII, str.10-15, Prava i slobode u Sandžaku VI, str.9-32

24 Sandžački odbor za zaštitu ljudskih prava i sloboda, Prava i slobode u Sandžaku VII, str. 18-25

velikim izazovima, i da je njena aktivnost bila problematična, premeštanje policajaca u Sandžak teško može da ima stabilisuće posledice. Složenosti situacije sa kojom se policijska vlast u Sandžaku suočava uključuju lance trgovine drogom, česte etnički motivisane incidente između fudbalskih navijača, trgovinu ljudima, ali i nasleđe iz 90-tih, odnosno ponašanje policije kao institucije i ponašanje pojedinačnih policajaca u vremenu 90tih. Od problematičnih policajaca, neki su ne samo i dalje aktivni u službi, nego su nekim od kadrovskih promena posle 2000. godine dovedeni na više položaje nego što su onda zauzimali, tako da danas među njima ima i šefova policije²⁵.

Odnos prema zbivanjima u Sandžaku 90-tih godina je odgovornost države. Stanje u pravosuđu i policiji, koje ima neposredan i ozbiljan uticaj na svakodnevni život građana u Sandžaku, ali i kvalitet njihovog suživota, određeno je politikom koja se u tim oblastima sprovodi sa državnog nivoa, i ovi problemi se u Sandžaku mogu rešiti samo akcijama koje bi bile preduzete na nivou republike²⁶.

Ekonomija

Sandžačka ekonomija je veoma slaba. Strane investicije u ovaj region stižu manje nego u druge delove Srbije, što analitičari objašnjavaju političkom nestabilnošću u Sandžaku²⁷. Način na koji je vođena ekonomska politika prema ovom delu Srbije je diskriminatorski, što se vidi na primeru stope zastupljenosti telefonskih priključaka u Sandžaku, koja je najmanja u Srbiji²⁸.

Dok su 90tih Bošnjaci sistematski otpušteni, Srbi su zadržavali radna mesta u državnim firmama. Ove firme su propadale, dok su Bošnjaci bili prinuđeni da emigriraju ili su pronalazili posao u privatnom sektoru (tekstilnoj i industriji obuće) koji je u Novom Pazaru bujao u vreme krize 90tih²⁹. Tako su devedesete zapravo više donele siromaštvo Srbima, dok su Bošnjaci, obespravljani od strane nedemokratskog režima i prinuđeni da se snalaze, danas u proseku u boljem materijalnom položaju³⁰.

25 Međunarodna krizna grupa, op.cit, str.33

26 Međunarodna krizna grupa, op.cit, str. 16

27 Blic, 4. decembar 2007.

28 Međunarodna krizna grupa, op.cit, str. 37.

29 Međunarodna krizna grupa, Op.cit, str. 15

30 Međunarodna krizna grupa, Op. Cit, str. 3

Političke prilike u Sandžaku

Dve najznačajnije bošnjačke političke partije, obe sa sedištem u Novom Pazaru, pod zalaganjem za interese Bošnjaka u Srbiji podrazumevaju različite stvari. Od svog nastanka, Stranka demokratske akcije (SDA) Sulejmana Ugljanina zahteva autonomiju za Sandžak, nalik onoj koju ima Vojvodina. Međutim, kao što se u mnogim situacijama do sada pokazalo, vlasti na zahteve za decentralizacijom odgovaraju samo još jačim centralizovanjem³¹. Političko delovanje i vladavina SDA, koja je do 2004. godine bila bez sumnje najjača bošnjačka politička opcija, i koja je u periodu od 2000. do 2004. imala vlast u sandžačkim opštinama, međutim, obeležene su korupcijom, nepotizmom, pretnjama, primenom nasilja i drugim vidovima obračunavanja sa političkim neistomišljenicima³². Sandžačka demokratska partija (SDP) koju je osnovao Rasim Ljajić put za ostvarenje interesa Bošnjaka u okviru Srbije vidi u demokratizaciji, razvoju građanskog društva i saradnji sa vlastima u Beogradu na ostvarenju tog cilja. Koaliciju koja je bila na vlasti u Skupštini opštine Novi Pazar od 2004. do 2007. okupljala je SDP, a politički spektar partija koje su je činile bio je širok, uključujući čak Srpsku radikalnu stranku. Korupcija, nepotizam, neefikasnost i nekompetentnost lokalnih institucija su se, međutim, nastavili³³. SDA i SDP često stavljaju stranačke interese iznad javnog interesa. Uobičajeno je da svaka od partija ima saveznike u glavnim konkurentima na političkoj sceni Srbije. Ovim se politička situacija u Sandžaku dodatno destabilizuje, a status sandžačkih opština dodatno komplikuje, jer velike partije često koriste bošnjačke u međusobnom razračunavanju³⁴. Na lokalnim izborima u Srbiji 2008, koalicija okupljena oko SDA osvojila je vlast u tri sandžačke opštine, a koalicija oko SDP u dve. Gradsku vlast u Novom Pazaru formirala je SDP.

U julu 2009. Ugljanin i Ljajić sastali su se sa ministrima inostranih poslova Srbije i Turske, i ovaj sastanak tumačen je u medijima kao pomirenje SDA i SDP. Ljajić se ogradio od ove ocene i objasnio da je do sastanka došlo zato što je prepoznata neophodnost normalizacije političkog života za razvoj Sandžaka, budući da je kao prepreka prilivu stranih investicija u Sandžak navođena politička nestabilnost³⁵.

31 Međunarodna krizna grupa, op.cit, str. 19

32 Međunarodna krizna grupa, op.cit, str. 19-22, Sandžački odbor za ljudska prava, Prava i slobode u Sandžaku VII, str. 44-49, Prava i slobode u Sandžaku VIII, str.102-104

33 Sandžački odbor za zaštitu ljudskih prava i sloboda, Prava i slobode u Sandžaku VIII, str. 12-23.

34 Dragan Popović za Inicijativu mladih za ljudska prava, Manjine i izbori, str.30

35 Intervju sa Rasimom Ljajićem, Press, 27.07.2009.

Nakon ocene SDP da je stranka nadrasla lokalne okvire, najavljeno je formiranje partije na republičkom nivou. U decembru 2010, Rasim Ljajić osnovao je Socijaldemokratsku partiju Srbije, a mesto predsednika SDP prepuštao Rešadu Hodžiću.

SDA je u maju 2010. intenzivirala saradnju sa SDA BiH formiranjem Koordinacije SDA stranaka bivše Jugoslavije.

Bošnjačko nacionalno veće

Bošnjački nacionalni savet je najviše telo koje za Bošnjake kao nacionalnu manjinu predviđa Zakon o nacionalnim manjinama, koji je donesen 2002. godine na saveznom nivou, a potom prebačen na republički nivo. Ugljanin je 1991. osnovao Bošnjačko nacionalno veće, ali je ono postalo legalno tek donošenjem Zakona o nacionalnim manjinama. Ugljanin je bio na poziciji predsednika Veća od 2002. do 2010; međutim, mnogi Bošnjaci Veće vide kao njegov politički instrument³⁶. Ima naznaka da je on Veće zaista koristio za svoje političke potrebe: na primer, redovne konferencije za štampu u tom svojstvu počeo je da drži kada mu je politička pozicija u Novom Pazaru oslabila gubitkom lokalnih izbora u Novom Pazaru 2004³⁷; zatim, identitet članova Veća predstavljao je misteriju u određenim periodima čak i za sandžačke aktiviste civilnog društva³⁸. Takvo stanje nastalo je kao posledica velikog prostora koji ostavlja nepreciznost formulacije Zakona o nacionalnim manjinama po pitanjima izbora i nadležnosti nacionalnih saveta³⁹.

6. juna 2010. održani su novi izbori za sastav Veća. Na njima su učestvovali: lista Ugljaninove SDA, nezavisna lista koju je podržala SDP, i lista muftije Muamera Zukorlića, koji je po prvi put učestvovao u izborima. Nosioi obe protivničke liste reagovali su oštro na Zukorlićevo pojavljivanje na izborima, ističući da crkvu ne treba uplitati u politiku.

Islamska zajednica u Srbiji i Islamska zajednica Srbije

Posle Drugog svetskog rata, islamska zajednica na području FNRJ odn. SFRJ delovala je u vidu Vrhovnog starešinstva Islamske zajednice Jugoslavije, sa sedištem u Sarajevu⁴⁰. Sedište starešinstva Islamske zajednice za SR Srbiju bilo

36 Međunarodna krizna grupa, op.cit, str. 18

37 Međunarodna krizna grupa, op.cit, 21.str

38 Dragan Popović za Inicijativu mladih za ljudska prava, op.cit, str. 30

39 Sandžački odbor za ljudska prava, Prava i slobode u Sandžaku VIII, str. 149

40 Kraći istorijat Mešihata Islamske zajednice u Srbiji na veb sajtu Mešihata, <http://www>.

je u Prištini. 1981. godine, odlukom Vrhovnog i republičkog starešinstva, obnovljeno je muftijstvo beogradsko, koje je postojalo od završetka Prvog svetskog rata do donošenja Zakona o pravnom položaju verskih zajednica 1936. godine. Beogradsko muftijstvo bilo je nadležno za Srbiju sa Vojvodinom, a bez Kosova i Metohije i Sandžaka, koji su bili u nadležnosti muftijstva u Prištini. Raspadom SFRJ razbija se Islamska zajednica u njoj i starešinstvo Islamske zajednice za Srbiju prestaje da postoji. Mešihat Islamske zajednice Sandžaka osnovan je 1993. godine, a predsednik Mešihata i muftija sandžački, Muamer Zukorlić, je član Rijasetu Islamske zajednice u Bosni i Hercegovini. Muftijstvo beogradsko formira Islamsku zajednicu Srbije 1994. godine⁴¹. Nakon ovih događaja, dve islamske zajednice nastoje da jedna drugoj oduzmu legitimitet i bore se jedna protiv druge za status jedine islamske zajednice u Srbiji: u Beogradu je uspostavljen Rijaset Islamske zajednice Srbije i izabran novi sandžački muftija u okviru ove zajednice, koji je istovremeno privremeni reis, a Islamska zajednica u Srbiji osnovala je četiri svoja muftijstva, smeštena u Beogradu, Novom Sadu, Preševu i Novom Pazaru. Reis-ul-ulema Bosne i Hercegovine Mustafa Cerić uputio je nakon ovog događaja otvoreno pismo predsedniku Srbije u kome ga podseća na njihovu saglasnost o autonomnosti i nezavisnosti IZ u Srbiji, i njenom istorijskom i moralnom pravu da bude u savezu sa IZ iz BiH, kao što je SPC iz BiH u savezu sa SPC u Beogradu, smatrajući da je vlast Srbije dala administrativnu i medijsku podršku uspostavljanju institucije reis-ul-uleme u Srbiji i protestujući protiv tog čina⁴².

Islamska zajednica Srbije, sa Zilkićem kao sandžačkim muftijom, bliska je SDA, a IZ u Srbiji, na čelu sa muftijom Zukorlićem, bliska SDP. Mogu se čuti primedbe da vlast u Beogradu, odnosno stranke iz Beograda, koriste politička zbivanja u Sandžaku, koja uključuju i zbivanja u okviru islamskih verskih zajednica, u sopstvene dnevno-političke svrhe, nemajući u vidu interes građana Sandžaka i interes Sandžaka kao regiona⁴³.

Osim dužnostima muftije, Zukorlić se bavi ekonomskim delatnostima⁴⁴, a osnovao je i Univerzitet u Novom Pazaru, čiji je rektor. Bio je član SDA, a potom SDP, kojoj je danas blizak, dakle – veoma je aktivan u svetovnim sferama. Tenzije između dvojice sandžačkih muftija podržanih od strane dve islamske zajednice veoma su visoke – od Zilkićevog imenovanja za muftiju sandžačkog, dolazilo je do je zaključavanja džamija radi

islamskazajednica.org/content/view/35/340/

41 Istorijat Islamske zajednice Srbije na veb sajtu Rijasetu, http://www.izs.org.yu/vesti/organizacija/index_istorijat.php

42 Cerić: Muslimani imaju pravo na savez sa Sarajevom, dnevni list Danas, 16.10.2006.

43 Dragan Popović za Inicijativu mladih za ljudska prava, op.cit, str. 30.

44 Međunarodna krizna grupa, op.cit, str. 23

onemogućavanja njihovog korišćenja od strane službenika druge islamske zajednice, do neposrednih sukoba vernika lojalnih jednoj zajednici sa vernicima lojalnim drugoj, pretnji nasiljem upućenih i jednom i drugom muf-tiji. Obojica su se javno obraćali policiji molbom zaštititi njihovu bezbednost.

Vehabizam

Sandžak se u medijima neretko prikazuje kao potencijalno krizno žarište i poprište delovanja naoružanih grupa čiji je cilj terorizam i islamizacija regiona⁴⁵. Iako je ta slika Sandžaka iskrivljena i preterana, sredinom marta 2007. četrnaestorica muškaraca optužena su za terorizam. Proces je okončan 2009: oslobođena su dvojica a dvanaestorica osuđena na zatvorske kazne od šest meseci do trinaest godina. Vehabije su islamska sekta koja se razvija tamo gde su zvanične institucije islamskih zajednica slabe, i po pravilu su protivnici zvaničnog islama.

Preporuke vlastima u Beogradu:

Ulaganje u razvoj civilnog sektora u Sandžaku je od velikog značaja za mirno funkcionisanje sandžačkog multietničkog društva, a moglo bi da pokrene i rešavanje drugih problema koje sama vlast u Srbiji trenutno nema mogućnosti da reši⁴⁶. Vlast bi mogla da započne rešavanje tih problema tako što bi imala u vidu značaj investiranja u civilni sektor u Sandžaku pri usmeravanju stranih donacija.

Neophodno je da se učine naponi za povratak građana koji su izbegli iz Priboja 90tih suočeni sa državnim terorom⁴⁷, a da se državni činovnici koji su u teroru učestvovali privedu pravdi.

Vlast u Beogradu mora da ispunjava obaveze preuzete potpisivanjem Okvirne konvencije, i da obezbedi politiku zapošljavanja u javnim preduzećima i državnim organima oslobođenu diskriminacije.

Država, odnosno resorno ministarstvo, treba da se pobrine da je u sa-držaju udžbenika predviđenih za upotrebu u državnim školama uzme u obzir raznovrsnost etničkog sastava Srbije, neophodnost gajenja atmosfere tolerancije i uvažavanja različitosti, i iz udžbenika ukloni uvredljive, tendenciozne i neistinite prikaze pripadnika drugih naroda⁴⁸.

45 Sandžački odbor za ljudska prava, Prava i slobode u Sandžaku VII, 102-110str, 120-124.str

46 Međunarodna krizna grupa, op.cit, str.31

47 Međunarodna krzna grupa, op.cit, str. ii

48 Sandžački odbor za zaštitu ljudskih prava i sloboda, Prava i slobode u Sandžaku VI, str. 70-81.

LITERATURA:

1. Sandžački odbor za zaštitu ljudskih prava i sloboda: *Sandžak dossier: Pljevlja i Priboj*, Novi Pazar, 1996
2. Sandžački odbor za zaštitu ljudskih prava i sloboda: *Prava i slobode u Sandžaku VI*, Novi Pazar, 2004
3. Sandžački odbor za zaštitu ljudskih prava i sloboda: *Prava i slobode u Sandžaku VII*, Novi Pazar, 2005
4. Sandžački odbor za zaštitu ljudskih prava i sloboda: *Prava i slobode u Sandžaku VIII*, Novi Pazar, 2006
5. Okvirna konvencija za zaštitu nacionalnih manjina
6. Fond za humanitarno pravo, *Izveštaj o sprovođenju Okvirne konvencije za zaštitu nacionalnih manjina u Srbiji*
7. Dragan Popović za Inicijativu mladih za ljudska prava, *Manjine i izbori*, Beograd, 2007
8. Dragan Popović za Inicijativu mladih za ljudska prava, *Primena Okvirne konvencije za zaštitu nacionalnih manjina u osam multietničkih opština i gradova u Srbiji*, Beograd, 2005
9. International Crisis Group, *Serbia's Sandzak – Still Forgotten*, Belgrade/Brussels, april 2005
10. Dragoljub Todorović: *Milan Lukić pred domaćim pravosuđem*, <http://www.pescanik.net/content/view/3446/1192/>

Government policies against Bosniaks in Sandzak**Summary**

Sandžak is a geographic region in Serbia that lays in part along its border with Bosnia and Herzegovina. Sandžak is home to the majority of ethnic Bosniaks who live in Serbia. While the civil war in ex-Yugoslavia never spread to Serbia, during the war, Bosniaks in Sandžak have been targeted by various acts of ethnically motivated violence. This paper provides a brief overview of the history of relations between Serbs and Bosniaks in Sandžak, describes some of the violence that occurred in Sandžak in the last decade of the twentieth century, inquires into certain aspects of the way Serbian authorities handle this burden of history, sketches some of the circumstances

under which people in Sandžak live today, and attempts to provide recommendations to authorities on how to improve the current state of affairs in this part of Serbia, precious and complex for its variety.

Keywords: Sandžak, national minorities, Bosniaks

Student: Miloš Đinđić

Mentor: Prof dr Milan Jovanović

Fakultet političkih nauka u Beogradu

Izborni sistem Srbije – iskušenja i rešenja

Uvod

Izborni sistem, kao skup pravila i rešenja na osnovu kojih se sprovodi demokratska izborna utakmica, sastoji se od više elemenata od kojih svaki poseduje važnu ulogu u izbornom procesu. Izbornim sistemom je potrebno obezbediti nesmetano korišćenje izbornih prava birača i kandidata i nespunito praktikovanje suverenosti građana. U praksi je, međutim, poznato da su neki elementi izbornih sistema "osetljiviji" od drugih. To se, pre svega, odnosi na izborne jedinice (broj i veličina), metod za pretvaranje glasova u mandate i izborni prag, a u našem slučaju i način kandidature. Nedovoljno promišljeno rukovanje ovim elementima obično dovodi do distorzija koje potiskuju praktikovanje građanske suverenosti, dovode do prezastupljenosti ili nedovoljne zastupljenosti itd. U Srbiji, kombinacija ovih elemenata proizvela je određene posledice: pozitivne, u relativno jednakoj proporciji između dobijenih glasova i mandata i, negativne, u faktičkom obesmišljavanju uloge građana-birača u tokom samog izbornog procesa. Kroz analizu problema u srpskom izbornom zakonodavstvu, kao jedno od potencijalnih rešenja predlažem *sistem personalizovanog proporcionalnog predstavnštva*, koji, kao svojevrsna kombinacija elemenata dva tipa izbornih sistema, odgovara na neke probleme iz domaće izborne prakse.

Izborni sistem Srbije

Izorno zakonodavstvo ima poseban značaj u legislature svake države i jasno je zašto se izborna materija reguliše posebnim zakonima. Pojedine zemlje su čak rešile da neke elemente izbornog sistema utvrde Ustavima¹ što je svakako retka i manje poželjna praksa, pogotovo ako su u pitanju tipovi izbornog sistema, odnosno transponovanje glasova u mandate, jer je za

¹ Nekoliko primera navedeno u: Jovanović N. Milan, *Izborni sistemi postkomunističkih država*, JP Službeni list SCG, Fakultet političkih nauka, Institut za političke studije, Beograd, 2004, str. 439. Od 11 analiziranih postkomunističkih sistema, tri su tip izbornog sistema utvrdile ustavima - Poljska, Češka i Slovenija.

eventualnu izmenu neophodno pokrenuti proceduru za promenu Ustava koja gotovo uvek podrazumeva neku od kvalifikovanih većina u parlamentu. Kako je procedura za izmenu ili dopunu zakona nešto jednostavnija, stiće se utisak da je najbolje rešenje ovu materiju u potpunosti urediti odgovarajućim zakonima. Pogotovo za one države koje često traže nova rešenja i menjaju postojeće mehanizme. Pojedini elementi izbornog sistema, koji se smatraju neupitnim i nepromenljivim u demokratskim društvima, kao što su odredbe o biračkom pravu ili o tajnosti, opštosti i jednakosti izbora mogu i obično jesu deo ustavnih odredbi² - one su deo kako izbornog sistema tako i korpusa ljudskih (političkih) prava.

Kada je u pitanju izborni sistem Srbije važeći je Zakon o izboru narodnih poslanika iz 2000. godine sa dopunama iz 2004. godine. Po ovom Zakonu Republika Srbija je jedna izborna jedinica, u kojoj liste mogu podnositi političke stranke, koalicije, druge političke organizacije i grupe građana. Mandati se raspodeljuju po sistemu najvećeg količnika (D'Ontov sistem), a da bi lista uopšte mogla da učestvuje u raspodeli mora savladati prohibitivnu klauzulu od 5 procenata, koja je za stranke nacionalnih manjina ukinuta dopunama Zakona iz 2004. godine.³ Liste su zatvorene tj. krajnju odluku o tome koji kandidati sa njihove liste će postati poslanici donose političke partije. Bez dubljeg zalaženja u izbornu materiju, možemo primetiti da samo pobrojane odredbe pokreću niz pitanja od kojih svako može postati deo ozbiljne debate.

Problemi našeg izbornog inženjeringa

Najpre, Srbija kao jedna izborna jedinica. Konkretna posledica ovog aranžmana je izražena proporcionalnost između dobijenih mandata i osvojenih glasova. Ako je cilj uvođenja proporcionalnog sistema sa jednom izbornom jedinicom 2000. godine bio što tačnije preslikavanje izbornih rezultata u poslanička mesta u tome se u velikoj meri uspelo. Druga strana medalje tj. proporcionalnosti/reprezentativnosti jeste procenat bačenih glasova ovakvim načinom raspodele. Kako je procenat bačenih glasova varirao od izbora do izbora, postavljalo se pitanje da li je postojeći sistem ipak toliko

2 U Srbiji npr. Ustav iz 2006. godine, kada je u pitanju izbor poslanika za Narodnu skupštinu, utvrđuje samo broj poslanika, da se biraju neposredno, tajnim glasanjem i u skladu sa zakonom, kao i vreme i organ za raspisivanje izbora. Ustav Republike Srbije, član 100, stav 1 i član 101, stav 1. http://www.parlament.sr.gov.yu/content/cir/akta/ustav/ustav_5.asp

3 Zakon o izboru narodnih poslanika, http://www.rik.parlament.sr.gov.yu/cirilica/propisi_frames.htm, Zakon o izmenama i dopunama zakona o izboru narodnih poslanika, http://www.parlament.sr.gov.yu/content/cir/akta/akta_detalji.asp?Id=117&t=Z#

reprezentativan kao što se pokazuje, jer visoki izborni prag od 5% isključuje dobar deo glasova iz igre. Ako postavljamo pitanje ispravnosti cenzusa treba videti šta bi se dogodilo ukoliko bi on bio manji i na osnovu takve simulacije proceniti kakve su njegove posledice po parlamentarni život.⁴ Ukoliko je situacija već takva da postojeći izborni prag nije u stanju da obezbedi stabilniji parlamentarni život i time olakša formiranje/funkcionisanje vlasti, spuštanje izbornog praga koje ne bi u značajnijoj meri promenilo postojeću situaciju moglo bi se pravdati boljom reprezentativnošću izborne volje, ukoliko je pak suprotno, jedna od opcija bila bi njegovo zadržavanje na postojećem nivou radi efikasnosti upravljanja. Razmatrajući cenzus ne treba voditi računa o tome šta je “pravednije”, jer cilj prohibitivne klauzule i nije pravednija zastupljenost, da jeste njega ne bi ni bilo tj. bio bi sveden na prirodni prag. O izbornom pragu treba suditi na osnovu njegovih ciljeva i posledica.

Međutim, pitanja koja slede su verovatno naboljnije tačke domaćeg izbornog zakonodavstva: odnos poslanika i birača, i sa tim u vezi, koga predstavljaju narodni poslanici kao i kome pripada mandat. Pošto su liste zatvorene i blokirane, birači nemaju značajniji odnos sa poslanicima ni u toku izbora niti nakon njih. U odnos narodni poslanik – birač umešana je treća strana, ovde predstavljena u političkoj partiji, što znači sledeće: birači daju svoj glas jednoj listi (partiji ili koaliciji partija), glasovi se saberu, i praktično tek tada nastupšaju “izbori” tj. partije vrše izbor narodnih poslanika. Zbog ovog “mešanja” treće strane u preferencije biračkog tela, i uopšte odnos narodnih poslanika i birača, o našem izbornom sistemu se često govori kao o “posrednom”. Jasno je da je ovime taj odnos suspendovan, odnosno depersonalizovan u najvećoj mogućoj meri, jer je poslanik na prvom mestu odgovoran partiji: da li će se kandidovati na sledećim izborima zavisi od odluke unutar partije. Mandat pripada partiji jer ga je ona poslaniku i poverila. U

4 Nešto slično je uradio CeSID i podaci pokazuju da bi na izborima 2000. godine jedna lista više dobila mandate (SPO sa 3,7% glasova), a na sledećim izborima 2003. godine dve (lista Zajedno za toleranciju sa 4,4% glasova i Demokratska alternative sa 2,4%) da je izborni prag bio svega 2%, videti: Vuković Đorđe, *Izborni sistem i problem cenzusa*, u: *Kako do boljeg izbornog sistema*, priredio Srećko Mihajlović, Socijaldemokratski klub, Centar za slobodne izbore i demokratiju, Beograd, 2006, str. 48-49 (prilog). Vidimo da bi ionako fragmentirani/polarizovani partijski sistem osta takav i dalje, odnosno spuštanje izbornog praga u datim slučajevima isto bi značilo formiranje (nestabilne) većine od više stranaka. Dakle, što se Srbije tiče spuštanje praga na 3-4% može opstati kao opcija jer bi verovatno još jedan manji deo glasova imao predstavnika/e u parlamentu a partijski parlamentarni sistem ne bi suštinski bio (ne)funkcionalniji nego što je sad.

odnosu na svoju političku partiju poslanik se odlikuje imperativnim mandatom, dok u odnosu sa biračima partija poseduje slobodan mandat. Zakonski inženjering iz 2000. godine išao je na ruku i podgrevao ono što se sve češće pominje kao karakteristika domaće partijske scene, a to su partokratske tendencije. Zbog svih posledica koje je ovo pravo partije prouzrokovalo, Ustavni sud je intervenisao 2002. godine i doneo odluku kojom su neustavnim proglašene odredbe člana 88, stav 1, tačke 1 i 9 Zakona o izboru narodnih poslanika.⁵ Time je onemogućeno da poslanik izgubi taj status prestankom članstva u političkoj partiji. Ovakva odluka je direktna odbrana principa slobodnog mandata poslanika, koji danas ima gotovo univerzalno važenje. Međutim, preimućstvo da vam stranka ne može oduzeti mandat dovela je do drugih problema koji su poprimali oblike političke trgovine - partijskih migracija u parlamentu ili čak stvaranja novih poslaničkih grupa koje svoje mesto nisu dobile na izborima već zahvaljujući listi druge partije ili koalicije. Da bi se zaštitile od ovih neodgovornih činova, jer izborni sistem ipak jeste proporcionalan što znači da i partije imaju neka prava, parlamentarne stranke su inaugurisale sistem tzv. blanko ostavki, koje budući poslanici potpisuju pre verifikacije mandata u novom sazivu skupštine. Ovaj svakako jedan od sramnijih činova unutarpartijske demokratije koji još jednom sužava prava poslanika, a partiju ispoljava kao nosioca i "čuvara" mandata, inspirisan je zapravo članom 102, stav 2 Ustava Republike Srbije iz 2006. koji propisuje da je "Narodni poslanik...slobodan da, pod uslovima određenim zakonom, nepozivo stavi svoj mandat na raspolaganje političkoj stranci na čiji predlog je izabran za narodnog poslanika".⁶ Kako su gotovo sve parlamentarne stranke učestvovala u sastavljanju teksta Ustava, ovaj stav je očigledno bio plod njihovog zajedništva. Na pitanje koga predstavlja poslanik, nije daleko od istine kao odogovor dati - političku partiju. Čak i pod pretpostavkom da je poslanik slobodniji u odnosu na diktat partije suočavamo se sa još dva problema ili nepobitnim činjenicama: Srbija kao jedna izborna jedinica samom svojom prirodom onemogućuje neposredniji odnos birača i poslanika/kandidata jer poslanik predstavlja celu izbornu jedinicu u kojoj je izabran, i drugo, značajan deo opština i regiona u Srbiji nema svog predstavnika.⁷

5 Lilić Stevan, *Dileme oko poslaničkog mandata*, u: *Kako do boljeg izbornog sistema*, priredio Srećko Mihajlović, Socijaldemokratski klub, Centar za slobodne izbore i demokratiju, Beograd, 2006, str. 111.

6 Ustav Republike Srbije, član 102, stav 2, http://www.parlament.sr.gov.yu/content/cir/akta/ustav/ustav_5.asp

7 Vuković Đorđe, *Izborna zakonodavstvo u Srbiji*, u: *Parlamentarni izbori 2007, okolnosti i rezultati*, priredio Srećko Mihajlović, JP Službeni glasnik, Centar za slobodne izbore i demokratiju, Beograd, 2007, str. 142-143.

Neverovatno je koliko problema i prepreka jednom parlamentarnom sistemu može da proizvede nekoliko zakonskih odredbi a pre svega one o izbornim jedinicama - jedna, ili načinu kandidovanja - zatvorena partijska lista. Naš pozitivno-pravni izborni kontekst direktno pospešuje izostanak bilo kakvog odnosa na relaciji građani – narodni poslanici. Međutim, ne treba idealizovati nešto što samo po sebi nije moguće ni u jednomandatnim izbornim jedinicama u potpunosti ostvariti. Kako kaže Sartori: "Na prvom mestu, svaki odnos koji reklamira neko direktno značenje mora položiti računa o brojevima koji su umešani".⁸ Odnosno, kako izborne jedinice mogu varirati u veličini, ona sa više birača smanjuje intenzitet i jačinu direktne veze. Međutim, u izornoj jedinici Srbiji ta veza je onemogućena kako u svakodnevnom političkom životu tako i u procesu izbora narodnih predstavnika.

U toku prve decenije održavanja višepartijskih izbora u Srbiji (1990 – 2000. godine) izborni sistem je doživljavao nemale i relativno česte promene - od broja izbornih jedinica pa da samog tipa izbornog sistema,⁹ što je često bilo uslovljeno odnosom opozicije i tadašnjeg režima. U gotovo celoj drugoj (demokratskoj) deceniji višepartizma značajnijih promena skoro da nije bilo, ukoliko izuzmemo uvođenje prirodnog praga za stranke nacionalnih manjina i kvotu za manje zastupljeni pol iz 2004. godine. Stoga, verujem da je razmišljanje u pravcu modifikacije ili eventualne zamene izbornog sistema sasvim legitimno.

Preporuke i predlozi

Tim pitanjima nedavno se bavio i CeSID-ov stručni tim u publikaciji iz 2008. godine koja predlaže preporuke u oblasti izbora.¹⁰ Pozivajući se na opisane probleme prouzrokovane jednom izbornom jedinicom u kombinaciji sa zatvorenim listom, predlaže se uvođenje kombinacije velikih višemandatnih i jednomandatnih izbornih jedinica. Prvim bi se čuvala proporcionalnost i okviru njih bi se uvele jednomandatne jedinice u kojima bi građani birali neposredno kandidate čime bi

8 Sartori Đovani, *Uporedni ustavni inženjering*, Filip Višnjić, Beograd, 2003, str. 76.

9 Na prvim višestranačkim izborima u Srbiji 1990. godine primenjena je većinska formula, na izborima 1992. i 1993. godine korišćena je proporcionalna formula sa 9 izbornih jedinica, na izborima za Veće građana Savezne skupštine 1996. i republičkim izborima 1997. godine Srbija je podeljena na 29 izbornih jedinica. Izborni prag je konstantno iznosio 5%. O izbornim reformama do 2000. godine videti u: Jovanović N. Milan, *Izborni sistemi*, Institut za političke studije, Službeni glasnik, Beograd, 1997, kao i Goati Vladimir, *Izbori u SRJ od 1990. do 1998*, Centar za slobodne izbore i demokratiju, Beograd, 2001.

10 *Preporuke za izmenu izbornog zakonodavstva u Srbiji*, grupa autora, Centar za slobodne izbore i demokratiju, Beograd, 2008.

slabašna veza birača i predstavnika ojačala.¹¹ Mandati bi se dodeljivali tako što bi se prvo sabrali svi glasovi jedne liste u okviru izborne jedinice i tako dobijeni broj mandata se dodeljivao redom kandidatima sa najvećim brojem dobijenih glasova.¹² Kao što vidimo radi se o personalizovanom proporcionalnom sistemu.

Đorđe Vuković u svom tekstu “Izborna zakonodavstvo u Srbiji”¹³ navodi tri moguća rešenja. Prvo, je upotreba rovovskog modela koji kombinuje većinski i proporcionalni model raspodele, dok bi birači imali dva glasa, jedan za liste drugi za kandidate. Po drugom rešenju, Srbija bi imala nekoliko izbornih jedinica (8-12) u kojima bi se biralo oko 20 poslanika, a birači bi glasali za listu u celini u onoj jedinici kojoj pripadaju. Na kraju, treće rešenje predstavlja jednu varijaciju personalizovanog proporcionalnog sistema: Srbija bi imala onoliko jedinica koliko i poslanika, a zbir glasova za kandidate sa jedne liste bio bi zbir same liste. Uz census od 2%, mandati bi bili raspoređeni kandidatima sa najviše glasova.

Dva evropska primera koja slede već imaju inkorporiran personalizovan proporcionalni tip u svojim izbornim modelima.

Izborni sistem *Republike Estonije* kombinuje nekoliko (12) višemandatnih izbornih jedinica sa direktnim izborom kandidata u tako konstruisanim izbornim jedinicama, a broj mandata u svakoj jedinici varira i zavisi od izborne kvote koja se izračunava pred svake izbore.¹⁴ Kako glasaju estonski birači? Birač glasa za kandidata, na glasačkom listiću na kome zapravo nema ničeg stranačkog osim prostora da se upiše registracioni broj kandidata pod kojim je isti registrovan od strane Nacionalnog izbornog komiteta (centralnog izbornog organa u Estoniji).¹⁵ Prednost ovakvog rešenja je tome što “primorava” birače da u praktikovanju svoje suverenosti budu još precizniji, tako što će izabrati jednog kandidata iz redova stranke kojoj su privrženi, i time neznatno ili u većoj meri ojačati relaciju kandidat - birač, koja u srpskoj politici gotovo da ne postoji – ni formalno ni suštinski.

Ako je opisani način glasanja u estonskom sistemu predstavljao direktni – većinski element, način raspodele glasova u mandate jeste onaj deo

11 Isto, str. 23

12 Isto, str. 24

13 Vuković Đorđe, *Izborna zakonodavstvo u Srbiji*, u: *Parlamentarni izbori 2007, okolnosti i rezultati*, priredio Srećko Mihajlović, JP Službeni glasnik, Centar za slobodne izbore i demokratiju, Beograd, 2007, str. 145-146.

14 Jovanović N. Milan, *Izborni sistemi postkomunističkih država*, JP Službeni list SCG, Fakultet političkih nauka, Institut za političke studije, Beograd, 2004, str. 308. Kvota se uzračunava tako što se ukupan broj birača u jedinici podeli sa brojem poslaničkih mesta.

15 Isto, str. 314. Na ovaj način je stranačka pripadnost zakonski stavljena u drugi plan, iako u praksi ne mora važiti, i često ne važi, da je stranačka vezanost kandidata i birača nebitna.

koji suštinski ovaj izborni sistem određuje kao proporcionalni. Raspodela se, naime, vrši u nekoliko etapa. U prvoj se za izbornu jedinicu izračunava kvota na osnovu ustanovljene formule, i ona je minimum neophodan za dobijanje mandata u izornoj jedinici. Druga etapa se sastoji od raspodele mandata na nacionalnoj listi, u kojoj stranka učestvuje ako je zbir glasova koje su dobili njeni kandidati u određenoj izornoj jedinici veći od 5% na nacionalnom nivou. Treća etapa, su kompenzacioni mandate dodeljivani u izbornim jedinicama putem modifikovane D'Ontove formule.¹⁶ Na prvi pogled zamršen način raspodele svoje opravdanje nalazi u ostatku neiskorišćenih glasova tj. neraspodeljenih mandata koji ostaju nakon prve etape. Videli smo da i na izborima u Srbiji varira broj neiskorišćenih glasova, koji ponekad može biti prilično visok.¹⁷

Glavna zamerka ovako ustrojenom izbornom mehanizmu jesu poteškoće koje se mogu javiti u postupku glasanja: "Znači, ovom prilikom birač mora da zna tačno pod kojim brojem je registrovan kandidat za koga želi da glasa, a taj broj određuje Nacionalni izborni komitet prilikom utvrđivanja liste kandidata. Ovakav način popunjavanja glasačkog listića spada u komplikovanije postupke i zahteva ne samo pismenost, nego i dobru informisanost birača o kandidatima i o strankama kojima želi dati podršku."¹⁸ S obzirom da i demokratija sama dosta "košta" i da je potrebno dosta truda potrošiti kako bi se podstakli demokratski odnosi i razvio duh odgovornosti kod nosilaca političke i javne vlasti, dodatni napor koji ulažu građani u ulozi glasača mogao bi se okarakterisati kao "cena" koju su spremni da plate kako bi se približili pomenutim ciljevima i dobili odgovornije narodno predstavništvo. A ta cena svakako nije velika ako se time rešavaju neke od hroničnih bolesti parlamentarizma koje srećemo i u Srbiji.

Republika Slovenija praktikuje sličan tip izbornog sistema. Kao i u prethodnom primeru, za izbor predstavnika Državnog zbora (donjeg doma) formirano je više (10) višemandatnih izbornih jedinica, a svaka izborna jedinica se deli na onoliko izbornih okruga koliko se poslanika bira – 11.¹⁹ Birači glasaju tako što u izbornom okrugu zaokružuju broj ispred imena kandidata.

16 Isto. str. 318, kao i detaljnija analiza sva tri koraka raspodele.

17 Vuković Đorđe, *Izborni sistem i problem cenzusa*, u: *Kako do boljeg izbornog sistema*, priredio Srećko Mihajlović, Socijaldemokratski klub, Centar za slobodne izbore i demokratiju, Beograd, 2006, str. 40.

18 Jovanović N. Milan, *Izborni sistemi postkomunističkih država*, JP Službeni list SCG, Fakultet političkih nauka, Institut za političke studije, Beograd, 2004, str. 314.

19 Isto, str. 385, u 8 izbornih jedinica bira se po 11 poslanika, ostale dve rezervisane su za po jednog poslanika mađarske, odnosno italijanske nacionalne manjine, i u tim slučajevima Slovenija je jedna izborna jedinica.

Na isti način kao u estonskom primeru, formula za transponovanje glasova u mandate je ta koja daje suštinsku odliku izbornom sistemu i svrstava ga u čisto proporcionalne. U prvom krugu raspodele mandati se dele u izbornoj jedinici Drupovom kvotom.²⁰ Kvota određuje broj dobijenih mandata svake stranke, a oni pripadaju onim kandidatima koji su dobili najviše glasova od strane građana. Neraspodeljeni mandati raspodeljuju se na nivou države kombinovanjem metoda ostatka i D'Ontove formule.²¹ Iako višestepena raspodela može delovati zbunjujuće za razumevanje i obeshrabrivati birače da se malo dublje upuste u promišljanje zamagljenih izbornih pravila koja su političari radi svojih interesa krojili, jednostavna činjenica preuzeta iz većinskog sistema da onaj sa najviše glasova na listi dobija mandat, uzima primat u odnosu na teško svarljive formule i računice – prvi pobeđuje (u ovom slučaju u izbornom okrugu) je pravilo jasno svima, pa i onima koji nisu političari, analitičari ili pojedinci sa nadprosečnim interesovanjem za politiku.

U kratkoj elaboraciji dva izborna sistema vidimo uspešnu kombinaciju elemenata većinskog i proporcionalnog i to onih koji se smatraju značajnim za njihovo određenje. Proporcionalna komponenta čuva proporcionalnost, omogućujući pravilnije predstavljanje i zastupljenost manjih stranaka i programa, što je od značaja u zemljama sa nacionalnim manjinama i u onim gde stranački format nije iskristalisan kao dvostranački tj. gde je veća rasutost društvenih interesa. Većinska komponenta zadovoljava zahteve neposrednosti izbora, veće demokratičnosti i personalizovanosti čime su mnogi problemi kao npr. vlasništvo nad mandatom ili priroda mandata (slobodan ili vezani) predupređeni ili rešeni. Stranke nisu u prvom planu ali njihova važna pozicija u demokratskom društvu time nije narušena. Ipak, i pored svih kombinacija, radi se o proporcionalnim izbornim sistemima.

Zašto personalizovani proporcionalni sistem?

Uvođenjem personalizovanog proporcionalnog sistema čuvaju se karakteristike proporcionalnog i uvode prednosti većinskog:

1. Izbori se personalizuju, a zatvorene liste postaju prošlost. Birač zna za koga tačno glasa. Nije dovoljno da poznaje samo stranku već i kandidata, a time njegova odluka, utoliko što je nepromenljiva, dobija na značaju, a i

20 Isto. str. 392. Drupova kvota se dobija tako što se ukupan broj glasova u izbornoj jedinici podeli brojem mandata koji se u toj jedinici raspodeljuje uvećanim za jedan, čime se kvota smanjuje, odnosno broj glasova potreban za osvajanje jednog mandata.

21 Detaljnije videti u: Isto, str. 392-393.

odgovornost birača se povećava jer na izbore izlaze sa većim predznanjem o kandidatima i strankama.

2. Pitanje odnosa poslanik – građanin se u najvećoj meri rešava ili bar stabilizuje: birači određene jedinice/okruga/oblasti (zavisno od izborne geografije) znaju koji narodni poslanik je kod njih izabran i zadužen da predstavlja datu teritorijalnu jedinicu; ukoliko njena veličina to dopušta, poslanik sa građanima svoje izborne jedinice (constituency) ostvaruje redovne kontakte;²² konačno, zastupljenost regiona bila bi potpunija i izbegla bi se koncentracija poslanika iz glavnog grada ili određenih sredina.

3. Pitanje vlasništva nad mandatom je rešeno u korist narodnog poslanika koji je mandat „zaradio“ glasovima upućenim baš njemu. Kako se radi o proporcionalnom sistemu i kandidatura se sprovodi putem partijskih lista, jasno je da je potrebno i partije zaštititi od migracija poslanika u druge poslaničke klubove. To bi se moglo regulisati i odgovarajućim zakonskim/podzakonskim rešenjima ali pritom jasno staviti do znanja da su sloboda poslanika u političkom delovanju i posedovanju mandata neupitni i nepromenljivi principi.

4. Stranke su obuzdane u pokušaju da ostvare monopol nad mandatima i poslanikovom sudbinom. U prvi plan se vraćaju funkcije artikulisanja biračke volje i iznošenja konkurentnih programa uređenja i napretka društva.

5. Karakteristike i kvalitete samih kandidata postaju važniji, samim tim što nisu u potpunosti sakriveni stranačkom pripadnošću. U takvoj konstelaciji pretpostavka je da će kandidati više voditi računa o sopstvenom političkom ponašanju ili imidžu. Isto tako, direktan izbor pospešiće veću ličnu odgovornost kandidata jer sada svojim činjenjem treba privući naklonost birača, a ne partije da bi se dobila nagrada – mandat.

6. Donekle se mimoilazi problem oko izbornog cenzusa i zamenjuje se npr. nekom od izbornih kvota koje se mogu učiniti još inkluzivnijim ukoliko se delitelj uveća, a izborni cenzus se eventualno ostavlja kao prohibitivni element za naredne etape raspodele (preostale mandate).

7. Promene u pomenutom pravcu ne znače lošiji položaj manjina. Iskustvo Slovenije pruža zanimljiv primer gde se za stranke nacionalnih manjina formira posebna izborna jedinica na teritoriji cele države kako ne bi došlo do rasipanja glasova, čime je načelo pozitivne diskriminacije sačuvano.

²² Kroz mrežu kancelarija za komunikaciju sa građanima, nedeljnim, mesečnim, polugodišnjim tribinama ili skupovima, kroz online debate, forume ili blogove tamo gde infrastruktura to dozvoljava, putem lokalnih radio i tv mreža na kojima bi bili određeni termini za pitanja, predloge i zamerke poslaniku ili kroz dužnost poslanika da u redovnim vremenskim razmacima obaveštava birače o svojim aktivnostima, mišljenjima na predloge zakona i akte valsti kao i razlozima zbog kojih (ne)će glasati za određeni predlog itd.

Zaključak

Analiza trenutnog stanja u izbornom zakonodavstvu Srbije govori da je dosta vremena prošlo od njegovog inaugurisanja 2000. godine i da je postojeći okvir pokazao svoje prednosti i nedostatke. Nezahvalno je davati zaključke i gotova rešenja za nešto što je po sebi predmet konstantnog dijaloga i debate, pa i izmene. Ali na osnovu primećenih problema proizašlih iz skoro decenijske izborne prakse, a koji su poslužili kao indikatori postignutih rezultata, stiče se utisak da je postojeći izborni sistem iscrpio svoje mogućnosti, barem u pogledu daljeg napredovanja, i da demokratski odnosi na relaciji birači-izabrani stagniraju zajedno sa njim. Da bi se željeni rezultati ostvarili i izborni sistem učinio boljim, a politika približila građanima, u konstruisanju novog rešenja treba poći od onoga što (ni)je do sada postignuto, od mogućnosti implementacije konkretnog predloga u praksi, i od ciljeva koji se novim stanjem žele postići. Svojevrsna simbioza nazvana *personalizovani proporcionalni sistem* je jedno rešenje koje ne mora biti i jedino, pa i najbolje, ali svakako bar teorijski odgovara na izazove postojećeg tipa izbornog sistema. Da bi dobili odgovor, ostaje još jedan, najvažniji test, a to je njegova primena u praksi.

The Electoral System in Serbia - Temptation and Solutions

Summary

Serbian voting system did not go through any crucial changes since 2000. After democratic changes that year and inauguration of proportional system, where Serbia was and still is treated as a single electoral district with 5% threshold using d'Hondt method for allocating seats, this concept began to demonstrate its deficiencies. As a result of closed party-list few problems occurred starting to question legitimacy of election by undermining voting right and representative-voter relations. Furthermore, mandate possession also remains disputable question whereby independence of representatives and their actions were at jeopardy. The only corrections undertaken in that period were electoral gender quotas and election threshold for national minorities. Goal of this essay is to present suggestions and substitutions to this concept that will avoid existing problems. In order to achieve that goal the

text provides elaboration of so-called personalized proportional system as a possible solution. It combines elements of two standard voting systems, majority rule and proportional system, by introducing direct election of representatives in multiple electoral districts, but saves proportionality by keeping proportional formulas and party-lists. Therefore, it enables reform of transparent institutional lacks, characterizing voting system in Serbia, in appropriate manner. If not, it represents good framework for law-makers in forthcoming electoral reforms.

Key words: voting/electoral system, personalized proportional representation, allocating seats method, constituency/electoral district, representative-voters relation, election threshold etc.

LITERATURA

1. Goati Vladimir, *Izbori u SRJ od 1990. do 1998*, Centar za slobodne izbore i demokratiju, Beograd, 2001.
2. Jovanović N. Milan, *Izborni sistemi*, Institut za političke studije, Službeni glasnik, Beograd, 1997
3. Jovanović N. Milan, *Izborni sistemi postkomunističkih država*, JP Službeni list SCG, Fakultet političkih nauka, Institut za političke studije, Beograd, 2004.
4. *Kako do boljeg izbornog sistema*, priredio Srećko Mihajlović, Socijaldemokratski klub, Centar za slobodne izbore i demokratiju, Beograd, 2006.
5. *Parlamentarni izbori 2007, okolnosti i rezultati*, priredio Srećko Mihajlović, JP Službeni glasnik, Centar za slobodne izbore i demokratiju, Beograd, 2007.
6. *Preporuke za izmenu izbornog zakonodavstva u Srbiji*, grupa autora, Centar za slobodne izbore i demokratiju, Beograd, 2008.
7. Sartori Đovani, *Uporedni ustavni inženjering*, Filip Višnjić, Beograd, 2003.
8. <http://www.parlament.sr.gov.yu/>
9. <http://www.rik.parlament.sr.gov.yu/>

Student : Miloš Jovanović
Mentor: Vladimir Pavićević
Fakultet političkih nauka

Izazovi multikulturalizma

Multikulturalizam ili kulturni pluralizam predstavlja ideju o skladnom suživotu različitih etničkih i kulturnih grupa u pluralističkom društvu. To je načelo kojim se naglašavaju jedinstvene karakteristike različitih kultura, međusobno povezanih u okviru jedne zajednice. Termin je prvi put upotrebljen 1957. godine, da bi se opisala nacionalna struktura Švajcarske. U stalnoj upotrebi je od sedamdesetih godina prošlog veka.

Najveći broj zemalja danas je kulturno heterogen. U 193 države sveta živi oko 600 jezičkih i 5000 etničkih grupa. Za samo nekoliko zemalja može se reći da njihovi građani dele isti jezik i da pripadaju homogenoj etnonacionalnoj grupi.

Multikulturalizam označava sposobnost jednog društva za integraciju različitosti. Upravljanje različitostima, istovremeno je problem multikulturalnih, etnički mešovitih, zemalja u tranziciji i razvijenih zemalja, sa stabilnim demokratskim institucijama i težnjom ka mondijalizaciji i heterogenosti populacije.

Tendencije jačanje ekstremnih desničarskih političkih ideja i grupa u svetu imaju za posledicu jačanje neofašističkih ideja i stavova u pogledu prava etničkih i ostalih manjinskih grupa. Stoga je neophodna pretpostavka multikulturalnog društva zajednička građanska kultura zasnovana na priznavanju osnovnih institucija pravnog i ekonomskog sistema, ali i prava na kulturnu različitost.

Pojam multikulturalizma

„Termin bikulturalizam ne oslikava dovoljno dobro naše društvo. Reč multikulturalizam je u tom pogledu preciznija¹“, istakao je nekadašnji premijer Kanade Pjer Tridoa, u svom govoru iz 1971. godine, i time uveo ovaj pojam u svakodnevnu upotrebu.

Termin multikulturalizam je tek nešto mlađi od 40 godina, ali je u prošlosti je bio prisutan u praksi državnih tvorevina imperijalnog tipa, koje

1 enciklopedijski rečnik Grand Robert

su nazivane „poliglotskim carstvima“. Helenistička imperija Aleksandra Makedonskog i Rimsko carstvo su primeri takvih država. U njima su živeli pripadnici mnogih naroda čije su se kulture mešale i sukobljavale. Neki teoretičari ističu da je, u novovekovnoj istoriji, Otomansko carstvo bilo primer složenog multikulturnog društva.

Istorijski gledano, multikulturalizmu je predhodio termin kulturni pluralizam, koji je još dvadesetih godina prošlog veka upotrebio Alen Lok, jedna od vodećih figura pokreta *New Negro Movement*, usmerenog na afirmisanje crnačke književnosti i likovne umetnosti u Sjedinjenim Američkim Državama.

Kulturni pluralizam je važio za jedan od principa kulturne politike UNESCO-a u periodu intenzivnog angažovanja te organizacije u zemalja Trećeg sveta. Kao bivše kolonije, te zemlje su se susretale sa problemima stvaranja nacija. Zato je terminom kulturni pluralizam označavan ravnopravan, tolerantan i otvoren odnos između nacionalnih kultura, a ne kultura koje postoje na nacionalnom nivou. Stoga je kulturni pluralizam problem zemalja u razvoju, dok se razvijene zemlje suočavaju sa izazovima multikulturalizma.

Različiti pristupi multikulturalizmu

Manjinske grupe u modernim društvima zahtevaju priznanje svog identiteta i prilagođavanje njihovim različitostima. To se označava kao izazov multikulturalizma. Manjine se inkorporiraju u političke zajednice na različite načine, od osvajanja i kolonizacije prethodno samoupravljujućih društava do dobrovoljne imigracije. Razlike u načinu inkorporacije utiču na prirodu manjinskih grupa i na tip odnosa koji one žele da uspostave sa širim društvom.

1. Dva modaliteta kulturne raznovrsnosti Vila Kimlike

Kanadski filozof Vil Kimlika definiše dva modaliteta kulturne raznovrsnosti. U prvom slučaju kulturna raznovrsnost nastaje iz inkorporacije prethodno samoupravljujućih, teritorijalno koncentrisanih kultura u veću državu. Inkorporirane kulture, koje nazivamo nacionalnim manjinama, nastoje da se održe kao osobena društva pored većinske kulture i zahtevaju različite vidove autonomije ili samouprave kako bi obezbedile svoj opstanak.

U drugom slučaju, kulturna raznovrsnost nastaje kao rezultat individualne i porodične imigracije. Takvi imigranti često obrazuju labave asocijacije

koje nazivamo etničkim grupama. One po pravilu žele da se integrišu u šire društvo i da budu prihvaćene kao njegovi punopravni članovi. Iako često traže veće priznanje svojih etničkih identiteta, njihov cilj nije da postanu separatne i samoupravljajuće nacije unutar šireg društva, već da modifikuju institucije i zakone matičnog društva kako bi se prilagodili kulturnim razlikama.

1.1. Multinacionalne države

Država u kojoj živi više od jedne nacije nije nacija-država, već multinacionalna država u kojoj manje kulture obrazuju nacionalne manjine. Inkorporacija različitih nacija u jedinstvenu državu može biti nedobrovoljna:

- ukoliko nastaje kao posledica invazije ili osvajanja jedne kulturne zajednice od strane druge,
- ako je rezultat činjenice da je jedna imperijalna sila ustupila neku kulturnu zajednicu drugoj imperijalnoj sili,
- usled kolonizacije.

Obrazovanje multinacionalne države može biti i posledica dobrovoljnog čina, odnosno sporazuma različitih kultura o obliku federacije u cilju njihove uzajamne koristi.² Činjenica da su ove države multinacionalne ne znači da njihovi građani, kada je reč o određenim ciljevima, ne posmatraju sebe kao jedinstven narod. Multinacionalne države ne bi mogle da opstaju kad ne bi imale lojalan odnos prema široj zajednici u kojoj kohabitiraju. Građani Švajcarske, na primer, imaju veoma izraženo osećanje zajedničke lojalnosti, uprkos jezičkim i kulturnim podelama.

1.2. Polietničke države

Drugi izvor kulturnog pluralizma je imigracija. Država ispoljava kulturni pluralizam ukoliko prihvata veliki broj pojedinaca i porodica iz drugih kultura kao imigrante i dopušta im da odražavaju neke od svojih etničkih posebnosti (SAD, Australija i Kanada su tri zemlje sa najvećim stopama imigracije *per capita* u svetu).

Do pedesetih godina prošlog veka, od useljenika u ove zemlje se očekivalo da se odvoje od svog kulturnog nasleđa i da, asimilujući se,

² SAD: Nacionalne manjine (Indijanci, Portorikanci, Čikanosi - potomci Meksikanaca) žive na jugozapadu od kako je Amerika pripojila Teksas, Novi Meksiko i Kaliforniju. Ove grupe su nedobrovoljno inkorporirane u SAD, putem osvajanja i kolonizacije. Njihove namere, međutim, nisu da napuste Ameriku, nego da uspostave autonomiju unutar SAD. Ove grupe imaju prava upotrebe jezika i zemlje.

prihvataju postojeće kulturne norme (restriktivan odnos prema kineškoj imigraciji u Kanadi i SAD, australijska imigraciona politika koja je bila otvorena „jedino prema belima“). Ovo je poznato kao anglo-konformistički model integracije. Dominantno opredeljenje za ovakav model bilo je zamagljivano kontrastiranjem američkog melting pot-a (gledišta po kome su sve naseljene kulture pomešane bez državne intervencije)³ i kanadskog etničkog mozaika (koji se deklarativno zalagao za poštovanje integriteta imigrantskih kultura, dok su u praksi useljenici mogli da biraju u koju će od dve dominantne kulture, englesku ili francusku, biti asimilovni).

Početak sedme decenije prošlog veka, pod pritiskom imigrantskih grupa, sve tri zemlje su odbacile asimilacionistički model i prihvatile tolerantniju i pluralističiju politiku, koja omogućava imigrantima da održavaju različite aspekte svog etničkog nasleđa. Široko biva prihvaćen, iako ne upotpunosti, stav da imigranti treba slobodno da održavaju neke od običaja koji se tiču hrane, oblačenja i religije i da se udružuju jedni sa drugima kako bi iste upražnjavali.⁴

Imigrantske grupe nisu nacije tj. nacionalne manjine i ne poseduju teritoriju. Njihova osobenost manifestuje se u njihovom porodičnom životu i dobrovoljnom udruživanju i nije u neskladu sa njihovom institucionalnom integracijom. One participiraju u javnim institucijama dominantne kulture/-a i govore dominantne jezike. Odbacujući asimilaciju, imigrantske grupe ne traže pravo da postave paralelno društvo, što po pravilu zahtevaju nacionalne manjine. Imigrantske etničke grupe egzistiraju kao labavo agrarne subkulture oblikujući ono što Kimlika naziva polietnicitet.

Jedna zemlja može istovremeno da bude i multinacionalna (kao posledica kolonizacije, osvajanja ili konfederalizacije nacionalnih zajednica) i polietnička (kao posledica individualne i porodične imigracije). Ovi termini su manje popularni od termina multikulturalno, pa se, zbog dvosmislenog odnosa prema multinacionalnom i polietničkom termin multikulturalno čini nedovoljno jasan.

3 „Multikulturalizmu, kao složenoj celini se po pravilu suprotstavlja predstava lonca za pretapanje koji označava dugogodišnju asimilaciju etničkih manjina u SAD. Asimilacija ima i svoju granicu. To je crna boja kože. Beli imigrant već u drugoj generaciji postaje neupadljivi američki građanin, dok crni zadržava boju kože koja ga locira u geto.“ Branimir Stojković, pogovor, Multikulturalizam, Andra Semprini, Beograd, Clio, 1999. godine

4 „Francuska je sa druge strane, odbila zahtev muslimanske zajednice da učenice dolaze u školu pokrivene zarom, po cenu njihovog udaljavanja iz škole. Objašnjenje je bilo da je škola sekularna ustanova i da je u njoj podjednako nedopustivo prisustvo kako muslimanskih, tako i svih drugih religijskih simbola.“ Ibid.

Kanadska vlada je koristila taj termin da bi odredila svoju politiku promovisanja polietniciteta, kao suprotstavljenu asimilaciji emigranata. To je izazvalo reakcije frankofonih Kanadana, koji su ovakvu politiku protumačili kao redukovanje njihovih zahteva na nivo imigrantskog etniciteta. Drugima se činilo da je ova politika usmerena na to da tretira imigrantske grupe kao nacije, podrivajući razvoj razvoj institucionalno komplementiranih kultura na engleskom i francuskom govornom području. Ovo, međutim, nije opravdano, budući da multikulturalizam podupire razvoj polietniciteta unutar nacionalnih institucija engleske i francuske kulture.

Ukoliko kulturu odredimo kao „civilizovanost“ naroda, onda možemo reći da sva moderna društva dele istu kulturu. U tom slučaju, i najmultinacionalnije (Švajcarska) ili najpolietničkije države (Australija) nisu izraženo multikulturalne, utoliko što i različite nacionalne i etničke grupe participiraju u istom modernom industrijalizovanom načinu života.

Terminima kultura i multikulturalno ovde označavamo multikulturalizam koji nastaje iz nacionalnih i etničkih razlika. Država je multikulturalna ako ljudi koji u njoj žive ili pripadaju različitim nacijama (multinacionalna država) ili su imigrirali iz različitih nacija (polietnička država) i ako ova činjenica predstavlja važan aspekt ličnog identiteta i političkog života.

2. Četiri modela Andree Semprinija

Italijanski sociolog Andrea Semprini uočio je postojanje četiri različita modela multikulturalnog prostora:

2.1. Klasični politički liberalni model

Ovaj model proizilazi iz klasične liberalne teorije i podrazumeva temeljnu razliku između javnih i privatnih sfera. Kao građanin, pojedinac se nalazi na polju apsolutne jednakosti sa svojim sugrađanima i ima ista građanska i politička prava i obaveze kao i svi građani. Različitosti se široko tolerišu, ako ne i favorizuju, ali su skoncentrisane unutar privatne sfere. Ovo zatvaranje je uslov kako bi javna sfera sačuvala svoju homogenost i garantovala podjednak tretman svim pojedincima, koji na to pristanu. Multikulturalisti poriču da je javni prostor otvoren za sve i da je stvarna jednakost ikada vladala, zbog čega je za njih ovaj model nesposoban da na zadovoljavajući način odgovori na priznavanje različitosti.

2.2. Multikulturni liberalni model

Multikulturni liberalni model predlaže priznavanje centralne uloge etničkih i kulturoloških dimenzija u izgradnji pojedinca kao moralnog i građanskog bića. Dok u klasičnom modelu odnos između privatne i javne sfere obuhvata svakog pojedinca, odvajajući njegov građanski od privatnog života, on se ovde premešta na nivo granica grupe. Ovaj model postaje sastavni deo okvira država-narod i podrazumeva da jedan multikulturni zahtev može biti uobičen samo u odnosu na monokulturnu većinu, koja ima kontrolu nad političkim i pravnim aparatima unutar jednog pravnog sistema. Snaga centralnog prostora treba da osigura stvarnu neutralnost i da razmrsi klopke monokulturalizma, koji će olakšati dinamiku kohezije. Što je centar nepopustljiviji, to se više izlaže opasnosti podsticanja konflikata.

2.3. Maksimalistički multikulturni model

Podržavan od grupa koje zahtevaju različite oblike odvajanja ili potpune političke autonomije, ovaj model poriče svaku mogućnost postojanja jedne zajedničke sfere, kao i osnovanost razdvajanja između privatne i javne sfere. Ovde kulturološki i religijski faktori mnogo više određuju pojedinca i njegovu pripadnost nekoj grupi. Ovaj model, međutim, ne ustanovljava modalitet upravljanja autentičnim multikulturnim društvenim prostorom. On izaziva društvenu separaciju, ne nudeći istinsko rešenje poziva na različitost, već stvara onoliko monokulturnih prostora koliko je grupa koje zahtevaju poseban identitet.

2.4. Model korporativnog multikulturalizma

Različitosti etničkih grupa i društvenih pokreta posmatraju se kao objektivne činjenice, nastale kroz društvene promene, kojima se treba prilagoditi koliko god je moguće. Sistem funkcionisanja ovog modela je pragmatičan, a okvir njegovog razvoja međunarodni. Zajednički prostor je ekonomskog tipa. Grupe koje ga nastanjuju posmatraju se kao ciljne grupe, u promenljivim i pojedinačnim oblicima društvenog prihvatanja (moda, potrošnja, zabava, masovna kultura). Kosmopolitizam i različitost etničke grupe postaju tako tržišne vrednosti, kulturološki oblici kompatibilni sa kapitalističkom ekonomijom. Tako su glavni akteri modela upravljanja, kroz medijsko predstavljanje različitosti, velike multinacionalne kompanije (npr. Benetton, Coca Cola, itd.).

Uslovi za multikulturni prostor

Četiri modela koja je izložio Semprini ne odgovaraju u potpunosti praksi multikulturnog prostora. Uprkos tome, oni ukazuju na poteškoće da se sagleda jedan autentični prostor u kojem bi različite grupe mogle da dožive zadovoljenje svojih zahteva za priznavanjem i identitetom, ali i da sačuvaju mogućnost postojanja jedne kolektivne dimenzije, kao i dimenzije građanske i demokratske institucije.

Nijedan model ne nudi rešenje za ove uslove. Klasični liberalni model je slep na različitost. On je izbacuje u privatnu sferu i prihvata je samo ako se ona iskazuje na individualnom planu. „Čisti“ multikulturni model predlaže jukstapoziciju⁵ monokultura. Model korporativnog multikulturalizma nudi priznavanje različitosti koja se „razvodnjava“ i sprovodi odozgo.

Liberalni model multikulturalizma, koji je predložio Kimlika, najbolje odgovara na sva tri uslova. On počiva na političkim elementima i izlaže se opasnosti od prigovora da ne vodi dovoljno računa o individualističkim i sociokulturološkim faktorima, koji se nalaze u osnovama zahteva za priznavanjem identiteta.

Nijedan aktuelni model, međutim, nije u stanju da nagovesti odlike budućeg multikulturnog prostora. Na pitanje: Da li jedan multikulturni prostor uopšte može da postoji?, trebalo bi pretpostaviti nekoliko uslova za postojanje takvog prostora:

1. Treba imati u vidu značajnu ulogu individualističkih (lično ostvarenje, subjektivnost) i sociokulturoloških faktora (vrednosti, stilovi života, privatna sfera), kao i zahteva za identitetom (potreba za priznavanjem, afirmacija posebnosti)

2. Zahtevi, identiteti i vrednosti koje traže manjine ili grupe ne bi trebalo da se posmatraju kao objektivne društvene činjenice, istorijski zasnovane i ustaljene. Multikulturni prostor je prostor značenja, semiosfera u kojoj protok simbola bar isto toliko značajan kao protok dobara i materijalnih vrednosti.

3. U jednom multikulturnom kontekstu ne postoji jedan društveni prostor, već onoliko prostora koliko ima percepcija različitih grupa koje taj prostor sačinjavaju. Taj prostor ne može da bude određen političkim dekretima, političkim odlukama ili administrativnim raspisima. On nastaje i razvija se *in vivo*, u društvu kao socijalnoj laboratoriji.

4. Multikulturni zahtevi treba da se smeste u sopstvenu perspektivu. Kada se neki identitetski zahtev ili neka potreba za priznavanjem ispolje unutar neke grupe, oni imaju duboke korene u kulturološkoj frustraciji ili društvenoj marginalizaciji koje su im predhobile i koje su ih podstakle.

⁵ stavljanje jednog pored drugog, graničenje sa nečim, slaganje spolja, dodavanje; Vujaklija Milan, „Leksikon stranih reči i izraza“, Prosveta, Beograd, 1991. godine

5. Uloga vremena je značajna sa stanovišta upravljanja ritmom razvoja kulture. Tipični kulturološki i identitetski konflikti postindustrijskih društava često su konflikti između vremenskih sistema, između ritmova koji ne uspeavaju da se usklade, kao što je to nesklad između ritma koji prati razvoj vrednosti jedne grupe i onog, mnogo bržeg, koji prati društveno-ekonomske ili demografske promene.⁶ Multikulturni prostor mora da poveže te različite vremenske sisteme.

Odlike i kritike multikulturalizma

Ujedinjene nacije su 1948. godine donele Univerzalnu deklaraciju o ljudskim pravima, koju su prihvatile sve njene članice. Prava čoveka, lična sloboda, dostojanstvo, zabrana fizičkog mučenja ili zaštita dece i maloletnika, uvrštena su u ovu deklaraciju. Dešava se, međutim, da su neke od tih vrednosti u direktnom sukobu sa kulturnim vrednostima i običajima pojedinih naroda.

Zemlja koja je postigla najviše u afirmaciji multikulturalizma je Kanada. Ona zastupa načelo po kome imigranti, i ostali, mogu održavati svoje kulture u mirnim odnosima sa različitim kulturama, unutar jedne nacije. Multikulturalizam je opisan kao održavanje „kulturalnog mozaika“ posebnih etničkih grupa. Na osnovu toga, odnosi među etničkim grupama se uređuju na način koji podrazumeva koegzistenciju, uzajamnu toleranciju i jednakost. Time je ublažena razlika između anglofone većine i frankofone manjine, koja je koncentrisana u Kvebeku.

Kritičara multikulturalizma tvrde da on vodi podeli društva i da dovodi u pitanje državno jedinstvo. Drugi dokazuju da on vodi stvaranju društvenih i kulturnih geta koji ograničavaju mogućnosti etničkih zajednica. Treći smatraju da postoji sukob između multikulturalizma i zalaganja za jednakost polova budući da npr. neke kulture za pretpostavku imaju podređen položaj žene u porodici i društvu.

U pitanje se dovodi i preneglašavanje manifestnih oblika ispoljavanja multikulturalnosti, koji naglasak stavljaju na umetnost, kulturu i religijske svetkovine (marš povodom dana sv. Patrika koji organizuju irski doseljenici u SAD ili proslava kineske Nove godine).

U oblasti obrazovanja multikulturalizam razvija kritiku asimilacionističkih modela, koji nastoje da nametnu monokulturno obrazovanje u društvima koja odlikuje kulturna raznolikost. Zastupnici multikulturalizma se zalažu za nastavne programe koji uključuju sadržaje koji pripadaju različitim

6 videti: Jean Chesneaux, *Habiter le temps*, Paris, Bayard

kulturama, kao i priređivanje manifestacija koje jačaju svest o različitosti kultura i istovremeno podstiču pozitivne odnose među školskom populacijom.

Pod multikulturalnom politikom jedne države možemo podrazumevati:

- inkluzivne programe manjinske reprezentacije u politici, obrazovanju i drugim delatnostima unutar društva,
- mogućnost posedovanja dvojnog državljanstva,
- podršku vlade medijima na jezicima manjina,
- prihvatanje tradicionalnih i religijskih obeležja u školi, vojsci i društvu,
- podršku razvoju kulturno-umetničkog stvaralaštva različitih kultura,
- podršku obeležavanju manjinskih praznike i proslava.

Multikulturalizam, politika i međunacionalni sukobi

Etnički sukobi u postkomunističkim društvima krajem 20. veka, obaraju rasprostranjena uverenja da je nastupila era multikulturnih i multinacionalnih društava, i da je doba nacionalizma iza nas. Jačanje ekstremnih desničarskih političkih ideja i subjekata u svetu imaju za posledicu isticanje neofašističkih ideja i stavova u pogledu prava etničkih i ostalih manjinskih grupa.

Baveći se ovim procesima Klaus Ofe postavlja tezu o etnifikaciji politike, kojom, na adekvatan način, objašnjava dešavanja u postkomunističkim istočnoevropskim društvima u tranziciji. Iako je u tim društvima etnifikacija najuočljivija, odlike istog procesa prisutne su i u razvijenim demokratijama.

Ono što izdvaja istočnoevropska iskustva je činjenica da su nacionalna vodstva razumela slom komunizma kao presudan momenat od kojeg započinje nova raspodela šansi nastalih raspadom starog sistema, koja će odrediti njihove položaje u budućnosti, smatra Ofe. Tako shvaćeni, etnički sukobi nisu samo proizvod psiholoških netrpeljivosti između nacija.

Pod etnifikacijom politike podrazumevamo dvostruko pomeranje težišta i smisla politke:

- od odnosa građanina kao pojedinaca sa državom, ka regulisanju međusobnih pitanja etničkih grupa (unutar države ili van nje) i
- od razlikovanja pojedinaca i grupa po kriterijumima političkih orijentacija i stavova ka razlikovanju po etničkoj pripadnosti.

Poslednju deceniju dvadesetog veka obeležili su ratni konfliktima koji sadrže obe dimanzije. Međunacionalni sukobi, nastali u uslovima etnifikacije politike, su sukobi kolektivnih identiteta. Neka specifična obeležja ovih sukoba su:

1. podređivanje svih interesa identitetu nacije
2. visok nivo isključivosti, nizak nivo tolerancije

3. strah - kao strah od drugog, od suparničke etničke grupe; strah postaje realna činjenica koja diktira ponašanje etničkih grupa u sukobu
4. teško je biti neutralan - stanje sukoba dovodi do situacija u kojima je teško ili nemoguće ostati neopredeljen za ovu ili onu stranu
5. međunacionalni sukobi lako izmaknu kontroli
6. uloga nacionalnih simbola je velika, pogotovu ukoliko su isti opterećeni negativnim nasleđem iz prošlosti.

Pomenute karakteristike uočljive su u sukobima na tlu bivše Jugoslavije, u periodu od 1991. do 1995. godine, što predstavlja jaku potvrdu ocene o etnifikaciji politike, odnosno politizaciji etnosa, unutar jedne multinacionalne i multikulturalne zajednice. Procesi etnifikacija politike dobili krajnje maligna obeležja i brutalni rat kao finalni ishod, što je dovelo razaranja i prekomponovanja multikulturalnog prostora.

Narcizam malih razlika

Otomansko carstvo je, u priličnoj meri, tolerisalo versku i kulturnu autonomiju na Balkanu. Asimilacija sa vladajućom islamskom kulturom, osim u Albaniji, Bosni i u delovima Bugarske, nije bila velika. Kao rezultat, hrišćanske nacije bile su spremne da se pojave čim otomanska moć nestane. Uživali su u dužem periodu praktične autonomije, potčinjeni prisustvu nominalnih otomanskih garnizona, pre nego što su dobili apsolutnu suverenost.

Ipak, multikulturalizam na Balkanu možemo označiti kao jedva multikulturalnost u poređenju sa multikulturalizmom u Velikoj Britaniji, smatra profesor Branimir Stojković. U Britaniji, jedne uz druge, žive autohtone kulturne zajednice Engleza, Škota, Velšana i kulturnih zajednica u dijaspori: Jamajkanca, Pakistanca, Indijaca i drugih. Za razliku od navedenog primera, gde se unutar istog društva jedna ili više autohtonih kultura susreću sa kulturama dijaspore koje su međusobno različite, na Balkanu je reč o kulturama koje su vekovima na istom prostoru i koje dele mnoge zajedničke civilizacijske vrednosti.

Niži stepen međusobnih kulturnih razlika bi trebao da olakšava asimilaciju i vodi homogenizaciji i oblikovanju složene nacionalne kulture, ali to nije uvek slučaj. Često je na delu fenomen koji je Frojd nazivao narcizam malih razlika. On deluje u suprotnom pravcu, naglašavajući kulturnu različitost na račun sličnosti susednih kultura. To predstavlja osnovu za razlikovanje segregativnog i integrativnog multikulturalizma, na šta ukazuje Aleksandar Pavković.⁷

⁷ Multikulturalizam kao uvod u rasparčavanje države: Slučaj Jugoslavije, Sociološki pregled 2/1998, str. 155 - 170

Segregativni multikulturalizam na prostoru Balkana počinje da dominira uporedo sa procesom stvaranja nacionalnih država u 19. veku. Veza zemlje, zavičaja i zajedničkog porekla postaje njegova osnova, odnosno osnova nacionalne identifikacije. Kao što je slučaj sa postavkama o jedinstvu krvi i tla, ove komponente deluju kao plastični eksploziv. Svaki sastojak uzet za sebe potpuno je bezopasan, a tek kao smesa dobija eksplozivna svojstva.

Ako ova pretpostavka nije ispunjena, odnosno ako se grupe susreću na tlu na koje nijedna od njih nema osnova za polaganje ekskluzivnog prava, postoji mogućnost nastajanja integrativnog multikulturalizma (kakav prevladava u Kanadi i Australiji). U takvim slučajevima nema striktno definisanih ostrva imigrantske kulture, već samo manjih ili većih koncentracija unutar gradova ili regija. Pitanje manjina i njihovog života unutar jedne etničke ili konfesionalne većine bili su uzrok krvavih događaja, poput ratova u Čečeniji i Jugoslaviji. Čak i u Zapadnoj Evropi, manjine zahtevaju pravo za priznavanjem, odnosno autonomijom što međunacionalne odnose dovodi do usijanja: Katalonci i Baskijci u Španiji, Irci u Severnoj Irskoj, Korzikanci u Francuskoj.

Problemi sukoba dominantnih i manjinskih kultura otvaraju pitanje kako uskladiti priznavanje posebnosti sa postulatima demokratije, koja podrazumeva jednak tretman svih pojedinaca? Odbijanje da se zahtevi za drugačijim tretmanom uzmu u razmatranje dovodi do razočarenja pojedinaca. To nepriznavanje može da izazove osećanja frustriranosti i izolacije, da pojača želju za zatvaranjem unutar svoje grupe, ali i da dovede do pojave mnogo radikalnijih zahteva, otvorenih sukoba i tragičnog ishoda.

LITERATURA

1. Semprini Andrea, *Multikulturalizam*, Clio, Beograd, 1999. godine
2. Kimlika Vil, *Multikulturalizam, multikulturalno građanstvo*, CID, Podgorica, 2004. godine
3. Pavlović Vukašin, *Civilno društvo i demokratija*, Čigoja štampa i FPN, 2004. godine
4. Dejvis Norman, *Evropa, jedna istorija*, Vega media doo, Novi Sad, 2005. godine
5. Vujaklija Milan, *Leksikon stranih reči i izraza*, Prosveta, Beograd, 1991. godine
6. Microsoft Encarta Premium 2009
7. Internet izvori:
8. <http://www.wikipedia.org/>, odrednice Multiculturalism, Ethnocentrism

9. http://www.mta.ca/about_canada/multi/
10. <http://www.multiculturalaustralia.edu.au/>
11. <http://multiculturalism.area51.ipupdater.com>

Challenges of Multiculturalism

Summary

Challenges of multiculturalism in contemporary world are more present than ever before. Different theoretical approaches have tried to create appropriate model for multicultural societies. Yet, it seems theory and praxis are not always compatible. Conflicts of dominant and minority cultures in modern societies are opening the questions of stability of democracy and respecting of human rights.

Twentieth century was considered to be the century of multinational and multicultural societies. Crises and conflicts that have happened during its last decade have shown that, if not treated properly multicultural issues can easily turn into conflicts and violence.

Key words: culture, multiculturalism, cultural pluralism, multicultural society, cultural diversity, multinational, polyethnic, ethnic conflicts, ethnification of politics

Student: Nevena Jovanović
Mentor: Vladimir Pavićević
Fakultet političkih nauka

Da li su obojene revolucije donele demokratiju postkomunističkim društvima ? (Komparativna iskustva Srbije i Gruzije)

1. Uvod

U ovom radu biće reči o obojenim revolucijama koje su označile kraj autoritarnih režima u zemljama Istočne i Jugoistočne Evrope . Ključ analize biće na pitanju da li su ove revolucije zaista donele demokratiju postkomunističkim državama ? Pozivajući se na komparativna iskustva izbornih revolucija koje su se odigrale u Srbiji i Gruziji, poušaćemo da osvetlimo fundamentalne nedostatke demokratizacije u hibridnim i autoritarnim režimima, a sve u cilju odgovora na pitanje, zašto ni danas o ovim zemljama ne možemo govoriti o potpuno konsolidovanim demokratijama ?

U prvom delu rada, biće izložena osnovna teorijska odredjenja izbornih revolucija . Pokušaćemo da damo objašnjenje šta su to obojene revolucije kao i njihove klasifikacije koje su sačinili relevantni autori . U drugom delu, objasnićemo koji to socio-politički i društveni uslovi dovode do sloma autoritarnih režima putem obojenih revolucija, sa posebnim osvrtom na karakteristike ovih režima . Potom ćemo objasniti tokove obojenih revolucija posebno analizirajući uloge različitih društveno-političkih aktera za njihov uspeh odnosno neuspeh . U trećem delu, pokušaćemo da odgovorimo u kojoj su meri obojene revolucije donele demokratiju postkomunističkim društvima i šta su bile ključne prepreke za uspostavljanje pet arena konsolidovane demokratije (civilno društvo, političko društvo, vladavina prava, državni administrativni aparat, institucionalizovano ekonomsko društvo). Na samom kraju pokušaćemo da zaključimo koje su perspektive daljeg razvoja pomenutih država. Kroz čitav rad, analiziraćemo komparativna iskustva Srbije (Buldožer revolucija, 5.oktobar 2000. Godine) i Gruzije (Revucija ruža , 3-23. novembar 2003. Godine) .

2. Teorijska određenja

Pod obojenim revolucijama smatra se niz događaja u zemljama Istočne i Jugoistočne Evrope, prilikom kojih je u periodu između 2000. i 2005. došlo do smena autoritarnih režima i njihove zamene vladama liberalno-demokratske i pro-zapadne orijentacije.¹

Analizirajući izborne revolucije u postkomunističkim društvima, autori se uglavnom pozivaju na iskustva iz najskorijeg perioda posthladnoratovske istorije. Buldožer revolucija u Srbiji (2000.), Revolucija ruža u Gruziji (2003.), Narandžasta revolucija u Ukrajini (2004.) i konačno, Revolucija Lala u Kirgistanu (2005.), koje su uspešno označile kraj hibridnih i semiautoritarnih režima, najčešće su predmet teorijskih rasprava na temu izbornih, ili češće nazvanih, obojenih revolucija.

Međutim, ukoliko želimo da objasnimo šta izborne revolucije jesu i ako želimo da odgovorimo na pitanje koliko uspešne su zapravo bile, moramo se za trenutak, osvrnuti na sve slučajeve izbornih revolucija u svetu još od 1991.

Bunce i Wolchik tvrde da, iako se, postkomunistički region pokazao kao najpogodniji za sprovođenje izbornih revolucija, ipak ne možemo govoriti o njima kao o isključivo postkomunističkom fenomenu.² Ipak, najveći deo literature, ograničava istraživanja na period posle 1991. godine.

Kraj Hladnog rata doneo je pobedu liberalne paradigme i masovnu podršku demokratizaciji širom sveta. To je rezultiralo formiranjem velikog broja političkih režima koji su obezbeđivali tzv fasadnu demokratiju, nudeći političko otvaranje prema opoziciji u formi izbora koji su nisu bili fer i slobodni.

Vremenom, građani su počeli da percipiraju fer i poštene izbore kao svoje pravo. Upravo ove promene omogućile su izborne proteste u hibridnim režimima kakvi su bili, Gruzija i Srbija, ali i u zatvorenim autoritarnim režimima, poput Azerbejdžana, ili Belorusije.

”Izborne revolucije u postkomunističkim državama bile su snažne u svojim efektima demokratizacije, baš kao i prvi talas koji se dogodio 1989-1991”, zaključuju Bunce i Wolchik³. Pomenuti autori ovde jasno prave distinkciju izvedju dva talasa demokratizacije u postkomunističkim društvima;

1 Kalandadze Katya, Orenstein Mitchell, Electoral Protests and Democratization, Beyond the Color Revolutions, Comparative Political Studies, 2009.p. 7

2 Valerie Bunce Valerie, Wolchik Sharon, Defining and Domesticating the Electoral Model, Center on Democracy, Development, and The Rule of Law, Freeman Spogli Institute for International Studies, 2006.

3 Valerie Bunce Valerie, Wolchik Sharon, Defining and Domesticating the Electoral Model, Center on Democracy, Development, and The Rule of Law, Freeman Spogli Institute for International Studies, 2006. P.14

prvog, koji se odigrao u prvih nekoliko godina nakon pada Berlinskog zida i drugog, koji obuhvata period nakon 1991. godine i ide sve do Revolucije lala u Kirgistanu, mada se slobodno može reći da taj talas još uvek traje .

Brojni savremneni teoretičari su davali svoja odrdjenja izbornih revolucija, ali jedne univerzalne i opšteprihvaćene definicije nema . Kao jedno od najobuhvatnijih odredjenja uzima se ono koje daje MC Faul koji razlikuje četiri elementa izbornih revolucija .⁴

Ti elementi su :

- Lažni, nefer izbori
- Masovni protesti
- Neslaganje izbornih rezultata (Vladajući režim i opozicija objavljuju različite izborne rezultate)
- Obe strane izbegavaju upotrebu nasilja.

Ova definicija bi se mogla u potpunosti prihvatiti u svim svojim elementima, osim, možda u poslednjem, koji nam upravo može poslužiti u razlikovanju uspehlih od neuspehlih izbornih revolucija koje nisu imale velikog uticaja na postojeće režime i koje bivaju ugušene represivnim merama vladajućeg režima.⁵

Neuspehom izbornom revolucijom mogu se smatrati masovni protesti u Srbiji 1996/1997. kada je 500 000 gradjana zahtevalo poništenje izbora. Vladajući režim je uspeo da uguši proteste dajući opozicionim liderima odrdjene ustupke ali bez generalne reklakulacije ili poništenja izbora.

Uspelim izbornim revolucijama, demonstranti su postigli osnovne ciljeve : došlo je do ponavljanja izbora ili poništavanja izbornih rezultata, a sve to pratila je i promena liderstva što je bio prvi korak na putu nedemokratskih režima u demokratske poretke. Ipak, i medju uspelim demokratskim revolucijama moguće je napraviti dalje razlikovanje na revolucije koje nisu pokazale nikakav demokratski napredak (Gruzija, Kirgistan) i one koje su ipak pokazale neke pozitivne rezultate u demokratizaciji (Srbija, Ukrajina).⁶

Postavlja se pitanje zašto su čak i uspele izborne revolucije pokazale malo ili nimalo demokratskog napretka ? Na to ćemo pokušati da odgovorimo u trećem, završnom delu ovog rada. Ipak, ovde valja spomenuti da uzrok usporenoj demokratizaciji jednim delom leži u tome što se nova politička rukovodstva

4 Kalandadze Katya, Orenstein Mitchell, Electoral Protests and Democratization, Beyond the Color Revolutions, Comparative Political Studies, 2009. P.18

5 Kalandadze Katya, Orenstein Mitchell, Electoral Protests and Democratization, Beyond the Color Revolutions, Comparative Political Studies, 2009. P.16

6 Kalandadze Katya, Orenstein Mitchell, Electoral Protests and Democratization, Beyond the Color Revolutions, Comparative Political Studies, 2009. P.17

nisu u dovoljnoj meri fokusirala na fundamentalne nedostatke demokratizacije u hibridnim i autoritarnim režimima . Uspostavljanje fer i slobodnih izbora, svakako je condition sine qua non demokratije, ali ne i dovoljan uslov za potpunu demokratizaciju. Tako su, fokusirajući se na slobodne, fer izbore, politička prava i građanske slobode, nova demokratska politička rukovodstva, bez jasne strategije za demokratizaciju, bila nedovoljno spremna da rešavaju druga, podjednako važna pitanja (problem korupcije, klijentelizam, nerazvijene političke partije, nedostatak transparentnosti u donošenju političkih odluka)

Iz svega prethodno navedenog sledi zaključak da su izborne revolucije mnogo češće simptomi "bolesti" hibridnih i autoritarnih režima, nego što su "lekovi" za njih.⁷

3 . Komparativna iskustva Srbije i Gruzije (Buldožer revolucija i Revolucija ruža)

Prema definiciji koju je ponudio Huan Linc, autoritarni režim se definiše kao " politički sistem sa ograničenim političkim pluralizmom bez elemenata odgovornosti, bez razrađene i obavezne ideologije, ali sa posebnim mentalitetom, bez ekstenzivne i intenzivne mobilizacije izuzev na izvesnim tačkama svog razvoja, i sistem u kome jedan lider ili mala liderska grupa vrše vlast u okviru loše definisanih, iako u stvarnosti lako predvidljivih granica."⁸ Sve do poslednje decenije XX veka, države Centralne i Istočne Evrope imale su režime sa ovim karakteristikama . Pad Berlinskog zida označio je, u ovim zemljama, početak transformacije njihovih ekonomskih, pravnih i političkih sistema u moderne zajednice koje se temelje na tržišnoj orijentisanoj privredi, vladavini prava i političkom pluralizmu .

U nekim državama, ta transformacija se dogodila brzo (Poljska, Češka, Mađarska) dok je u drugima tekla nešto sporije (Srbija, Ukrajina, Gruzija, Kirgistan).

U posthladnoratovskom periodu jačaju tzv. hibridni režimi.⁹ Ovi semiautoritarni režimi maskirani u demokratije, kombinuju deklarativno prihvatanje liberalno-demokratskih ideja i postojanje elemenata izborne demokratije sa raznim elementima autoritarizma, kao što su ograničena pravo na slobodno izražavanje i organizovanje, ograničene šanse za pobeđu opozicije na izborima i slabe demokratske institucije .

7 Kalandadze Katya, Orenstein Mitchell, Electoral Protests and Democratization, Beyond the Color Revolutions, Comparative Political Studies, 2009. P.21.

8 Huan Linc, Alfred Stepan, Demokratska tranzicija i konsolidacija, Filip Višnjić, Beograd, 1998, str. 15

9 Linc Huan, Stepan Alfred, Demokratska tranzicija i konsolidacija, Filip Višnjić, Beograd, 1998, p.45

Mnogi autori ne priznaju postojanje ovakvih režima kao poseban oblik režima već ga svrstavaju u nekonsolidovane demokrtije, ili jednostavno u autoritarne režime. Za ovu priliku, mi kao najpogodnije uzimamo odredje-nje koje daju Bunce i Wolchik, koji hibridne režime nazivaju "sivom zonom između potpune liberalne-demokratije i potpunog autoritarizma"¹⁰.

Srbija

Izlaz 2000, ime je kampanje za fer i slobodne predsedničke izbore 2000. godine u Srbiji. Kampanja Izlaz, deo je šire, koordinirane strategije svih demokratskih snaga u Srbiji: opozicionih stranaka, nezavisnih udruženja, nevladinih organizacija i nezavisnih medija. Svi oni, želeli su demokratske promene i pozvali su građane da iskoriste svoje pravo i participiraju na izborima i da na taj način dobiju priliku da izadju iz političko-socijalne krize, ekonomske ugroženosti i međunarodne izolacije u kojoj se Srbija našla nakon trinaestogodišnje neoautoritarne vladavine Slobodana Miloševića¹¹. Glavna namera kampanje bila je da podstakne izlaznost birača na izbore, da osigura nadgledanje izbornog procesa koji će biti slobodan i fer u svim svojim fazama i koji će da reflektuje volju birača.

Seriya ratova nakon međunarodnog priznanja bivših jugoslovenskih republika, konflikt na Kosovu, NATO bombardovanje, političke su prilike koje su u velikoj meri određivale položaj države na međunarodnom planu, ali su istovremeno jačale neoautoritarni režim Slobodana Miloševića. Zakon o Univerzitetu i Zakon o medijima, represivne mere prema pripadnicima civilnog društva, širenje nacionalističke i ksenofobične propagande imali su za cilj diskreditovanje demokratskih snaga i njihovo diskvalifikovanje iz javnog i političkog života.

2000. godine u Srbiji, bilo je približno 1500 nezavisnih nevladinih organizacija¹² čiji je rad fokusiran na probleme koji proističu iz društvene krize u zemlji. Promocija vladavine prava je zajednički imenitelj za sve njih. Ove organizacije promovisale su društveni aktivizam i stavljale na dnevni red nova društvena pitanja sa ciljem da mobilišu nove ciljne grupe. Doprinele su razvoju alternativnih sistema vrednosti, pluralizma interesa i kritičkog

10 Valerie Bunce Valerie, Wolchik Sharon, Defining and Domesticating the Electoral Model, Center on Democracy, Development, and The Rule of Law, Freeman Spogli Institute for International Studies, 2006. P.13

11 Minić Jelica, Dereta Miljenko, Izlaz 2000: An exit to democracy in Serbia, Reclaiming democracy, 2008. p.87

12 Minić Jelica, Dereta Miljenko, Izlaz 2000: An exit to democracy in Serbia, Reclaiming democracy, 2008. p.91

javnog mnjenja. CESID, Gradjanske inicijative, Evropski pokret u Srbiji i svakako, Otpor, imali su veliku ulogu u sprovođenju demokratskih promena 2000. Godine . Ove nevladine organizacije imale su paradiplo matsku ulogu za vreme političke i ekonomske izolacije .

Iako se ne može sa sigurnošću reći, koji je od prodemokratskih aktera odigrao najznačajniju ulogu prilikom sloma vladajućeg režima , jasno je koliki je udeo organizacija civilnog društva bio u svemu tome .

Društveno-politička stvarnost pokazala je potrebu da se nevladine organizacije uključe u predizborni proces i da kroz organizovanje rasprava, diskusija nude novu viziju- evropsku budućnost, mir u regionu is saradnju sa susjedima¹³ . Visoki stepen nezadovoljstva trebalo je transformisati u glasove za promene i povratiti poverenje gradjana da su demokratske promene moguće.

Kampanja Izlaz, bila je politička, ali ne i partijska kampanja . Njeni najvažniji ciljevi bili su omogućiti gradjanima da bolje shvate izborni proces, da se poveća izlaznost i broj gradjana koji će aktivno učestvovati u izbornom procesu . Za sprovođenje kampanje poslužila su komparativna iskustva Slovačke i Hrvatske. Prodemokratski omladinski poret Otpor osnovan na Beogradskom univerzitetu 1998. godine, koji posle NATO intervencije kreće u političku kampanju protiv predsednika Miloševića, "Gotov je", odigrao je ključnu ulogu u povezivanju sa prodemokratskim snagama Slovačke i Hrvatske. Nakon demokratskih promena 2000. Otpor je inspirisao i obučavao omladinske grupe u Gruziji i Ukrajini .

Medjunarodna saradnja i razmena dobre prakse, ključni su elementi za sprovođenje demokratskih promena .Slovačka je dala ključnu podršku ovim promenama, premda nema ni zajedničke granice ni jake istorijske veze. Slovačke vlasti i nevladine organizacije mobilisale su multilateralne organizacije i medjunarodne institucije (Savet Evrope, OEBS, Evropski parlament, Fond za otvoreno društvo) da pruže podršku reformama u Srbiji .Isto je to učinila kasnije i Srbija sa Gruzijom.

Nakon objavljivanja da je opozicioni kandidat Vojislav Koštunica na predsedničkim izborima dobio 49% glasova (1% manje od potrebnog) i da će biti održan drugi izborni krug Demokratska Opozicija Srbije pozvala je građane da se 5. oktobra 2000. godine okupe ispred Savezne skupštine jer se verovalo da se dogodila izborna krađ koju je Savezna izborna komisija sprovela po nalogu Slobodana Miloševića. DOS je ultimativno zatražio da Slobodan Milošević do četvrtka, 5. oktobra, u 15 časova, prizna izbornu volju građana izraženu na izborima .

13 Minić Jelica, Dereta Miljenko, Izlaz 2000 : An exit to democracy in Serbia, Reclaiming democracy, 2008 . p.98

Pristalice DOS-a dolazile su u Beograd od ranog jutra, organizovano iz više pravaca, iz cele Srbije, a predvodili su ih lideri DOS-a. Više desetina građana ušlo je u Saveznu skupštinu, dok su se policajci koji su do tada čuvali zgradu povukli. Novoizabrani predsednik SRJ Vojislav Koštunica obratio se predveče građanima sa terase Skupštine grada Beograda, a potom i preko RTS-a. Demokratska opozicija Srbije je formirala krizni štab za ključne funkcije u zemlji u koordinaciji sa novim predsednikom, a predstavnici DOS-a razgovarali su tokom noći sa čelnicima državne i javne bezbednosti. Ispred Skupštine grada jutro je dočekao veliki broj ljudi. 6. Oktobra se Milošević obratio narodu i zvanično je priznao poraz na predsedničkim izborima. 7. oktobra je Dr Vojislav Koštunica položio predsedničku zakletvu pred poslanicima Savezne Skupštine kao prvi demokratski predsednik Jugoslavije.

Na parlamentarnim izborima 23. Decembra, DOS je osvojio većinu u oba doma . Ovi rezultati bili su dobra polazna tačka za novu vladu. Ključ uspeha bio je konsolidovani i ujedninjeni front demokratskih snaga protiv Miloševićevog režima .

Gruzija

”Izborna revolucija u Gruziji predstavljala je pobeđu ne samo za Gruzijски narod nego i za demokraciju uopšte”, pisao je Mitchell Orenstein¹⁴.

Revolucija ruža bila je prva “ beskrvna ”promena vasti na Kavkazu¹⁵, kojom je okončana vladavina predsednika Eduarda Ševardnadzea . Gruzijско iskustvo ubedilo je međunarodnu zajednicu da su promene režima u demokratiju zaista moguće u bivšem SSSR-u .

Gruzijски politikolog, Ghia Nodia, definisao je Ševardnadzeov režim kao liberalnu autokratiju ili još preciznije kao liberalnu oligarhiju. Ovaj režim karakterišu manje više dozvoljene osnovne političke slobode (izražavanje, udruživanje) bez obzira na ukupnu autoritarnu tradiciju.

Na čelu ove liberalne autokratije, još od 1995. Godine, bio je Eduard Ševardnadze koji je omogućio pojavu alternativnih centara moći, ali je sva vlast ipak ostajala skoncentrisana unutar ograničenih mreža političkih elita. Iako je Vlada naizgled prepoznala potrebu za održavanje redovnih izbora u Gruziji, Ševardnadze je čvrsto verovao da uvek može da odnese pobeđu na izborima .¹⁶

14 Kalandadze Katya, Orenstein Mitchell, Electoral Protests and Democratization, Beyond the Color Revolutions, Comparative Political Studies, 2009. P.23

15 Kandelaki Giorgi, Meladze Giorgi, Enogh ! Kmara and the Rose revolution in Georgia, Reclaiming democracy, 2008 . p.124

16 Kandelaki Giorgi, Meladze Giorgi, Enogh ! Kmara and the Rose revolution in Georgia,

Oko predsednika Ševardnadzea, okupio se tim reformatora, Zhvania-Sakašvili tim, koji se zalagao za uspostavljanje dobrih odnosa između Gruzije, sa jedne strane i zapadnih vlada i međunarodnih finansijskih institucija sa druge, sve u cilju potencijalnih kredita i donacija, obzirom na bolešljiv ekonomski sistem u zemlji. Ipak, reformatori su imali malo uticaja na vođenje politike. Na ključnim pozicijama odlučivanja i dalje su bile stare, korumpirane, partijske nomenklature¹⁷.

Iz perspektive političke kulture, Gruzija je bila tipično postsovjetsko društvo. U ovakvim uslovima, embrionalni elementi civilnog društva razvijeni su na univerzitetima još osamdesetih godina, a drugi talas razvoja nevladinih organizacija nastupio je posle 1995. Iako delovanje ovih organizacija predsednik Ševardnadze nije smatrao ozbiljnom pretnjom, odluka Vlade da dozvoli izvesne liberalne slobode (bez obzira što je to bio proizvod političke kalkulacije) dovela je do razvoja civilnog društva koje ne prihvata pravila i prakse vladajuće oligarhije.

Nakon Revolucije ruža, Eduard Ševardnadze je izjavio: "Nisam mislio da treba da obratim posebnu pažnju na te mlade ljude koji trčakraju okolo, nose zastave i crtaju grafite po ulicama. Sada znam da sam pogrešio."¹⁸

U onoj meri u kojoj je omladinski pokret Otpor bio od važnosti za sprovođenje Buldožer revolucije u Srbiji, za Gruziju i Revoluciju ruža, bio je to pokret Kmara. Počeci ovog pokreta mogu se pratiti od 2000. godine kada je grupa gruzijskih, reformski orijentisanih studenata pokrenula kampanju protiv korupcije na državnom univerzitetu u Tbilisiju, zahtevajući radikalne reforme sistema visokog obrazovanja. Ime Kmara, što u prevodu znači Dosta je, počelo je da se pojavljuje u javnosti i pre parlamentarnih izbora iz novembra 2003. 14. Aprila 2003. Godine 5000 mladih ljudi marširalo je ulicama Tbilisija, noseći zastave iz sovjetskog perioda, naglašavajući implikacije sovjetske prošlosti Gruzije.

Kampanja "Izadji i glasaj" bila je od centralne važnosti za mobilizaciju građana sa ciljem da se podigne javna svest o izborima i da se podstakne masovno učešće građana na izborima. U to vreme, odnos između predsednika Ševardnadzea i reformatorskog tima okupljenog oko njega, dolazi do svoje krizne tačke. Nakon odluke Vlade da zabrani rad nezavisnoj televiziji Rustavi 2 (2001. godine), tim Zhvania-Sakašvili morao je da donese odluku

Reclaiming democracy, 2008 . p.135

17 Kandelaki Giorgi, Meladze Giorgi, Enough ! Kmara and the Rose revolution in Georgia, Reclaiming democracy, 2008 . p.131

18 Kandelaki Giorgi, Meladze Giorgi, Enough ! Kmara and the Rose revolution in Georgia, Reclaiming democracy, 2008 .

–da li da nastave sa pokušajima reformi iz Vlade ili da započnu sopstvene i nezavisne političke borbe. Ubrzo je usledilo povlačenje Mihaila Sakašvilija koji podnosi ostavku i formira Nacionalni pokret. Njegova glavna strategija bila je radikalizacija političke situacije i širenje političkog prostora.¹⁹

Parlamentarni izbori, održani 2. Novembra 2003, prema rezultatima Državne izborne komisije, doneli su pobeđu Ševardnadzeovom bloku "Za novu Gruziju". Ovi rezultati razlikovali su se od onih koje je objavilo Međunarodno društvo za fer izbore i demokratiju u saradnji sa televizijom Rustavi 2. Prema njihovim rezultatima, pobeđu je odneo Ševardnadzeov Nacionalni blok.

Mirni narodni protesti koji su usledili trajali su dve nedelje, a u njima su pored lidera opozicije (Sakašvili i Žvanija) aktivno učestvovali i aktivisti pokreta KMARA i ogranak američke NVO, Liberti(Sloboda) institut u Gruziji. Pored glavnog grada Tbilisija, protesti su zahvatili i veće gradove u zemlji. Simbol protesta bile su ruže kojima su Sakašvili i njegove pristalice prikazivale svoju odlučnost da se nenasilnim sredstvima bore za demokratiju.

22. novembra 2003. godine u doba kada je održavana konstitutivna sednica novog saziva skupštine Sakašvilijeve pristalice su probile policijski kordon i upale u skupštinu. Usred konstitutivne sednice u halu su upale pristalice opozicije sa ružama u rukama i prekinule zasedanje, a Ševardnadze je uz pomoć telohranitelja uspeo da pobegne iz sale, a kasnije i iz zgrade skupštine. Oružane snage Gruzije odbile su da intervenišu protiv demonstranata i spreče njihov prodor u skupštinu i razbiju demonstracije.

Sutradan su se uz posredovanje ruskog ministra spoljnih poslova Igora Ivanova sastali sa Ševardnadzeom Sakašvili i Žvanija. Na tom sastanku Ševardnadze je podneo ostavku i predao vlast opoziciji.

Nekoliko ključnih elemenata činili su okosnicu uspeha koji je pokret Kmara imao u uspostavljanju demokratskih vlasti u Gruziji. Na prvom mestu, bila je to horizontalana struktura pokreta, bez jasne hijerarhije ili pojedinačnih lidera. To je doprinelo neometanom funkcionisanju pokreta uprkos represijama vladajućeg režima. Drugi bitan element bilo je angažovanje volontera aktivista u kampanji "Izadji i glasaj". Oni su takođe želeli promenu režima, ali za razliku od političke opozicije nisu želeli političke pozicije. Uloga nezavisnih medija, naročito televizijske stanice Rustavi 2 u izveštavanju o izbornom procesu, bila je od nemerljivog značaja za demokratske reforme. Podrška prodemokratskih snaga iz Srbije, naročito onih koji su odigrali ključnu ulogu u sprovođenju buldožer revolucije u Srbiji (Otpor, CESID), koje su svojim iskustvima i logistikom

19

pomagale aktiviste pokreta Kmara olakšale su obračunavanje sa autoritarnim režimom . Zapadne Vlade, a naročito Vlada SAD, pokazale su entuzijazam u pogledu budućnosti demokratije u Gruziji i čitavom region . ” U to vreme više ljudi u Vašingtonu govorilo je o demokratiji u Gruziji nego što su to činili u Gruziji ²⁰. Nenasilna retorika i unutrašnja disciplina, pomogle su da se bez nasilja krene put demokratskih reformi .Uspela revolucija ruža u Gruziji, ubedila je međunarodnu zajednicu da su nenasilne promene režima moguće u zemljama bivšeg Sovjetskog Saveza.²¹

4. Zašto izborne revolucije nisu donele više demokratizacije postkomunističkim državama?

Izborne revolucije imale su u svim postkomunističkim državama neke zajedničke karakteristike. Sada ćemo pobrojati neke od njih.

- Izborni model demokratizacije
- Masovnost na izborima I masovnost na protestima koji su usledili nakon neregularnih izbornih rezultata
- Promene u političkom rukovodstvu
- Odredjen stepen napretka u demokratizaciji nakon izbora .

Izvesna sličnost beleži se i u korišćenim sredstvima . Svim izbornim revolucijama prethodilo je formiranje ujedinjene opozicije kao osnovni integrativni faktor demokratskih snaga . Ove snage učinile su izuzetne napore da detektuju sve nedostatke postojećeg režima i ukažu na potrebu masovne participacije građana na izborima kroz ponovnu registraciju birača i reviziranje biračkih spiskova.

Hrabrosti i organizacione sposobnosti demokratskih aktivista, ali i slabosti autoritarnog režima dovele su do promena političkog poretka . Ove zemlje imale su nedostatak demokratske tradicije . Komunistička partija determinisala je izborne rezultate . Komunistička diktatura bila je invazivna, a kada je režim slabio podela na ”nas i njih” bila je ključno sredstvo za masovnu mobilizaciju građana . Iako je postojeća politička situacija otežavala razvoj civilnog sektora, ipak je postojeći nivo građanskih sloboda i političkih prava omogućio građanima da identifikuju svoje interese, da se organizuju i da zajedničkim snagama ostvare promenu političkog režima .

20 Kandelaki Giorgi, Meladze Giorgi, Enogh ! Kmara and the Rose revolution in Georgia, Reclaming democracy, 2008 . p.144

21 Kandelaki Giorgi, Meladze Giorgi, Enogh ! Kmara and the Rose revolution in Georgia, Reclaming democracy, 2008 . p.148

U svim postkomunističkim zemljama izborne revolucije uspešno su srovedene zahvaljujući kombinaciji domaćih uslova i međunarodne podrške (USA, EU, Savet Evrope, OEBS) . Koji od ovih elemenata je odigrao ključnu ulogu za zamenu autoritarnih režima novim demokratskim, ne možemo sa sigurnošću da tvrdimo .

Imajući u vidu sve sličnosti medju postkomunističkim državama o kojima je prethodno bilo reči, kao logično nameće se pitanje, zašto su bez obzira na postojanje zajedničke tradicije, ove zemlje ostvarile različite rezultate u demokratizaciji ?

Freedom House, napravio je skalu od 7 podeoka kojom se meri stepen slobode u svetu i stepen tranzicije u postkomunističkim zemljama, gde bi ocenom 1 bili označeni najdemokratskiji režimi, a ocenom 7 najautoritarniji . Preciznijim odredjenjem, autoritarni režimi smeštaju se izmedju ocean 5 i 7, hibridni režimi (kojima se mi bavimo) izmedju ocean 4 i 5, dok se liberalno demokratski poreci nalaze negde izmedju podeoka 1 i 3 . Kategorija Freedom in the world (FW) polazi od političkih prava i građanskih sloboda, dok kategorija Nations in Transit (NT), zalazi dublje u prirodu političkog režima ²².

Rezultati Freedom House-a, za dve postkomunističke države (Srbije i Gruzije), na kojima je bio akcenat našeg istraživanja, u velikoj meri se razlikuju. Tako Srbija beleži 1999. NT rezultat 5,67, a 2000 .5,04 . 2005. godine taj rezultat bio je 3,71, ali od tada nije bitno promenjen . Gruzija, pak, 2003. Neposredno posle revolucije beleži NT rezultat 4,83. 2004. Taj rezultat se penje na 4,96, da bi 2005 . bio 4, 86 ²³.

Gruzija i dalje pati od nerazvijene culture političkog nadmetanja i nedostatka transparentnosti u vladinim poslovima . Teritorijalno nerešena pitanja Abhazije i Južne Osetije dodatno usporavaju dalju demokratizaciju .

2000. godine u Srbiji, nakon decenije ekstremnih podela, demokratska opozicija ujedinila se oko zajedničkog kandidata Vojislava Koštunice, koji je nakon Buldožer revolucije postao prvi demokratski predsednik u Srbiji. Uspostavljena je vladavina prava. Novo političko rukovodstvo sprovelo je fiskalne reforme i krenulo u odlučnu borbu protiv korupcije . 2002. godine, ubistvom premijera, Zorana Djindjića, mnogi veruju, usporena je dalja demokratizacija Srbije i njeno uključivanje u evropske integrativne procese.

22 Kalandadze Katya, Orenstein Mitchell, Electoral Protests and Democratization, Beyond the Color Revolutions, Comparative Political Studies, 2009. p .18

23 Kalandadze Katya, Orenstein Mitchell, Electoral Protests and Democratization, Beyond the Color Revolutions, Comparative Political Studies, 2009. P.19.

Državna zajednica Srbija i Crna Gora, mirno se raspala 2006 . godine. Donet je novi Ustav Republike Srbije . Stanje na političkoj sceni bilo je haotično, a glavne političke podele dešavale su se oko najvažnijih spoljnopolitičkih pitanja (Evropska Unija, saradnja sa Haškim tribunalom, članstvo Srbije u Nato, rešenje statusa Kosova) . Proglašenje nezavisnosti južne srpske pokrajine dodatno je zaoštrilo bilateralne odnose Srbije i drugih država, i u velikoj meri utiče na položaj Srbije u okviru međunarodne zajednice . Država je ostala duboko podeljena i nakon pobede Tadićeve prodemokratske koalicije na izborima u maju 2008 . godine .

Srbija je danas aktivno uključena u proces stabilizacije i pridruživanja Evropskoj Uniji koja predstavlja jezgro ne samo ekonomskog i tehnološkog, već i političkog ujedinjavanja kontinenta. Iskustva drugih tranzicionih zemalja potvrđuju da se nezavisno pravosuđe, odgovorna vlada, ekonomski razvoj slobodna konkurencija i potpuna parlamentarna demokratija, mogu uspešno i efikasno ostvariti samo kroz proces pristupanja Evropskoj Uniji.

Bez obzira na razlike među njima, svi prodemokratski društveno-politički akteri u Srbiji danas, saglasni su da zbog neophodnosti rešavanja unutrašnjih problema, i zbog dugoročnog opredeljenja za transformaciju zemlje na bazi evropskih standarda, osnovna spoljnopolitička orijentacija Srbije u budućnosti mora biti usmerena ka integrativnim političkim i ekonomskim procesima čiji je centar Evropska Unija .

Srbija i Gruzija opetećene su nerešenim, naizgled identičnim teritorijalnim pitanjima, koja se tiču tzv zamrznutih konflikata odnosno jednostranog proglašenja nezavisnosti Kosova, Abhazije i Južne Osetije. Ipak, očigledna je primena dvostrukih standarda od strane Vašingtona i Moskve prema Kosovu i gruzijskim otepljenim republikama .

I Srbija i Gruzija postavljaju sebi za viši cilj integraciju u Evropsku uniju, a osnovni motiv zbližavanja sa Zapadom za obe zemlje jeste ekonomske prirode.

Srbija nije postavila sebi kao prioritet integraciju u NATO, dok Gruzija jasno proklamuje pristupanje ovoj vojno-političkom savezu .

Teško je da će Evropska unija zokružiti svoj bezbedonosnu politiku na Balkanu ukoliko u NATO i EU ne integriše Srbiju, Crnu Goru i Bosnu i Hercegovinu i pored niskog nivoa podrške koju građani tih republika daju integracijama u severnoatlantsku alijansu. Takođe, teško će biti Rusiji da uspostavi politički i bezbedonosni uticaj na Južnom Kavkazu (u Jermeniji i Azerbejdžanu) ukoliko bude imala potpuno zahlađene odnose sa Gruzijom. U vezi sa tim očekuje se da će velike sile, poput Vašingtona i Moskve praviti geopolitičke ustupke jedni drugima na račun upravo razmene vojno-političkog uticaja u Srbiji i Gruziji.

Sve ovo, imaće dublje implikacije na dalju demokratizaciju i rešavanje unutrašnjih pitanja Srbije i Gruzije . Potpuna konsolidacija demokratije ovih postkomunističkih društava mogla bi ozbiljno da bude usmerena rešavanjem ovih najvažnijih spoljnopolitičkih pitanja

5. Zaključak

Kombinacija je više faktora zašto nismo videli više demokratizacije u zemljama koje sui male uspešne izborne revolucije .Teritorijalni integritet, ekonomski razvoj, geopolitički položaj se možda razlikuju, ali ono što je za sve njih zajedničko je uticaj institucionalnog faktora . Izbori nisu bili dovoljni uslova za demokratizaciju . Izbori ne utiču direktno na institucije i bez obzira na smenu režima putem demokratskih, fer I slobodnih izbora, nova politička rukovodstva, nakon uspešno sprovedenih izbornih revolucija nisu imala jasan plan reformi . Uspostavljanje vladavine prava, odgovorne vlade, nezavisnog sudstva, rešavanje problema korupcije, ostali su u drugom planu.

Kada bismo tražili zajednički imenilac koji je otežao dmokratizaciju u Srbiji I Gruziji, mogli bismo da obrazlaganje svedemo na tri tačke .

- Nedostatak ozbiljnih institucionalnih reformi
- Strukturalni problem (pre svega ekonomski)
- Nerešena teritorijalna pitanja

Trebalo je otići za korak dalje u reformi . Konstitucionalne reforme, kao bitan element demokratizacije, fundamentalne promene u liderstvu I iniciranje institucionalnih reformi od strane nove Vlade, izostali su nakon revolucionarnih prevrata I u tome leži ključ njihovih skromnih demokratskih rezultata

LITERATURA:

1. Linc Huan, Stepan Alfred, Demokratska tranzicija i konsolidacija, Filip Višnjić, Beograd, 1998,
2. Kaladadze Katya, Orenstein Mitchell, Electoral Protests and Democratization,Beyond the Color Revolutions, Comparative Political Studies, 2009.
3. Valerie Bunce Valerie, Wolchik Sharon, Defining and Domesticating the Electoral Model, Center on Democracy, Development, and The Rule of Law,Freeman Spogli Institute for International Studies, 2006.

4. Mitchell Lincoln, The Orange Revolution, The Harriman Institute, 2009 .
5. Minić Jelica, Dereta Miljenko, Izlaz 2000 : An exit to democracy in Serbia, Reclaiming democracy, 2008 .
6. Kandelaki Giorgi, Meladze Giorgi, Enough ! Kmara and the Rose revolution in Georgia, Reclaiming democracy, 2008 .

Did Colored Revolutions Brought Democracy to Post-Communist Societies

Summary

This paper deals with the revolutions that have marked the end of authoritarian regimes in Eastern and Southeastern Europe. Key analysing issue will be whether this revolution really brought democracy to post-communist countries? Referring to the comparative experience of electoral revolutions that have taken place in Serbia and Georgia, this paper tried to illuminate the fundamental shortcomings of democracy in hybrid and authoritarian regimes, in order to answer the question, why even today these countries can not speak of fully consolidated democracies?

Key words: revolution, democracy, Eastern Europe, authoritarian regime

Зорица Маџејић
Туџор: ѡроф. др Снежана Ђорђевић
Факултет ѡполиџичких наука у Београду

Процес децентрализације у србији

1. Увод

У успостављању организационе структуре једне државе, децентрализација представља један од основних принципа организационог повезивања. Ради лакшег разумевања и приступа овој теми најпре ћемо дефинисати појам *децентрализације* и терминолошки сличне али суштински различите појмове *централизације* и *децентрализације*.

Појам *децентрализације* указује на преношење моћи, права одлучивања из једног на више центара и актера. Може се говорити о децентрализацији индустрије, становника из центра у друге делове земље као и о децентрализацији као устројству читавог политичког и економског система.

Појмом децентрализација (лат. *de, centrum*, што у буквалном преводу значи средиште) се у политичкој и правној терминологији означава лабављење једног политичког тела, и као последица и као циљ тога, већа самосталност појединих делова; остављање извесних послова нижим органима; управни систем који свим управним одељењима даје што већу самосталност, нарочито у државној управи. Једноставно речено, термином децентрализација се означава ширење локалне аутономије преношењем овлашћења и одговорности са националних тела..

У организационом смислу, *централизација* значи управљање организацијом из једног центра. Централизација обично иде са ауторитарним системима, отуђеним центрима моћи и одлучивања. Њени заговорници истичу да она јако повећава ефикасност одлучивања и управљања али занемарују њене крупне слабости. Централизација искључује грађане и велики број социјалних актера из процеса одлучивања о јавним стварима, демотивише их и ставља у пасивну позицију тако да и одлуке нису у интересу већине становника.

Блажи облик децентрализације назива се *децентрализација* и подразумева систем у којем се извршење одређених задатака и послова трајно преноси на организационе целине нижег и средњег нивоа, чиме се центар ослобађа вршења превеликог броја послова.

Када се говори о процесу децентрализације у Србији, нарочито у периоду после 2000. године, треба напоменути да је то једно од базичних питања за даљи процес европских интеграција и развоја нашег друштва. Ако пођемо од претпоставке да је досадашња пракса показала да је овај процес започет, али су његови ефекти неприметни, онда је јасно да последице свега тога, видимо на нивоу државе, и у свим сферама друштвеног живота у Србији.

Циљ овог рада је да на основу историјског осврта ка осврту како је овај процес текао у Србији, компарацијом са осталим друштвима, да једну детљну анализу са чињеницама и идејама до којих се дошло у досадашњим истраживањима овог проблема, и предложи могућа конкретна решења и перспективе овог процеса.

2. Историјски осврт на процес децентрализације у Србији

Када се говори о Србији, која је годинама уназад више била централистичка земља, треба указати на недостатке како децентрализације тако и централизације.

Основна слабост централизације је у томе што уништава иницијативу непосредних органа власти чиме се стварају ненадокнадиви губици у практичном решавању свакодневних проблема рада јавне управе и локалне самоуправе. Са друге стране, као основна слабост децентрализације је у томе што негативно утиче на јединство власти, што ствара веома сложене управне структуре и што знатно повећава трошкове овако устројене државе.

2.1. Период до 1990. године

Од 1945. године тадашња Југославија постаје социјалистичка република. „Период до педесетих је био посвећен изградњи земље, територијалној подели и изградњи административног апарата (зато се звао период административног социјализма) и тек од педесетих година политички систем се обликује са више демократских елемената (увођење самоуправљања, децентрализације, институционалног и интересног плурализма итд).“¹

Шездесетих година се уводе месне заједнице као облик одлучивања грађана о најважнијим питањима њиховог рада и живота. „Реформа уставног система која се сматрала круном развијеног система самоуправљања, демократије и децентрализације направљена је

1 проф. др Снежана Ђорђевић, Ренесанса локалне власти, Факултет политичких наука Универзитета у Београду, Чигоја, Београд, 2002, стр. 398.

1974. године. Републике и две покрајине у Србији добиле су многе елементе државе, тако да је Југославија добила карактеристике конфедеративног уређења.²

Треба напоменути да су општине постајале све самосталније и биле су државе у малом. Постојала је и велика укљученост грађана у процесе одлучивања. Заправо, све оно што ће касније јак централистички режим потиснути.

2.2 Период 1990-2000. године

До 1990. године управа у Србији била је наглашено децентрализована, а органи територијалне аутономије и локалне самоуправе су имали широку независност. Овакав модел се мења од 1990. године, а највећи део послова јавне управе преузимају органи државне управе на републичком нивоу. Систем одлучивања је тако постао крајње централизован а чврсто функционално хијерархијски постављен.

Уводи се локална самоуправа којој није дата никаква озбиљна шанса јер долази до снажне централизације система. "Општинама се оставља мало надлежности, одузима им се имовина, финансијски су биле зависне од државе, одузима им се могућност прикупљања пореза, и сходно томе у систему долази до снажног потискивања институција партиципације, као и до маргинализације грађана."³

У овом периоду су донета два закона о локалној самоуправи (1991. и 1999.) и ниједан од њих не гарантује заштиту права на локалну самоуправу. Сви ови недостаци правног уређења ове области указују на сумњичав однос режима према локалној демократији.

3. Процес децентрализације у Србији после 2000. Године

Тек од 2000. године отвара се питање даље децентрализације система, јачања локалне самоуправе и афирмације облика директне партиципације грађана.

Територијална организација Србије је уређена Уставом (2006) и Законом о територијалној организацији (2007). Овим актима је уређено да Србија има општине (монотипски модел), градове (донет је и Закон о градовима као и Закон о Главном граду) и покрајине. Окрут се

2 проф. др Снежана Ђорђевић, Ренесанса локалне власти, Факултет политичких наука Универзитета у Београду, Чигоја, Београд, 2002, стр. 400.

3 проф. др Снежана Ђорђевић, Децентрализација-анализа, стр. 23.

јавља као облик деконцентрације државне власти, што значи да нема избора и да не спада у мрежу нивоа локалне власти.

Потпуно је запостављен принцип *субсидијарности* (преношење одговорности на ниже нивое управе) који показује однос између разних нивоа локалних власти. Што значи да је код нас присутан доминантан тип односа између свих нивоа власти, тј хијерархијски а не партнерски и сараднички. „ Закон такође ништа не говори и повећању *изворних надлежности* док најављује могућност преношења већих надлежности од стране државе на локалне власти. Ови принципи говоре да законодавац није свесатан значаја европских принципа и стандарда у овој области, нити је спреман да их усвоји.“⁴

У Закону о локалној самоуправи пише да се локална самоуправа у Србији остварује у општини, граду, и граду Београду као територијалним јединицама. С тим што је Устав Републике Србије град одредио као општину на чијој се територији образују две или више градских општина, а за град Београд је у Уставу одређено да обавља послове општине које му Република законом повери из оквира својих права и дужности. Тако да уместо три јединице локалне самоуправе пре се може говорити о три врсте општина у Србији.

Општина у Србији је као што је већ напоменуто монотипски уређена: чини је увек урбани центар и рурално окружење. Увођењем већег броја градова-њих 24 (до 2007. их је било само четири: Београд, Нови Сад, Ниш и Крагујевац) смањене су разлике међу општинама, мада су и даље разноврсне. Тренутно у Србији ван Косова постоји 123 општине и просечна величина општина износи 25 000 становника, што је, посматрано у европским сразмерама, оптимална величина.

Треба напоменути да Закон о територијалној организацији је предвидео поред већ наведених градова да тај статус добију још: Зрењанин, Краљево, Крушевац, Лесковац, Панчево, Смедерево, Суботица, Чачак, Шабац, Ваљево, Врање, Зајечар, Јагодина, Лозница, Нови Пазар, Пожаревац, Сомбор, Сремска Митровица и Ужице.

Што се организације општине тиче према Уставу и важећем законодавству у Републици Србији о пословима локалне самоуправе грађани одлучују непосредно и преко својих изабраних представника. У општини се ради обављања послова из њене надлежности као органи образују:

4 проф. др Снежана Ђорђевић, *Ренесанса локалне власти*, Факултет политичких наука Универзитета у Београду, Чигоја, Београд, 2002, стр. 398.

1. Скупштина општине;
2. Председник општине (извршни орган општине);
3. Општинско веће (извршни орган општине) и
4. Општинска управа.

Закон о градовима прецизира да је град урбано насеље које има више од 100 000 становника. Све студије указују да је лимит од 100 000 становника врло висок те да би било сасвим прихватљиво да градови буду урбана насеља са преко 40 000 становника. Таквих насеља би било близу 50 и примена просторних, демографских, развојних, економских и статистичких анализа указује да би такво решење било адекватно.

Закон о главном граду дефинише Београд као град не усвајајући предлоге да он треба да буде регион или покрајина (зависно од терминологије) што по европским мерилима и стандардима он треба да буде.

Регион, који се може назвати и покрајина јер га Устав тако назива, треба увести као важан ниво организације власти. Овај ниво власти постоји скоро у свим земљама Европске уније. Објективна препрека стварања региона је дата Уставом (2006) који за формирање Покрајине захтева процедуру промене Устава, што је насавладива препрека.

У Србији потенцијално има 7 макрорегиона: Војводина, Косово, град Београд, Шумадија, Подриње (простор Западне Србије), Источна Србија (Тимочка Крајина) и Јужна Србија. Санџак би могао такође да буде регион.

Функције региона као највишег нивоа организације локалне власти су стратешко планирање и развој, подстицање економског развоја за дати простор, подстицање сарадње општина и градова на том простору, обављање послова неопходних за тај ниво, средње и више школе, болнице, путеви и саобраћајнице од регионалног значаја, пружање услуга комуналне области, уколико општине и градови искажу потребу за тиме.⁵

Регионализација у Србији је остала као и децентрализација незавршен процес. Постојале су различите концепције регионализације али на политичкој сцени још увек доминира концепт унитарне државе. Најбољи доказ за то је битка око Статута Војводине (2009). Мотивација за централизацијом власти и моћи је довољно велики отпор према креирању региона и европским интеграцијама. Још један од доказа је и одбијање да се Београд у Закону дефинише као метрополитенски регион.

5 проф. др Снежана Ђорђевић, *Ренесанса локалне власти*, Факултет политичких наука Универзитета у Београду, Чигоја, Београд, 2002, стр. 400.

4. Однос централних и локалних власти

Политички систем у Србији је централизован и локална власт је зависна од централне. Иако су надлежности доста широко дате локална власт је зависна и нама довољно аутономије. О томе најбоље говори Закон о локалној самоуправи из 2007. године.

У Србији такође и даље постоји пракса преношења надлежности са државе (или покрајине) на градове и општине. Закон прецизира да се при преношењу послова морају обезбедити неопходне финансије, стручна и техничка помоћ за обављање те врсте послова али би свакако било добро разрадити ова доста начелна решења јер у пракси веома често то не подразумева постојање адекватне подршке као и право општина да изаберу оптималан начин реализације тих послова. Држава, град или покрајина, у том контексту би требало само да има право надзора над законитошћу и крајњим резултатима овог посла.⁶

Финансијска аутономија спада у темељ аутономије локалних власти и у Србији је овај део реформе изведен веома коректно. Закон о финансирању локалних власти (2006) је урађен по европским стандардима и он отвара могућност општинама и градовима да имају изворне приходе (порезе), да одређују стопу тих пореза и коначно да их убирају. У већини општина и градова су већ формиране пореске управе са квалитетним софтвером за ефикасно вођење евиденције и убирање прихода.⁷

Закон је обезбедио да висина средстава која се дају општинама из буџета буде прецизно дефинисана (1% БДП), као и да сама редистрибуција буде реализована по законом одређеној формули уклањајући тако било какав простор за волунтаризам. Критеријуми према којима се расподељују средства су: број становника, површина, број деце у вртићима, основним и средњим школама као и број одељења. Поред тога, овај закон посебно обезбеђује средстава за неразвијене општине, прецизно уређујући висину укупних средстава и критеријуме расподеле.

5. Предлози модела и њерсијективне процеса децентрализације у Србији

Ниво локалне самоуправе највише је напредовао од промена 2000. године, јер у буџетима општина има два пута више новца. Свој

6 проф. др Снежана Ђорђевић, *Децентрализација-анализа*, стр. 23.

7 Видети Закон о финансирању локалних власти, усвојен 2006. године

даљи развој Србија неизоставно мора базирати на децентрализацији и друга алтернатива томе не постоји. Децентрализација је један процес који има своју сврху, а то је да се ефикасно обављају послови. Старо је правило да одлуке треба доносити ближе нивоу примене и да их треба операционализовати ближе нивоу примене. Стога је децентрализација неопходна, али у том процесу треба имати на уму и нека упоредна искуства и одредити праву меру, сходно пословима и потребама друштва.

У овом тренутку, највећи хендикеп локалних самоуправа је недостатак имовине. Када би се решио проблем имовине и цела прича о децентрализацији би добила један потпуно нови замах, а то би се осетило и у реалном животу свих грађана. Сигурно је да то доста зависи и од тога кога грађани бирају да воде локалне послове. Тренутно стање у локалним самоуправама у Србији прилично лоше, али то није само последица система локалних самоуправа, него је последица наших политичких прилика.

„Постоји страх да ће децентрализација дестабилизovati државу која је и тако слаба, да ће на овај начин власт постати још комплекснија и скупља (ангажује велику енергију, ресурсе и време како власти тако и грађана) а не ретко се истиче да овај процес нужно преноси корупцију са централног на локални ниво. Што се тиче комплексности и трошкова, може се напоменути једино да се тим процесима обезбеђују далеко вреднија јавна добра, те да мерењем може да се уочи да су добити веће од трошкова. У погледу замерке о повећању корупције, она се лако отклања транспарентношћу у раду и адекватном казненом политиком којим се корупција у целини друштва нужно смањује, уз напомену да је централна, системска корупција увек највећи проблем. Што се тиче дестабилизације, она не стоји јер бројна истраживања показују да су децентрализована друштва у којима већи број социјалних актера ефективно утиче на доношење важних развојних стратегија и одлука, далеко стабилнија од централизованих друштава и монополизованих процеса одлучивања. Испоставило се да у процесима реформи, поред јачања потенцијала локалних власти, од великог значаја је да централна власт подигне ефикасност и квалитет послова које су јој остале у надлежности јер су веома битне за квалитетан развој целине друштва (порези, монетарна политика, координација рада локалних власти, креирање стратегија, међународна сарадња, безбедност).“⁸

8 проф.др Снежана Ђорђевић, Децентрализација-анализа, стр. 5

Децентрализација није саставни део српске традиције, ни начина поимања стварности и то је један подухват који је Србија изнедрила много, много деценија уназад. Сигурно је да је децентрализација најефикаснији модел управљања, јер исказује поверење према локалним људима за које гласају грађани који много боље знају који је проблем у њиховој локалној средини и регији, него они који седе у београдским представништвима.

На томе инсистира и Европска унија. Један од темеља и принципа саме Европске уније јесте равномерни и уравнотежени развој, односно затрпавање провалије између развијених држава и земаља на једној и неразвијених на другој страни. Због тога Европска унија када одваја средства државама, онда она условљава да средства могу бити коришћена само по истим правилима, да се користе за равномерни развој. У нашем случају то значи да треба да се изврши она суштинска децентрализација, а не београдизација Србије, да се равномерно развијају региони и сва подручја, али да у тим регионима не буде отуђених центара моћи, него да паре и моћ што више иду ка народу, ка месним заједницама, ка општинама, ка јединицама локалне самоуправе чији број мора да буде много већи него што је данас. Сходно томе, страхови од децентрализације не треба да постоје. Најбољи пример је Немачка која је најдецентрализованија земља на свету, као и Сједињене Америчке Државе.

У Србији постоји страх од децентрализације, најпре што се сматра да сваки захтев за децентрализацијом води у сепаратизам и да је јака држава само са централизованом влашћу. „Заблуда је такође, да захтеви за децентрализацијом долазе само из Војводине, што само питање доводи у негативан контекст, тим пре што се аутоматски повлачи паралела са Косовом. Истина је сасвим другачија, јер јак регионални набој и захтеви за децентрализацијом постоје и у нишком региону, у Шумадији и другим деловима Србије...Тема децентрализације Србије данас је актуелизована и због доношења новог **Статута АП Војводине** који ће бити усклађен са новим Уставом Србије, али и потребом да се због прихватања европских фондова намењених равномерном регионалном развоју **Стратегија регионалног развоја Србије 2007-2012.** конкретизује кроз поделу Србије на регионе. Основна дилема је да ли, попут неких суседних земаља, извршити механичку поделу на статистичке регије, или искористити прилику и Србију децентрализовати по узору на неке друге

Европске земље са високим степеном децентрализације, али и искуством у њеном развијању.⁹

Распон степена развијености између најнеразвијенијих јединица локалне самоуправе (Прешево) у Србији и најразвијеније (Нови Сад) јесте један према седам. Овакве разлике спутавају развој и изазивају неповољне миграционе токове. Србија је земља великих социјалних, економских и географских разлика. Социјалне разлике последица су друштвеног раслојавања насталог током турбулентног раслојавања насталог током преласка са планске привреде на тржишну, праћеног ратовима и економским ембаргом из прошле деценије, као и донекле проблематичном приватизацијом некадашње друштвене имовине.

Пут до децентрализације је дуг, а њен основни циљ је да грађанима омогући право на ефикасну и функционалну локалну самоуправу. Грађанин није више пасивни посматрач, већ мора постати активан чинилац у процесу децентрализације. Без јаке локалне демократије није могуће направити демократску државу. Локалне самоуправе су најважнији партнери у процесима интеграције у Европску унију. Европа сматра да пожељна разлика између најразвијенијих и најнеразвијенијих региона унутар једне земље не сме буде већа од три пута. Са толиким неравномерностима Србији задуго неће бити места у европској породици. Можемо ли користити искуства других земаља у региону које су прошле кроз слично? Можемо. Најбољи примери би биле Словенија (и њена изградња регионалних институција и мониторинг над њима) или Чешка (одлична пракса у формирању и функционисању слободних зона).

Томас О'Нил, бивши председник Представничког дома Конгреса САД-а је једном рекао: „Нема демократије без локалне демократије. Свака политика је локална.“

6. Закључак

Изазови са којима се суочава Србија захтевају способност и спремност да се питању децентрализације приђе на суштински нови начин, да се преиспитају постојећи концепти и решења, и да се употребе сва расположива средства.

9 Децентрализација у контексту новог Устава Србије и ЕУ интеграције; предлог експертске групе Центра за регионализам, Центар за регионализам, Београд, 2008.

Један од бројних разлога који иде у прилог тези да је децентрализација погодан концепт за Републику Србију јесте чињеница да се децентрализацијом штити слобода тако што се дели власт и ствара мрежа контрола и равнотежа. Ово је поготово значајно имајући у виду да је демократија у Србији релативно млада и “нестабилна.” Концепт децентрализације је погодан јер шири простор за политичку партиципацију “приближава” власт људима, затим политичке одлуке чини разумљивијим, а такође подстиче контролу и равнотежу унутар власти.

Тренутни изгледи у Србији су да су сви за децентрализацију, али су заправо против јер то мења политичку расподелу и контролу средстава. Свака промена треба да буде радикална до тачке од које нема повратка. Питање децентрализације упућује само на једно, или ћемо успети да успоставимо стандарде који важе у читавом свету и који су део наших традиција, или ћемо се полако удаљавати од друштва која заслужују да буду део заједнице европских народа.

ЛИТЕРАТУРА

1. Снежана Ђорђевић, *Децентрализација-анализа*
2. Снежана Ђорђевић, *Ренесанса локалне власти*, Факултет политичких наука Универзитета у Београду, Чигоја, Београд, 2002.
3. *Децентрализација у контексту новој Устави Србије и ЕУ институција*; иредлој експертске групе Центра за регионализам, Београд, 2008.
4. *Закон о Главном граду* - усвојен децембара 2007
5. *Закон о локалним изборима* - усвојен децембара 2007.
6. *Закон о територијалној организацији Републике Србије*-усвојен 2007.
7. *Закон о финансирању локалних власти*, усвојен 2006.
8. Интернет сајт, <http://www.ciesin.org/decentralization>

The Process of Decentralization in Serbia

Summary

This paper analyzes the process of decentralization in Serbia, its characteristics and development. The most important part of the text deals with the problems in local government, and mechanism for the successful decentralization and regionalization in Serbia.

Key words: Decentralization, Local Government, National Law.

EVROATLANSKE INTEGRACIJE

EURO-ATLANTIC INTEGRATION

Дамјан Ђујић

*Тутор: Владимир Ајдељевић, Савешник директорке Канцеларије
Канцеларија за европске интеграције Владе Републике Србије*

Аспекти процеса придруживања Србије ЕУ

“Европска унија (ЕУ) се дефинише као међувладина организација са наднационалним обележјима, чија овлашћења због, обима преноса надлежности са држава чланица, далеко премашују она која постоје у типичним организацијама.”¹

Увод

Пут ка пуноправном чланству Србије у Европској унији је сложен, изазован и неизван. Сложен је због саме природе европских интеграција и процедура које је прате. Поред познатих копенхагенских и мадридских критеријума, које дефинишу правне, економске и институционалне реформе, као и административне капацитете, постоје и политички услови за сваку земљу појединачно. За Србију је за сада најзначајнији услов пуна сарадња са трибуналом у Хагу. Постоји бојазан да би Србија могла бити условљена потпуно спроведеном регионалном сарадњом, где се пре свега мисли на фактичку сарадњу са Косовом. Постоје и уверавања да ће питање односа са Косовом бити техничко, а не политичко питање. Чињеница је да пет држава чланица ЕУ није признало Косово и Метохију и да ЕУ нема механизме да као целина признаје било коју државу. Али чињеница је и да је ЕУ позната у проналажењу оригиналних платформи за приступ осетљивим питањима око којих може окупити све државе чланице. Иако пет држава није признало независност КиМ, све државе чланице су у оквиру заједничке акције подржале слање мисије EULEX у покрајину.

Процес европских интеграција је свакако веома изазован. У питању је процес који је јединствен у свету по свом садржају, обиму и циљу. Србија као држава први пут улази у овакав процес у својој историји. Велики је изазов очувати своје интересе, а при том постићи пуноправно чланство. Од стране европских институција овај процес и даље представља веома важан чинилац у развоју Европске уније, јер

1 Весна Кнежевић-Пређић, *Оглед о суверености: Сувереност и ЕУ*, Београд, 2001, стр. 143.

је она живи организам који се непрестано мења. Лисабонски уговор и промене које он доноси су последњи пример реформи унутар ЕУ и истовременог давања даљег импулса јачању њених институција.

Неизвесност успешности овог процеса што се тиче Србије, лежи у неколико веома битних специфичности. То су пре свега потпуно остварена сарадња са Хашким трибуналом, питање односа Србије са КиМ у контексту регионалне сарадње, а да то не прекрши Устав и прокламовану политику Владе за очувањем територијалног интегритета и дипломатском борбом пред МСП, нерешена питања границе са Хрватском на Дунаву, са Бих, са Црном Гором, са Македонијом. Отвара се и питање чланства Србије у НАТО, с обзиром да ниједна држава Централне и Источне Европе није постала пуноправна чланица ЕУ, а да пре тога није постала чланица НАТО. То је чињеница, иако чланство у НАТО не постоји као формални услов за чланство од стране Уговора или органа ЕУ.

Када реално постоје ове три компоненте (сложеност, изазовност, неизвесност), које нас неизоставно прате у процесу европских интеграција, јасно је да ниједан корак који као држава начинимо у приближавању ЕУ не може проћи без опречних и супротстављених ставова.

1. Процес стабилизације и придруживања

Европска комисија је маја 1999. године промовисала Процес стабилизације и придруживања (ПСП), као нови политички оквир за унапређење односа између држава Западног Балкана и ЕУ. ПСП ре-афирмише циљеве дотадашње политике ЕУ, при чему се, поред мира и стабилности, демократије и владавине права, поштовања људских и мањинских права, економског просперитета и унапређења регионалне сарадње, као и општих реформи у друштву, сада настоји учинити извеснијом и остварљивом европска перспектива овог региона. "Државе Западног Балкана по први пут имају прилику да, на темељу њима прилагођеног приступа, постану пуноправне чланице ЕУ."² Поред стабилизације, отвара се и перспектива придруживања, а потом, и сложенија фаза приступања. На тај начин, судбина успешних држава није условљена позицијом региона као целине. Прави начин да се унапреде односи са сваком од земаља јесте да се са њима успостави посебна врста уговорних односа. Споразуми о стабилизацији и придруживању скројени су по мери поменутих држава, имајући у виду специфичности сваке државе понаособ.

2 Бранко Будимир, Водич кроз придруживање Србије Европској унији, Београд, 2008, стр. 30.

С обзиром да је реч о политици, која се заснива на становишту да се поменути циљеви не могу остварити само унапређењем билатералних односа Европске уније и држава Западног Балкана, већ и унапређењем регионалне сарадње, ПСП чине две подједнако важне и међусобно условљене равни – билатерална и регионална.³ Креирајући нови политички приступ, а полазећи од регионалних и индивидуалних специфичности, ЕУ је дефинисала неколико инструмената, којима жели да оствари претходно поменуте циљеве. Најбитнији инструменти су: *Споразум о стабилизацији и придруживању, унапређење економских и правних односа* (аутономне трговинске мере и регионална зона слободне трговине), *финансијска и техничка помоћ* (PHARE, OBNOVA, SAPARD, TWINNING, IPA), *унапређење помоћи за развој демократије, цивилној друштва, изградњу институција, образовања, хуманитарна помоћ избеглицима*, затим *сарадња у области унутрашњих послова и правосуђа*, потом *унапређење политичкој дијалога, нарочито на регионалној основи*, као и *подржавање регионалне сарадње* подржавањем Савета за регионалну сарадњу, Процеса сарадње у ЈИЕ и осталих регионалних иницијатива.⁴ Три су основна елемента Процеса стабилизације и придруживања: Политика условљавања ЕУ, Споразум о стабилизацији и придруживању, економска и финансијска помоћ. ПСП има неколико јасно дефинисаних фаза. Основне фазе се могу поделити на периоде до потписивања Споразума о стабилизацији и придруживању и његово преговарање, затим фаза подношења захтева за чланство и добијање статуса кандидата за чланство у ЕУ и фаза преговора о чланству у ЕУ. Србија се у ПСП укључила као последња држава Западног Балкана, након октобарских политичких промена 2000. године.

2. Политика условљавања Европске уније

Појединачни услови за Србију

Трећи ниво политике условљавања Европске уније, после општих и посебних услова, односи се на сваку земљу *појединачно*. То су конкретни услови, као што су: регионална сарадња, добросуседски

3 Упор: Др Душко Лопандић, Реформа Европске уније, Западни Балкан и Србија, Београд, 2007, стр.12.

4 Упор: Бранко Будимир, Водич кроз придруживање Србије Европској унији, Београд, 2008, стр. 28.

односи, тржишне реформе, итд. Појединачне обавезе сваке државе дефинишу се као краткорочни и средњорочни приоритети, који су набројани у Европском партнерству за дату државу. "Овај документ прати годишњи извештај Европске комисије за сваку појединачну државу и представља пресек онога што је држава испунила и што намерава да испуни на путу своје европске интеграције."⁵ Најбитнији услов који Србија има већ дуже време, представља потпуна сарадња са Хашким трибуналом, која подразумева хапшење и изручење преостала два оптуженика Ратка Младића и Горана Хаџића. Највећи проблем код политике условљавања остаје у њеној патерналистичкој природи. "Иако Унија на условљавање не гледа као на наметање одређених вредности, већ као на заједнички напор на унапређењу и промоцији универзалних вредности, остаје чињеница да у формулисању, операционализацији и временској расподели услова одлучујућу улогу игра Унија, док се од земаља – кандидата, очекује да услове испуне."⁶

3. Појшисивање ССП-а

ССП је парафиран 7. новембра 2007. године, (ту су учествовали представници Европске комисије и опуномоћеник државе кандидата), а потписан 29. априла 2008. године у Луксембургу (ту су учествовали Савет министара и држава–кандидат). Поменути период потписивања ССП, налазио се у деликатном политичком контексту. Привремене козовске институције су 17. фебруара 2008. године противправно прогласиле независност Косова и Метохије, што је проузроковало разлаз ДС и ДСС, две главне странке у Влади. Расписани су ванредни парламентарни избори, где је једна од главних тема био управо ССП. Народна скупштина Републике Србије је 9. септембра 2008. ратификовала ССП и Прелазни трговински споразум ("Закон о потврђивању Споразума о стабилизацији и придруживању између Европских заједница и њихових држава чланица, са једне стране, и Републике Србије, са друге стране и Закон о потврђивању Прелазног споразума о трговини и трговинским питањима између Европске заједнице, са једне стране, и Републике Србије, са друге стране").⁷

5 Тања Мишчевић, Придруживање Европској унији, Београд, 2005, стр. 161.

6 Милица Делевић, ЕУ и политика условљавања, Београд, 2001, стр. 44.

7 Службени гласник РС, број 83/08.

4. Косово и Метохија

Када је 2000. године, СРЈ као последња држава започела ПСП, Косово и Метохија (где од 1999. године, након бомбардовања СРЈ власт врши међународна цивилна мисија, предвођена мисијом Уједињених нација на Косову, УНМИК), је учествовало на свим заједничким састанцима између представника СРЈ и Европске уније. Косово и Метохија је, како је и предвиђено Резолуцијом 1244, представљено као Косово/Унмик. Током састанака Консултативне радне групе, од 2001. године до половине 2002. године, представници Унмика су долазили у Београд на састанке између представника Европске комисије и СР Југославије. Велика промена настаје након Солунске агенде за Западни Балкан, која је одржана у Солуну, јуна 2003. године. У Србији је у том периоду у буквалном смислу било ванредно стање, након убиства председника Владе Зорана Ђинђића у марту 2003. године. У том општем државном метежу, када су друге теме заокупирале пажњу јавности, на мала врата је прошла одлука, тј. одобрење Србије да Косово има посебну трасу европских интеграција. За владу Зорана Живковића, Косово одједном има своју посебну трасу, јер је од априла 2003. године формиран посебан начин примене ПСП на КиМ, тзв. Механизам праћења. Од тада, Косово, тј. представници УНМИК не долазе на заједничке састанке, са представницима власти у Београду, а Косово и Метохија, под именом Косово/Унмик одвојено од Србије потписују неколико међународних уговора и конвенција (СЕФТА Уговор, Уговор о оснивању Енергетске заједнице).

Институције косовских Албанаца у Приштини су 17. фебруара 2008. године нелегално прогласиле независност КиМ. Политика ЕУ према Србији, у случају КиМ, је најблаже речено контроверзна. Најпре, унутар четвртог стуба цивилне мисије УН на КиМ, ЕУ се није прославила. Учествовала је у економској обнови и реконструкцији, али су резултати њеног деловања слаби. ЕУ је водила главну улогу током преговора о будућем статусу Косова и могу се видети резултати њене медијације, а то су пристрасност и неискреност према компромисном решењу статуса КиМ. Главна карактеристика такве политике је да ЕУ никад није донела свој документ о Косову. Уз то, ЕУ нема ни један заједнички став о Косову, јер заједничке ставове доноси Савет министара, где влада консензус.⁸ Без заједничких ставова ЕУ не може да

8 Слободан Самарџић, Градња и разградња државе, Београд, 2008, стр. 533.

води заједничку спољну и безбедносну политику, а што се тиче Косова водила ју је итекако, пре свега јер је активно учествовала у преговорима (2006–2007) о будућем статусу КиМ, између Београда и Приштине. Притом, ЕУ никада није могла да има ниједну заједничку стратегију што се тиче Косова, јер ни у Европском савету никада није могло бити консензуса тј. одлуке се доносе једногласно. Али, ЕУ је донела, од објављивања Ахтисаријевог плана, седам заједничких акција везаних за Косово. Заједничке акције су оперативног карактера, одлуке се усвајају квалификованом већином, али су по питању слања мисије Европске уније – EULEX, гласале све државе чланице. У потписаном Споразуму о стабилизацији и придруживању, везано за КиМ, стоји у ставу 1 члан 135, да се овај Споразум примењује на територији Уније (тј. њених држава чланица) с једне и на територији Србије, с друге стране. У другом ставу овог члана утврђује се изузетак по коме се ССП “не примењује на Косову које је тренутно под међународном управом у складу са Резолуцијом СБ УН 1244 од 10. јуна 1999. године”⁹.

Поставља се питање како живети, а не како решити проблем Косова, јер ће он постојати још дуги низ година. Мора се пронаћи *modus vivendi*, који ће пре свега подразумевати компромисно решење и које ће омогућити нормалан развој и односе међу Србима и Албанцима на КиМ. У том правцу су и напори Србије, за покретање питања легалности једностраног проглашења независности Косова пред Међународним судом правде у Хагу, јер данашње стање на КиМ не задовољава ни мимимум стандарда за живот достојан човека. Једино поновним покретањем преговора о статусу КиМ, уз поштовање међународног права, може се доћи до обострано прихватљивог решења, а то је једини гарант за стабилност овог региона, као и за бољи и сигурнији суживот Албанаца и Срба.

5. Примена Прелазној шјрјовинској споразума

Да би се превазишла сложена и дуготрајна процедура ступања на снагу ССП-а, из тог споразума се, на основу члана 139. ССП, “узимају” делови који су у надлежности Европске заједнице (цео Наслов 4, слободан проток робе, са одговарајућим протоколима и анексима и део Наслова 6, усклађивање законодавства, одредбе о конкуренцији и државној помоћи – (чланови 73 и 74) и заштити права интелектуалне

⁹ Упор. Исто, Београд, 2008, стр.534.

својине – (члан 75), са одговарајућим протоколима и анексима) и од њих се формира тзв. Прелазни споразум, (Interim agreement), за чије ступање на снагу није потребна ратификација држава чланица, већ само Европске заједнице и Србије.¹⁰ Овај споразум се потписује истог дана када и ССП и ступа на снагу углавном два до три месеца након потписивања. Њиме ступају на снагу најбитније економске одредбе. Основни економски елемент Споразума јесте стварање зоне слободне трговине између Србије и ЕУ. Предвиђено је да ЕУ укине све царине, количинска ограничења, као и мере са истим дејством на увоз индустријских и пољопривредних производа из Србије у ЕУ. "Од оваквог режима размене одступа се само у случају једног броја пољопривредних производа попут шећера, јунетине, вина, шарана, пастрмке. Србија ће фазно, а најкасније у прелазном периоду од 6 година¹¹ од дана ступања на снагу Прелазног споразума уз ССП укинути 60% царина на индустријску робу и за око 75% царина на пољопривредну робу пореклом из ЕУ. Србија је преузела обавезу да укине све царине, количинска ограничења, као и мере са истим дејством на увоз у Србију робе из ЕУ.

Прелазни трговински споразум носи са собом и позитивне и негативне импликације. *Од њојивних њо су:* ниже царине на сировине и производе из ЕУ, омогућавање слободног приступа српске конкурентне робе набавном и продајном тржишту ЕУ. Спољнотрговински дефицит је висок због смањене конкурентности, јер су домаћи производи упућени на домаћу сировинску основу. Први пут се долази до слободног режима између Србије и ЕУ, јер се Споразумом остварује постепена либерализација увоза. Применом Споразума се долази до развоја конкурентности извозног сектора, што доводи до раста инвестиција, запослености, и продуктивности извозног сектора, што доводи до раста произвођење. *Од нејивних њо су:* либерализацијом увоза се појачава конкуренција, која у овом тренутку лоше утиче по српска предузећа и економију, која су недовољно конкурентна, врши се притисак на трговински и платни биланс, тиме се смањују царински, порески, а самим тим и буџетски приходи, који су неопходни у условима рецесије и економске кризе.¹²

10 Упор: мр Владимир Међак, Економско–привредни водич кроз Споразум о стабилизацији и придруживању, Београд, 2009, стр. 13.

11 Прелазни период од шест година значи да ће шесте године од дана ступања на снагу Прелазног споразума царина бити потпуно укинута. Србија може извршити либерализацију и у краћем року ако процени да је то сврсисходно. Модел од 6 година изабрала је и Хрватска.

12 Упор: Владимир Атељевић, Процес стабилизације и придруживања, Београд, 2005, стр. 28.

Закључак

Сагледавањем свих аспеката досадашњег процеса придруживања Србије Европској унији закључује се да је он веома сложен и по много чему јединствен. Велики изазови и препреке стоје пред нашом државом и друштвом, што отежава нормално функционисање и развој.

Србија покушава да делује на два поља, једно су европске интеграције, а друго заштита свог суверенитета и интегритета. Потенцијални проблем, које се већ сада појављује, може бити када се ова два питања буду укрстила. Постоји оправдана бојазан како се као држава поставити због регионалне сарадње и добросуседских односа са КиМ, а да то истовремено не угрози прокламовану борбу за очувањем својих интереса на Косову и Метохији и поставља се питање да ли је то могуће.

Стиче се утисак да Србија остварује напредак у европским интеграцијама. Иако процедурално укидање виза није формални део европских интеграција и процеса придруживања, тај чин има велику важност за грађане. Одблокиран је и Прелазни трговински споразум, њиме Србија први пут улази у фазу уговорних односа са ЕУ. Осим тога, српским привредницима се отвара тржиште од 500 милиона људи за извоз српских производа без царина, уз извесна ограничења. Тиме су се створиле претпоставке за стварање амбијента погодног за подношење захтева за кандидатуру Србије у Европској унији. То је учинио председник Тадић 21. децембра 2009. године, предавши апликацију за чланство шведском премијеру Фредерику Рајнфелду, чија је земља била председавајућа ЕУ.

Наша политичка елита верује да ће у време шпанског председавања доћи и до званичног прихватања кандидатуре за чланство. Јер процедура која следи састоји се у томе да захтев треба да буде упућен Савету министара који заседа једном месечно. Верује се да ће Шпанија издејствовати да се питање кандидатуре нађе што пре на дневном реду министара спољних послова. Али постоје неки објективни фактори који ће то успорити. У Савету треба да буде једногласност по питању наше кандидатуре, да би она била прослеђена Комисији, која треба да изради мишљење о спремности Србије за кандидатски статус. Кандидатура за чланство у ЕУ први је корак у процесу европске интеграције после Споразума о стабилизацији и придруживању. Он се најчешће подноси по ступању на снагу ССП-а или током процеса ратификације. С друге стране, већ стижу наговештаји из ЕУ, да ће кандидатура бити разматрана тек онда када Србија у потпуности оставри

сарадњу са Хашким судом. То је познат услов и за почетак ратификације ССП-а, који је до сада само Србија учинила, док 27 држава чланица и Европски парламент нису. Овај услов сам по себи делује доста забрињавајуће, у смислу да се два преостала хашка бегунца, оптужена за тешке злочине, могу пронаћи сутра, али могуће је да се никад не пронађу, што отвара питање колико европске интеграције Србије могу да трају. Посебно у условима доследне принципијалности појединих чланица за овим условом, пре свега Холандије и Белгије, а без консензуса одлука о ратификацији ССП-а, као и прихватању кандидатуре не може бити испуњена. Треба напоменути да је одмах по одобрењу ступања на снагу Прелазног споразума, Савет министара утврдио да ће у јуну 2010. године дати одобрење почетку процеса ратификације ССП-а, који иначе траје око 2 године. Све под условом да се испуне претходне обавезе, везане за Хаг. Оптимистичне прогнозе говоре да ће око две године требати Србији да добије статус кандидата. То значи да нас бар још толико времена дели од најзначајнијег дела предприступних ИПА фондова ЕУ (прве две компоненте су нам сада доступне), које може добити само држава која је кандидат за чланство у ЕУ. Према последњим најавама из Брисела, разматрање добијања статуса кандидата Србија може да очекује тек за годину дана, јер у овом тренутку нема консензуса међу чланицама.

Потребно је другачије схватити сврху процеса придруживања Србије у ЕУ. Процес европске интеграције има свој циљ у чланству, али је његов много важнији елемент сама промена, реформа или транзиција која се на том путу догађа, како би одлука о ступању државе у чланство дошла као потврда свих промена.¹³ Нису наше европске интеграције саме себи циљ, већ цео процес треба схватити као инструмент, а Европску унију као потребног чиниоца, који ће послужити нашој унутрашњој и друштвеној трансформацији. Овај процес не сме да доведе до одустајања и занемаривања заштите и очувања виталних националних интереса (као базичан се у нашем политичком и друштвеном контексту, намеће решење државног статуса), јер без тога нема ни успешне европске интеграције Србије. Све досадашње фазе европских интеграција Србије доказују да ће сложеност, изазовност и неизвесност процеса остати константа и у времену које је пред нама, као и у односима Србије и ЕУ.

13 Упор: Оли Рен, Будући домети Европе, 2007, стр. 37.

ЛИТЕРАТУРА

1. Атељевић Владимир, *Процес сјабилизације и придруживања*, Канцеларија за придруживање Европској унији, Београд, 2005.
2. Будимир Бранко, *Водич кроз придруживање Србије Евројској унији*, Исак фонд, Београд, 2008.
3. Делевић Милица, *ЕУ и њолийика условљавања*, Центар за антиратну акцију, Београд, 2001.
4. Кнежевић–Предић Весна, *Ојлед о сувереносји: Сувереносји и ЕУ*, Институт за политичке студије, Београд, 2001.
5. Лопандић Душко, *Реформа Евројске уније, Зајадни Балакан и Србија*, Институт економских наука, Београд, 2007.
6. Међак Владимир, *Економско–јивредни водич кроз Сјоразум о сјабилизацији и придруживању*, Исак фонд, Београд, 2009.
7. Мишчевић Тања, *Придруживање Евројској унији*, Еспи институт, Београд, 2005.
8. Рен Оли, *Будући домейи Евроје*, Канцеларија за придруживање ЕУ и Фондација Конрад Аденауер, 2007.
9. Самарцић Слободан, *Грађња и разјрадња државе*, Филип Вишњић, Београд, 2008.

Aspects Serbia`s EU Integration

Key words: European Union, integration, Serbia

Jelena Obradović
Tutorka : Sonja Stojanović
Centra za civilno – vojne odnose

Justice in the third pillar of european union

Introduction

This paper will try to answer whether justice as one of the core values is achieved in the Third Pillar of European Union. What prompted us to do so, is the fact that neither this topic has been discussed enough in our country, nor many papers have been written about it.

For the purpose of this paper, we will analyse justice through the two, in our opinion, main criteria a norm or action must fulfil in order to be “just”: judicial control and legal certainty. In order to complete our task, we will assess the norms of EU Treaties, Lisbon Treaty and the Treaty of Prüm.

Justice in the third pillar of european union

Since the ratification of the Treaty of Amsterdam, the Third Pillar structure has been changed, and it now involves police and judicial co – operation in criminal matters. With the creation of “Area of Freedom, Security and Justice”, an aim of achieving “high level of safety” in this area¹ has been established . However, the question that concerns us is the current state of affairs in this new structure regarding justice. We consider that the situation is not as satisfactory as it could be, neither when it comes to the criterion of judicial control, nor to the criterion of legal certainty. We also believe some positive changes will happen when Lisbon Treaty comes into force. In the following text, divided into two sub-sections, judicial control and legal certainty, we will state the arguments that support our opinion.

1 Treaty of Amsterdam, Title VI, <http://www.eurotreaties.com/amsterdamtreaty.pdf>, Treaty of Nice, <http://www.eurotreaties.com/nicetreaty.pdf> .

1.1. Judicial control in Police and Judicial Co – Operation in Criminal Matters

In this section we will bring out arguments that prove legal instruments and most important organisations established under the Third Pillar (Europol and Eurojust) are not fully subject to the control of the EU's judicial body, European Court of Justice (ECJ). However, most of the downsides can be overcome if the Lisbon Treaty comes into force.

Legal instruments available in the Third Pillar include common positions, framework decisions and conventions. According to Amsterdam Treaty ², the jurisdiction of ECJ regarding those instruments involves: giving preliminary rulings on the validity and interpretation of framework decisions and decisions (Member States and their courts can ask the Court to do this as well, by giving a declaration), on the interpretation of conventions and on the validity and interpretation of the measures implementing them, reviewing the legality of framework decisions and decisions in actions brought by a Member State or the Commission, infringement of this Treaty or of any rule of law relating to its application, or misuse of powers, ruling on any dispute between Member States whenever such dispute cannot be settled by the Council within six months of its being referred to the Council by one of its members. The Court also has jurisdiction to rule on any dispute between Member States and the Commission regarding the interpretation or the application of conventions established.

In theory, it seems that ECJ has a full jurisdiction regarding those legal instruments. But, what this system lacks in order to be called “just”, are its slowness and the fact these legal instruments can not be directly applied into Member States' legislation.

Firstly, in practice it can take two years for ECJ to make a preliminary ruling on a question referred by a national court³, which is indeed a too long period. Secondly, according to Malcolm Anderson and Joanna Apap⁴, due to the fact that neither of above – mentioned instruments has direct effect, the only possibility of forcing a member state to implement a decision

2 Article K.7.

3 Adam Townsend, *Can the EU deliver an Area of Freedom, Security and Justice*, (Brussels : European Policy Institute Network, 2003), 7., http://shop.ceps.eu/BookDetail.php?item_id=1061&.

4 Malcolm Anderson and Joanna Apap, *Striking a balance between freedom, security and justice in an enlarged European Union*, (Brussels : Centre for European Policy Studies, 2002),62., http://shop.ceps.eu/BookDetail.php?item_id=47&.

in a reasonable time and being faithful to the original text would be through proceedings brought before the ECJ by another member state on the basis of Article 227 of the Treaty establishing the European Community⁵, which entitles member states to bring the matter before the ECJ if they consider “that another member state has failed to fulfil an obligation under this Treaty”. Countries will certainly not be willing to do so, mainly in fear of deteriorating mutual relations.

The two most important organisations that are established under the Third Pillar are Europol and Eurojust⁶.

Europol's role is limited to intelligence-handling, support and coordination, but also data processing for the purpose of determining their relevance for its tasks, covering all sorts of serious crime⁷. Although it has no enforcement capacity, the joint investigation teams Europol officers can participate in, and their authority to access data systems raise concerns about adequate judicial control. Proceedings can theoretically be brought before the national courts, but this is a difficult option to exercise, especially if the Europol officials involved are of another nationality⁸. When it comes to ECJ, Member States can accept ECJ's jurisdiction on matters which arise under Art.40 of Europol Convention⁹, but this is not obligatory. As Heather Grabbe notices, ECJ has no jurisdiction to review whether Europol has exceeded its powers, or whether national enforcement agencies have stepped beyond their mandate in EU-approved operations¹⁰. As long as this independent control on EU level remains only a possibility, we can not say that Europol achieved “justice aim”.

On the other side, *Eurojust* faces similar weakness, by not being subjected to full ECJ jurisdiction. Greatest controversy here is about its access to Schengen Information System (SIS). This competence is not directly given to Eurojust in a Council's Decision establishing it, but questions about this fall under the matter of legal certainty, and we shall discuss this issue separately further in the text. However, when it comes to judicial control,

5 Treaty Establishing the European Community (Rome Treaty), http://eur-lex.europa.eu/en/treaties/dat/12002E/pdf/12002E_EN.pdf.

6 Both established under European Council decisions.

7 Europol Convention, Articles 3 - 7, http://www.europol.europa.eu/legal/Europol_Convention_Consolidated_version.pdf

8 Malcolm Anderson and Joanna Apap, 66.

9 Europol Convention, Annex.

10 Heather Grabbe, Justice and Home Affairs: Faster Decisions, Secure Rights, (London : Centre for European Reform, 2002) : 4., http://www.cer.org.uk/pdf/policybrief_jha.pdf.

when acting within their own territories, Eurojust officials will be subjected to national law and procedure. The question of them acting in another state is alluded to in terms of mutual recognition¹¹. But, if there was no mutual recognition, then it means those officials can avoid judicial control. It appears that Eurojust is not “just” enough.

Lisbon Treaty¹², if ratified, could solve the issue of the lack of full judicial control. One of the most significant improvements this document brings is the extension of the ECJ jurisdiction, particularly in the Third Pillar. This actually means that full judicial control, as one of the key criteria for achieving justice, could finally be reached. What is more, Lisbon Treaty establishes grounds for acceding of EU to the European Court for Human Rights, by the fact that EU will become a single legal personality¹³. This will certainly secure, enhance and strengthen justice in the Union.

1.2. Legal certainty in Police and Judicial Co – operation in Criminal Matters

In this section, we shall prove that legal certainty, as the second criterion for achieving justice, is not fulfilled in a satisfactory way when it comes to the issue of powers of Eurojust. Another major drawback, that unfortunately can not be overcome, was the adoption of the Treaty of Prüm.

Firstly, regarding Eurojust, the criterion of legal certainty is not achieved when it comes to some aspects of its powers, coordination with another organisations and already mentioned access to SIS.

When it comes to its powers, what is dubious about Eurojust is that, when acting as a college, it will be entitled to ask the competent authorities to “undertake an investigation or prosecution of specific acts” or to “set up a joint investigation team in keeping with the relevant cooperation instruments”¹⁴. However, the authorities of the member states can refuse to comply with such a request. What is more, the grounds for refusal are not laid down, so the national authorities can not be held accountable for non-compliance¹⁵. This does not mean that the list of Eurojust powers itself lacks legal certainty,

11 Malcolm Anderson and Joanna Apap, 69.

12 Lisbon Treaty, <http://eur-lex.europa.eu/JOHtml.do?uri=OJ:C:2007:306:SOM:EN:HTML>.

13 Sergio Carrera and Florian Geyner, *The Reform Treaty & Justice and Home Affairs : Implications for the common Area of Freedom, Security & Justice*, (Brussels : Centre for European Policy Studies, 2007),3., http://shop.ceps.eu/BookDetail.php?item_id=1535&.

14 Article 7 of the Council's Decision on establishing Eurojust.

15 Malcolm Anderson and Joanna Apap, 68.

but that problems may happen when exercising those powers. If a Member State fails to comply with this request, it will mean undermining the powers of Eurojust, because the broad formulations of the Decision enables them to avoid to obey with the request; thus introducing legal uncertainty, albeit indirectly. Moreover, the same issue arises if we look into the provision that states¹⁶ it is not necessary to provide a reason if this “would jeopardise the success of investigations under way or the safety of individuals”. Loose formulations of this kind are likely to undermine the system, because Member States’ prosecutors can easily claim to be at different stages of investigations, or they might have different views about the further steps to take.

As Anderson and Apap claim, certain improvements should be made quickly. After a fixed transitional period, any national authority not following a recommendation by Eurojust should be obliged to provide a reasoned justification for this within a reasonable time. In addition, Eurojust will only be able to contribute effectively to coordination of prosecution activities if it is sufficiently informed. It must therefore be able to issue binding information requests to national prosecution authorities¹⁷. To this we add that the Decision about establishing Eurojust could be amended with the grounds for refusal of above – mentioned request.

Secondly, Eurojust is obliged to coordinate with other institutions, but the way in which this will be done is not yet clear. Eurojust is required by Art. 26 (of the Council Decision setting up Eurojust) to establish and maintain close cooperation with Europol, and to “take into account the need to avoid duplication of effort”. No further explanation on the ways of coordination means more legal uncertainty¹⁸.

A controversial topic concerning Eurojust, which is not expressly referred to in the Decision establishing it, is about access to the Schengen Information System. The proposal that Eurojust should be given access to the SIS immediately gave rise to concerns about the indirect access that Europol would enjoy (through the exchange of information). Council’s Decision simply refers to “any information that is necessary for [Eurojust] to carry out its tasks”, without specifying whether it is entitled to ask for data contained in the SIS. Members of Eurojust, in accordance with their national law, are “empowered to consult the criminal record” database, and (subject to the same reservations) should be able to access the SIS¹⁹. We do not

16 Article 8 of the Council’s Decision on establishing Eurojust.

17 Malcolm Anderson and Joanna Apap, 68.

18 Malcolm Anderson and Joanna Apap, 69.

19 Article 8 of the Council’s Decision on establishing Eurojust

agree with this opinion, and believe that if a power to access SIS is not given to Eurojust in the Decision itself, it should not be assumed that such a power exists, but just the opposite. This dilemma, again, comes from loose formulations, and fails to comply with the aim of legal certainty.

The Treaty of Prüm, signed by seven EU Member States²⁰ on 27 May 2005, in the German city of Prüm, is full of provisions that undermine legal certainty in the Third Pillar. Firstly, when defining threats to the security of signatories. Secondly, with its loose provisions regarding grounds for data transfer and finally, by failing to specify the existence of conditions, limitations or requirements for the inclusion of a person/suspect (and his/her personal data plus other information) in the transnational system of data exchange that it introduces.

Firstly, The Prüm Convention endorses the view that terrorism, cross-border crime and illegal migration are the central threats to the security of the signatories. Threats faced by the seven Member States are thus assumed to be objective, which actually introduces a dangerous simplification into the complexity of what constitutes a threat. Who decides, for instance, that a social problem is a terrorist act and what type of threat legitimates specific practices²¹? The Convention leaves this question unanswered. Any sign of legal uncertainty and objectivisation in such sensitive topics should not be allowed.

Secondly, data are transferred “if there are substantial grounds for *believing* that they *intend* to enter the Member State with the aim of disrupting public order and security” (emphasis added) or, expressed in the parlance of the Convention, Contracting Parties shall “supply one another with personal data if any final conviction or other circumstances give reason to believe that the data subject...poses a threat to public order and security. Thus, with this emphasis on abstract categories like ‘beliefs’ and ‘intentions’, the Convention considers suspicion a legitimate rationale for transferring non-personal and personal data among the signatories. In short, what constitutes a ‘threat to public order’ is left unspecified²².

Moreover, the Convention does not specify the existence of conditions, limitations or requirements for the inclusion of a person/suspect (and his/her personal data plus other information) in the transnational system of

20 The Treaty of Prüm, <http://www.libertysecurity.org/IMG/pdf/Prum-ConventionEn.pdf>. The signatory states are Belgium, Germany, Spain, France, Luxembourg, the Netherlands and Austria.

21 Thierry Balzacq, Didier Bigo, Sergio Carrera and Elspeth Guild, *Security and the Two-Level Game: The Treaty of Prüm, the EU and the Management of Threats*, (Brussels : Centre for European Policy Studies, 2006): 4., http://shop.ceps.eu/BookDetail.php?item_id=1292&.

22 Thierry Balzacq, Didier Bigo, Sergio Carrera and Elspeth Guild, 4.

data exchange. The only two requirements for the supply of personal information are that it has to be in compliance with national law and provided in individual cases. Further, the Convention states that “the supplying authority may, also having as basis national law, restrict or impose conditions to the use made of such data by the receiving authority”. The latter will be bound by these conditions. Here, the underlying assumption is that whatever circumstances are used to justify the transfer of personal data and information, they will be taken as ‘real’, i.e. unquestionable²³.

After those clarifications, it is clear that this treaty poses a greatest threat to justice in general in the EU. Legal uncertainty, broad formulations, loose regulations on data exchange make a giant step back on establishing the Area of Freedom, Security and Justice as well.

Conclusion

The current state, when it comes to justice, in the field of Police and Judicial Co – operation in Criminal Matters is not satisfactory. Judicial control, as one of its aspects, is not fully established mainly because of the fact that Europol and Eurojust are not fully subject to it. However, adoption of Lisbon Treaty could significantly improve the existing situation.

On the other hand, legal certainty is less likely to be achieved, mainly because of the adoption of the Treaty of Prüm, while the problems concerning Eurojust could be easily solved by amending the Council’s Decision about establishing this organisation.

BIBLIOGRAPHY

1. Alegre S., Ivanova I. and Denis-Smith D., *Safeguarding the Rule of Law in an Enlarged EU: The Cases of Bulgaria and Romania*, Brussels : Centre for European Policy Studies, April 2009, http://shop.ceps.eu/BookDetail.php?item_id=1833&.
2. Anderson, M. and Apap J., *Striking a balance between freedom, security and justice in an enlarged European Union*, Brussels : Centre for European Policy Studies, 2002, http://shop.ceps.eu/BookDetail.php?item_id=47&.
3. Balzacq T., Bigo D., Carrera, S. and Guild E., *Security and the Two-Level Game:*

23 Elspeth Guild, Sergio Carrera, Thierry Balzacq, 5-6.

4. *The Treaty of Prüm, the EU and the Management of Threats*, Brussels : Centre for European Policy Studies, 2006, http://shop.ceps.eu/BookDetail.php?item_id=1292&.
5. Brady, H. and Roma M., *Let justice be done: Punishing crime in the EU*, London : Centre for European Reform, 2006, http://www.cer.org.uk/pdf/policybrief_justice_6april06.pdf.
6. Carrera S., and Geyner F., *The Reform Treaty & Justice and Home Affairs : Implications for the common Area of Freedom, Security & Justice*, Brussels : Centre for European Policy Studies, 2007, http://shop.ceps.eu/BookDetail.php?item_id=1535&.
7. Grabbe H., *Justice and Home Affairs : Faster Decisions, Secure Rights*, London : Centre for European Reform, 2002, http://www.cer.org.uk/pdf/policybrief_jha.pdf.
8. Guild, E. and Carrera, S., *No Constitutional Treaty : Implications for Area of Freedom, Security and Justice*, Brussels : Centre for European Policy Studies, 2005, http://shop.ceps.eu/BookDetail.php?item_id=1266&.
9. Guild, E., Groenedijk, K., and Carrera, S., *Ten Recommendations on Freedom, Security and Justice for the European Parliament Elections*, Brussels : Centre for European Policy Studies, 2008, http://shop.ceps.eu/BookDetail.php?item_id=1721&.
10. Guild E., Carrera S. and Balzacq, T., *The Changing Dynamics of Security in an Enlarged European Union*, Brussels : Centre for European Policy Studies, 2008, http://shop.ceps.eu/BookDetail.php?item_id=1830&.
11. Guild, E. and Carrera, S., *The Hague Programme & the EU's agenda on "Freedom, Security and Justice: Delivering results for Europe's citizens?",* Brussels : Centre for European Policy Studies, 2006, http://shop.ceps.eu/BookDetail.php?item_id=1355&.
12. Roma M., *Who is afraid of the Charter of Rights*, London : Centre for European Reform, 2004, http://www.cer.org.uk/articles/36_roma.html.
13. Townsend, A., *Can the EU deliver an Area of Freedom, Security and Justice*, Brussels : European Policy Institute Network, 2003, http://shop.ceps.eu/BookDetail.php?item_id=1061&.

INTERNET LINKS :

1. <http://www.eurotreaties.com/maastrichteu.pdf>
2. <http://www.eurotreaties.com/amsterdamtreaty.pdf>
3. <http://www.eurotreaties.com/nicetreaty.pdf> .
4. http://eur-lex.europa.eu/en/treaties/dat/12002E/pdf/12002E_EN.pdf.
5. http://www.europol.europa.eu/legal/Europol_Convention_Consolidated_version.pdf
6. <http://eur-lex.europa.eu/JOHtml.do?uri=OJ:C:2007:306:SOM:EN:HTML>
7. <http://www.libertysecurity.org/IMG/pdf/Prum-ConventionEn.pdf>

Pravda u Trećem stubu Evropske Unije

Rezime

Cilj ovog rada jeste da ukaže na to da li je i koliko pravda kao jedna od najviših vrednosti ostvarena u Trećem stubu Evropske Unije. Analizom dveju komponenata ove vrednosti – sudske kontrole i pravne sigurnosti kroz prizmu normi Osnivačkih ugovora, za sada neratifikovanog Lisabonskog ugovora i Ugovora iz Pruma, pokušaćemo da ostvarimo ovaj zadatak .

Ključne reči: pravda, sudska kontrola, pravna sigurnost, Europol, Eurojust, Lisabonski ugovor.

Аутор: Јована Јоковић
Мениор: Проф. др Тања Мишчевић
Факултет политичких наука у Београду

Политика образовања и младих у Европској унији

Све дубља и шира Европска унија одликује се напорима да се успоставе одређени заједнички стандарди у социјалној заштити и запошљавању грађана, да се обезбеди равномерни регионални развој, заштите потрошачи и конкуренција, унапреди предузетништво, информационо друштво и научна истраживања, да се појачају и побољшају трансевропски саобраћај и телекомуникационе мреже, да се унапреде образовање и култура, заштити животна средина. Управљање свим овим областима обухваћено је деловањем Уније кроз тзв. заједничке политике.

Националне јавне политике, као скуп одлука које владе доносе у вези са опаженим проблемима допуњене су још једним нивоом у одлучивању : европским. Тако су, захваљујући интеграцији настале заједничке политике одликоване координацијом у деловању држава чланица, која се обезбеђује њиховим међусобним договором у оквиру система ЕУ. Приликом креирања одређене политике припадници националних и регионалних влада покушавају да се са проблемима опаженим као сопственим суоче заједно са другим чланицама, те тако обезбеде дуготрајна и свеобухватна решења. Поред припадника власти на доношење одлука лобирањем утичу и разне интересне групе, цивилне организације, медији, други припадници јавног мњења, па је дефинисање европских политика сложен и вишеслојан процес.¹

Велики број актера који утичу на стварање политика могу се поделити у две основне групе: институције ЕУ (Савет министара, Европска комисија, Европски парламент и Европски суд правде) и разне интересне групе у ЕУ, међу којима су најзначајније економске (нпр. велике корпорације), професионалне (нпр. синдикати), и интересне групе јавног мњења (нпр. еколошке групе).² Постоје разлике између оних политика о којима се у потпуности одлучује у Бриселу и оних о којима се

1 Видети: Helen Wallace, William Wallace, Mark A. Pollack (eds.), *Policy making in the European Union*, Oxford University Press, New York, 2005

2 Видети: Raj S. Chari, Sylvia Kritzinger (eds.), *Understanding EU Policy Making*, Pluto Press, London, 2006, стр. 19-36.

одлучује на нивоу држава чланица, мада и у том случају постоји висок степен координације и сарадње између њих.

Како би се спровеле договорене политике утврђују се вишегодишњи програми, акциони планови за остваривање циљева, које су Европска унија и земље чланице поставиле у одређеним секторима.³ Ови програми представљају значајне инструменте за дефинисање и спровођење интерних политика ЕУ и до 1997. године они су били намењени само земљама чланицама. Упоредо са развијањем све темељнијих и интензивнијих припрема земаља кандидата за чланство почело је постепено отварање програма и за ове земље.

Програми се финансирају из буџета Европске уније, а уколико су у питању програми у чијем спровођењу учествују и државе нечланице подразумева се њихово покривање дела трошкова.

Заједничка политика образовања и културе настала је како би се унапредила сарадња између држава чланица у областима образовања, стручног усавршавања и културне заштите. Њена улога кохезионог фактора у смањивању разлика између чланица које се одликују разноврсним културним наслеђем и образовним системима огромна је. Области којима се бави веома су значајне за развој европског идентитета, стварања заједничке политичке културе, духовног наслеђа и јединственог европског демоса.

Политика образовања и културе званично је представљена релативно касно у историји Европске уније, иако су њени обриси настали у периоду пре оснивања три заједнице. Још током конгреса у Хагу одржаном током 1948. године у културној резолуцији (поред политичке и економске) иницирано је између осталог образовање и Европског колеџа и Европског центра за културу који ће „да би се исказала европска савест...предузети читав низ задатака: промовисати осећај за европску заједницу путем информација, иницијатива и образовања, понудити место окупљања, помагати слободан проток идеја и координацију истраживања, подржати напоре усмерене ка федерацији европских универзитета и сарадњи наставника, посебно у циљу ревизије уџбеника из историје.“⁴ Римски уговор није садржао посебне одредбе о образовању, обуци и култури, мада је кроз неколико принципа који су се тицали обуке на послу и признавања квалификација преко граница, представљао корен кооперације чланица у овој области.

3 Видети: Јасминка Кроња (ур.), 25 *Програма Европске уније*, Европски покрет у Србији и Влада Републике Србије, Канцеларија за придруживање ЕУ, Београд, 2005

4 Душан Сиђански, *Федералистичак будућност Европе*, Просвета, Београд, 1996, стр. 46.

Иницијативе за сарадњу су шездесетих година постајале све учеста-лије, мада између држава није постојао консензус о томе како је реали-зовати. Године 1967. постигнут је договор и министри за образовање су потписали први *Акциони план Евројске заједнице за образовање*. У овом необавезујућем документу идентификовано је шест приоритета које треба остварити: едукација деце емиграната; приближавање обра-зовних система у Европи; заједничко скупљање докумената и статис-тике; развој високог образовања, учење страних језика и постизање једнаких могућности за све. Акције су се спроводиле преко покрену-тих студијских посета, размене информација, партнерстава и разме-не између универзитета, заједничких програма за студирање који су били претеча касније развијеним и веома успешним програмима (нпр. "Ерасмус"). У периоду од 1978-1980. године акције су замрзнуте услед недостатка финансијских средстава, али и правне основе за даљу коо-перацију, да би се осамдесетих поново наставиле и то са покретањем већег броја амбициозних програма. Све већа интеграција између др-жава довела је до стварања јасније сарадње, па се временом издвојило неколико целина тј. области у којима су чланице виделе интерес међу-собног приближавања. Уговор из Мастрихта је као део надлежности ЕУ увео програме који се односе на културу, омладину, образовање, обуку. Умногome је повећан и буџет за финансирање ових програма. За пе-риод од 1990-1994. године укупно је износио 1 милијарду евра, што је велики напредак у односу на буџет који је био обезбеђен за период од 1980-1984. године, а износио је 14 милиона евра.

Акциони планови везани за образовање и омладину и предузе-те активности произашле из њих показали су се веома успешним. Програми представљају допуну државним активностима, јер су чланице те које и даље имају примат у вођењу ових јавних политика. Важност ових области за успешну европску интеграцију огледа се у томе што се о њима посебно преговара приликом приступања новозаинтере-сованих држава Унији. Постоје и програмски аранжмани отворени за неке земље нечланице који чак не захтевају њихов посебан финан-сијски допринос (за Западни Балкан то су "Темпус", "Ерасмус Мундус" и "Млади у акцији") јер се сматра да у секторима образовања и обуке, као и у политици која се односи на младе људе, Европа представља једин-ствен простор у оквиру кога се чувају различите локалне и регионалне карактеристике.

Расправе о питањима која се тичу образовања и младих у Европској унији воде се у органима који су најуже специјализовани

за ове области. У оквиру Европске комисије постоји Генерална дирекција у чијој су надлежности образовање, стручно усавршавање, култура и вишејезичност. Савет министара може имати формацију коју чине министри за образовање, омладину и културу уколико се тачке које су на дневном реду односе на питања обухваћена деловањем њихових ресора. Да ли ће Савет имати овакву формацију одређује се на седницама Корепера I, који има функцију припремног комитета и који се састоји од заменика амбасадора тј. заменика сталних представника држава у Бриселу. У Европском парламенту постоји Одбор за културу и образовање.

Да би се остварили циљеви постављени радом поменутих органа Савет министара (у одговарајућој формацији) усваја “подстицајне мере” у поступку саодлучивања са Парламентом и доноси препоруке квалификованом већином на предлог Комисије.

Програми који се тичу образовања и стручног усавршавања у ЕУ

Образовни програми и програми размене су у ЕЗ покренути крајем осамдесетих година двадесетог века и они су били основа каснијем дефинисању заједничке политике. У оквиру ових програма пружа се подршка државама чланицама, али и некима које то нису у областима као што су сарадња образовних институција, студената и наставника, размена младих и учење страних језика. Најстарији програми су ЕРАСМУС (*Erasmus*), ТЕМПУС (*Tempus*) и ЛИНГВА (*Lingua*). Реорганизацијом ових програма 1995. године почињу се финансирати СОКРАТ програм (*Socrates*) и програм ЛЕОНАРДО да ВИНЧИ (*Leonardo da Vinci*). Потписивањем Болоњске декларације⁵ 1999. године покренут је Болоњски процес у коме учествује око 40 земаља. Државе потписнице су се договориле да до 2010. год. формирају Европски простор високог образовања. Постављени циљ био је реформа система високог образовања како би се обезбедили упоредивост и повезивање диплома са основних и последипломских студија на европском нивоу. “Болоњски процес поштује принцип аутономије и разноликости, те не представља покушај стандардизације и униформисања европског система високог школства. Приоритети Болоњског процеса су: усвајање заједничког оквира за упоредивост диплома, увођење заједничких додипломских и последипломских степена у свим земљама;

5 Заједничко саопштење европских министара образовања на састанку у Болоњи 19. јуна 1999. године. Видети: http://www.ns.ac.yu/sr/novosti_dogadjaji/Bolonjska.pdf, 7. Септембар 2009.

увођење Европског система трансфера кредита (кофицијенти оптерећења студената) и европских стандарда за обезбеђивање квалитета високог образовања, као и отклањање осталих препрека за слободно кретање студената и наставника.”⁶

У Лисабону, марта 2000. године Европски савет поставио је нови стратешки циљ ЕУ, да до 2010. године постане најконкурентнија и најдинамичнија привреда на свету, заснована на знању⁷. Идентификоване три области најзначајније за остваривање Лисабонске стратегије су: истраживање и иновације, информационе и комуникационе технологије, образовање и обучавање. Као помоћ постојећим програмима 2004. године покренута су још два: ПОДРШКА ЕВРОПСКИМ ОРГАНИЗАЦИЈАМА И АКТИВНОСТИМА У ОБЛАСТИ ОБРАЗОВАЊА И ОБУКЕ (*Community Action Programme to Promote Bodies Active at European Level and Support Activities in the Field of Education and Training*) и ЕЛЕКТРОНСКО УЧЕЊЕ (*e-Learning*).

У оквиру Лисабонске стратегије идентификован је и концепт доживотног учења, као улагања у развој људских ресурса. На том основу дошло је до проширења политичке кооперације и 2001. године земље чланице ЕУ и Европска Комисија усвојиле су документ: *Стратешки циљеви образовања и обуке до 2010. године*, у коме је утврђено да је висок квалитет предшколског, основног, средњег, високог и стручног образовања основа европског успеха и да треба радити на његовом достизању. Доживотно учење и укључивање што већег броја појединаца у друштвене процесе, такође су одређени као важни циљеви.

У оквиру ових циљева и концепта доживотног учења планирано је и формирање новог програма који би ујединио све предходно постојеће и који би се састојао из више потпрограма. *ИНТЕГРИСАНИ ПРОГРАМ ЗА ДОЖИВОТНО УЧЕЊЕ (Integrated Programme in the Field of Life-Long Learning)* ступио је на позорницу 2007. године. и трајаће до 2013. године.

Маја 2009. године Савет је усвојио нови *стратешки оквир за Европску сарадњу у области образовања и обуке*. У оквиру њега утврђена су четири дугорочна стратешка циља: 1. учинити да доживотно учење и мобилност постану део свакодневног живота грађана ЕУ; 2. побољшати квалитет и

6 Јасминка Кроња (ур.), 25 Програма Европске уније, Европски покрет у Србији и Влада Републике Србије, Канцеларија за придруживање ЕУ, Београд, 2005, стр. 51.

7 На састанку у Лисабону Европски савет је донео Лисабонску декларацију у којој је постављен стратешки циљ за ЕУ да постане најконкурентнија и најдинамичнија економија у свету која се заснива на знању, спремна и способна за одрживи економски развој са већим бројем квалитетних радних места и већом социјалном кохезијом. Више о Лисабонској стратегији видети на: http://www.europarl.europa.eu/summits/lis1_en.htm, 1 септембар 2009

ефикасност образовања и стручне обуке; 3. радити на промовисању једнакости, социјалне кохезије и активног грађанства; 4. подстицати креативност, иновације и предузимљивост на свим нивоима образовања. Поред дугорочних циљева постављени су и они које треба остварити до 2010. године, али и они које треба остварити до 2020. године.

До 2010. године треба учинити да: се смањи број петнаестогодишњака који лоше читају бар за 20%; да број оних који напуштају основну школу не буде већи од 10%; да 85% двадесетдогодишњака заврши средњу школу; да се укупан број оних који заврше математику, неку природну науку или технологију повећа за 15%, као и да се успостави родна једнакост у овим областима; да се за бар 12,5% повећа учешће одраслих особа у спровођењу концепта доживотног учења.

Циљеви за 2020. годину су: да бар 95% деце узраста од 4-6 година учествује у програмима који се баве едукацијом мале деце; да се смањи број петнаестогодишњака који лоше читају на испод 15%; да број оних који напуштају основну школу буде мањи од 10%; да бар 40% од свих људи узраста од 30-34 године има високо образовање; да бар 15% одраслих учествује у програму доживотног учења.

Генерални директорат за образовање и културу у Комисији ЕУ надлежан је за спровођење политике образовања и обуке као свих програма који су у њеном склопу.

ТЕМПУС – трансевропска схема за мобилност студената, је програм настао као подршка повезивању универзитета у Европи и САД и за финансирање заједничких научноистраживачких пројеката у великом броју дисциплина са "трећим земљама". Он је био отворен за земље Источне и Централне Европе као помоћ у реформи њихових система високог образовања у оквиру ширих економских и друштвених реформи и пре него су оне постале чланице ЕУ. Касније је његова намена проширена на државе Југоисточне Европе, Заједнице независних држава и медитеранског региона.

У оквиру овог програма постоји више обухваћених активности: заједнички европски пројекти (Joint European Projects/JEPs); развој наставних планова и програма (Curriculum Development projects); реформа универзитетске управе (University Management projects); курсеви обуке за унапређење рада институција (Institution Building projects); стипендије за појединце (Individual Mobility Grants) и бројни краћи пројекти (развој и примена система кредита, система осигурања квалитета, организовање нових облика укљивања студената у процес наставе, јачање студентских асоцијација и служби).

Темпус служи државама као припрема за учешће у другим образовним програмима и његове активности су се морају уклапати са активностима Болоњског процеса, стварањем Европског простора високог образовања и концептом "доживотног учења". Последња фаза програма Темпус IV започета је 2008. године и обезбеђени годишњи буџет износи око 50 милиона евра.

ЛИНГВА -је акциони програм за „унапређење вештина у коришћењу страних језика у Европској заједници..Обезбеђује финансијску подршку за учење другог и трећег језика, чиме се помаже студентима и наставницима да у пуној мери искористе могућности Ерасмуса.⁸ ЕУ чине бројне државе у којима се говори различитим језицима, а то представља препреку за потпуно коришћење потенцијала које доноси интезивна интеграција којом се одликује Унија. Јединствено тржиште је омогућило слободан проток робе, капитала и људи, али језичка баријера још увек спречава велики број Европљана да у другим земљама обављају послове за које су квалификовани и које обављају у домицилној држави. Циљ који је Комисија желела и жели да оствари овим програмом јесте да сваки грађанин ЕУ поред матерњег говори још два страна језика и зато се финансирају пројекти учења европских језика и пројекти развоја наставних програма који се баве датом тематиком. Предност, ипак имају пројекти којима се реализује учење мање заступљених језика ЕУ.

ИНТЕГРИСАНИ ПРОГРАМ ЗА ДОЖИВОТНО УЧЕЊЕ – представља актуелни акциони програм ЕУ за сектор образовања и обуке. Званично је покренут 2007. године, иако је он, у ствари синергија предходних програма (Сократ, Леонардо да Винчи, Електронско учење, Програм подршке европским организацијама у области образовања и обуке и Ерасмус Мундус (од 2009. год.)) са њиховим незнатним изменама. Континуитет у раду ЕУ по овим питањима је остварен јер су области деловања и циљеви програма задржани. Предвиђено је да овај акциони план траје до 2013. године.

"Доживотно учење" је концепт на коме је заснован Интегрисани програм. Могу се користити и термини "целоживотно учење" и "перманентно учење". Они подразумевају све врсте учења у току живота (кроз формални систем општег и стручног образовања, неформално и самостално учење и усавршавање код куће или на послу), са циљем стицања нових знања, вештина, способности и квалификација које могу помоћи у свакодневном професионалном и приватном животу појединца.

8 Дезмонд Динан, СВЕ БЛИЖА УНИЈА; Увод у европску интеграцију, Службени гласник, Београд, 2009., стр.422.

Постоји неколико инструмената успостављених како би се лакше реализовало доживотно учење и мобилност грађана у ЕУ. *Европска конвенција о кључним вјештинама (The European Framework of Key Competences, 2006.)*, идентификује вештине неопходне људима за успешно сналажење у савременом свету, проналажење запослења, лично испуњење, социјалну и политичку ангажованост. *Европски квалификациони оквир за доживотно учење (The European Qualification Framework for lifelong learning (EQF), 2008)* служи за превођење и лакше разумевање националних квалификација између земаља, а има за циљ да до 2012. године успостави јединствени европски систем квалификација са осам степена који ће се поклапати са квалификативним степенима у оквиру посебних државних система. *Европас (The Europass)* представља сервис за грађане у коме они могу директно сазнати све што им је неопходно како би се боље припремили за посао, побољшали своје способности и вештине и сл. Он је састављен од националних умрежених центара и интернет портала. *Европски систем за трансфер и акумулацију кредитних бодова (European Credit Transfer and Accumulation System (ECTS))* омогућава студентске размене и наставак школовања у другим државама тако што одређује шта је то што се треба научити током студија, колико радних часова треба испунити и све то исказује преко кредита тј. бодова, па се дипломе са различитих универзитета могу адекватно упоређивати. *Мрежа националних центара за признавање академских квалификација (The National Academic Recognition Information Centres (NARIC мрежа))* је контактна тачка за информације о признавању академских диплома и семестара проведених на неком страном универзитету. *Европски систем кредитних бодова за стручно образовање и обуку (The European Credit system for Vocational Education and Training (ECVET))* и *Европски оквир за гаранцију квалитета у стручном образовању и обуци (The European Quality Assurance Reference framework for Vocational Education and Training (EQARF))* служе обезбеђивању напретка у развоју и квалитету који се добија стручним образовањем и обуком.⁹ Веома битан инструмент представља и *Додатак дипломи (The Diploma Supplement (DS))*, документ који се добија уз стечену диплому високог образовања и садржи све информације везане за добијене квалификације, како би се оне без проблема признавале у разним међународним академским и професионалним круговима. Од 2005. додатак се обавезно добија уз сваку диплому и то бесплатно.¹⁰

9 О свим наведеним инструментима видети: <http://ec.europa.eu/education/lifelong-learning-policy/>, 23. август 2009.

10 http://ec.europa.eu/education/policies/rec_qual/recognition/ds_en.pdf, 23. август 2009.

Инџејрисани њројрам за доживојно учење и сви његови потпрограми су веома корисни и од велике помоћи становницима ЕУ, међутим многи од грађана нису ни свесни да они постоје или чиме се баве. Из тог разлога оформљени су и неки механизми чији је задатак информисање грађана о текућим образовним програмима и курсевима за обуку:

Ploteus (Portal on opportunities throughout the European space) - постоји како би помогао студентима, професорима, радницима, онима који траже посао да добију све потребне информације о студирању у Европи, што укључује избор одговарајућег универзитета, могућности стипендирања и размене, добијања одговарајућег запослења, као и информације о трошковима студирања, смештају и сл.

Euroguidance - је намењен специјализованим водичима и консултантима и служи како би они добили све потребне информације о образовању и тако их брзо пренели заинтересованим особама.

European Lifelong Guidance Policy Network (ELGPN) – је мрежа коју чине стручњаци за концепт доживотног учења, па су у служби водича за што ефикасније спровођење политике засноване на овом концепту.

„Имајући у виду изузетно значајну улогу образовања и обуке у изградњи европског друштва заснованог на знању, реформисани програм треба да омогући конкретну реализацију дугорочних развојних и интегративних циљева ЕУ, посебно циљева Лисабонске стратегије, Болоњског и Копенхагеншког процеса. Интегрисани програм ће обухватити четири специфична програма: *Комениус*, *Ерасмус*, *Леонардо да Винчи* и *Грундџивџи*, затим „*џрансвезални*“ њројрам и нови програм *Жан Моне (Jean Monnet)*. Новине су: јединствена управљачка структура, значајно повећан буџет, поједностављење процедура и већи степен децентрализације, односно већа улога националних агенција у имплементацији одређених врста активности.“¹¹

КОМЕНИУС – се односи на образовање од предшколског до средњошколског периода. Предпоставља побољшање квалитета наставе, наглашавање европске димензије у настави, унапређење учења страних језика. Потенцира рад у мултикултуралном окружењу, укључивање хендикепираних у све образовне процесе, борбу против лошег успеха и социјалне искључености. Планирано је да до краја 2013. године кроз заједничке едукационе акције у програм буде укључено бар 3 милиона људи.

11 Јасминка Кроња (ур.), 25 Програма Европске уније, Европски покрет у Србији и Влада Републике Србије, Канцеларија за придруживање ЕУ, Београд, 2005, стр. 44.

ЕРАСМУС – се бави питањима која се односе на формално високо образовање, као и на више стручно образовање и преко њега се промовише међукултурални дијалог сарадњом са “трећим” земљама. Он је фокусиран на финансирање “Мастер студија ЕУ” (“European Union Master Courses”), интегрисаних студија које заједнички нуде најмање три универзитета у најмање три европске државе на крају којих се добија одговарајућа диплома. Сарадња и размена омогућена је и наставном особљу кроз комбиновање предавачких циклуса на партнерским универзитетима, заједничку припрему наставних програма (три институције из три државе), организовање интензивних курсева (три институције из три државе) и изградњу тематских мрежа. Поред тога овај програм обезбеђује стипендије за студенте, студенте постдипломце, али и за предаваче и истраживаче који долазе из земаља чланица али и нечланица ЕУ. Значајна активност јесте и подстицање партнерства са институцијама високог образовања “трећих земаља”, као и узјамно признање квалификација са истима.

Током академске 2007/2008. године преко 162 000 студената и 27 000 академица искористило је могућност предавања или студирања на другом универзитету, у другој земљи. Број студентских размена преко Ерасмуса порастао је за 5,2 % у поређењу са 2006/2007. годином. На основу тих података процењује се да је до половине 2009. године преко 2 милиона студената учествовало у програму размене.¹² Циљ је број од 3 милиона до краја програма.

ЛЕОНАРДО ga ВИНЧИ – бави се унапређењем квалитета, подстицањем иновација, повезивањем на европском нивоу у области стручног обучавања. Пројекти које финансира односе се на олакшавање професионалног приступа свету рада, на побољшање приступачности стручног обучавања, на размени искустава између земаља ЕУ (али и Швајцарске, која је посебно финансијски доприноси програму).

Оснивање Националне агенције за Леонардо да Винчи програм је неопходан услов за укључивање у програм. Поред тога постоји и Европски центар за развој стручног обучавања, смештен у Солуну, у Грчкој. То је агенција ЕУ која се бави анализом политике и постигнутим напретком, преносом информација у стручном обучавању. Посебне активности у оквиру програма су студијске посете, размене и стажирања, посебно за младе који раде или су у припреми за посао, студенте завршних година, тренере обука, руководиоце и сл.,

12 http://ec.europa.eu/education/news/news1565_en.htm, 23. август, 2009

подстицање на учење страних језика, стварање информационих мрежа ради размене искустава и знања. У плану је да 80 000 запослених годишње узме учешће у програму.

ГРУНДТВИГ – се бави образовањем одраслих и треба да достигне број од 7 000 учесника годишње до 2013. године. Обухвата заједничке пројекте (наставни програми, методе, инструменти, размене, семинари, стручни састанци и др.), партнерске пројекте (сарадња на локалном нивоу између више земаља), стипендије за наставно и административно особље и изградњу тематских и пројектних мрежа.

ТРАНСВЕЗАЛНИ ПРОГРАМ – постоји како би помогао да остали потпрограми остваре што боље резултате. Обухвата четири главне активности: подстицање сарадње у креирању образовне политике на европском нивоу; финансирање акција за учење страних језика; подршку коришћењу ИКТ; ширење резултата пројеката, успешних решења и других информација.

ЖАН МОНЕ – нови програм, који није ограничен европским простором, акценат ставља на академске курсеве и истраживачке радове који се баве европским интеграцијама. Финансира одржавање курсева и семинара са европском тематиком за студенте и професоре и подржава рад асоцијација активних на европском нивоу образовања. Обухвата 61 земљу на 5 континента и годишње обухвати око 250 000 студената. Обезбеђује и суфинансирање Европског колеџа, Института европског универзитета у Фиренци, Европског института за јавну управу и Европске академије за право.

Буџет, предложен за седмогодишњи план Интегрисаног програма износи скоро 7 милијарди евра.

Програми који се тичу младих у ЕУ

Политика младих у ЕУ има велики политички значај који се огледа у томе што сарадња између омладинских организација и младих људи уопште носи велики потенцијал у изградњи будућег европског грађанства. Млади Европљани имају могућност слободног путовања, образовања, рада у проширеном безграничном простору, што раније није било могуће. Политика се заснива на принципу доживотног учења, чиме се млади у Европи навикавају на целоживотно усавршавање, кооперативност, сталну комуникацију између становника разних региона и што је најважније, на посматрање читаве Европе као јединственог животног простора.

У почетку је ова политика углавном заснивана на подршци програмима који су се тицали младих, али је увиђено да ће се ефекти деловања побољшати уколико се продуби кооперација земаља у овој области, а нарочито ако се покрену млади људи на самостално учествовање у креирању политике. Све ово званично је представљено у Белој књизи из 2001. године. На основу предлога о појачаном ангажовању, информисању, волонтерском раду и бољем разумевању младих Савет ЕУ је установио 2002. године оквир за Евројску сарадњу у области младих,¹³ који је 2005. године допуњен Евројским омладинским пактом¹⁴. Сарадња се односи на омладинске програме, структурни дијалог са младима, омладинске димензије развијене у оквиру других политика ЕУ, Омладински портал и Европски образовни центар за политику младих.

Први програм задужен за омладину у ЕУ трајао је од 1989-1999. године и звао се *ОМЛАДИНА ЗА ЕВРОПУ (Youth for Europe Programme)*. Следио га је програм *ОМЛАДИНА (Youth)*, који је био актуелан у периоду од 2000-2006. године. Нова генерација програма за младе покренута је 2007. године, трајаће до 2013. године и носи назив *ОМЛАДИНА У АКЦИЈИ (Youth in Action)*.

ОМЛАДИНА У АКЦИЈИ – је актуелни омладински ЕУ програм. У односу на предходне он је оперативнији, децентрализованiji и проширен у области деловања (односи се на појединце старости од 15-28 година, у неким случајевима на оне који имају од 13-30 година, подразумева сарадњу и са “трећим” земљама, посебно новим суседима из Источне и Југоисточне Европе, са Медитерана и Кавказа). „Програм подржава активности које међу младима развијају осећање личне одговорности, иницијативност и солидарност и подстичу их да буду грађани који активно учествују у процесима на локалном, регионалном и европском нивоу.“¹⁵ Он ради на промовисању активног европског грађанства и толеранције између младих. Подстиче учествовање у политичком демократском животу ЕУ, укључивање свих омладинских група и појединаца у друштвене и културне процесе.

13 Видети: http://europa.eu/legislation_summaries/education_training_youth/youth/c11059_en.htm, 1. септембар 2009.

14 Политички инструмент, усвојен од стране Европског савета 2005. године као допуна Лисабонској стратегији, у коме се промовише друштвена ангажованост и укључивање свих младих људи у процесе образовања и запослења

15 Јасминка Кроња (ур.), 25 Програма Европске уније, Европски покрет у Србији и Влада Републике Србије, Канцеларија за придруживање ЕУ, Београд, 2005, стр.45.

Активности програма одвијају се кроз “Омладину за Европу”, Европску волонтерску службу, “Омладину света”(узајамна сарадња и упознавање младих у Европи и другим државама), организациону потпору и обуку омладинских тренера (стимулисање размене и сарадње, обуке и информисања омладинских тренера, финансирање омладинских организација, посебно кроз Европски омладински форум), сарадњу у домену креирања политике (дијалог између креатора политика и младих, сарадња са другим међународним организацијама и доношење мера за боље испуњавање потреба младих људи).

Буџет, предложен за седмогодишњи план износи 885 милиона евра

Како се политичка образовања и младих сироводи у Србији ?

Прихватањем система ЕУ државе кандидати прихватају заједничко одлучивање и деловање у свим оним областима у којима интеграција постоји. Сарадња се односи на све дефинисане политике и о њима се посебно преговара приликом приступања. Као део европске интеграције рачуна се и партиципирање у интерним програмима Европске уније. Учешће у овим програмима омогућава институцијама и грађанима других земаља упознавање са организацијом и функционисањем ЕУ, са њеним системом вредности, правним системом и дефинисаним политикама. Компарација са искуствима држава чланица и прихватање успешних решења до којих се долази заједничким акцијама, такође представљају позитивне стране учешћа у програмима.

Политика образовања и младих спада у области о којима се преговара приликом процеса европских интеграција. Република Србија је, у склопу економског, политичког и културног приближавања ЕУ, обавезна да прилагоди своје правне прописе, акције и планове, који се одnose на образовање и младе, заједничкој политици Уније.

Почетком новог миленијума и века у Србији су дефинисани основни правци у развоју образовања. „Дефинисани правци означени су као реорганизација и модернизација образовања ради:- унапређивања квалитета образовања,- унапређивања система финансирања образовања и управљања у систему образовања, активнијег учешћа свих интересних група у образовању,- уважавања етничких, културних и језичких различитости и потреба у образовању,- подизања нивоа професионализма и ефикасности у образовању. Реорганизација система подразумева и његову модернизацију. Реорганизован и модернизован систем образовања треба да допринесе бржем: - економском

оправку земље, - развоју демократије, - интегрисању државе у међународне токове.¹⁶

На основу ових одређених правца развоја утврђени су краткорочни и средњорочни приоритети¹⁷ како би се успешно спроводила планирана политика.

Краткорочни приоритети су: доношење Закона о предшколском васпитању и образовању, Закона о основној школи, Закона о уџбеницима и осталим наставним средствима, Закона о ученичком и студентском стандарду и Закона о студентском организовању; успостављање јединственог информационог система образовања и васпитања; повећање броја деце из осетљивих друштвених група као учесника у програму припреме за школу; веће улагање у неразвијене општине како би се изједначила доступност квалитетном образовању; увођење система вредновања и самовредновања рада школа и дечјих вртића и предшколско развојно планирање; израда завршног испита у основном образовању и васпитању.

Средњорочни приоритети су: повећање финансијског доприноса на образовање на 6% из БДП-а; измене и допуне Закона о високом образовању; повећање обухвата деце квалитетним образовањем; реформа система финансирања свих нивоа; јачање капацитета за спровођење инклузивног образовања и васпитања: развој механизма подршке талентованој и даровитој деци и ученицима; утврдити стандард квалитета у предшколској и основној образовној делатности и обезбедити њихову примену; дефинисати Национални оквир квалификација; основати Националну агенцију за стручно образовање и образовање одраслих, Национални савет за стручно образовање, Агенцију за европске програме; доношење Закона о гимназијама и Закона о образовању одраслих; успостављање система акредитације и сертификације у стручном оспособљавању; организација система завршних испита после основног и средњег образовања; дефинисање стандарда средњег образовања; дефинисање стандарда за наставнике; повећање броја Регионалних центара за континуирано стручно образовање одраслих.

Република Србија се укључила и у Болоњски процес 2003. године, па је у обавези да прилагоди свој образовни систем стандардима договореним у Болоњској декларацији. У склопу тог процеса још

16 Стратегија Министарства просвете и спорта за период 2005-2010. године, Влада Републике Србије, Београд, 2005. стр. 12.

17 Видети : *Национални програм за интеграцију у Европску унију*, Влада Републике Србије, Београд, 2008, стр. 606/607.

увек се ради на успостављању: кредитног система помоћу кога се сваки наставни програм може изразити бројем наставних часова и вежби тј. бројем сакупљених кредита, а да свака академска година носи 60 кредита; два нивоа студија, додипломских у трајању од 6 семестара и постдипломских у трајању од 4 семестара; оцењивања квалитета предавања и курсева; признавања диплома; социјалног осигурања студената; мобилности студената; могућности похађања једног семестра у једној, а другог у другој држави. Како би се испунили ови циљеви штампани су нови индекси, обрасци за дипломе и додаци за дипломе.

Од 2003. године у Републици Србији почиње се са настојањима да се институционализују облици организације младих (особе старости од 15-30 година). Отворене су *Канцеларије за младе*, у чијим је надлежностима спровођење политике младих на локалном нивоу. У почетку су Канцеларије отворане местимично, али су у току 2008/2009 године оне отворене у већини локалних самоуправа. Програми ЕУ који се тичу омладине спроводе се преко ових организационих тела и на њима је да конкуришу и за све остале програме који се тичу младих. Циљ овакве организационе структуре јесте у томе да се младим људима омогући да сами учествују у креирању политика и акционих планова и да спровођењем сопствених идеја побољшавају свој друштвени положај и квалитет живота. Поред локалних канцеларија у плану је да сваки округ оснује и *Окружну канцеларију за младе*.

Основни стратешки документ, којим је регулисана политика младих у Србији јесте *Национална стратегија за младе (НСМ¹⁸)*, усвојена у мају 2008. године. Касније усвојен *Акциони план за спровођење НСМ¹⁹* важи за период од 2009-2014. године. НСМ је у потпуности усаглашена са правним прописима ЕУ и у њој је предвиђено, поред отварања Канцеларија за младе на свим нивоима и стварање *Кровне организације за младе* и *Националне агенције за младе* (до 2012. године), која би се бавила програмима на пољу међународне сарадње. Међутим, како Агенција још увек није отворена Србија није могла директно да учествује у ЕУ програму “Омладина у акцији” већ посредством Salto-Youth SEE центра²⁰. Спровођење програма подржале су невладине организације, тзв. контакт тачке преко којих се одвија

18 http://www.mos.gov.rs/upload/dl/OMLADINA/Strategije/nacionalna_strategija_za_mlade0081_cyr.pdf, 24. јул 2009.

19 http://www.mos.gov.rs/upload/dl/OMLADINA/Strategije/Akcioni_plan_NSM.pd, 24. јул 2009.

20 Видети: <http://www.salto-youth.net/see/>, 29. август 2009.

сарадња (“Хајде да..”, “Кућа за младе”, “Балкан идеја”²¹). Даље учешће у њему представља приоритет у годинама 2010., 2011., 2012., такође преко контактних тачака.

НСМ садржи опште стратешке и специфичне циљеве политике младих. Специфични циљеви²² образлажу опште и ближе разрађују кораке које треба предузети у овој политици.

Општи циљеви су: „подстицати младе да активно учествују у друштву; развијати сарадњу младих и обезбеђивати услове за учествовање у доношењу одлука кроз одрживи институционални оквир, а на основу потреба младих и у партнерству са младима; изграђивати систем информисања младих на свим нивоима и у свим областима; обезбеђивати остваривање права на једнаке шансе свих младих у друштву, а посебно младих који живе у тешким условима; подстицати и вредновати изузетна испољавања и постигнућа младих у различитим областима; унапређивати могућности за квалитетно провођење слободног времена младих; развијати отворени, делотворни, ефикасни и праведни систем формалног и неформалног образовања, који је доступан свим младима и који је у складу са светским трендовима у образовању и контекстом образовања у Републици Србији; подстицати и стимулисати све облике запошљавања, самозапошљавања и предузетништва младих ; унапређивати безбедност младих; чувати и унапређивати здравље младих, смањивати ризике и водеће поремећаје здравља и развијати здравствену заштиту прилагођену младима; оснаживати младе за иницијативе и активности које су у складу са основним циљевима одрживог развоја и здраве животне средине.”²³

Закључак:

Политика образовања и младих ЕУ, иако има велики мобилизациони потенцијал када је у питању ширење европских вредности и принципа, не изазива пажњу јавности као неке друге заједничке политике, нпр. пољопривредна, трговинска, социјална или спољна и одбрамбена политика.

Уколико се образовању и младима не приступа систематично и плански до видљивих последица не долази одмах, већ се резултати лошег и неконтролисаног деловања откривају годинама касније. Друштво

21 Видети: <http://www.balkanideans.org/cnr.php> и <http://www.hajdeda.org.rs/>, 29. август 2009.

22 Национална стратегија за младе, Влада Републике Србије, Београд, 2008, стр. 39-67.

23 Ибид., стр. 6.

постаје неспособно да се прилагоди новим изазовима услед дефицита младих квалитетно образованих људи. На младим генерацијама остаје да сачувају стечене материјалне и духовне тековине, па је потребно радити на њиховом образовању, отворати им могућности за лично и професионално усавршавање, подстицати их на међусобно повезивање и сарадњу. На тај начин друштво улаже у сопствену будућност.

Европска унија је препознала значај који носи успешно вођена политика образовања и младих. Акције и планови предузети у националним оквирима држава чланица координирају се са акцијама и плановима Европске комисије и њеног Генералног директората за образовање и културу. Велики број покренutih програма и уложена новчана и техничка средства доказ су да ова политика, иако наизглед на споредном колосеку, има веома битну улогу у дугорочним плановима ЕУ.

Образовни програми и програми за младе отворени су, не само за становнике држава чланица, већ и других европских земаља, те представљају и део политике проширења и развоја партнерских односа са суседима. Државе, које теже учлађењу у ЕУ, морају да реформишу своје образовне системе и прилагоде их заједничким стандардима јер је стварање јединственог европског образовног простора важан циљ. Области образовања и младих су уско повезане са напредовањем у другим секторима. Професионалне и студентске размене, признавање диплома, активности младих утичу на социјалну, кохезиону, економску и др. политике.

Будућност политике образовања и младих може да одреди будућност Европске уније на дуже стазе. Стратешки циљ – економија заснована на знању, може се остварити уколико се настави тренд повећања улагања у ове области. Да би ЕУ остала конкурентна у светској економији и постала битан фактор у међународној политици треба да развије квалитетан образовни систем отворен за све и оспособи младе генерације да стасају у активне, самосвесне и предузимљиве грађане.

Будућност сваке државе одређена је њеним улагањем у младе људе. Темељна и конзистентна политика образовања и младих показале своје резултате у наредним фазама развоја ЕУ, али и придружених земаља. Европска интеграција је свеобухватна и сложена и за њен наставак неопходни су млади, комуникативни, иновативни, паметни и стручни одлучиоци и креатори политика. Зато је успешно дефинисана и реализована политика образовања и младих у садашњости темељ будућих успеха.

ЛИТЕРАТУРА:

1. Дезмонд Динан, *СВЕ БЛИЖА УНИЈА; Увод у европску интеграцију*, Службени гласник, Београд, 2009
2. Душан Сиђански, *Федералистичак будућност Европе*, Просвета, Београд, 1996
3. Јасминка Кроња (ур.), *25 Програма Европске уније*, Европски покрет у Србији и Влада Републике Србије, Канцеларија за придруживање ЕУ, Београд, 2005
4. Тања Мишчевић, *Придруживање Европској унији*, ЕСПИ, Београд, 2005
5. Helen Wallace, William Wallace, Mark A. Pollack (eds.), *Policy making in the European Union*, Oxford University Press, New York, 2005
6. Karen Davies (ed.), *Understanding EU Law*, Cavendish Publishing Limited, London, 2003
7. Raj S. Chari, Sylvia Kritzing (eds.), *Understanding EU Policy Making*, Pluto Press, London, 2006
8. *Акциони план за спровођење НСМ за период од 2009-2014*, Влада Републике Србије, Београд, 2008
9. *Извештај о спровођењу националног програма интеграције Републике Србије у Европску унију (НПИ), за период јул – децембар 2008*, Канцеларија за европске интеграције Владе Републике Србије, 2009
10. *Национални програм за интеграцију у Европску унију*, Влада Републике Србије, Београд, 2008
11. *Национална стратегија за младе*, Влада Републике Србије, Београд, 2008
12. *Стратегија Министарства просвете и спорта за период 2005-2010. године*, Влада Републике Србије, Београд, 2005
13. <http://www.balkanideans.org/>
14. <http://www.ec.europa.eu/education/>
15. <http://www.ec.europa.eu/youth/>
16. <http://www.europarl.europa.eu/>
17. http://europa.eu/legislation_summaries/education_training_youth/
18. <http://www.mps.sr.gov.yu/>
19. <http://www.ns.ac.yu/>
20. <http://www.salto-youth.net/see/>
21. <http://www.seio.sr.gov.rs>
22. <http://www.hajdeda.org.rs/>
23. <http://www.youth.rs/>

Education and Youth Policy in the European Union

Summary

Education and Youth Policy of the European Union, although there is great potential when it comes to spreading European values and principles, does not cause the public's attention as some other common policies. Nevertheless, the EU has recognized its decisive importance for the future and the realization of the proclaimed objectives: economy based on knowledge. It was introduced relatively late in the history of this organization, even though its outlines were created more in the period before the establishment of three Communities. The first programs, which are related to these fields, were implemented in the late 80's. Maastricht Treaty introduced programs related to culture, youth, education, and training as a part of the competence of the EU.

Education policy is very consistent and compact and consists of the implementation of numerous programs in order to promote academic research and exchanges, adult education, foreign language, additional training. Bologna process and higher education reform are part of it. The last program adopted in this area was: Integrated Programme for Lifelong Learning (2007-2013 god.).

Youth policy in the EU relates to the structural dialogue with youth, youth development dimension in the other EU policies, encouraging young people to mutual cooperation, stronger social engagement and volunteering. EU Youth program that is currently being conducted is Youth in Action (2007-2013 god.).

Key words: European Union, politics of education, lifelong learning, youth policy

стиудент: Злајко Стојановић
ментор: Влада Аћељевић
Канцеларија за европске интеграције

Подељена сувереност у Европској унији

Појам ЕУ

Европска унија је међувладина и наднационална унија 27 европских демократских држава, која се заснива на поштовању права и демократије. По свом уређењу није ни држава, а није ни међународна организација, њена структура је посебна, **sui generis**.

Тренутно је најмоћнија регионална организација која постоји у свету. Неки теоретичари сматрају да се може рећи да је ЕУ конфедерација или федерација, јер се државе чланице одричу дела суверенитета ради заједничких интереса, које штите кроз заједничке институције. Међутим Унија нема право да премести додатна овлашћења других чланица на себе без дозволе чланица. Исто тако, одређени број чланица руководи самостално својим политикама од националног интереса, као што су спољни послови, одбрана, валута. Захваљујући оваквом организовању, Европска унија се не може дефинисати ни као интернационална организација, ни као конфедерација или федерација.

Европска унија, настала под садашњим именом, основана је Уговором о Европској унији (тзв. Мастрихтски споразум) 1992. године. Многи аспекти ЕУ су постојали и пре потписивања овог уговора, преко разних организација 50-их година двадесетог века. Жеља да се Европа обнови и спречи могућност да се катастрофе након Првог светског рата, а затим и Другог светског рата, понове, била је покретачка снага за оснивање Европске уније.

Сама идеја Европске уније јесте стварање једног кохерентног система, у коме ће бити превазиђене све баријере, почевши од граница преко монетарног система па све до стварања једне “сложне нове нације”.

Еу – Србија

Сваки покушај еманципације Европе током историје је наилазио на снажна противљења конзервативних поборника затеченог стања и стечених привилегија. Континент се мењао тешко, споро и уз велике жртве. Лекције су се споро училе, а грешке често понављале. Међутим, процес ослобађања Европе од стега заосталости и разједињености је био незауостављив. Као што је и ход Србије ка ЕУ неумитан и неузастављив.

Ситуација у Србији данас, не разликује се много од ситуације у Западној Европи након Другог светског рата. Ратовима уништена земља креће на дуг и мукотрпан пут придруживања европској породици народа. Проблеми и противљења са којима се суочавају европски лидери на почетку европских интеграција, као и уосталом лидери источно-европских земаља, након пада Берлинског зида, не разликују се много од тешкоћа са којима се Србија суочава након демократских промена из 2000. године : противљење националиста, раширена нетрпељивост према суседима и тешка економска ситуација.

Разлози за улазак Србије у ЕУ су математички јасни. Привредни раст, који су све земље чланица, оствариле након уласка у ЕУ је фасцинантан. До сталног ширења Уније у последњих 50-ак година је управо и долазило када би земље ван Уније увиделе до каквих резултата су водили увођење заједничког тржишта, монете и секторског регулисања појединих привредних области. Управо ту лежи “магнетна привлачност” Европе, односно један од најјачих разлога за приступање наше земље ЕУ. Трансформација правног, политичког и привредног уређења који се захтева из Брисела да би нека земља постала чланица (критеријуми из Копенхагена 1992. године) ће сама по себи довести до битног унапређења квалитета живота у тој земљи.

Противљење реформама, међутим није увек одсликавало самотежњу за заштиту стечених привилегија, већ је често у себи садржало и врло рационалне разлоге. Европској политици данас у неким њеним деловима, недостају транспарентност, кохерентност и визионарски концепти. ЕУ споро налази свој пут ка заједничком ставу у спољној, безбедносној и одбрамбеној политици. Она не може да преузме своју улогу у светској политици, јер јој недостаје јединствени оквир деловања, који почива на заједничким уверењима и циљевима, и који треба да обезбеди кохерентност политика. Недостатак стабилних концепата финансирања спречава успостављање економске и социјалне кохезије.

Европа нема само проблем лимита свог деловања и солидарности, већ и проблем граница свог културног и духовног идентитета.

То одсликава сиромаштво европске политике. Њена слабост се показује као Ахилова пета Европе. Без заједничког разумевања судбинске заједнице, континент неће моћи да се интегрише.

Од својих почетака 1951. године до данас, Унија се стално суочавала са проблемима различитог типа, и успешно их решавала. Тако је уосталом било и током читаве историје Европе. Противљења и проблеме треба очекивати и на путу Србије ка ЕУ. Подршка учлањењу је тренутно плебисцитарна, али то је зато што становништво још увек није свесно какви сви болни резони предстоје у реформисању нашег друштва. Као и у другим источно-европским земљама, у Србији се придруживање ЕУ поклапа са болним процесом транзиције. Треба све учинити како проблеми на које ће наше друштво неизбежно наилазити у процесу интеграције и транзиције не доведу до битнијег губљења подршке европској перспективи Србије.

Слика 1. – Застава ЕУ

Појам суверености

Појам суверености односно суверенитета је свим државама у свом зачетку и рађању постао циљ, који је оним државама које су га оствариле, постао и средство за њихово егзистирање и перманентно трајање. Суверенитет је правни и политички термин за највишу власт (*suprema potestas*) која искључује сваку подређеност. Први пут овај појам је јасно дефинисао француски филозоф права Жан Боден у „Шест књига о републици“.

Суверенитет се дели на два саставна, али врло повезана елемента: спољни и унутрашњи суверенитет¹. Први значи да је држава

1 Vesna Knezevic Predic - *Ogledo suverenosti*, Cigoja stampa, Beograd, 2001.god, 49. strana

суверена, онда када ниједна друга држава не може са правне тачке гледишта вршити на њу никакву присилу или утицај, тако да спољна сувереност јесте синоним и правни израз за чешће употребљен појам, а то је независност. Унутрашњи суверенитет значи да је држава у поседу врховне власти унутар свога територијалног подручја насупрот свих појединаца или група. Њена моћ искључује сваку другу врховну власт. Разликовање ових двеју врста суверенитета не значи постојање две различите самосталне врсте суверенитета, већ само две различите врсте испољавања власти што не познаје вишу над собом.

Концепт суверености води порекло из чвршће повезаности све развијеније државе и све развијеније заједнице, која је постала нужна када се спознало да држава и заједница морају делити моћ. Функција овог концепта је била да понуди једино решење које би могло да осигура делотворно вршење власти једном када је подела моћи или удруживање снага постало неизбежно². Због тога се сувереност смештала уз владарски положај. Како је заједница постајала све сложенија, теза о суверености владара је доведена у питање тезом о народној суверености, па чак и тезом да су држава и појам суверености небитни. Али ови аргументи нису могли одговорити на првенствену потребу да се осигура делотворност власти, тим пре што је све већа сложеност заједнице истицала важност државе.

Једино што је преостало да би се та потреба задовољила, било је сместити сувереност у политичку заједницу грађана, коју заједно чине друштво и држава и то тако да се друштво посматра у целости или делимично као извор суверености, а држава као једино средство њеног упражњавања. Већа сложеност облика процедура и схватања државе олакшали су прихватање таквог решења, као и даље учвршћивање везе између државе и заједнице. Централни ток развоја који је у последњих неколико векова текао у том правцу, уместо да поништи дихотомију између заједнице и државе или отклони њихово сукобљавање, захтевао је сувереност државе, односно идеју да сувереност почива у политичком телу, политичкој заједници грађана, као средство очувања предуслова делотворности деловања у заједници и за заједницу³.

2 Frensis Heri Hinsli – Suverenost, Filip Visnjic, Beograd 2001.god, 220. strana

3 Frensis Heri Hinsli – Suverenost, Filip Visnjic, Beograd 2001.god, 221 strana

Идеја о преносу суверености

У новијој светској историји, велике и јаке државе биле су свесне, зарад мира и благостања у свету, да се постепено одричу своје суверености, коју би преносиле на неке више међудржавне органе. Та њихова интенција се полако искристализовала након Првог светског рата 1918. године, када су саме државе покушале да успоставе међународни ауторитет, који би им био надређен у одлучивању о рату и миру.

Велике силе су постале свесне да ти напори од њих захтевају одрицање од суверености, бар на том кључном подручју међународних односа које обухвата одлуке о рату. Потписујући споразум о Лиги народа крајем Првог светског рата 1918. године, оне су коначно прихватиле строгост обавезне арбитраже и обавезног помирења. Након Другог светског рата 1945. године, установљене су Уједињене нације, међународни ауторитет који је мање него Лига народа, наглашавао наметање мирољубивог решавања спорова, али који је међународно понашање држава подвргнуо политичкој контроли Савета безбедности, моћнијег тела од Савета лиге.

Све ове институције представљају модел благог преноса суверености држава, неком већем међународном субјекту чиме се стављају под његову контролу.

Евројска унија и суверености

Најновији егземплар таквог удруживања представља и Европска заједница створена 1950. године а која 1993. године Мастрихтским уговором мења назив у Европску унију. Као према Хераклитовој сентенци “panta rei”, све тече тј. све се мења, тако је и Европска заједница, коју је у свом рудименту настала као савез неколико независних држава, ради заједничке експлоатације угља и челика, полако почиње да се трансформише у националну организацију претварајући се у ембрион федералне државе.

Као консеквенца свега тога Европска унија репрезентује прву праву постмодерну форму организовања друштва, која представља директну негацију суверености држава. Разлог зашто је тако лежи у чињеници да је то Заједница која представља трајни облик институционализоване сарадње држава чланица, заснована на мултилатералним уговорима. У њој донешене одлуке обавезују државе и без њиховог пристанка, које су обавезујуће не само за државе чланице, већ и за индивидуалне субјекте, физичка и правна лица, а поред тога постоји и

правосудни орган који је надлежан и то искључиво надлежан да решава спорове унутар те, још увек квази државе.

Говорим о квази држави, јер Европска унија још увек није држава у правом смислу те речи, пре свега јер је за постојање сваке државе потребан и Устав кога Европска унија још увек нема те зато почива на бројним вишестраним уговорима (пре свега Лисабонски уговор из 2007. године). Међутим, и поред те чињенице евидентно је да постоји перманентна жеља да се приступи Европској унији код оних држава које још увек нису њене чланице, те је зато свима њима она циљ, а која ће у једном догледном времену постати и средство за инкорпорирање благостања на њиховом простору.

Без обзира на непостојање Устава који би јој подарио још јачи институционални облик, Европска унија прави перманентан прогрес ка коначном циљу, а то је манифестовање те Уније у реалну државу. На том њеном путу све државе чланице које чине ту наднационалну организацију се маргинализују, а све то чине зарад стварања све јаче и јединственије државе, односно Европске уније. Све то ипак не значи да стављањем држава чланица Европске уније на њеним маргинама и саме те државе губе своју сувереност. Напротив, оне су и даље власници те суверености која манифестује њихову највишу власт на њеној територији изнад које не постоји већа, само се та сувереност трансформише у другачији облик и добија неку специфичну форму. Тако се може рећи, да су конституенси Европске уније, односно њене чланице задржале под својом ингеренцијом унутрашњу сувереност која свакој држави омогућује да поседује највишу врховну власт унутар свог територијалног подручја, насупрот свих појединаца и група. Са друге стране спољна сувереност тих држава се латентно преноси на један други субјект у међународним односима, а то је Европска унија, која са свим својим надлежностима има могућност да утиче на политику и целокупан друштвени развој у држава које су њене чланице.

Дефинисање Европске уније као наднационалне односно наддржавне организације, посредно и имплицитно указује на положај државе чланице, прецизније на њену сувереност. Кључно питање око којег и даље немамо конкретан одговор, али које је и даље предмет око којег се воде расправе и дијалози, јесте ко је носилац суверености у Европској унији? Постоје неколико теорија о овом питању.

Државе као носиоци суверености

Са једне стране постоји мишљење да су државе чланице пренеле одређена питања из унутрашњег домена, из искључиве надлежности у надлежност једног субјекта, а то је Европска унија. У неким од њих оне су задржале одређене, истина ограничене надлежности. Постоји дакле, област подељене надлежности чланица и саме организације чије су оне чланице⁴.

Друга су питања у потпуности пренета у надлежност организације тј. Европске уније и њена је надлежност у њима искључива. Обим овлашћења пренетих организацији, као и начин на који их организација врши, разликује се од обима надлежности и начина њихових извршавања, али то не мења суштину субјеката који учествују у процесу сарадње: суверених држава чланица и Европске уније.

Поред тога, Унија се обавезала и на поштовање националних идентитета држава чланица. Национални идентитет најчешће означава самосвест нације, скуп идеја и представа коју једна нација има о себи. Нацијом се најчешће сматра друштвена група чији припадници деле исто историјско и културно наслеђе. Друштвена група која може али и не мора бити политички организована, још мање организована у територијално дефинисану политичку заједницу, државу.

Евројска унија а као носилац суверености

Са друге стране, преовладава мишљење, да су овлашћења пренета на Европску унију таква, да државе чланице престају бити суверене. Њихова је искључива надлежност или анулирана или битно ограничена, а власт коју оне врше није независна. Оне не делују више као центар највише и крајње власти, што значи да су државе чланице престале да постоје као посебни субјекти међународног права у статусу суверених држава. Из тога произилази став да је формирана нова јединствена политичка заједница, територијално организована целина политичких субјеката, којој сада припада целокупна сувереност, односно највиша власт. Тако је формиран и релативно издвојен центар власти, способан да уреди и обезбеди несметано одвијање односа унутар ње. Центар који је за заједницу нужан, будући да она због своје сопствене сложености не може сама себи управљати, али центар чији је извор власти

4 Vesna Knezevic Predic - *Ogled o suverenosti*, Cigoja stampa, Beograd, 2001.god, I oblast

сама заједница, њене потребе и интереси, и који заједницом управља на основу права заједнице.

Европска унија тако представља једног и јединог суверена, који је носилац крајње и апсолутне власти, будући да за чланове заједнице више власти нема, који уређује и организованом употребом или претњом употребе силе обезбеђује односе унутар заједнице према свима који су њен саставни део⁵. На тај начин Европска унија представља један центар који је не само нужан, већ и довољан. Логична консеквенца свега јесте да су државе чланице као суверени ентитети престале да постоје, али то не значи да је нестала и суверена власт. Она је само имплицитно пренета на нови субјект, Европску унију. То је довело до њене суштинске трансформације. Она је престала да постоји као међународна организација и конституисала се као нова суверена држава.

Несјанак суверености у Евројској унији

Негде између ова два гледишта о суверености Европске уније, налази се и трећи конгломерат мишљења, који заправо репрезентује средње решење. Из овог угла посматрања, говори се да је суверена власт држава чланица укинута. Она није више крајња и апсолутна власт на њиховој територији, али и поред те чињенице нови центар власти није формиран⁶.

То заправо значи да није дошло до трансплатације суверене власти на већи ниво тј. на виши субјект, већ је такав тип власти нестало. Не постоји ни суверена власт, нити њен носилац, суверен. То би заправо значило, да је престала да постоји потреба за издвојеним центром крајње и апсолутне власти, којој је признат монопол легалне примене организоване физичке принуде у циљу обезбеђења поштовања правила које држава доноси. Престала је дакле потреба не само за државом, већ и за правилима које она доноси и чију обавезност она гарантује.

5 Vesna Knezevic Predic - *Ogled o suverenosti*, Cigoja stampa, Beograd, 2001.god, I oblast

6 Vesna Knezevic Predic - *Ogled o suverenosti*, Cigoja stampa, Beograd, 2001.god, I oblast

Закључак

Правећи паралелу између ова три начина гледања на сувереност у Европској унији и узимајући тренутну политичку и друштвену атмосферу али и ситуацију која влада у њој, да се закључити, да је прва теорија најприхватљивија и која односи супрематију у односу на остале. Дакле, сувереност у Европској унији транспарентно постоји и она у овом тренутку припада државама чланица Европске уније, али то не значи да ће се она заувек приписати њеним садашњим носиоцима. Наиме, она се полако али сигурно и то крупним и одлучним корацима пребацује на један сложенији, али и практичнији ниво организовања, који ће представљати један индивидуални центар моћи. Када се у једном тренутку тај индивидуални центар моћи трансформише у државу, она ће тада подједнако утицати на све њене чланице, које ће морати те одлуке да спроводе у дело, јер су ипак оне добровољно ушле у ту заједницу чија се правила морају поштовати. Базични консензус око претварања Европске уније у праву државу постоји, али да би се он преточио у једногласни консензус свих двадесет седам држава чланица потребно је да свака јединка која чини то тело нађе интерес у томе, кога за сада ипак нема.

Мноштво планова и идеја који су се појавили од краја Другог светског рата на овамо имало је не само идејне већ и стварне импликације на развој Уније. Чини се међутим да је њихов уплив често прецењиван. Много је више аргумената који упућују на закључак да је оно што се данас зове Европска унија пре практични одговор на променљиве потребе држава чланица, и унутрашње и спољне, него резултат неког свеобухватног, далекосежног плана. Као што је и процес њеног стварања пре резултат тренутног односа снага унутар Уније, него производ упорне и истрајне борбе њених чланица. Управо због тога сам тај процес стварања Европске уније није ни могао бити једносмеран, а по најмање уравнотежен.

И поред постојања и воље и жеље да се Европска унија усмери ка једном вишем нивоу, а то је стварање државе као центра крајње и највише, суверене власти, у њој и даље постоје бројни проблеми који јој онемогућују да тај свој циљ и оствари. То се пре свега огледа у неприпремљености Уније да у своје чланство апсорбује нове државе. Свест о неприпремљености институционалног механизма, заједно са чврстим опредељењем да се чланство прошири довшће до несагледивих и штетних последица на даљу будућност и егзистенцију Европске

уније. Зато је пре свега потребно да Европска унија консолидује своју политику и направи један дугогодишњи консензус о кључним циљевима које је потребно остварити, па тек онда кренути у проширивање и примање нових чланица. Тек ће тада Европска унија постати један од битних фактора у међународној политици и све више ће се ослобађати улоге објекта и полако преузимати улогу субјекта у међународним односима, што јој свакако и припада.

Као у прилог томе иде и потписивање Лисабонског уговора 13. децембра 2007. године, којим се поједностављује механизам одлучивања и руковођења у Унији, и омогућава улазак нових чланица.

ЛИТЕРАТУРА

1. „Сувереност“ – Frensis Heri Hinsli; „Филип Вишњић“, Београд, 2001. године
2. „Оглед о суверености“ – Весна Кнежевић-Предић; „Чигоја штампа“, Београд, 2001. године

Divided Sovereignty in the European Union

Summary

The European Union is an intergovernmental and supranational union of 27 European democracies, which is based on respect for human rights and democracy. The European Union can not be defined as a state, nor an international organization, its structure is special, sui generis. The reasons for Serbia's entry into the EU are mathematically clear. Economic growth which all member countries achieved after the entry into the EU is fascinating. A steady expansion of the Union in the last 50-odd years came just when the country outside the Union would realize the kind of results that have led to the introduction of the common market, currency and sector regulation of certain economic areas. Therein lies the “magnetic attraction” of Europe, one of the strongest reasons for integration of our country into European Union.

Key words: Serbia, European Union, integration

EKONOMIJA

ECONOMY

*Student: Marjana Brkić
Mentor: Igor Pucarević
Beogradska otvorena škola*

Privatne robne marke lokalno i globalno

Istorija privatnih robnih marki

Koreni ove danas široko rasprostranjene pojave su se javili istovremeno u Velikoj Britaniji i Kanadi. Iako bismo ovako nešto očekivali prvenstveno da se pojavi u SAD, to ovde nije bio slučaj, jer za razliku od Amerikanaca, Evropljani i Kanadjani ne zahtevaju veliki varijetet marki i proizvoda. Kompanije kao što su Boots i Marks&Spencer su započele ceo trend privatnih robnih marki još 70tih godina. Danas Boots, vodeći lanac apoteka, ima udeo od 50% svoje robne marke u totalnoj prodaji. Što se tiče Marks&Spencer-a oni čak danas prodaju samo svoju robnu marku kroz sopstvene outlete. Procenjuje se da jedna polovina od svih prodavnica hrane proizvodi i prodaje sopstvene robne marke u Evropi, dok u SAD je samo 22% prodavnica odgovorilo na ovaj evropski trend. U Južnoj Americi privatne robne marke su zastupljene svega 2%, a u Aziji 4%.

Šta je privatna robna marka? I koje su njene prednosti?

Pod privatnim robnim markama ili sopstvenim brendom se podrazumeva da su to proizvodi koji su proizvedeni od strane distributera ili za distributera i koji se prodaju pod njegovim imenom ili pod novom prepoznatljivom robnom markom u njegovim outletima.

Da bi pridobili stratešku tržišnu prednost, maloprodavci se udružuju sa proizvođačima i stvaraju privatne robne marke, jer one mogu povećati maržu, stvoriti razliku između maloprodaje i sopstvenog brenda, povećati lojalnost kupaca, i održati maloprodaju kompetentom. Privatna robna marka je postala kamen temeljac uspešne maloprodajne strategije, a ne samo jeftinija opcija. Na čelo izbijaju prvoklasni proizvodi koji takodje spadaju u private robne marke. To su proizvodi koji u isto vreme omogućuju maloprodaji varijetet i kvalitet.

Poslovanja privatnih robnih marki je jedinstveno. Ono ima sopstvene potrebe i ciljeve. Zato je osnovana čak i Udruženje proizvođača

privatnih robnih marki koje služi isključivo industriji privatnih robnih marki. Osnovano 1979, Udruženje proizvođača privatnih robnih marki je međunarodna trgovinska organizacija posvećena promociji privatnih robnih marki. Sa kancelarijama u Amsterdamu i Njujorku, PLMA predstavlja više od 3.200 proizvođača i dobavljača u svetu.

Mogućnosti privatnih robnih marki

Privatne robne marke imaju veliki potencijal. Za brendirane kompanije, one mogu povećati korišćenje proizvodnih kapaciteta. Kada se porede sa brendiranim proizvodima privatne robne marke imaju jednostavnu strategiju prodaje i marketinga, slabo su zahtevne što se tiče ulaganja u same promotivne aktivnosti i prodaju. Takođe, mnogo manje sredstava je potrebno da se ulaže u istraživanje i razvoj, jer su private robne marke samo sledbenici, a nikako inovatori. Privatne robne marke čine proizvođača samo uslužnim za trgovca. U nekim slučajevima dešava se da proizvođači brendova naprave dogovor sa trgovcem i dobiju određeni broj polica u maloprodajnom objektu u zamenu za proizvodnju određenog broja proizvoda pod imenom private robne marke.

Izazovi privatnih robnih marki

Iako postoje brojne prednosti, i mogućnosti za rast, uz privatne robne marke idu i mnogi izazovi. Najveći problem je taj da proizvođači za razliku od proizvodnje svojih brendova, u slučaju proizvodnje privatnih robnih marki ima manju transparentnost i kontrolu planiranja. Iako proizvođač troši manje vremena i novca time što ne planira promocije, ipak je pod konstantnim rizikom jer većina maloprodavaca ne može dati proizvođačima tačne prognoze koliko će biti uspešna prodaja.

Nekoliko velikih trgovaca ima lanac snabdevanja i snagu da dostave potrebne podatke, ali većina ne. Umesto da dobijete podatke prodaje, oni često šalju podatke iz nepovezanih skladišta podataka, ili naručuju u većim količinama da bi uštedeli na prevozu i količini. Ovo stvara nepouzdanost brojeva na kojima treba zasnivati planiranje, kao i veštački skok potražnje. Što je još gore, trgovci očekuju da imaju zalihe svoje privatne robne marke na raspolaganju, čak i ako kupac zaboravi da spomene promociju ili posebne potrebe.

Same privatne robne marke mogu dovesti do velikih raznovrsnosti proizvoda. Za svaki proizvod private robne marke ili marka ili pakovanja je prilagodjeno za trgovca. Nekada maloprodaja ima više privatnih robnih marki nego što je to ekonomično.

Uspesne privatne robne marke su vrlo kvalitetne i vredne. One se takmiche sa nekim od najbolje prodavanih, brendiranih proizvoda, i tako povecavaju prihod trgovcu. Da bi privatne marke zaista imale vrednost, proizvođači moraju biti vešti u kopiranju sektoru istraživanja i razvoja da bi mogli da idu u korak sa promenama brendiranih proizvoda. Ali u isto vreme moraju da obrate pažnju do koje granice smeju da idu u kopiranju brendiranih proizvoda, da se ne bi povelu pitanje autorskih prava..

Većina trgovaca menja dobavljače privatnih robnih marki vrlo lako, i vezani su sa njima samo preko cene po komadu. Kao rezultat, proizvođači se bore da obuče maloprodajne kupce koje su razlike, kvalitet i cena promene dobavljača.

Odnos brenda i privatne robne marke

Proizvođač privatne robne marke ne gradi brend i nema budžet za marketing kao što imaju proizvođači brendova.

Trgovci rade marketing koji štedi novac proizvođaču, ali to znači da gradi svoj sopstveni brend sa proizvođačevim proizvodom. Potrebno je imati odličan proizvod, jer trgovci to zahtevaju budući da oni stavljaju svoje ime na taj proizvod, tako da i samim tim oni i preuzimaju rizik.

Ali, to s druge strane znači da potrošači uopšte ne znaju za proizvođača kao proizvođača. Proizvođač nema nijedan jak brend, tako da njegove aktivnosti prvenstveno određuje sam trgovac. Iz tog razloga proizvođač privatnih robnih marki gotovo i da nema šansi da postane proizvođač brendova.

Zato se često dešava da proizvođači brendova proizvode i sopstvene marke. Ustvari može se reći da su današnji glavni proizvođači privatnih robnih marki upravo tako i nastali. To su uglavnom stari, porodični biznisi koji su proizvodili određene brendove pre nekih 10 do 15 godina. Ali, zbog sve većeg značaja privatnih marki, ovi brendovi su redukovani na 'B' i 'C' brendove. Međutim, ti brendovi nisu bili dovoljno jaki da bi se takmicili sa 'A' brendovima na duge staze i, pre ili kasnije, morali su da odustanu od njih. Trgovci su u isto vreme bili u potrazi za proizvođačima koji bi proizvodili privatne robne marke za njih, zbog toga što nisu želeli da prodaju samo brendirane proizvode, i da bi se na neki način razlikovali od konkurencije i izgradili sopstvene brendove po sopstvenim pravilima.

Ako kupac vidi ime trgovca na pakovanju, a pri tome proizvod pruža zadovoljavajući odnos cene i kvaliteta, to pojačava snagu private robne marke. U današnje vreme, mnogi trgovci su postigli to da potrošači odaberu njihove private robne marke, a da prosto ignorišu brendirane proizvode, koji se takode mogu kupiti u njihovim radnjama. Proizvođači brendova,

naravno, nisu želeli da učestvuju u ovoj 'igri'. Oni su i dalje proizvodili brendove za sebe, ne za trgovce. Ali svi oni 'B' i 'C' brendovi nisu bili u stanju da se takmiče sa 'A' brendovima, tako da su oni počeli da proizvode za trgovce. Tako je nastala proizvodnja privatnih marki.

Veoma dugo su proizvođači brendova smatrali da privatne marke ne mogu da budu tako uspešne, ali se ispostavilo da mogu itekako. Ne samo da su bili konkurentni sa cenom, već je i odnos cene i kvaliteta bio na zadovoljavajućem nivou. Proizvođači brendova su morali da reaguju po pitanju ovakvih trendova. Većina 'A' brendova je dovoljno jaka da može da opstane u ovakvoj situaciji, ali u nekim kategorijama privatne robne marke, naročito na razvijenijim tržištima, dostigle su takav tržišni udeo da su proizvođači brendova morali da uvedu proizvodnju nekih privatnih linija robnih marki. Međutim, i dalje najveći broj privatnih robnih marki proizvode potpuno posvećeni proizvođači, koji se bave samo tim poslom.

Nema baš mnogo proizvođača brendova koji istovremeno rade i privatne marke. Ima nekoliko izuzetaka, gde proizvođač ima strateško opredeljenje da proizvodi i brendove i privatne marke. To su takozvani 'dvostruki igrači', a naročito ih ima u proizvodnji papirne konfekcije. Proizvodnje privatnih robnih marki i brendova veoma se razlikuju, pa tzv. dvostruki igrači posebno organizuju te dve aktivnosti. Uspostavljaju posebne prodajne timove, a u velikom broju slučajeva dešava se da je proizvodnja organizovana u različitim fabrikama.

Nacionalni brendovi protiv privatnih robnih marki

Prvi oblici privatnih robnih marki se pojavljuju 60tih i takvi proizvodi su bili očigledno slabijeg kvaliteta ili u pogledu pakovanja ili u pogledu kvaliteta sadržaja za niže cene, i obično su nosili imena klase proizvoda i ime prodavnice na nalepnici. Dok danas privatne robne marke su postale ravnopravni konkurenti nacionalnim brendovima i definišu se kao proizvodi visokog kvaliteta, čak neki nude i očigledno superiorniji kvalitet od nacionalnih brendova i uspostavljaju lojalnost kupaca kako za marku tako i za samu prodavnicu.

Privatne robne marke se uglavnom ne reklamiraju, tj. ne promovišu preterano i ne prikazuje ime prodavnice na etiketi. One se uvek nalaze na najboljim mestima na policama i obično generišu veću prodajnu maržu uprkos nižoj prodajnoj ceni nego nacionalni brendovi.

Nacionalni brendovi koji su generički lošijeg kvaliteta imaju problema da prevaziđu barijere prilikom ulaska u prodavnice, jer privatne robne marke su pokrenule kanale distribucije koji imaju direktnu kontrolu preko unosa (raspodela policama) i krajnjih korisnika (cena), dok prodavci

nacionalnih brendova moraju da ubede trgovca da dobro pozicionira proizvode, zatim da redovno obilaze trgovca, da promovišu svoje proizvode za šta su potrebna dodatna finansijska sredstva.

Uprkos potencijalnim nedostacima, posrednici (trgovci) razvijaju privatne robne marke, jer one mogu biti profitabilne. Oni traže proizvođače sa viškom kapaciteta, koji će proizvoditi privatne robne marke po niskim cenama. Ostali troškovi, kao što su oglašavanje i distribucija, mogu biti niski. Ovo znači da je privatni trgovac je u stanju da naplati po nižoj ceni i često ostvari veće marže profita. Privatni trgovac je u stanju da razvije jake brendove koji će povećati promet prodavnicama. Konkurencija između proizvođača i marki posrednika se zove bitka privatnih robnih marki. Posrednici sada izgrađuju kvalitetne robne marke u prodavnicama, tako da ulažu u zadovoljstvo potrošača. Mnogi kupci znaju da je privatna robna marka često proizvedena od strane nekog od većih proizvođača i da je svejedno koji proizvod kupe po pitanju kvaliteta.

Velika oglašavanja nacionalnih brendova mogu da povećaju cene, prihod i profit kako za nacionalne brendove tako i za privatne robne marke. Bitka sa privatnim robnim markama se može pretvoriti u savezništvo sa privatnim robnim markama. Jer najgori oblik konkurentske pretnje je ulazak konkurenata sa identičnim kvalitetom i nižim cenama.

Gubitnici u ovom aranžmanu su manje nacionalne robne marke ili slabije oglašavani brendovi od kojih trgovci postepeno odustaju.

Možda bi neko na prvi pogled doneo zaključak da će privatne robne marke ostati ozbiljna pretnja nacionalnim brendovima, ali je stvarnost malo drugačija. Stvarnost pokazuje da se profit (tržišna moć) može povećati, kao rezultat oglašavanja koji služi za kreiranje diferencijacije (mada fizičke predispozicije su ekvivalentne) i dovode do diskriminacije cena. Ovaj trend može da objasni zašto su neki proizvođači nedavno najavili da će ukinuti brendove, sem u slučaju najvećih ili drugih na listi u svojim kategorijama. To takođe objašnjava zašto trgovci na tržištu forsiraju samo svoje brendove i većinu velikih i dosta oglašavanih nacionalnih brendova. Ove dve stranke su istovremeno partneri i konkurenti. I u toj utakmici se sugeriše da prodavci nacionalnih brendova ne treba nužno da smanjuju svoje cene da bi se takmičili protiv privatnih robnih marki. Umesto toga, izgleda da postoje dve vrste različitih potrošača, jedni su privrženi nacionalnim brendovima i spremni su da plate višu cenu, a drugi privatnim robnim marka.

Dakle ostaje pitanje, kako to može biti da veliki deo potrošača uporno bira reklamirane brendove koji ne nude kvalitativne beneficije u odnosu na privatne robne marke. Ovo je naročito zbunjujuće u slučajevima kada

su oba proizvoda proizvedena od strane iste firme. Osećanja potrošača da je srećan, vrednost brenda i emocionalna vezanost za brend ovde dolaze u prvi plan. I pokazuje da pojava kvalitetne privatne marke ne vodi ka konkurentskom tržištu i da oglašavanje nacionalnih brendova ne vodi ka snižavanju cena bilo kog učesnika.

Privatne robne marke u svetu

U Velikoj Britaniji i Švajcarskoj, svaki drugi kupljeni proizvod je privatna robna marka. Tržišni udeo od 40% je postignut u tri zemlje: Nemačka, Belgija i Austrija. Španija je vrlo blizu 40% i Francuska ide u tom pravcu.

Preporod u Holandiji ukazuje na to da privatne robne marke kreću prema 30% udela na tržištu.

Najpoznatije private robne marke u SAD su: Kroger's Private Selection, Wal-Mart's, Great Value...

Praćenje privatnih robnih marki traje već jednu deceniju. Tokom proteklih pet godina, godišnja prodaja privatnih robnih marki porasla je za 34% na \$ 55.5 milijardi u supermarketima i 45% na \$ 6,1 milijarde u drogerijama. Tokom godine, prodaja privatnih robnih marki porasla je za 14% na \$ 86.4 milijardi u svim prodajnim mestima, prema PLMA iz 2010. godišnjaka privatnih robnih marki, koji se zasniva na podacima iz kompanije Nilsen.

Cena i vrednost su najvažniji za potrošača. Sedamdeset četiri odsto potrošača smatra da je važno da dobijete najbolju cenu za proizvod. Dve trećine (67%) potrošača se slažu da privatne robne marke obično daju izuzetno dobar odnos kvalitet/cena, dok 35 odsto potrošača spremno da plati isto ili više za privatne robne marke, ako im se sviđaju proizvodi. Nešto manje od četvrtine (24%) potrošača smatra da brend proizvoda vredi tu višu cenu koju plaćaju.

Proizvodi privatnih robnih marki čine tržište više od \$ 81 milijardi u SAD, što je 10,2 odsto više nego u 2007. godini. Skoro svaki 4 proizvod koji se kupio u supermarketima u SADu 2007. je bio privatna robna marka i tržišni udeo je porastao na rekordne visine od 18,7% akcija dolara i 23,7% akcija jedinica. Od 2007. do 2012. godine se očekuje rast tržišta privatnih robnih marki od 50% (od 320 do 527 dolara).

Privatne robne marke u Srbiji

U poslednjih par godina sve se više širi ovaj trend i kod nas.

Delta Maxi, najveći srpski trgovinski lanac, razvija privatnu robnu marku u svim kategorijama prehrane i neprehrane.

Oni su krenuli sa nekoliko privatnih robnih marki (Fedela, Favola, Mistral, Adut), da bi sada krenuli u stapanje svih u jednu prepoznatljivu pod imenom Premia. Što se tiče ovog rebrandiranja, cilj im je da ono bude završeno do kraja 2010. Godine. Pod ovom robnom markom će se naći oko 500 artikala prehrane i oko 1000 artikala neprehrane.

Naravno, Delta Maxi ne vrši sam proizvodnju ovih proizvoda već za njih to vrše domaći i inostrani proizvođači.

Proizvodi koji se prodaju pod privatnim robnim markama u prometu Delta Maxija u Srbiji učestvuju sa 11,25 odsto.

Plan uprave je da se za pet godina taj procenat u Srbiji poveća na oko 25 procenata.

Sto se tiče Familija marketa s obzirom na to da je za poslednjih nekoliko meseci otvorio 14 objekata i da nastavlja da ih otvara, logičan sledeći korak, je bio i izrada sopstvene robne marke. Familija market pod sopstvenom robnom markom već ima dve vrste hleba, a budući planovi su ozbiljni. Ime robne marke je Pametno.

Za oblasti u kojima će razvijati svoju robnu marku u Familija marketu odlučivali su se, pre svega, na osnovu analiza podataka o najprodavanijim artiklima. Na osnovu toga u tom lancu ustanovili su da su to proizvodi koji uspevaju da pomire kvalitet i cenu. Kvalitet podrazumeva standardne kontrole proizvođača i internu kontrolu u Familija marketu, prilikom prijema, a pre distribucije u maloprodajne objekte.

METRO Cash & Carry ima sopstvene robne marke "Aro", "Horeca Select", "Sigma" i "Fairline".. METRO ostvaruje saradnju sa 31 lokalnim proizvođačem koji za kompaniju proizvode 125 različitih artikala pod privatnom robnom markom. Ali i velika pažnja se posvećuje mogućnosti izvoza na internacionalna tržišta na kojima "Metro" posluje sa svojom mrežom distributivnih centara. Trenutno pet različitih dobavljača izvozi svoje proizvode van granica Srbije.

Hrvatski lanac „Idea” nudi proizvode marke „K plus”, a francuski „Intereks” proizvode „top budžet”. U pitanju su proizvodi u koje spadaju konditori, kućna hemija, kozmetika, auto-kozmetika, smrznuti program, konzervirano voće i povrće, sokovi, gotova jela i školski pribor.

Broj proizvoda privatnih robnih marki koje pripadaju trgovinskim lancima u Srbiji, ove godine znatno je veći nego prošle. Njihova prodaja neprestano raste kako zbog kvaliteta tako i zbog popularnih cena koje su u odnosu na cene konkurentskih proizvoda niže za najmanje 20 odsto.

Zaključak

Veliki supermarketi, hipermarketi, prodavnice i drogerije danas nude gotovo bilo koji proizvod pod brendom maloprodavca tj. privatne robne marke. Dakle, privatne robne marke pokrivaju čitave linije sveže, konzervirane, smrznute i suve hrane, grickalice, nacionalne specijalitete, hranu za ljubimce, zdravlje i lepotu, kozmetiku, proizvode za domaćinstvo, uradi sam, za travnjak i vrt, boje, hardver i auto kozmetiku...

Privatne robne marke danas su sve zastupljenije u svetu. Postaju ozbiljna konkurencija svakom brendu, kako nacionalnom, tako i globalnom. Njihov kvalitet, dizajn pakovanja, i kanali distribucije su svakog dana sve bolji. Čitava budućnost maloprodaje je u kreiranju i razvijanju privatnih robnih marki.

LITERATURA

1. Ailawadi K., Keller K., (2004), Understanding retail branding: conceptual insights and research priorities, *Journal of Retailing* 80, 331-342
2. Berges-Sennou F., (2010), Store loyalty, bargaining power and the private label production issue, *European Review of Agricultural Economics* Vol. 33, 315-335
3. Del Vecchio D., (2001). *Journal of Retailing and Consumer Services* 8, 239-249
4. Nanda K., Suresh R., Ram R. (2010), Private Label Vendor Selection in a Supply Chain: Quality and Clientele Effects, *Journal of Retailing*, 1-11
5. Parker P., Namwoon K., (1997), National brands versus private labels: An Empirical Study of Competition, Advertising and Collusion; *European Management Journal* Vol.15, No. 3, 220-225
6. Yongchuan B., Yeqing B, Shibin S., (2010), Motivations purchase of private brands: Effects of store image, product signatureness, and quality variations, *Journal of Business Research*, 1-7
7. <http://openpdf.com/ebook/trgovci-pdf.html> (2.5.2010)
8. <http://www.tempostar.com/code/navigate.php?Id=348> (2.5.2010)

PRIVATE LABELS, local and global view

Summary

Private labels have started in 70ties at the same moment in Great Britain and Canada. Today they are part of our everyday life. This trend is widespread in whole world, and it is growing bigger every day. Private labels are products that are made for retailer and that are sold under his name. They began like cheaper solutions. Nowadays they represent quality, standard and still they retained cheaper price. Lately, private labels commenced their life in Serbia too. Some of Delta's private labels became household brands already (especially Premia). Also, other retailers follow this trend. IDEA with K+ private label, Metro with Aro, Interex with Top Budget...

Private labels are now competing with B and C brands, but they are highly unlikely ready to compete A brands, although it seems different. Today we can say that whole future of retailers is in creating and developing private labels.

Key words: private labels, brands, markets

Psihološki uticaj reklame na čoveka

Reklame su svuda oko nas- televizija, radio, novine, internet, bilbordi, flajeri, panoji u javnom prevozu i na autobuskim stajalištima. Pa ipak, velika većina nas je ubeđena da one ne utiču na nas ili to pak čine u vrlo maloj meri, da je naša sposobnost kritičkog rasuđivanja dovoljno razvijena da nam omogući da ostanemo imuni na reklamne poruke i slogane. Uvek su to neki „drugi“, „ostali“ („*Oni ostali, poremećeni preteranim gledanjem u TV (90% stanovništva) jednostavno upijaju reklame u sebe*“¹) No, da li je to zaista tako?

Obično čujemo kako ljudi kupuju samo ono što su probali i u čiji su se tako kvalitet uverili, ili ako je to probao neko u čiji se sud pouzdaju, ne razmišljajući pritom da su kupili upravo proizvod koji se reklamirao, ili to da je „osoba od poverenja“ kupovala baš pod direktnim uticajem reklamnog spota pa taj uticaj indirektno prenosi dalje i to kako bolje nego preko onog ko važi za osobu koja ne veruje reklamama- sasvim suprotno, on postaje reklamino možda i najjače oruđe.

Po jednom istraživanju koje je 2004. godine sprovedla grupa studenata Fakulteta Organizacionih Nauka u Beogradu², pokazalo se da televizijske reklame važe za efikasnije u odnosu na radio(svi se sećamo čuvenog „Jugodravo, ugodravo...“) bilborde (verovatno zato što im nismo toliko izloženi kao televiziji), flajere (koje uglavnom bacamo jer za nas predstavljaju suvišan papir), internet- prosto zato što se jedino televizija obraća i čulu vida i čulu sluha i zato što danas predstavlja definitivno najpopularniji medij. Tim istim istraživanjem došlo se do sledećih zaključaka:

Na pitanje „Da li verujete reklamama?“ većina ispitanika je odgovorila da nekim reklamama veruje, a nekim ne, ali ne zaostaje ni procenat onih koji im ne veruju uopšte. Da veruje reklamama odgovorilo je samo 33% muškaraca koji imaju između 20 i 35 godina i 11% muškaraca koji imaju

1 Sa internet foruma „Krstarice“, dostupno na: <http://forum.krstarica.com/showthread.php?t=33629>

2 U istraživanju je učestvovalo 60 ispitanika(oba pola), podeljenih u tri grupe prema godinama – na mlađe od 20 godina, one koji imaju između 20 i 35 godina i starije od 35 godina, sa ciljem da se ispita uticaj reklame i na starije i na mlade, uzimajući pritom u obzir eventualne razlike između žena i muškaraca.

manje od 20 godina, dok je procenat žena iz sve tri starosne grupe koje su odgovorile „da“ bio- 0%. Na pitanje „Koliko reklame utiču na vaš izbor pri kupovini?“ 100% ispitanika starijih od 35 godina je odgovorilo da reklama veoma malo utiče na njihov izbor.

Da li da im verujemo?

Zašto im onda koža miriše na Niveu, kosa na Panten, a odeća na Lenor? Zato što je najprirodnije da ćemo pre kupiti stvari koje smo negde videli, za koje smo čuli, koje su nam poznate. A ako pretpostavimo da čovek provede u proseku 8h u toku dana spavajući, potpuno je nerealan očekivati da ne podlegne uticaju kome je izložen 16h dnevno, svaki dan i na svakom mestu.

O čemu se zapravo radi?

Reklame se u određenoj meri obraćaju racionalnoj strani naše ličnosti- obaveštavaju o novom proizvodu koji se pojavio na tržištu, o njegovim osobinama i kvalitetima, daju nam informaciju. Ali, budući da je čovek nije u potpunosti racionalno biće jer ne može često ni sebi ni drugima da opiše svoje motive i potrebe, to ga čini u velikoj meri nepredvidivim, a samim tim i njegov izbor postaje nepredvidiv, pod uticajem emocija, društvenog pritiska, činjenice da ljudi često neće ni sebi ni drugima priznati šta zapravo žele, trudeći se da izgrade i sačuvaju sliku onoga kakvima žele da se prikažu.

Kako ovaj problem rešavaju marketinški stručnjaci?

Tako što delovanje reklame premeštaju na polje nesvesnog, iracionalnog. Ako se potreba potrošača ne može predvideti, može se zato- stvoriti.

Kako reklame deluju- marketinške strategije

Reklama je definitivno jedan od najzanimljivijih fenomena današnjice, pokazatelj raznovrsnih kretanja unutar jednog društva. Ona cveta tamo gde je razvijena industrijska proizvodnja, a samim tim i konkurencija i predstavlja bitnu kariku u lancu proizvodnja-raspodela-potrošnja, gde igra ulogu posredujućeg člana.³

Sam **pojam** je nastao od latinske reči *reclamare* – glasno vikati, uzvikivati, oglašavati. Njene osnovne funkcije su obaveštavanje i-podsticanje. Dakle, reklama se ne bavi samo oglašavanjem, ona “poziva”, treba da nas ubedi kako je važan način života koji vodimo, a zatim da je posedovanje određenog predmeta potvrda tog načina življenja. Mnoge reklame se zadržavaju upravo na tome – one ne preporučuju direktno proizvod, već samo uspostavljaju vezu između datog proizvoda i jednog stila života, društvenog položaja kome težimo.

3 Tomić, Z., *Komunikologija*, Čigoja, Beograd 2003, str. 163.

Šema na koju se reklama pre svega oslanja izgleda otprilike ovako⁴:

1. privlačenje pažnje
2. podsticanje interesa
3. izazivanje želje za kupovinom
4. navođenje na delovanje, tj. na sam čin kupovine

Dakle, reklama teži da bude primećena, zapamćena, da potrošač usvoji njenu ideju kao sopstveno stanovište i da ga potom navede na delovanje, tj. kupovinu.

Po mišljenju Edgara Morena, ne postoji nauka o reklami, već samo njena umetnost i strategije.⁵ Njeno savremeno shvatanje usko je povezano sa pojmom masovnih medija, pogotovu radija i televizije, kao i sa pojmom propagande, sa kojim je mnogi poistovećuju. Može se reći i da je ona svojevrsni pokazatelj društvenog konformizma pošto se često dovodi u vezu sa fenomenom kolektivne, masovne svesti.

Po Morenu, reklama se obraća pre svega našoj podsvesti. Marka nekog proizvoda postaje ustvari mnogo više od toga-postaje svojevrsni simbol. Ona se trudi se da deluje tako što izaziva želju za robom. Njen često ludički karakter, na koji se nadovezuje upotreba erosa, ima za cilj ukorenjivanje želje u potrebe.⁶

Reklama, dakle, ne nudi dakle samo predmete, već ideje, simbole, načine života, mišljenja i ponašanja i zbog toga u mnogome utiče na formiranje jedne epohe, čiji je u isto vreme verni odraz, svedok duha i vremena u potrošackom društvu. Njena funkcija se sastoji u tome da publici ponudi jedan model života i mišljenja, celinu poželjnih vrednosti, dakle onih koji motivišu, ali koje su istovremeno i prihvatljive, pa prema tome uočljive, umirujuće, konformističke.

Potrošnja postaje način društvene integracije i definicija ličnosti u njejoj sredini, pa se reklama ne obraća pojedincu, već određenom profilu, ciljnoj grupi, nastojeći da izazove osećanje društvene pripadnosti.⁷ Kako je čovek društveno biće, nužno će i njegovo ponašanje u velikoj meri biti u skladu sa stavovima i očekivanjima grupe kojoj pripada. Zato je u marketingu važno identifikovati grupu potrošača za neki proizvod ili uslugu i proučiti njihove običaje. Na primer, kod reklamiranja piva se često eksploatiše ovaj momenat pripadanja grupi, te se konzumiranje piva vezuje za druženje sa

4 Članak *La publicité (La publicité est omniprésente mais nous influence t-elle?)*, dostupno na: http://www.psychologie-sociale.com/index.php?option=com_content&task=view&tid=96&Itemid=44

5 Moren, E., *Uvod u izučavanje reklame*, Treći program, Beograd, br. 41, 1979, str.232

6 Ibid. str. 450-460.

7 Ibid.

prijateljima, gledanje fudbalskih utakmica, navijanje. Sve ovo zapravo olakšava gledaocima lakšu identifikaciju sa akterima u reklamama. Pritom se vodi računa o ciljnoj grupi kojoj je namenjena, gde se u obzir uzimaju pol i dob potrošača, njegova socijalna pripadnost. O svemu ovome se brine advertajzing tim u koji ulaze psiholozi, sociolozi, ekonomisti...

Često pri kupovini razum ne igra veliku ulogu, već je primaran osećaj zadovoljstva. Takođe se često kupovina odvija po inerciji, rutini, prema već ustaljenom tipu ponašanja, pa stimulusi marketinga treba da budu dovoljno jaki da bi prekinuli ustaljene navike i motivisali potrošača da promeni svoje ponašanje pri kupovini.

Postoji mnoštvo **principa** kojima se reklama služi kako bi delovala na potrošača⁸:

1) Princip pozivanja na autoritet- Reklama će imati jači efekat ukoliko se zasniva na nekom autoritetu te se stoga angažuju glumci, pevači, sportisti, političari i druge javne ličnosti koje poseduju kredibilitet kod publike, izazivaju simpatije ili želju za identifikacijom.

2) Princip „radi kao ja”- Dokazano je da se više veruje pripadnicima iste profesije, pola, socijalne grupe, uzrasta. Oni moraju biti daleki i nedostižni kako bi predstavili san, ideal, ali opet dovoljno pristupačni kako bismo mogli da se identifikujemo. Treba dati ljudima utisak da se prepoznaju u određenoj situaciji, osobi, ponašanju. Proizvod im se tako lakše približava i nudi im se kao mogućnost za prevazilaženje problema. Treba predstaviti proizvod kao ličan, koji će potvrditi ličnost kupca. (Iako se, paradoksalno, principom imitacije, pokazuje kako neko može da bude poseban, bolji, drugačiji.)

3) Modelovanje subjekta reklame kroz ličnost- Reklame se lakše pamte ako su ilustrovane ljudskim ponašanjem, brže se usvajaju što su slikovitije. Pre ćemo biti ubeđeni ako nam prikazano deluje realno, razumno, objektivno.

4) Princip recepturnosti- Daje se detaljnije objašnjenje ili prikaz upotrebe proizvoda koji treba slediti, ukoliko je u pitanju neka složenija radnja. Ipak, iako nekada prikazuje sam proces, reklama zapravo teži da od nas sakrije stvarnost. Sve se radi tako da se za potrošača akt kupovine odseče od ljudskog rada u proizvodnji koja iziskuje napor, kako bi se uživalo i rasipalo bez griže savesti.⁹ (Setimo se reklame za “Milka” čokoladu gde vesele životinje mešaju smesu kako bi se u čokoladi dobili mehurići vazduha.)

5) ”Dupla reklama”- Veoma česta i, pokazalo se, uspešna taktika, gde se u centar pažnje postavlja jedan objekat koji ima za cilj da privuče pažnju

⁸ Tomić, Z., *Komunikologija*, Čigoja, Beograd 2003, str. 165-166.

⁹ Brošura *Les impacts de la publicité sur notre vie intime et politique*, Les renseignements généraux, oktobar 2006, str. 8.

recipijenta, a zatim se fokus premešta na drugi objekat, jer, ustvari, on je taj koji se zapravo reklamira.

6) Demonstracija snage- Princip koji koriste velike kompanije, koje nemaju za cilj da predstavne neki određeni proizvod, već da promovišu sliku same institucije, njenu moć, pouzdanost, tradiciju, autoritet.

7) Oslanjanje na emocije- Reklama snažnije deluje ako je nabijena emocionalnim značenjima, te se teži ukidanju razmišljanja utemeljenog na racionalnoj osnovi i insistira se na buđenju emocija, kako bi poruka što lakše i brže doprla do recipijenta. Reklamna poruka nikako ne treba da podseća na neprijatne situacije, da ide protiv ubeđenja većine, da predlaže nešto komplikovano i naporno.

8) Princip procesa- Radi se o prikazivanju nastanka nekog proizvoda i faza kroz koje on prolazi pre nego što će dobiti konačni oblik; proizvod se na taj način demistifikuje, približava se auditorijumu koji ima priliku da se tako lakše uveri u njegovu posebnost i kvalitet.

9) Korišćenje mahanizma ritma- Ritmički se ponavljaju slike, zvuci, pokreti i reči, kako bi se poruka bolje zapamtila i urezala u svest. Konstantno izlagani istim slikama i sloganima, nesvesno ih usvajamo. Na neki način se vrši manipulisanje našom opažajnom moći- kroz ritam, upečatljive boje, muziku, zvuk koji se pojačava kada počnu reklamni spotovi i koji deluju gotovo hipnotički, parališu racionalno i omogućavaju bolji prodor poruke. Tako će oglasi u boji privući više pažnje od crnobelih. Takođe, lakše će se opaziti intenzivniji stimulusi, zatim oni koji su u pokretu i oni koji sadrže neki kontrast u sebi. Osnovni zadatak komunikatora je da kvalitetnom slikom, kombinacijom boja, znakova i zvuka privuče našu pažnju, a tek onda da sadržajem poruke utiče na ostvarenje interesa.¹⁰

Pored ovih, već nabrojanih strategija, postoji i mnoštvo drugih, ništa manje važnih. Tako je takođe bitno i to da li će se reklama prikazati na početku, na sredini ili na kraju reklamnog bloka. Postoji i varijanta sa postavljanjem logoa ili poruke na ekranu (u uglu, u pozadini, pri dnu...) za vreme trajanja emisije.

Česta je pojava i parodičnih reklama-kritikujući sebe, najlakše ćemo preduhitriti i razoružati kritiku drugih.

U svojoj studiji „Skriveni ubeđivači”¹¹, Vans Pakard govori o **osam skrivenih ljudskih potreba**, a to su: potreba za važenjem, za sigurnošću, mogućnost za kreativno izražavanje, potreba za emocionalnom sigurnošću,

10 Internet članak *Uticaj medija na donošenje odluke o kupovini*, dostupno na: <http://www.stetoskop.info/Uticaj-medija-na-donosenje-odluke-o-kupovini-3163-c20-content.htm>

11 Pakard, V., *Skriveni ubeđivači*, Dosije, Beograd, 1994.

za osećanjem moći, za osećanjem ukorenjenosti, za besmrtnošću, potreba za zadovoljenjem sopstvenog ega, za objektima ljubavi.

U ovoj studiji Pakard nastoji da pokaže kako se marketinški stručnjaci trude da prodru u ljudsko nesvesno, što za cilj ima kontrolisanje potrošnje. On smatra da se konstantnim izlaganjem recipijenta zvučnom ili vizuelnom nadražaju kod njega stvara uslovni refleksi¹². Ljudi su po njemu samo „gomila sanjarija, maglovito skrivenih čežnji, kompleksa krivice, iracionalnih emotivnih blokada. Mi smo obožavaoci predstava prepušteni impulsivnim(nagonskim) i kompulzivnim(prisilnim) delima.”¹³ Pošto je, kao što je već pomenuto, potrošač vrlo nepredvidiv, marketinški stručnjaci postaju, kako to Pakard naziva, „prodavci nezadovoljstva”, koji poručuju- to što posedujete nije dovoljno dobro, Vi ZASLUŽUJETE bolje, u ovome se nalazi rešenje vaših problema. Sam proizvod se ne reklamira toliko koliko njegov simbolički ekvivalent- mladost, sigurnost, ženstvenost/muževnost, lepota. Ove „udice” ciljaju na našu zabrinutost, nesigurnost, frustriranost, strah.

Prema jednom istraživanju sprovedenom u Americi, na vrhu spiska psiholoških „udica” nalaze se: apetit, zdravlje, želja za potomstvom, seksualna privlačnost, zabava.¹⁴

Tako se, na primer, argumenti “samopotvrđivanje ličnosti”, “originalnost”, “prestiž” vezuju uglavnom za nakit, odeću, mobilne telefone; argument “zdravlje” odnosi se na proizvode kao što su voćni sokovi i hrana, sportska oprema; “udobnost” i “komfor” odnose se najviše na nameštaj, odeću,obuću, automobile, čaj, a “zabava” na artikle kao što su na primer bicikli, pića, muzička oprema. „Koka-kola” bi se mogla shvatiti kao simbol mladosti, kreativnosti i zabave, „Levis” slobode, „Najk” ličnog angažmana, „Mek Donalds” kao mesto porodičnog okupljanja.

Kako kod potrošača stvoriti želju?

Tako što se najpre stvori osećaj manjka. Treba proizvesti osećanje da nam nešto nedostaje, frustraciju, psihičku neravnotežu, problem za koji će ponuđeno rešenje biti upravo kupovina. Snovi o kupovini su snovi o kompenzaciji.¹⁵ Koristi se potreba potrošača za osećanjem moći, superiornosti, lepote, zdravlja, ljubavi, inteligencije. Zatim ga treba uveriti da će mu upravo reklamirani proizvod omogućiti sve ovo.

12 Ibid. str. 11.

13 Ibid. str. 14.

14 Makluan, M., *Američka reklama*, Treći program, Beograd, br. 41. 1979. str 538.

15 Brošura *Les impacts de la publicité sur notre vie intime et politique*, Les enseignements généraux, oktobar 2006, str. 3.

Ipak, postizanje ovog cilja nije dovoljno- kada bi želja bila potpuno zadovoljena, ne bi više bilo potrebe za kupovinom. Zato nju treba opet i iznova obnavljati. Da bi želja bila samo delimično zadovoljena, potrebno je da proizvod samo donekle ispunjava naša očekivanja i da sa sobom nosi neku novu frustraciju. Vrlo dobro znamo da proizvodi retko deluju onako kako nam je reklama obećala (sličnost sa političkom kampanjom?). Kada se konačno dočepamo pomenutog simbola moći, tu su marketinški stručnjaci da nas ubede kako postoji novi proizvod, savršeniji, moderniji. Osećanje nedostatka se konstantno nastavlja-reklama tako teži da u isto vreme izazove i osećanje zadovoljstva i osećanje nedostatka.¹⁶

Brendiranje proizvoda¹⁷ je jedna od glavnih taktika u oglašavanju.

Na primer, reklama za Grand Deluxe kafu, u finom zlatnom pakovanju, ne prodaje samo kafu, već i sliku luksuza; sugeriše se da se ne radi o običnoj, svakodnevnoj šoljici kafe, već da su njeni konzumenti prefinjeni znalci istančanog ukusa koji znaju da prepoznaju najbolje i mogu to sebi da priušte, na neki način „viša klasa“. Poruka koja se šalje je ta da se radi o nečemu namenjenom samo odabranima, ali koje takođe može biti dostupno svima.

Biće je često svedeno na svoju socijalnu egzistenciju i na to kako napredovati na hijerarhijskoj društvenoj lestvici. Reklama kaže da se to postiže korišćenjem određenih proizvoda; Mercedes, velika kuća sa bazenom, najnoviji parfem ili mobilni telefon-sve su to statusni simboli koji čine da sebi i drugima izgledamo moćnijima. Budući da najveći broj kupaca dolazi iz srednjeg društvenog sloja, najviše reklama je upravo njemu i namenjeno, čineći mu mogućim dostizanje ideala o napredovanju u društvu-ovakve proizvode koriste bogati, moćni, poznati, obrazovani, ali ga u suštini mogu posedovati svi.

Kako bi dostigli pomenuti cilj, stručnjaci proučavaju naša ponašanja na polju biološkog, psihološkog, sociološkog. Naše nesvesno postaje teritorija koju treba osvojiti, treba zameniti naše razmišljanje refleksom. Što je ciljna grupa obrazovanija, to se više cilja na njene iracionalne nagone.

Kao rezultat svega ovoga često kupujemo proizvode koji nam trenutno i ne trebaju pitajući se kako smo uopšte do sada mogli da živimo bez njih. Toliko je velika moć reklame.

¹⁶ Ibid. str 4.

¹⁷ Brendiranje je stvaranje određene "slike" koja se vezuje za proizvod kako bi kod čoveka stvorila određene asocijacije-definicija preuzeta sa sajta: http://advertising-influence.suite101.com/article.cfm/advertising_tactics

Slogan

U svom delu „Dosetka i njene veze sa nesvesnim“, Frojd objašnjava zašto nam nešto što je sažeto prija. Radi se, naime, o **principu „psihičkog ekonomisanja“**, gde je zadovoljstvo povezano sa uštedom napora-moralna ili razumska cenzura prestaje da deluje i omogućava nam da nesmetano uživamo.

Zato je bitno da slogan bude kratak, zvučan, da skreće pažnju i lako se pamti. Stoga se često koriste igre rečima sa aluzijama na aktuelna dešavanja, na poslovice i filmove; neretko je slogan duhovit jer humor opušta auditorijum i tako se ruši eventualna barijera između njega i reklamne poruke.

Jedan od elemenata dobre reklame može da bude dobar muzički slogan. On deluje tako što se slušaocima prosto “uvuče u uši”, tako da samim tim oni pamte i reklamu. Svi smo nekad uhvatili sebe kako pevušimo „Noblice, Noblice...” ili melodiju iz reklame za Koka-kolu.

Stilske figure žvučenja kao što su rima, aliteracija i asonanca su simpatične i omogućavaju brže pamćenje sadržaja, dok nas metafore udaljavaju od sveta stvarnosti. U tom stanju blage hipnoze gde su naša čula percepcije zauzeta, postajemo prijemčiviji za poruke.

Reklame koje se služe seksualnošću

Kao što je već pomenuto, potrošač je često nepredvidiv, i tu počinje preplitanje psihologije i marketinga. Reklama se koristi psihoanalitičkim konceptima koje će pojednostaviti i transformisati. Libido i seksualnost su se pokazali kao pouzdani pokretači želje za kupovinom. Otuda se reklama često oslanja na instinkt, na „princip zadovoljstva“, na Frojdiv „id“. Primeri su brojni: reklama za šampon, gde devojka u tuš kabini izražava svoje zadovoljstvo proizvodom zvucima koji podsećaju na orgazmičku ekstazu; za klimu, u kojoj partnerka odbija da bude zagrljena zato što je u stanu previše toplo; bilbord sa reklamom za automobilske gume na kojoj je prikazana golišava gimnastičarka koja je uradila špagu, uz slogan „Prilagodljiva svim podlogama“; bilbord sa reklamom za cigarete sa sloganom „Smotaj, kresni i zapali-tipično muški“ ili za sijalicu, koja poručuje „Skinite mrak“.

Šta se postiže prikazivanjem golišavih tela i dvosmislenim lascivnim porukama? Pre svega se, izvesno, skreće pažnja, a da li će se reklama svideti ili ne kao da potpada u drugi plan; u oba slučaja, o njoj će se **pričati**.

Psihološko objašnjenje: budi se izvesno osećanje požude koja se ne može zadovoljiti onim što se koristi da bi se proizvod reklamirao, već samo onim što je realno i dostupno, tj. samim proizvodom. Istovremeno nuđenje i uskraćivanje budi tenziju, „pretvarajući objekat želje u želju za objektom“.¹⁸ Simbolički se potrošaču nudi, proizvodom, ono što mu u stvarnosti nedostaje.

Kontraefekat reklama i njihov negativan uticaj

Loše reklame (mada bi se moglo dovesti u pitanje da li loša reklama uopšte i postoji!) obično budi u nama neku vrstu revolta, ukoliko procenimo da se ugrožava naš zdrav razum i inteligencija, za šta možemo naći brojne primere: dertedženti koji u trenutku čiste stotine tanjira, čuveni „egzistencijalni“ problem zašto naše „belo nije blistavo belo“, tipske reklame bez imalo inovativnosti ili kada, na primer, protagonist na izvadi bocu omekšivača u bioskopu, kapeli ili na sastanku, preduge ili prečeste reklame, reklame koje nam poručuju da jedino uz određeno labelo/šampon/zubnu pastu/omekšivač/kremu možemo imati uspeha kod suprotnog pola, ili na primer one gde se na kraju doslovno kaže „KUPI ME!“.

Reklame stvaraju **iluziju slobode**- nesvesni smo da smo pod uticajem (upravo zato i mislimo da nismo!) Prvi korak i jeste taj u uveravanju da smo slobodni da izaberemo. Poručuju nam: „Budi ono što jesi!“ „Budi drugačiji!“ „Budi slobodan!“ Pod utiskom da smo slobodni da biramo, ustvari smo uslovljeni u istome i više nego što mislimo. Kada smo ubeđeni da smo sami odabrali koji televizijski kanal ćemo gledati, koji prašak ćemo koristiti, kojoj banci ćemo verovati- ustvari činimo samo kao i milioni drugih.

Reklame stvaraju ili pothranjuju **stereotipe**, bilo da su oni starosni (mladi su uvek u pokretu i puni avanturističkog duha, stariji se brinu o svojim unucima), etnički (gel za tuširanje od kokosa u reklami obavezno koristi crnkinja, čokoladu sa rižom reklamira Kinez, bruskete i picu Italijan) ili polni (žene se brinu o pranju veša i sudova, kuvanju, a muškarci na primer reklamiraju kola). Reklame mogu da utiču na mišljenje ljudi o sopstvenom polu ili o suprotnom i da olakšaju ukorenjavanje stereotipa u društvu.¹⁹

18 Ibid. str. 9.

19 Članak *TV Commercials Influence What You Want to Do in Life*, University of New Hampshire, 2007, dostupno na: <http://www.newswise.com/articles/tv-commercials-influence-what-you-want-to-do-in-life>

Negativan uticaj reklama na decu i mlade

Istraživanja pokazuju da deca uzrasta manjeg od osam godina nisu sposobna da kritički obrade reklamnu poruku, već reklamu smatraju kao nešto potpuno stvarno, istinito i prihvatljivo. Kako reklame namenjene deci najčešće prikazuju brzu hranu, gazirana pića i slatkiše, one u mnogome doprinose razvijanju loših navika u ishrani i rastućoj pojavi gojaznosti kod dece.²⁰ Deca takođe često vrše pritisak na roditelje da im po svaku cenu kupe igračke koje su videli na tv-u, iako možda oni to ne mogu da im priušte. Isto tako treba pomenuti i reklame za alkoholna pića, pogotovu za pivo, koje se često prikazuju za vreme emitovanja sportskih događaja koje prate milioni dece, pa ona tako stiču pozitivniji stav o konzumiranju alkohola.

Mnogi roditelji svedoče kako njihova deca imitiraju likove iz reklama i pevuše njihove slogane, pogotovu ako su u reklamama životinje, likovi iz crtanih filmova, omiljene poznate ličnosti, ako su one živopisne, dinamične i duhovite.²¹ Deca dakle često kopiraju ono što vide u reklamama, a to nekada može imati opasne posledice. Na primer, deca mogu pokušati da se penju na prozor ili na primer da sa istog skoče jer su videli da tako rade u reklamama, u kojoj, naravno, negativnih posledica nije bilo- štaviše, izgledalo je vrlo zabavno.²²

Nešto starija deca, tinejdžeri, imaju potrebu da budu popularni, priznati među vršnjacima. Reklame diktiraju šta je moderno, šta je prihvatljivo i „in“. Tako se mogu javiti kompleksi; tinejdžeri, vrlo često nesigurni u sebe, postaju to još više pred savršenim glumcima iz reklama. Na mlade se vrši svojevrsan pritisak- moraju nužno biti lepi, nasmejani, zabavni, popularni.

Istraživanja su pokazala da reklame za alkoholna pića i cigarete u mnogome utiču na ponašanje, stavove i namere adolescenata u pogledu konzumiranja ovih proizvoda.²³

Reklame za alkohol su česte u časopisima koje mladi čitaju, kao i za vreme sportskih prenosa i one poručuju da nema ništa loše u konzumiranju alkohola, da je to vrlo često i poželjno jer povećava popularnost, daje osećaj zrelosti i društvene integrisanosti²⁴ (na primer reklame u kojima drugi

20 Preuzeto sa sajta: <http://www.apa.org/releases/childrenads.html>

21 Hanley, P., *Copycat Kids? (The Influence of Television Advertising on Children and Teenagers*, oktobar 2000

22 Ibid. str. 4-5.

23 Derevensky, J., *The effects of gambling advertisements on child and adolescent gambling attitudes and behaviors* (poglavlje *Common Themes in Gambling, Alcohol and Tobacco Advertising*), International Centre for Youth Gambling Problems and High-Risk Behaviors McGill University, oktobar 2007, str. 7.

24 Ibid. poglavlje *Alcohol Advertising and Youth*, str. 4.

piju pivo za vreme prenosa fudbalske utakmice), postaje sinonim za zabavu i dobar provod (slogan za reklamu piva koji kaže: „Pokreni zabavu“).

Reklame za cigarete deluju slično, iako su danas mnogo manje zastupljene, s obzirom da su uvedeni strogi zakoni o pušenju na javnim mestima i pokrenute brojne kampanje, pa je konzumiranje cigareta postalo manje društveno prihvatljivo. Ranije su ovakve reklame bile skoncentrisane na predstavljanje „idealne slike“ (Marlboro-neukrotivi avanturista, ili Davidoff –markantni zavodnik) i činile da se tinejdžeri koji puše osećaju samopouzdanije, zrelije i nezavisnije.²⁵

Rešenje bi bilo da roditelji, koliko je to moguće, kontrolišu izloženost svoje dece reklamama, kao i da im sopstvenim ponašanjem daju primer-deca su sklona imitiranju roditelja, pa ukoliko oni, na primer, kupuju i nefirmiranu odeću i hranu sa pijace, i deca sama će manje povezivati kvalitet i dopadanje sa reklamom, koja će im tako postati samo jedna u nizu od informacija kojima raspolažu, kao što bi i trebalo da bude.

Zaključak

Kada bismo se izjašnjavali kako reklame na nas zapravo utiču, onda ne bismo govorili o nesvesnom- nismo ni svesni da smo pod uticajem. Nema ništa loše u tome što nekada prvo posegnemo za reklamiranim proizvodom-da nije reklame, možda ne bismo ni znali da on postoji. Ako ga probamo i ispostavi se da je kvalitetan, reklama je odigrala dragocenu ulogu; ukoliko izneveri naša očekivanja-nećemo ga više kupovati i proizvođač će izgubiti kredibilitet. Svi znamo da paste ne bele zube, da od dobrog šampona ne izrasta nova kosa, da anticelulit kreme ne deluju ako nemamo zdrave životne navike- od reklame ne treba očekivati da govori istinu po pitanju ovih stvari, već da nam ponudi mogućnost da izaberemo najbolje od postojećeg. Treba biti svestan da neko sve vreme pokušava da na nas izvrši uticaj i truditi se da se vodimo sopstvenim iskustvom koliko god je to moguće.

Ma koliko se smatralo da su reklame dosadne, napadne i pespotrebne, one su modernom društvu neophodne. Osim što za neke proizvode ne bismo nikad ni saznali i što podstiču konkurenciju i time utiču na to da tržište bude raznovrsnije i cene pristupačnije, tako ni radio ni neki dnevni listovi, na primer, ne bi bili besplatni jer postoje upravo zahvaljujući prihodima od reklama.

Dakle, reklame su definitivno potrebne, čak neophodne; trebalo bi ih samo učiniti zanimljivijim, inventivnijim i eventualno smanjiti dužinu trajanja reklamnih blokova.

25 Ibid. poglavlje *Tobacco Advertising and Youth*, str. 5.

BIBLIOGRAFIJA

1. Moren, E., *Uvod u izučavanje reklame*, Treći program, Beograd, br. 41, 1979.
2. Tomić, Z., *Komunikologija*, Čigoja, Beograd 2003.
3. Pakard, V., *Skriiveni ubeđivači*, Dosije, Beograd, 1994.
4. Makluan, M., *Američka reklama*, Treći program, Beograd, br. 41. 1979.
5. Hanley, P., *Copycat Kids? (The Influence of Television Advertising on Children and Teenagers)*, ITC, oktobar 2000
6. Derevensky, J., *The effects of gambling advertisements on child and adolescent gambling attitudes and behaviors*, International Centre for Youth Gambling Problems and High-Risk Behaviors McGill University, oktobar 2007.
7. Brošura *Les impacts de la publicité sur notre vie intime et politique*, Les renseignements généraux, oktobar 2006.
8. <http://forum.krstarica.com/showthread.php?t=33629>
9. http://www.psychologie-sociale.com/index.php?option=com_content&task=view&id=96&Itemid=44
10. <http://www.stetoskop.info/Uticaj-medija-na-donosenje-odluke-od-kupovini-3163-c20-content.htm>
11. <http://www.newswise.com/articles/tv-commercials-influence-what-you-want-to-do-in-life>
12. http://advertising-influence.suite101.com/article.cfm/advertising_tactics
13. <http://www.apa.org/releases/childrenads.html>

Psychological influence of a commercial**Summary**

We usually hear people saying commercials don't influence their decisions and their lives. Of course, this is far from being true; since consumers' needs can be very unpredictable, advertising experts use many techniques to create them, by influencing consumer's unconscious. They represent the product as a materialization of a certain way of living, as an expression of one's unique personality, of all his dreams coming true. Soon it becomes a sort of substitute, a symbol of eternal youth, security, love, self-esteem. Once the need being satisfied, the whole process starts all over again, and

the need recreates by saying there is something new, better, absolutely perfect this time. Undeniably necessary, the commercial also has its bad influence in a society; it creates or preserves many kinds of stereotypes, approves the omnipresent conformism and makes the use of tobacco and alcohol more acceptable for children. Often too long or too annoying, it represents, however, an irreplaceable part of a modern society. There is no such thing as a bad commercial. It gives information, a possibility to choose (if there is such possibility) and makes possible for some newspapers and for radio to be free, since there are commercials to pay the service.

Key words: commercial, advertising, mass media, consumer, psychology, unconscious, influence, symbol, hidden needs, marketing strategies, product branding, slogan, stereotypes, conformism, children.

PRAVO

LAW

**PRAVO NA SUĐENJE U RAZUMNOM ROKU -
Analiza presude ESLjP V.A.M. v. Srbija i prikaz crnogorskog
Zakona za zaštitu prava na suđenje u razumnom roku**

I Uvod

Imajući u vidu napore koje Srbija ulaže u priključivanje Evropskoj uniji (EU), kao i politiku Vlade koja se zalaže za ubrzano pristupanje EU i skorašnji očekivani početak primene Sporazuma o stabilizaciji i pridruživanju, u ovom radu bavićemo se pitanjem kako je u Srbiji u svetlosti slučaja V.A.M. protiv Srbije¹ zaštićeno pravo na suđenje u razumnom roku zagarantovano Evropskom konvencijom za zaštitu ljudskih prava i osnovnih sloboda (EKLJP).

Srbija, kao članica Saveta Evrope, potpisnica je EKLJP. Prvi član Konvencije obavezuje države potpisnice da preduzmu sve neophodne mere radi obezbeđenja delotvorne primene prava zajemčenih Konvencijom na nacionalnom nivou. Ratifikovanjem Konvencije i njenih protokola², države prihvataju da jemče saglasnost svog domaćeg prava i prakse sa Konvencijom i da isprave svaku eventualnu povredu prava i slododa zaštićenih Konvencijom. Osim toga, u slučaju da država učini propust u ostvarivanju svojih obaveza, pojedinac, u cilju zaštite svojih prava, ima mogućnost podnošenja predstavke Evropskom sudu za ljudska prava (ESLjP). Sve države ugovornice moraju da prihvate nadležnost Evropskog suda za ljudska prava i imaju obavezu da izvršavaju njegove presude. Komitet ministara Saveta Evrope nadgleda izvršavanje presuda.

Kao prvo iznećemo teorijsko-pravna polazišta, zatim ukratko izložiti činjenično stanje sučaja V.A.M., kao i navode iz presude kojim se Srbiji nameću obaveze, a zatim ćemo analizirati ono što je Srbija preduzela povodom tih obaveza, tačnije, delotvornost i efikasnost tog rešenja, kao i uporedno-pravna rešenja iz najbližeg ogruženja, konkretno zakonsko rešenje iz ove oblasti u Crnoj Gori.

1 Predstavka br. 39177/05.

2 Srbija je Evropsku konvenciju o zaštiti prava i osnovnih sloboda potpisala 3. aprla 2003.godine, a ratifikovala je 2004.god, tačnije Konvencija je ratifikovana u decembru 2003. godine, ali su ratifikacioni instrumenti deponovani u Savetu Evrope 3. marta 2004. godine.

II Teorijske postavke

Neophodan uslov da bi ljudi postali i ostali slobodni, jesu ljudska prava i njihovo poštovanje. To su prava najčešće usmerena prema državi, "njima se država ograničava ili se od nje traži konkretno delovanje."³ Ona su "instrument otpora državi, prava i slobode otpora državi"⁴ Ljudska prava su kodifikovana u mnogim konvencijama i deklaracijama, ali za ovaj rad najznačajnija je svakako Evropska konvencija za zaštitu ljudskih prava i osnovnih sloboda. Ta Konvencija nije samo „mrtvo slovo na papiru“ već postoje i jako delotvorni instrumenti da se prava i slobode zagarantovane u Konvenciji i ostvare.

Državna zajednica Srbija i Crna Gora, čiji je Srbija pravni sledbenik, postala je članica Saveta Evrope 2003. godine, a posle ratifikacije Konvencije, od 3.marta 2004. godine i usvajanja Zakona o ratifikaciji Evropske konvencije za zaštitu prava i osnovnih sloboda⁵, ESLJP postao je organ kome se građani Srbije mogu obraćati ukoliko smatraju da su im povređena prava zagarantovana Konvencijom.

U ovom radu izložićemo na koji način Konvencija štiti pojedinca, konkretno njegovo pravo na suđenje u razumnom roku, tj. kako presuda Evropskog suda za ljudska prava utiče na unutrašnji pravni sistem pojedinih država i time obezbeđuje bolju zaštitu slobode svakog čoveka – pojedinca.

ESLJP i Konvencija imaju ogroman značaj za celokupan pravni poređak Srbije, jer prema članu 46, stav 1 Konvencije strane ugovornice imaju obavezu da se povinuju pravosnažnoj presudi Suda u svakom predmetu u kome su stranke.

Izvršavanje presude pored novčane naknade stranci, uklanjanja negativnih posledica (*restitutio in integrum*), ali i uzroka kršenja prava, u nekim slučajevima zahteva i preduzimanje dodatnih mera. To je najbolje formulisao sam Sud u presudi *Scoyyari and Giunta v. Italy*⁶ u kojoj kaže: „Presuda u kojoj Sud utvrdi kršenje nameće odgovornoj državi obavezu ne samo da isplati žrtvi novčanu sumu dodeljenu kroz pravično zadovoljenje već i da izabere, pod nadzorom Komiteta ministara, opšte i/ili, ako ima potrebe, individualne mere koje će usvojiti u svom pravnom sistemu kako bi ispravila povredu utvrđenu pred Sudom i njene posledice koliko god je to moguće. Odgovorna država je slobodna da izabere mere na koji način će izvršiti svoje

3 V.Dimitrijević, *Međunarodno pravo ljudskih prava*, Beogradski centar za ljudska prava i Dosije, Beograd, 2006, str. 40.

4 R.Marković, *Ustavno pravo i političke institucije*, IPD Justinijan, Beograd, 2005, str. 579.

5 Sl. list SCG - Međunarodni ugovori", br. 9/2003

6 Predstavka br. 39221/98; 41963/98, paragraf br. 249.

pravne obaveze koje proizlaze iz člana 46 Konvencije, ali takve mere moraju biti u skladu sa zaključcima presude Suda.“ Drugim rečima Sud može naložiti državi da preduzme kako pojedinačne, tako i opšte mere u nacionalnom pravnom sistemu, a koje imaju za cilj prestanak kršenja ljudskih prava zagarantovanih Konvencijom.⁷

Što se tiče prava na suđenje u razumnom roku, o njemu ne treba previše govoriti. Ono predstavlja jemstvo da će u razumnom roku i putem sudske odluke biti okončana nesigurnost u kojoj se neki pojedinac nalazi u pogledu svog građanskopravnog položaja ili zbog krivične optužbe koja je protiv njega/nje podneta. Jasno je da je ovo jedan od imperativnih zahteva pravne sigurnosti i tako u interesu države, ali i u interesu lica o kojima je reč u postupcima. Ovo je naglašeno u mnogobrojnim odlukama Suda, od koji bismo istakli presudu od 10. novembra 1969. godine *Stogmuller v. Austria* u kojoj Sud „naglašava važnost donošenja sudskih odluka bez odlaganja, kako zbog odlaganja i odugovlečenja ne bi došlo do ugrožavanja delotvornosti i samog kredibiliteta tih odluka“.

Potpuno je jasno da bez poštovanja prava na suđenje u razumnom roku dolazi do ugrožavanja i drugih ljudskih prava koja ne mogu efikasno i delotvorno biti taštićena pred sudovima pred kojima postupci traju i po više decenija. Zbog toga je ono od krucijalne važnosti za poštovanje ljudskih prava.

III Slučaj V.A.M. protiv Srbije

Evropski sud za ljudska prava doneo je 13. marta 2007. godine presudu u slučaju *V.A.M. protiv Srbije*. Predstavnici Komiteta pravnika za ljudska prava (YUCOM) podneli su u ime V.A.M. predstavku 2005. godine nakon 6 godina pokušavanja da se postupak vodi na zakonit i pravičan način. Predstavka je zavedena pod br. 39177/05, i slučaj je odmah dobio prioritetan status. Nakon nepune 2 godine, Evropski sud za ljudska prava je našao da je Srbija povredila nekoliko odredaba Evropske konvencije za zaštitu ljudskih prava i osnovnih sloboda - (član 6. stav 1) pravo na suđenje u razumnom roku, kao deo prava na pravično suđenje, (član 8) pravo na privatn i porodičan život, i (član 13) pravo na delotvoran pravni lek. Ovo je prva presuda u kojoj se Srbiji nameću obaveze da omogućí na neki način bolju zaštitu prava na suđenje u razumnom roku, tj. prava na delotvoran pravni lek, kao i da oštećena strana bude pravično zadovoljena.

⁷ Detaljnije o ovome pogledati: D. Popović *Evropski sud za ljudska prava*, Službeni glasnik, Beograd, 2008. godine, str. 89 – 101; M. Paunović i S. Carić *Evropski sud za ljudska prava*, Pravni fakultet Univerziteta u Beogradu i Službeni glasnik, Beograd, 2006. godine, str. 76 – 83.

III 1. Činjenično stanje

Godine 1994. V.A.M. (podnositeljka predstavke) udala se za D.M. Ubrzo zatim dobili su ćerku S.M., a VAM se inficirala virusom HIVa i brak je polako počeo da se raspada. Godine 1998. D.M. je prekinuo zajednicu života sa VAM i odveo njihovu ćerku S.M. u stan svojih roditelja. V.A.M. je 11. februara 1999. godine podnela Četvrtom opštinskom sudu u Beogradu tužbu za razvod braka, tražeći samostalno vršenje roditeljskih prava nad S.M. i izdržavanje deteta. Pored toga, ona je zatražila privremenu meru, kojom bi joj bilo dodeljeno privremeno vršenje roditeljskih prava ili, alternativno, redovni nedeljni kontakti sa S.M. do okončanja građanskopravnog postupka. Opštinski sud je 23. jula 1999. godine, razmatrajući predlog za privremenu meru, naložio tuženome da omogući V.A.M. pristup detetu S.M. dva puta mesečno, dok ne bude doneta konačna odluka o suštini predmeta. Međutim tuženi D.M. praktično se nije obazirao na nalog suda i V.A.M. nije videla svoje dete, zbog čega je i dalje podnosila žalbe i predloge koji nisu dali nikakvog rezultata. Sudski izvršitelji su u par navrata pokušavali da zaplene imovinu D.M. kako bi sudska odluka o plaćanju kazne zbog neizvršenja odluka o privremenim merama mogla biti sprovedena. Iako su pokušavali u više navrata in a više adresa D.M.a, ni jedan pokušaj nije bio uspešan.

U narednom periodu, nije bilo moguće tuženom D.M. dostaviti sudske odluke i pozive, pošto ga nije bilo moguće naći ni na jednoj adresi. Sem toga, uprkos činjenici da su sudovi dužni da utvrde tačnu adresu tuženog, podnositeljka predstavke je ukazala na to da je 31. marta 2003. godine sudija njoj naložila da dostavi Sudu adresu o kojoj je reč, naglasivši da će, ukoliko to ne učini, njena tužba biti odbačena. Treba naglasiti da se za sve to vreme tuženi mogao videti na ulicama Beograda, a čak se pojavljivao i u par TV emisija.

Suočeni sa neverovatno dugim trajanjem ovog, po Porodičnom zakonu hitnog postupka, pravnici YUCOMa u septembru 2005. godine odlučili su da podnesu predstavku Evropskom sudu za ljudska prava (ESLJP) u u korist VAM. Zahvaljujući tome, proces pred domaćim sudovima počeo je da teče malo brže.

Opštinski sud je održao ročište 30. marta 2006. godine i to u odsustvu tuženog, pošto mu je prethodno sudski poziv propisno dostavljen na jednu od njegovih adresa u Beogradu. Opštinski sud je potom dobio medicinske izveštaje u vezi sa zdravstvenim stanjem podnositeljke predstavke od 16. marta 1999. i 21. maja 2001. godine, kao i novi izveštaj koji je dostavio Institut za infektivne i tropske bolesti - Centar za HIV/sidu od 12. aprila 2006. godine i u kome je navedeno da nema nijednog medicinskog razloga zbog koga podnositeljki predstavke ne bi trebalo dodeliti vršenje roditeljskih prava nad S.M.

Opštinski sud je 15. juna 2006. godine dodelio privremeno starateljstvo and S.M. tužilji V.A.M. i naložio tuženom D.M. da preda dete V.A.M. Ponovo je tužilja morala da traži od Suda brže izvršenje odluke. Opštinski sud je 22. septembra 2006. godine saslušao i podnositeljku predstavke i tuženoga. Tuženi je tom prilikom predložio da se ponovo izvrši procena zdravstvenog stanja podnositeljke predstavke i Opštinski sud je to naložio, zakazavši sledeće ročište za 22. decembar 2006. godine.

Takođe je bitno naglasiti da je tuženi D.M. rekao da nema nameru da svoju ćerku izlaže opasnosti da bude zaražena HIVom pustajući je da se viđa sa V.A.M., kao i da je maloletnom detetu S.M. rekao da je njena majka (V.A.M.) preminula.

Opštinski sud je 22. decembra 2006. godine odložio ročište, saopštivši da se spis predmeta još uvek nalazi u Okružnom sudu koji treba da presudi o žalbi tuženog na privremenu meru za vršenje roditeljskih prava donetu 15. juna 2006, i zakazao je zakazao ročište za 12. mart 2007. godine (jedan dan pre donošenja odluke ESLJPa).

III 2. Presuda Evropskog suda za ljudska prava

ESLJP (Sud) je prihvatio predstavku tužilje na osnovu člana 35 stav 1 Konvencije⁸.

Sud je našao da je povređen član 6 stav 1 Konvencije⁹ tj. pravo na pravično suđenje, obzirom na dužinu postupka koji bi inače trebalo da bude hitan. Ne može se smatrati pravičnim postupkom postupak koji traje od 1999. godine obzirom na prirodu slučaja, tj. određivanje starateljstva nad detetom. Neopravdano odugovlačenje postupka, rezultiralo je brojnim negativnim posledicama po podnositeljku predstveke.

Utvrđena je i povreda člana 8¹⁰ Konvencije, tj. prava na poštovanje privatnog i porodičnog života. Prava VAM kao majke nisu bila

8 „Sud može uzeti predmet u postupak tek kada se iscrpu svi unutrašnji pravni lekovi, u skladu sa opštepriznatim načelima međunarodnog prava, i u roku od šest meseci od dana kada je povodom njega doneta pravosnažna odluka.”

9 „Svako, tokom odlučivanja o njegovim građanskim pravima i obavezama ili o krivičnoj optužbi protiv njega, ima pravo na pravičnu i javnu raspravu u razumnom roku pred nezavisnim i nepristrasnim sudom, obrazovanim na osnovu zakona. Presuda se izriče javno, ali se štampa i javnost mogu isključiti s celog ili s dela suđenja u interesu morala, javnog reda ili nacionalne bezbednosti u demokratskom društvu, kada to zahtevaju interesi maloletnika ili zaštita privatnog života stranaka, ili u meri koja je, po mišljenju suda, nužno potrebna u posebnim okolnostima kada bi javnost mogla da naškodi interesima pravde.“

10 „Svako ima pravo na poštovanje svog privatnog i porodičnog života, doma i prepiske. Javne vlasti neće se mešati u vršenje ovog prava sem ako to nije u skladu sa zakonom i neophodno u demokratskom društvu u interesu nacionalne bezbednosti, javne bezbednosti ili ekonomske dobrobiti zemlje, radi sprečavanja nereda ili kriminala, zaštite zdravlja ili morala, ili radi zaštite prava i sloboda drugih.“

poštovana. Njoj nije omogućeno da viđa svoje dete uprkos odredbi opštinskog suda da može da viđa ćerku. Takođe je utvrđeno da sudovi u Srbiji nisu učinili sve, tj. nisu iskoristili sva sredstva koja im stoje na raspolaganju, kako bi omogućili V.A.M. da koristi svoje pravo koje joj kao majci pripada.

Takođe, ECHR je utvrdio da postoji i povreda člana 13 Konvencije¹¹, tj. prava na delotvoran pravni lek. Sud primećuje da zahtevi za ubrzanje postupka upućeni predsedniku Opštinskog suda, predsedniku Okružnog suda, Ministarstvu pravde i Nadzornom odboru Vrhovnog suda, na koje ukazuje država, svi predstavljaju hijerarhijske žalbe, odnosno, drugačije rečeno, nisu ništa više od puke informacije koja se dostavlja višoj instanci gde ta viša instanca ima punu nadležnost da svoja ovlašćenja iskoristi kako nalazi za shodno. Pored toga, da je neki od tih postupaka ikada bio započet, on bi se odvijao isključivo između nadzorne instance o kojoj je reč i sudije/suda u pitanju. Sama podnositeljka predstavke ne bi bila učesnica u tom postupku već bi, u najboljem slučaju imala samo pravo da bude obavestena o ishodu postupka. Nijedan od tih pravnih lekova ne može se, s tih razloga, smatrati delotvornim u smislu člana 35. stav 1. Konvencije.

Što se tiče pritužbe na osnovu člana 14 Konvencije, tj. zabrane diskriminacije, ESLJP je našao da ne postoji dovoljno dokaza da je Vam bila diskriminisana zbog svog zdravstvenog stanja, tj. zato što je HIV pozitivna.

Shodno članu 41 Konvencije¹² Sud je odlučio da tužena Država treba da plati podnositeljki predstavke, u roku od tri meseca od dana kada ova presuda postane pravosnažna, 15.000 EUR na ime nematerijalne štete i ukupno 4.350 EUR na ime troškova, s tim što te iznose treba pretvoriti u nacionalnu valutu tužene države po kursu koji se primenjuje na dan namirenja, uz dodatak sredstava za svaki porez koji bi mogao biti zaračunat.

ESLJP je takođe svojom presudom srpskim sudovima naložio dve individualne mere: 1. da se prvostepeni postupak što pre okonča; 2. da se što pre omogući kontakt između majke i deteta.

11 "Svako kome su povređena prava i slobode predviđeni u ovoj Konvenciji ima pravo na delotvoran pravni lek pred nacionalnim vlastima, bez obzira jesu li povredu izvršila lica koja su postupala u službenom svojstvu."

12 „Kada Sud utvrdi prekršaj Konvencije ili protokola uz nju, a unutrašnje pravo Visoke strane ugovornice u pitanju omogućava samo delimičnu odštetu, Sud će, ako je to potrebno, pružiti pravično zadovoljenje oštećenju stranci.“

III 3. Situacija posle presude ESLJPa

Presuda V.A.M. protiv Srbije prva je u kojoj ESLJP nalaže Srbiji da isplati odštetu podnosiocu predstavke. Takođe, ova presuda predstavlja svojevrsan presedan na koji će se Sud i u buduće pozivati kod rešavanja sličnih slučajeva. Ukratko, ESLJP je Srbiji naložio sledeće:

Da omogući viđanje podnositeljke predstavke i njenog deteta, u skladu sa članom 8 Konvencije;

Da podnositeljki predstavke isplati ukupno 19.350 evra u roku do 3 meseca od pravosnažnosti presude, u skladu sa članom 41. Konvencije;

Da država Srbija omogući ostvarovanje prava na delotvoran pravni lek, tj. ESLJP je u ovom slučaju pred Srbiju postavio zahtev za primenom opštih mera kojim se otklanjaju buduće povrede ljudskih prava zaštićenih Evropskom konvencijom za zaštitu ljudskih prava i osnovnih sloboda.

Država je u roku kraćem od 3 meseca isplatila V.A.M. iznos određen u presudi.

Pravosnažna i izvršna odluka pred domaćim sudom, kojom se starateljstvo nad maloletnom S.M. dodeljuje ocu, s tim što majka (VAM) ima pravo da dete viđa svake srede, doneta je 12. marta 2007. godine. Ipak, do jula 2007. nikakv kontakt između V.A.M. i njene ćerke nije ostvaren.

Naime, prvostepeni sud nalaže stručnom timu Centra za socijalni rad da obavi razgovor sa detetom i donese svoje mišljenje u vezi sa poveravanjem deteta jednom od roditelja. Ovoga puta stvar dodatno komplikuje i činjenica da dete nema saznanja da mu je majka živa. Stručni tim Centra za socijalni rad odlazi u stan kod tuženog i pokušava da razgovara sa detetom da bi dete pripremili na činjenicu da je majka živa, međutim uspeva samo delimično, s obzirom da otac sve vreme stoji pored deteta i ne dozvoljava da dete ni na trenutak ostane nasamo sa njima. Stručni tim procenjuje da je dete dovoljno jako i spremno da mu se to saopšti ali ipak to nije uradio, smatrajući da je neophodno da dete, bez prisustva oca, saopšti svoje mišljenje da li želi da vidi majku. Nakon izvesnog vremena, Centar za socijalni rad telegramom poziva oca dva puta bezuspešno da dovede dete u prostorije Centra, smatrajući da je to manje traumatično za dete nego da ga dovode u sud. Ni na jedan poziv se nije odazvao niti je dete doveo. Nakon toga sud zakazuje ročište i nalaže ocu da dovede dete, obezbeđujući prisustvo i stručnih lica – pedagoga, psihologa i socijalnog radnika, dečijeg psihijatra i školskog psihologa. Otac se ni na tom ročištu nije pojavio, niti je doveo dete. V.A.M. i dalje odlazi pred školu i krišom viđa svoje dete, ali zbog traume koju bi mogla da nanese detetu i dalje ne prilazi. Ubrzo nakon toga završava se školska

godina, Centar za socijalni rad nije uspeo da obavi razgovor niti da pripremi dete za susret sa majkom i postupak se ponovo odlaže. Novo ročište zakazuje se za kraj avgusta 2007. godine. Jedino što je sud u tom trenutku mogao je da donese rešenje o novčanom kažnjavanju zbog nepoštovanja procesne discipline. Međutim, ni to rešenje se nije moglo uredno uručiti ocu deteta. Krajem jula 2007. godine sud po službenoj dužnosti i V.A.M. privatno podnose nadležnom opštinskom javnom tužilaštvu krivičnu prijavu protiv oca za krivična dela "Oduzimanje maloletnog lica" iz člana 191. st. 2 KZ RS i "Nasilje u porodici" iz člana 194. st. 1. KZ RS. Još uvek se čeka ishod po ovoj prijavi od strane tužilaštva. U izvršnom postupku sudija izriče maksimalnu novčanu kaznu koja može biti zamenjena kaznom zatvora. Na ročištu održanom u ovom postupku tuženi, odnosno dužnik nije se pojavio, a V.A.M., kao poverilac, molila je odlaganje ovog izvršenja, jer je smatrala da bi odlaskom oca u zatvor, bili ugroženi interesi deteta, posebno što bi se dete dovelo u stanje emotivnog stresa, psihičke nesigurnosti i osećaja napuštenosti zbog odsustva roditelja.¹³

IV Uvođenje delotvornog pravnog leka u pravosudni sistem Srbije?

ESLJP je u svojoj presudi takođe insistirao na pronalaženju mogućnosti za implementaciju delotvornog pravnog leka u spravni sistem Srbije, tj. zahtev za uvođenje opštih mera kojim se otklanjaju buduće povrede ljudskih prava zaštićenih EKLJP, kada su u pitanju ovakvi slučajevi suđenja koji se otežu nedogled. Ovaj zahtev ESLJP je ponovio i u slučaju Mikuljanac, Mališić i Šafar.

Shodno tome, Skupština Srbije je 24. Novembra 2007. godine usvojila novi Zakon o Ustavnom sudu Srbije, u skladu sa ustavom od 2006. godine i time omogućila postojanje « delotvornog pravnog leka ». O čemu se ovde radi ? Ukratko, izmenama i dopunama Zakona o Ustavnom sudu, omogućeno je da građani mogu u slučaju dugih sudskih postupaka, kada smatraju da im je povređeno pravo na suđenje u razumnom roku zagantovano u članu 13 Evropske konvencije za zaštitu prava i onsovni sloboda, podneti žalbu Ustavnom sudu. Ovim je formalno gledano stvoreno srdstvo koje može poslužiti kao pravni lek u slučaju neopravdno dugog postupka pred domaćim sudovima, no postavlja se pitanje, koliko je taj pravni lek zaista i delotvoran ? Odgovor je veoma kratak – jako malo, a sve iz razloga što je Ustavni sud i inače pretrpan predstavkama i slučajevima, pa se na odlučivanje o nekom pitanju

13 Informacije preuzete sa: <http://www.yucom.org.rs/rest.php?tip=vestgalerija&idSek=4&idSubSek=5&id=3&status=drugi>

čeka jako dugo. Praktično gledano, ovim izmenama nije s epostigao cilj, niti ispunio zahtev ECHRa za inkorporisnjajem delotvornog pravnog leka u srpsko zakonodavstvo kada je u pitanju član 13. konvencije. Ustavni sud je figurativno rečeno, paralizovan velikim brojem zahteva i mora se tražiti novo rešenje.¹⁴

Neke NVO iznele su u svom predlogu funkcionalno rešenje : da se predstavke građana, koji smatraju da im je pravo na suđenje u razumnom roku povređeno ili ugroženo, mogu podnositi neposredno višim sudovima. Ovo rešenje čini nam se kao efikasan način da se ispunji zahtev ESLJPa, ali i da se i onako pretrpani Ustavni sud ne blokira još više. Takođe, čini nam se da je ovakav sistem žalbi potpuno u skladu sa duhom našeg pravosuđa, kao i da ne bi unosio nepotrebnu zabunu. U organizovanim društvima, ali i međunarodnoj zajednici, postoji kontinuitet pravnog sistema, postoji ono što nazivamo pravničkom kulturom, a ona podrazumeva da se promene ne ostvaruju u prostoru bez prava, nego se nova pravila ugrađuju u sistem, bilo davanjem drugačijeg smisla postojećoj normi putem autentičnog tumačenja, bilo donošenjem novih normi ili instituta sledeći propisanu proeduru. Zbog toga je jako važno voditi računa o tome da promene budu u skladu sa celokupnim pravnim sistemom Srbije.

Ujedno, to bi bio veliki korak ka harmonizaciji našeg pravosudnog sistema sa onim u zemljama EU, a takođe bi bio korak zemlje u tranziciji ka razvijenim demokratskim društvima.

Zanimljivo je napomenuti da je Crna Gora, verovatno uvidevši nedostatke prvog sistema koji je Hrvatska uvela (gotovo identičnog onom koji je uveden promenama Zakona o Ustavnom sudu u Srbiji), preskočila taj « stadijum » i odmah usvojila drugačije rešenje. To je učinejno u novembru 2007. godine usvajanjem Zakona o zaštiti prava na suđenje u razumnom roku¹⁵. Imajući u vidu doskorašnji jedinstven pravni sistem u Jugoslaviji, takođe i skoro potpunu istovetnost regulisanja mnogih instituta u pravu Srbije i Crne Gore, smatramo da nije zgoreg imati u vidu rešenje problema zaštite prava na suđenje u razumnom roku koje je usvojila Crna Gora. Iz tog razloga, iznećemo sadašnju situaciju u CG kada je u pitanju zaštita prava na suđenje u razumnom roku, tj. iznećemo kratak prikaz Zakona o zaštiti prava na suđenje u razumnom roku koji je na snazi u Crnoj Gori.

14 Ista stvar se dogodila i Hrvatskoj pre nekoliko godina u slučajevima *Rajak protiv Hrvatske* i *Horvat protiv Hrvatske* 2001. godine – rešavanje pitanja delotvornog pravnog leka u slučaju kršenja prava na suđenje u razumnom roku. Od tada pa do danas, Hrvatska je uvela (2002) i nakon 3 godine primene (2005) promenila sistem, a sve pod uticajem prakse i ocena Evropskog suda za ljudska prava o delotvornosti sistema zaštite prava na suđenje u razumnom roku kao segmenta prava na pravično suđenje – *podaci iz rada Katarine Jozić objavljenom u časopisu LEX FORUM Br. 1, 2007.*

15 Sl. list RCG br. 11 od 13.12.2007.god.

V Crna Gora i zaštita prava na suđenje u razumnom roku

Crnogorski Zakon o zaštiti prava na suđenje u razumnom roku¹⁶ propisuje način zaštite prava na suđenje u razumnom roku kao i pravično zadovoljenje zbog povrede ovog prava, i to oboje kroz sudsku zaštitu. Naime, predviđeno je da pravo na pokretanje nekog od dva pravna sredstva koje ovaj zakon predviđa, mogu iskoristiti stranka i umešač u građanskom sudskom postupku, stranka i zainteresovano lice u upravnom postupku kao i okrivljeni i oštećeni u krivičnom postupku. Zanimljivo je napomenuti da Zakon o zaštiti prava na suđenje u razumnom roku (u daljem tekstu Zakon), propisuje da se na odredbe o pravičnom zadovoljenju ne mogu pozvati državni organi, organi lokalne samouprave, javne službe i ostali nosioci javnih ovlašćenja.¹⁷ Inače, sudovi su dužni da postupaju hitno u odlučivanju o pravnim sredstvima propisanim ovim Zakonom.

Zakon predviđa dva pravna sredstva za zaštitu prava na suđenje u razumnom roku i to :

- Zahtev za ubrzano postupanje (kontrolni zahtev).
- Tužba za pravično zadovoljenje.

Treba napomenuti da je Crna Gora u jednoj od odredbi učinila mudar potez u predupređenju problema nedostatka sudkse prakse u ovoj oblasti, tj. određivanja dužine razumnog roka za suđenje, i u stavu 2. čl. 2. ovog Zakona, propisala da se dužina pomenutog roka ima utvrđivati *u skladu sa praksom Evropskog suda za ljudska prava*. Smatramo da je ovim ne samo izbegnuto dugo i često nepotrebno sporenje prakse i doktrine o tome šta je i koliki vremenski period predstavlja « razuman rok » za neki sudski spor, nego takođe da pozivanje na praksu ECHR-a na neki način « tera » sudove da se sto podrobnije upoznaju sa praksom ECHR-a i na taj način i svoj budući rad učine kvalitetnijim.

Zahtev za ubrzano postupanje (u daljem tekstu Zahtev) može podneti svaka stranka koja smatra da sud neopravdano odugovlači postupak ili odlučivanje u nekom predmetu. Zahtev se podnosi sudu kod koga se predmet nalazi u radu i o njemu odlučuje predsednik tog suda. Da bi se izbeglo nagomilavanje predmeta i eventualna « paraliza » rada na ovakvim zahtevima, Zakon predviđa da se u sudovima sa deset i više sudija može odrediti i poseban sudija pored predsednika suda koji će odlučivati o podnetim zahtevima. Sudija i predsenik suda shodno odredbama o izuzeću kao i pravu na pravično suđenje, ne mogu postupati po Zahtevu ukoliko postupaju

16 Sl. list RCG br. 11 od 13.12.2007.god.

17 Vidi član 32. Zakona o zaštiti prava na suđenje u razumnom roku, Sl. list RCG br. 11 od 13.12.2007.god.

predmetu na koji se Zahtev odnosi, kao ni ako je u tom predmetu postupao u vršenju sudijske funkcije. U takvim slučajevima, o Zahtevu odlučuje predsednik neposredno višeg suda, a ako se u konkretnom slučaju desi da ni predsednik Vrhovnog suda Crne Gore ne može da postupa po Zahtevu, o njemu će odlučivati veće od trojice sudija Vrhovnog suda CG.¹⁸

Odluka o Zahtevu se donosi u formi rešenja i to u roku od 60 dana od dana prijema Zahteva, s tim što će u svojoj odluci, ako utvrdi da je zaista došlo do neopravdanog odugovlačenja postupka, odrediti rok za preduzimanje određenih procesnih radnji koji ne može biti duži od 4 meseca. Iz ovoga možemo zaključiti da od dana podnošenja eventualnog Zahteva, pa do preduzimanja procesnih radnji kojima bi se odugovlačenje okončalo, ne može biti duži od ukupno 6 meseci (2 meseca da sudija odluči o zahtevu i 4 meseca da se preduzmu mere koje on naloži u rešenju), što smatramo jednim relanim rokom imajući u vidu prosečno trajanje sudskih sporova u Crnoj Gori ali i našoj zemlji. Ono što je zanimljivo i što bi se svakako moglo povezati sa slučajem V.A..M. je odredba po kojoj predsednik suda može naložiti *prioritetno rešavanje predmeta* ako okolnosti slučaja ili hitna priroda predmeta to nalažu.¹⁹

Ukoliko se dogodi da sudija kojem je rešenjem naloženo da preduzme mere ne postupi u skladu sa naloženim, predsednik suda ili sudija koji je odlučivao po Zahtevu, može mu predmet u kome je došlo do odugovlačenja i oduzeti. Sudija koji odlučuje o Zahtevu, ili predsednik suda, takođe imaju nadležnost da ako se utvrdi da je do odugovlačenja došlo krivicom nekog drugog državnog organa, organa lokalne samouprave ili drugog nosioca javnih ovlašćenja, sudija koji je postupao po Zahtevu naložiće tom organu da postupi po Zahtevu.

Sprovođenje postupka pre odlučivanja o osnovanosti Zahteva predviđa da predsenik veća kome je predmet na koji se Zahtev odnosi dodeljen, odmah, a najkasnije u roku od 15 dana, predseniku suda dostavi pisani izveštaj o dužini trajanja postupka i razlozima zbog kojih postupak nije okončan. Takođe, predsenik suda može zahtevati da mu predsenik veća dostavi spise predmeta.²⁰ Treba napomenuti da zakonodavac ovde ostavlja mogućnost predseniku veća kome je dodeljen premet na koji se Zahtev odnosi da predsenika suda u izveštaju ili drugom pisanom aktu obavesti da će u roku ne dužem od 4 meseca od prijema kontrolnog zahteva biti obavčjenje određene procesne radnje, tj. doneta odluka, predsenik suda će o tome obavestiti stranku i tako će postupak po Zahtevu biti okončan.

18 Član 11. Zakona o zaštiti prava na suđenje u razumnom roku, Sl. list RCG br. 11 od 13.12.2007.god.

19 Član 18. st. 2. Zakona o zaštiti prava na suđenje u razumnom roku, Sl. list RCG br. 11 od 13.12.2007.god.

20 Član 15. Zakona o zaštiti prava na suđenje u razumnom roku, Sl. list RCG br. 11 od 13.12.2007.god.

Ako se utvrdi da je Zahtev očigledno neosnovan, ili dođe do sporovođenja postupka pa se utvrdi njegova neosnovanost, predsjednik suda će odbiti Zahtev kao neosnovan; a ukoliko je Zahtev neuređan a stranka ni podle uputstva predsjednika suda da zahtev uredi to ne učini u roku od osam dana, predsjednik suda će zahtev odbaciti.

Ukoliko dođe do odbijanja ili dobacivanja Zahteva, ili ukoliko predsjednik suda ni u roku od 60 dana ne dostavi nikakvo obavještenje o zahtevu u smislu člana 17. Zakona, stranka ima pravo da u roku od osam dana od dobijanja rešenja o odbijanju ili odbacivanju, tj. od dana isteka roka od 60 dana podnese žalbu neposredno višem sudu, a preko suda kod koga je premet u radu.²¹ Ovim se stranci daje mogućnost da prevaziđe situaciju « ćutanja sudstva » tj. nepostupanja predsjednika suda po podnetom Zahtevu, čime se *poboljšava efikasnost ovog pravnog leka*. Naravno, bilo bi potpuno besmisleno dati strankama mogućnost da podnesu Zahtev za ubrzano postupanje, ako ne bi postojala mogućnost žalbe u slučaju da taj Zahtev bude « zanemaren », ili se dogodi da ponovo dođe do odugovlačenja u rešavanju o ovome Zahtevu. Neosnovana i enblagovremena žalba odbiće se tj. Odbaciti od strane predsjednika nepsoredno višeg suda, a ako se utvrdi da je žalba osnovana, predsjednik neposredno višeg suda preinačiće rešenje predsjednika suda kod koga se predmet nalazi u radu.

Tužba za pravično zadovoljenje posnosi stranka koja je predhodno podnosila Zahtev za ubrzano postupanje, kao i stranka koja objektivno nije bila u mogućnosti da Zahtev podnese. Tužba se podnosi Vrhovnom sudu CG najkasnije u roku od 6 meseci od dana prijeme pravosnažne odluke po kontrolnom zahtevu, ili u roku od 6 meseci od dostavljanja pravosnažne odluke iz građanskog, upravnog ili krivičnog postupka u kome stranka smatra da je došlo do kršenja prava na suđenje u razumnom roku. Vrhovni sud CG o tužbi mora odlučiti najkasnije u roku od 4 meseca od dana prijema tužbe. I ovde vidimo da je Sudu ostavljen relativno kratak rok za odlučivanje po tužbi, što doprinosi boljoj efikasnosti pravnog leka i zaštiti prava na suđenje u razumnom roku.

Pravično zadovoljenje koje Sud može dosuditi zbog prouzrokovanja nematerijalne štete, tj. Zbog nepostovanja prava na suđenje u razumnom roku može se ostvariti na dva načina : isplatom novčane naknade i/ili objavljivanjem prsude da je stranci pomenuto pravo bilo povređeno. Novčana naknada može se kretati u raponu od 300 do 5.000 evra.

Postupak za odlučivanje po tužbi teče tako što sud kod koga je premet na koji se tužba odnosi u radu, a na zahtev Vrhovnog suda, spise predmeta najkasnije u roku od 3 dana dostavlja Vrhovnom sudu. Vrhovni sud

21 Vidi član 24. i 25. Zakona o zaštiti prava na suđenje u razumnom roku, Sl. list RCG br. 11 od 13.12.2007.god.

zatim tužbu sa spisima predmeta dostavlja organu koji je nadležan za imovinskopravno zastupanje Crne Gore, koji u roku od 8 dana Vrhovnom sudu vraća spise predmeta i dostavlja mu svoj izveštaj. Tada Vrhovni sud odlučuje o predmetu tužbe u veću od trojice sudija. Sud može tužbu dobiti, odbaciti ili usvojiti, u kom slučaju presudom određuje pravično zadovoljenje. Izuzetno, sud može imajući u vidu sve činjenice slučaja presudom i smao utvrditi povredu prava na suđenje u razumnom roku.

Sredstva za isplatu novčane naknade obezbeđuje Crna Gora i ona se isplaćuju iz posebne stavke razdela budžeta za rad sudova.²² Crna Gora ima pravo regresa ukoliko je do povrede prava na suđenje u razumnom roku došlo ponašanjem organa lokalne samouprave ili drugih nosilaca javnih ovlašćenja.

VI Zaključak

„Pravda je spora ali dostižna”. Ovo je jedna od izreka koju možemo čuti u našem narodu. Ona dovoljno govori o iskustvu naših građana sa sudovima i suđenjem. Ono što je zabrinjavajuće je što se u praksi našeg sudstva ova izreka i potvrđuje. Očigledan primer je slučaj V.A.M. koji je, iako kao spor naročite hitnosti, trajao nečuveno dugo. Nažalost, u našoj sudskoj praksi možemo naći i mnogo gore primere koji potvrđuju ovu narodnu izreku. No, kako u praksi ESLJPa važi druga, tačnije suprotna, maksima «spora pravda povređuje pravo na pravično suđenje» kao jedno od osnovnih ljudskih prava zagarantovanih EKLJP, brz i efikasan sudski postupak u Srbiji nije više samo želja, već i međunarodna obaveza naše zemlje.

Države za koje se utvrdi da su kršile, ili da krše ljudska prava, dužne su da preuzmu sve mere da bi se kršenje otklonilo, tj. da primene efikasan pravni lek protiv kršenja nekog prava zajemčenog Konvencijom. Ako pravni sistem neke države ne omogućava potpuni pravni lek za posledice kršenja, Sud može da naloži državi da plati novčanu naknadu oštećenom, tj. Podnosiocu predstavke i preduzme druge mere radi otklanjanja posledica kršenja prava,. Pored toga, da bi se izbeglo ponovno kršenje i delovalo na sam uzrok a ne samo posledicu posnošenja predstavke, Sud može naložiti državi da ubuduće izmene svoje zakonodavstvo i sudsku praksu, tj. saobraze je evropskim standardima. Drugim rečima, presude ESLJPa imaju posledice koje prevazilaze aktuelne slučajeve pred tim sudom. One su konkretan primer onoga što se smatra evropskim standardom i zaštitom ljudskih prava.

22 Član 41. Zakona o zaštiti prava na suđenje u razumnom roku, Sl. list RCG br. 11 od 13.12.2007.god.

Ovakav zahtev Sud je postavio i prema Srbiji. Pri ispunjavanju ovog zai-
sta velikog i teškog zadatka, Srbija mora voditi računa i stalno imati na umu
iskustva iz zemalja bivših članica SFRJ, kako iz razloga da su mnoge od njih
pre Srbije postale članice Saveta Evrope i imaju mnogo više iskustva pred
ESLJP, tako i zbog toga što su one bile deo prevnog sistema kojem je i naša
zemlja pripadala. Naročito dragocena iskustva o (ne)efikasnosti pojedinih
rešenja problema zaštite prava na suđenje u razumnom roku Srbija može
da stekne od Hrvatske, ali i Crne Gore koja je nedavno donela Zakon o za-
štiti prava na suđenje u razumnom roku. Učeci na primerima drugih, naša
zemlja može uštedeti mnogo dragocenog vremena ali i milione dinara, jer
odavno je rečeno da se «pametan uči na tuđim greškama, a glupan na svo-
jim». Za razliku od one o sporoj pravdi, ova narodna izreka, čini se, geslo je
velike većine razvijenih evropskih država.

Right to a Trial within a Reasonable Time

Summary

The paper deals with the topic of protection of the right to trial within a
reasonable time within the Constitutional and legal system of the Republic
of Serbia, and in case *V.A.M. v. Serbia*, before European Court of Human
Rights. Special attention was paid to implementation in the legal system of
Serbia of an effective remedy for trial within a reasonable time, as well as the
experiences of countries in the region, especially Montenegro. Finally, it was
made a presentation of Montenegrin law for the protection of the right to
trial within a reasonable time.

Key words: the right to a fair trial, right to trial within a reasonable
time, the system of protection of rights, the implementation of judgments of
the European Court of Human Rights.

Student: Tamara Stijović, Pravni fakultet Univerziteta u Beogradu
Mentor: Prof. dr Goran Ilić, Pravni fakultet Univerziteta u Beogradu
Mr Vladimir Petrović, Institut za savremenu istoriju, Beograd

Nužno zlo?

Svedok saradnik u krivičnom procesnom pravu sa osvrtom na Konvenciju UN protiv transnacionalnog organizovanog kriminala

Rezime

Istraživanje na temu *Svedok saradnik* sagledava jedan aspekt borbe protiv organizovanog kriminaliteta putem upotrebe specifičnog dokaznog sredstva, koje se u praksi nekih zemalja pokazalo izuzetno značajnim u razotkrivanju različitih kriminalnih udruženja i načina njihovog delovanja. Institut svedoka-saradnika i uvođenje ovog dokaznog sredstva u krivični postupak prati se kroz *Konvenciju UN protiv transnacionalnog organizovanog kriminala* koja je postavila opšti pravni okvir i omogućila Srbiji da na nacionalnom nivou uredi zakonsku regulativu koja će se u taj okvir uklopiti i koja će dati najbolji odgovor na društvenu situaciju u kojoj se država našla. Bez obzira na dileme koje su otvorene uvođenjem ovog sredstva u zakonodavstvo, ono se u praksi već pokazalo kao vrlo korisno za rasvetljavanje pojedinih slučajeva. Istraživanjem sam došla do zaključka da je sam institut svojevrsno „nužno zlo“ u krivičnom procesnom pravu i da mu to daje i opravdanost. Suštinski, bazirala sam svoj rad na sumarnoj analizi činjeničnog stanja koje je dovelo do toga da se institut uvede u zakonodavstvo. Temelj čitavog rada predstavlja zakonski tekst *Zakonika o krivičnom postupku*, odnosno odredbe kojima je regulisan status svedoka saradnika u našem pravu.

Ključne reči: svedok-saradnik, *Konvencija UN protiv transnacionalnog organizovanog kriminala*, krivični postupak, *Zakonik o krivičnom postupku*

Organizovani kriminalitet je fenomen veoma specifične prirode, koji ide u korak sa vremenom. Postaje sve sofisticiraniji i suroviji – kako po unutrašnjoj organizaciji kriminalnih grupa, tako i po načinu i sredstvima izvršenja krivičnih dela, prevazilaženju unutrašnjih i spoljnih granica i nacionalnog predznaka. Njegova forma, priroda i način funkcionisanja, kao i zapanjujuće brza sposobnost transformacije u savršenije oblike rezultiraju drastičnim posledicama, koje predstavljaju najtamniju stranu globalizacije i postavljaju svakodnevne izazove pred pravosuđe. Otud i potreba da se u ovom radu analizira efikasnost i značaj svedoka saradnika, novog dokaznog

sredstva čija institucionalizacija u pravnom sistemu Republike Srbije otvara novo poglavlje u borbi protiv organizovanog kriminala.

Uvod

U ovom tekstu nije moguće dati sveobuhvatan prikaz mnogobrojnih uzroka koji su uticali na nastanak i širenje pojave organizovanog kriminala, ali je takođe nemoguće ne pomenuti njegov ogroman značaj za shvatanje društvenih procesa u zemljama Centralne i Istočne Evrope, a posebno bivše Jugoslavije, pa tako i Republike Srbije.¹ Ove zemlje su posle propasti „realnog socijalizma“ napustile plansku privredu i politički monizam i zamenile ih tržišnim privređivanjem i višepartijskim sistemom. Taj proces pratile su fundamentalne promene u uslovima svakodnevnog života koje su istovremeno stvarale uslove za porast kriminaliteta uopšte, a naročito njegovih organizovanih oblika. Autor Miša Gleni, novinar i istoričar, slikovito je prikazao trenutak „prelaza“ iz jednog sistema u drugi na primeru Bugarske: „Zemlja je grcala pod žestinom promena posle njenog izlaska iz pećinskog mraka socijalističke privrede na zaslepljujuće sunce kapitalističkog, slobodnog tržišta“².

Tranzicija iz socijalističkog u kapitalistički sistem iznedrila je u državama najrazličitije grupacije koje su se organizovale i povezale (u najvećoj meri) ekonomskim interesom ustanovljavajući strateški bitne „delatnosti“ u određenom trenutku u pojedinim regionima. Droga, oružje i visoka tehnologija, trgovina automobilima, ženama, ljudskim organima, kavijarom, antikvitetima, falsifikovanim novcem i robom, cigaretama, samo su neke od radnji koje su se pokazale veoma „unosan biznis“. Bivša Jugoslavija je za razliku od nekih drugih država imala malo specifičniju situaciju s obzirom na to da su vlast preuzele nacionalističke diktature, zemlja se raspala i izbio je rat. Tajne službe nisu lišavane vlasti, tako da su zajedno sa organizovanim kriminalom funkcionisale kao „sijamski blizanci“³.

Prema rečima Miše Glenija „kriminalizacija Jugoslavije daleko je nadmašila sve ostale zemlje. Kao posledica rata, sankcija i korupcije na Balkanu u prvoj polovini devedesetih, države bivše Jugoslavije okrenule su se mafiji i svesno je gajile da bi održavale logistiku za vojne poduhvate. Nije prošlo mnogo i kriminalci su

1 Napominjem da se neću upuštati u definiciju pojma *organizovani kriminalitet* niti u terminološka razgraničenja sa pojmovima *organizovani kriminal/mafija* i slično već samo uputiti na određene autore koji su se bavili temom: Milan Škulić, *Organizovani kriminalitet*, Dosije, Beograd, 2003. i Đorđe Ignjatović, *Organizovani kriminalitet*, Policijska akademija, Beograd 1998.

2 Miša Gleni, *Mekmafija, Kriminal bez granica*, Samizdat B92, Beograd 2008, strana 24.

3 Među retkim istraživanjima ove sprege u Srbiji ističu se tekstovi Miloša Vasića objedinjeni u knjizi *Atentat na Zorana*, Politika, Beograd 2005.

preuzeli kontrolu nad ekonomijom, vlašću i ratom. Svako sa iole ozbiljnijim političkim ambicijama nije imao izbora osim da se uključi u to kolo. Haos u Srbiji na početku novog milenijuma odražavao se i na nestabilnost u drugim delovima bivše Jugoslavije. Posle decenije brutalnih ratova koji su sada bili okončani, region je vrveo od mladih muškaraca bez zaposlenja, punih testosterona, često dobro naoružanih. Konflikta su stvorili stotine hiljada izbeglica, od kojih je većina otišla u zapadnu Evropu, čime je stvorena efikasna mreža za distribuciju (cigareta). Sa završetkom ratova, bivši pripadnici paravojski uključivali su se u tranzit heroina, cigareta, radne snage i žena u zemlje Zapadne Evrope...⁴⁶

Perfektnim načinom funkcionisanja organizovani kriminalci je „uvek korak ispred države, sa neverovatno detaljnim planiranjem poslova, sa ljudima infiltriranim u svaki važan segment države, a naročito u političke stranke, tako da se faktički izbori nikad ne gube“, ističe u razgovoru Miodjub Vitorović, zamenik tužioca za ratne zločine. Stoga je veoma bitno da u procesu postoji neko „iznutra“ ko će pomoći da se otkriju učinioci krivičnih dela i kriminalne radnje kojima se zapravo bave.“⁴⁵ Ulaženje u trag i dokazivanje bez informacija koje pruža „insajder“ skopčano je sa brojnim komplikacijama. Sledstveno tome, uloga svedoka saradnika u procesu dobija na izuzetnoj važnosti zbog krucijalnog značaja iskaza koje daje. Iskustva zemalja koje su tokom dvadesetog veka prednjačile u borbi protiv organizovanog kriminala, a pre svega Sjedinjenih Američkih Država, pokazala su da je upotreba insajderskih informacija nezamenljivo sredstvo u borbi protiv koherentnih i dobro organizovanih kriminalnih grupa. Sa druge strane, široka mogućnost zloupotrebe i etička problematičnost ukazuju na značaj jasno definisanog zakonskog okvira korišćenja ovog dokaznog sredstva.

Zakonski okvir

Zakonski okvir predstavlja temelj i polazište kada je reč o borbi države protiv organizovanog kriminala. U Srbiji je određen pre svega *Konvencijom Ujedinjenih Nacija protiv transnacionalnog organizovanog kriminala*, koja postavlja opšte smernice za primenu specijalnih istražnih tehnika, odnosno još konkretnije *Zakonom o krivičnom postupku* (u daljem tekstu: ZKP), a od skora i *Zakonom o oduzimanju imovine proistekle iz krivičnih dela*.

Konvencija Ujedinjenih Nacija protiv transnacionalnog organizovanog kriminala usvojena je u Palermu 2000. godine sa još dva protokola koji je dopunjuju. Primenjuje se na sprečavanje, istragu i sudsko gonjenje teških krivičnih dela

4 Miša Gleni, *Mekmafija, Kriminal bez granica*, Samizdat B92, Beograd, 2008. strana 42, 51, 57.

5 Intervju sa Miodjubom Vitorovićem, Tužilaštvo za ratne zločine Republike Srbije, Beograd, maj 2009.

i zločina učinjenih od strane organizovane grupe kriminalaca, sastavljene od tri ili više lica, koja deluje kontinuirano i sporazumno radi pribavljanja finansijske ili druge materijalne koristi. *Konvencija*, pored organizovanih kriminalnih grupa, posebno predviđa kažnjavanje pranja novca stečenog putem kriminala, kažnjavanje kriminalne korupcije i opstrukcije pravosuđa. Sastavni deo našeg pravnog poretka postala je nakon ratifikacije u junu 2001. godine. S obzirom na to da je državama potpisnicama ostavila prostor da svoje zakonske propise urede u okviru koji im sama daje, učinjen je još jedan pokušaj da se iskustvo prepoznato na globalnom planu u borbi protiv organizovanog kriminala prenese i na nacionalni nivo. Međutim, tek nakon te 2001. godine, Srbija počinje intenzivnije da razmišlja i deluje u pravcu borbe protiv organizovanog kriminala iako je on na našim prostorima prisutan, kao što je rečeno, još od devedesetih godina odnosno raspada Jugoslavije. Obezbeđivanje pravne, tehničke i logističke podrške koja je za to neophodna, bio je vrlo zahtevan i složen zadatak za državu koja se duboko našla u vodama korupcije, nestabilnih institucija, kriminala, stagnacije privrede... Otvorila se i dilema da li je uvođenje samog instituta svedok-saradnik u naše krivično procesno zakonodavstvo (ZKP – glava XXIXa) krajem 2002. godine opravdano i moralno, s obzirom na vrlo specifičnu pravnu prirodu i pojavu ozbiljnih argumenata *pro et contra*. Neki od argumenata upućivani protiv ovog dokaznog sredstva bili su: narušavanje jednog od osnovnih principa (načela) krivično procesnog sistema – pravne sigurnosti i jednakosti istovrsnih učesnika u krivičnom postupku; izuzetno složeno, teško, a ponekad i nemoguće dokazivanje organizovanog kriminaliteta (a na prostorima bivše Jugoslavije i ratnih zločina) klasičnim procesnim mehanizmima, što bi u krajnjoj konsekvenci onemogućilo odgovorno procesuiranje objektivno izvršenih krivičnih dela; kompromitovanost dokazne vrednosti iskaza svedoka saradnika; uskraćivanje prava žrtve (oštećenog)... Veselin Mrdak, zamenik tužioca za ratne zločine smatra „da iako se ovi argumenti mogu pripisati manjkavostima krivično-pravnog sistema, sa stanovišta društvene realnosti – težine, složenosti, brojnosti i opasnosti ove vrste kriminaliteta, nemogućnosti odgovornog procesuiranja i izvesnih posledica za društvo, pa makar ovom institutu dali i kvalifikativ „nužno zlo“, ono se realno mora tretirati i kao celishodno i kao neophodno. Takođe ističe da bi „povodom uvođenja instituta u naše pravo bilo još bolje da se to dogodilo i znatno ranije, imajući pre svega u vidu vreme u kojem je došlo do eksplozivne kriminalizacije našeg društva sa svim znanim nam posledicama.“⁶ *Zakon o oduzimanju imovine proistekle iz krivičnih dela* donet je krajem 2008. godine, a primenjuje se od 1. marta 2009. godine i predstavlja deo pravnog okvira od

6 Veselin Mrdak, *Krunski svedok*, Pravda u Tranziciji, Beograd, oktobar 2005.

kojeg se polazi u borbi protiv fenomena organizovanog kriminala. Ostaje da se vidi koliko će primena istog biti efikasna, a takođe se nameće komentar da je ovakav zakon trebalo da bude donet ranije, onda kada je država započinjala svoj obračun, i da pravo ponovo znatno kaska za realnošću.

Institut svedoka saradnika

Institut svedoka-saradnika postao je po uzoru na određena rešenja nekih krivičnoprocesnih zakonodavstava, kao što je npr. institut *krunskog svedoka* (*crown-witness*), koji potiče iz anglosaksonskih zemalja, a čiji se koreni naziru još u srednjem veku. *Krunski svedok* predstavlja posebnu vrstu svedoka kao subjekta koji u sebi spaja procesna svojstva svedoka u opštem smislu, tako i neke osobine okrivljenog. Reč je o jednom institutu *sui generis* karaktera, metaforički rečeno "procesnog hibrida". *Ratio legis* omogućavanja takvog procesnog preobražaja okrivljenog u svedoka, odnosno potencijalno okrivljenog u aktuelnog svedoka se temelji na dve osnovne polazne tačke:

- na svesti da bez lica koja su aktivno bila uključena u delovanje određenih kriminalnih organizacija (tzv. insajderi), praktično skoro da je nemoguće doći do neophodnih dokaznih informacija

- na uočavanju da je za društvo ipak bolje da se jedan broj "manjih" krivaca, ili manje opasnih učinilaca krivičnih dela, a koji pri tom nisu bili dominantni generatori kriminalnog delovanja određene organizacije, svesno ne obuhvati krivičnom pravnom represijom, ali pod neophodnim uslovom da su oni svojom "kooperativnošću" u krivičnom postupku protiv mnogo opasnijih učinilaca krivičnih dela, presudno doprineli uspehu u dokazivanju

Čak i pod svojim figurativnim nazivom krunski svedok, ovaj je institut vrlo sličan ustanovi svedoka-saradnika kakvu poznaje naše krivično zakonodavstvo. Te se sličnosti uočavaju pre svega u ishodu „iskrenog svedočenja“ što se ogleda u tome da se svedok saradnik neće krivično goniti, odnosno od gonjenja će državni tužilac da odustane ukoliko svedok-saradnik uz postojanje određenih zakonskih uslova, pristane da svedoči te da iskaz u skladu sa obavezama koje je preduzeo i koje ima kao svedok. Time što državni tužilac odustaje od krivičnog gonjenja svedoka-saradnika koji je ispunio svoju dužnost svedočenja, ispoljava se poseban vid oportuniteta krivičnog gonjenja, a što sadržinski ispoljava izrazitu sličnost u vezi sa ustanovom krunskih svedoka. Reč je o *funkcionalnom oportunitetu*, jer je krivično gonjenje lica u pogledu kojeg inače postoje osnovi sumnje da je učinio krivično delo koje se goni po službenoj dužnosti, u funkciji prikupljanja dokaza u odnosu na druga krivična dela kriminalne organizacije, odnosno otkrivanja ili sprečavanja drugih krivičnih dela kriminlane organizacije. Taj oportunitet je

uslovljen jer je neophodno da svedok-saradnik zasta i ispuni obaveze koje je preduzeo. Svedok-saradnik nije istovremeno i okrivljeni i svedok, već je od momenta kada na *Zakonikom* regulisan način stekne svojstvo svedoka-saradnika, samo svedok, sa svim opštim pravima i dužnostima *svedoka*, pored toga i uz određena prava i dužnosti specifične za svoju procesnu ulogu svedoka-saradnika.⁷

Odredbe Zakonika o krivičnom postupku koje se odnose na institut svedoka saradnika

Situacija sa *Zakonikom o krivičnom postupku* do skora je bila veoma specifična⁸. S obzirom da je razrešena time što je usvojen Zakon o izmenama i dopunama Zakonika o krivičnom postupku od 2001. godine, nije neophodno eventualno poređenje sa predloženim rešenjima ZKP od 2006. godine, već samo osvrt na „Posebne odredbe koje se odnose o postupku za krivična dela organizovanog kriminala, korupcije i druga izuzetno teška krivična dela“⁹.

Da bi određeno lice – okrivljeni stekao status svedoka saradnika potrebno je da budu ispunjeni određeni uslovi. S obzirom da je akcenat na potencijalnom iskazu kao ključu za rešavanje postavljenog problema *in concreto*, neophodno je da se od lica koje je predloženo za svedoka saradnika osnovano može očekivati da je značaj njegovog iskaza za otkrivanje, dokazivanje ili sprečavanje krivičnih dela kriminalne organizacije pretežniji od štetnih posledica krivičnog dela za koje postoji osnovana sumnja da ga je učinio i da se osnovano može pretpostaviti da bi utvrđivanje važnih činjenica u krivičnom postupku bilo nemoguće ili znatno otežano ukoliko svedok saradnik ne bude saslušan.

Formalni uslov za saslušanje svedoka saradnika, odnosno njegovu pojavu u krivičnom postupku sadržan je u dva zahteva: odgovarajućem zahtevu javnog tužioca, koji sudu može da predloži da se kao svedok saradnik sasluša lice koje je pripadnik organizovane kriminalne grupe, protiv kojeg se vodi krivični postupak za krivično delo organizovanog kriminala¹⁰ i drugom, prema kome je potrebna pozitivna odluka suda o tom predlogu.

7 Milan Škulić, *Organizovani kriminalitet*, Dosije, Beograd, 2003.

8 *Zakonik o krivičnom postupku* donet je 2001. godine i to je važeći zakon, 31. avgusta ove godine je Narodna skupština usvojila *Zakon o izmenama i dopunama Zakonika o krivičnom postupku* od 2001. godine kojim je ukinut *Zakonik o krivičnom postupku* od 2006. godine.

9 Glava XXIXa *ZID ZKP* od 2009.

10 Krivično delo organizovanog kriminala predstavlja vršenje krivičnih dela od strane organizovane kriminalne grupe ili njenih pripadnika, dok se pod organizovanom kriminalnom grupom podrazumeva grupa od 3 ili više lica, koja postoji određeno vreme i deluje sporazumno u cilju vršenja jednog ili više krivičnih dela za koje je propisana kazna zatvora od 4 godine ili teža kazna, radi sticanja, posredno ili neosredno, finansijske ili druge koristi, član 504a st. 3. i 4. *ZID ZKP*

Pre podnošenja zahteva, javni tužilac će upozoriti svedoka saradnika na dužnosti koje se odnose na svedoka u postupku¹¹ i na pogodnosti koje se tiču kažnjavanja¹², ali koje se odnose isključivo na svedoka saradnika. Na pogodnost oslobađanja od dužnosti svedočenja¹³ i oslobođenja od dužnosti odgovaranja na pojedina pitanja¹⁴ svedok saradnik se ne može pozivati.

Posle ovog upozorenja, javni tužilac će pozvati svedoka saradnika da u roku koji ne može biti duži od 30 dana, samostalno i svojeručno, što detaljnije i potpunije, iskreno opiše sve što zna o predmetu suđenja povodom koga se vodi krivični postupak i o drugim krivičnim delima. Nepismeni svedok saradnik diktiraće ovaj preliminarni iskaz u aparat za snimanje glasa.

Upozorenje, odgovori svedoka saradnika i njegova izjava da će dati iskaz o svemu što mu je poznato i da neće ništa prećutati, javni tužilac će uneti u zapisnik, zajedno sa iskazom o predmetu suđenja, a koji potpisuje i svedok saradnik. Zapisnik se prilaže uz predlog javnog tužioca o tome da se licu da status svedoka saradnika¹⁵.

U istrazi i do početka glavnog pretresa odlučuje vanraspravno veće, a na glavnom pretresu odlučuje veće pred kojim se pretres održava. Odluka se donosi u roku od 30 dana od dana podnošenja predloga. Na sednicu veća gde se odlučuje o predlogu javnog tužioca, pozivaju se javni tužilac, lice predloženo za svedoka saradnika i njegov branilac, a sednica se održava bez prisustva javnosti¹⁶.

Vanraspravno veće donosi rešenje o odbijanju ili usvajanju predloga o statusu svedoka saradnika, koje u roku od 24 časa dostavlja strankama, licu u pogledu kojeg je predlog podnesen, i oštećenom. Na rešenje vanraspravnog veća kojim se predlog odbija, pravo žalbe ima javni tužilac u roku od 48 časova i to (vanraspravnom) veću neposredno višeg suda koje o tome odlučuje u roku od tri dana od prijema pravnog leka i spisa prvostepenog suda.

Prema *ZKP od 2001.* odnosno *ZID ZKP od 2009.* godine oštećeni nema pravo da uloži žalbu na odluku kojom jedno lice dobija status svedoka saradnika, dok je rešenje *ZKP od 2006.* predviđalo tu opciju za oštećenog, kako bi se njegov status u postupku, makar formalno, poboljšao.

Osim dužnosti da kazuje istinu i da ne prećuti ništa što mu je o predmetu poznato, svedok saradnik ima sva prava koja prema zakoniku pripadaju okrivljenom.

11 Član 102. i 106. *ZKP*

12 Član 504t *ZID ZKP*

13 Član 98. *ZKP*

14 Član 100. *ZKP*

15 Član 504p *ZID ZKP*

16 Član 504r st. 1. i 2. *ZID ZKP*

Na planu kažnjavanja, svedoku saradniku koji je dao iskaz u skladu sa odredbama zakona, utvrđuje se minimalna kazna propisana Krivičnim zakonikom, za krivično delo koje je priznao i za koje je u postupku dokazano da ga je učinio, a zatim se tako utvrđena kazna izriče umanjena za jednu polovinu, s tim što ne može biti manja od 30 dana zatvora. Izuzetno, uzimajući u obzir značaj iskaza, okolnosti krivičnih dela koja mu se stavljaju na teret, držanje pred sudom, raniji život i druge bitne okolnosti, sud može na predlog javnog tužioca svedoka saradnika oglasiti krivim i zreći mu blažu kaznu ili ga osloboditi od kazne.

Deo zakona koji reguliše kažnjavanje svedoka saradnika vrlo je značajan u kontekstu „psihološke drame“ koja se odvija između potencijalnog svedoka saradnika i tužioca koji mu u ime države obećava određene privilegije ukoliko da iskaz i ispuni određene uslove. Da bi neko lice prihvatilo da razotkrije važne činjenice, veoma je bitno da tužilac tačno zna šta je to što može da mu garantuje. U našoj državi, situacija je takva da se zakon često menja, da određene političke odluke imaju velikog uticaja u ovako osetljivim stvarima, gde nije u potpunosti uspostavljena pravna država i stabilne institucije, pa samim postoji vrlo nesiguran teren po kojem se tužilac kreće. U tom psihološkom nadigravanju, tužilac je u veoma teškoj poziciji jer zna da su potencijalni svedoci saradnici više uplašeni osвете svojih ljudi nego suđenja i zatvorske kazne, pa je potrebno koristiti sve što je tužiocu na raspolaganju kako bi u njima prelomili da stanu na „pravu stranu“.

Temelj psihološke igre koju vodi tužilac bi trebalo da bude zakonski tekst i institucije koje garantuju ostvarivanje obećanih privilegija¹⁷.

Što se tiče lica koja ne mogu da dobiju procesni status svedoka saradnika, apsolutno isključenje postoji u odnosu na lice za koje postoji osnovana sumnja da je u okviru organizovane kriminalne grupe vršio ulogu organizatora.

Po uzoru na italijansko rešenje, značajna je novina koju predviđa *ZID ZKP*: reč je o tome da se osuđenom licu može ponuditi da kao svedok-saradnik bude uvedeno u novi krivični postupak. Radi se o postupku koji se ne vodi protiv tog lica, ali u kojem njegov iskaz može da koristi kao dokaz protiv optuženih za organizovani kriminal.

Ali ovakav svedok saradnik na povlastice može da računa samo ako svojim iskazom doprinese da se donese osuđujuća i pravnosnažna presuda. Tačnije, tek tada se aktivira obaveza tužioca da vanrednim pravnim lekom zatraži od suda da preinači pravnosnažnu presudu i osuđenom koji je dao iskaz kao svedok saradnik ublaži ranije izrečenu kaznu najmanje za polovinu.

¹⁷ Intervju sa Miodjubom Vitorovićem, Tužilaštvo za ratne zločine Republike Srbije, Beograd, maj 2009.

Zaključak

Institut svedoka saradnika nesumnjivo je vrlo značajno dokazno sredstvo u krivičnom postupku. S obzirom na već spomenute pojave i fenomene koji su se intenzivno razvijali u svetu i regionu, krivično zakonodavstvo je u mnogome novelirano. Države su time stvorile bazu donosno pravni, formalni temelj od kojeg polaze u pokušaju da odgovore izazovima pred kojima se društvo našlo. I na praktičnom planu institut je veoma koristan za rasvetljavanje komplikovanih slučajeva, koji bi bez iskaza svedoka saradnika ostali magloviti i nerazjašnjeni. Sa aspekta žrtava (oštećenih), treba naglasiti da su one minimalno osujećene u zadovoljenju svojih interesa, jer materijalno, finansijsku i moralnu satisfakciju mogu da dobiju od preostalih sukrivaca, i to od onih glavnih i većih, koji su planirali, organizovali, naredili ili izvršili ova krivična dela, i drugo – time se oni za duže vreme eliminišu iz društva i sprečava njihova, u protivnom, izvesna buduća kriminalna delatnost.

Uzevši u obzir brojne argumente za i protiv uvođenja instituta u naše krivično zakonodavstvo, smatram da mu je ipak neophodno dati kvalifikativ „nužno zlo“. Međutim, i pored nespornog ogromnog značaja ovakvog dokaznog sredstva, ovaj institut kao takav ipak ne predstavlja „čarobnu formulu“ u traženju najboljeg rešenja u borbi protiv organizovanog kriminaliteta. Teren po kojem se kreću sudije i tužioci mora da bude dobro obezbeđen, kako zakonom, tako i stabilnim institucijama koje će garantovati ostvarenje predviđenih prava. Program zaštite je važan faktor u postupku: neophodno je stvoriti svest kod svedoka o efikasnosti takvog programa, ukoliko bi došlo do eventualne osvete ostalih učesnika kriminalne grupe, koja je po pravilu veoma brutalna i surova. Stoga je neophodno pratiti i analizirati i negativne segmente – i teorijski i praktično, kako bi se našao najefikasniji način za funkcionisanje procesa, odnosno za ostvarenje pravne sigurnosti uopšte.

LITERATURA

1. Gleni, Miša. *Mekmafija, Kriminal bez granica*, Samizdat B92, Beograd, 2008.
2. Ignjatović, Đorđe. *Organizovani kriminalitet*, Policijska akademija, Beograd, 1998.
3. *Konvencija Ujedinjenih Nacija protiv transnacionalnog organizovanog kriminala*
4. Mrdak, Veselin. *Krunski svedok*, Pravda u tranziciji, Beograd, oktobar 2005.

5. Škulić, Milan. Bajović, Vanja. *Novine i izmene Zakonika o krivičnom postupku iz 2006. god u poređenju sa Zakonikom o krivičnom postupku iz 2001. god*, Pravni fakultet Univerziteta u Beogradu, Javno preduzeće „Službeni glasnik“ 2007.
6. Škulić, Milan. *Organizovani kriminalitet*, Dosije, Beograd, 2003.
7. Vitorović, Miodjub. *Razgovor u vezi sa temom*, Tužilaštvo za ratne zločine Republike Srbije, Beograd, maj 2009. godine

A Necessary Evil?

Summary

The essay considers one point of view of the contest against organized crime using the new institute in the domestic criminal law - Institute of witnesses associates.

First of all, generally-accepted opinion that crime, especially the hardest, “developing” faster, at least for the step of legal and political instruments through which the state fought against him. The hardest crime, where the first line of thought in the organized, there was a more sophisticated and the internal organization of criminal groups, and by the manner and means of enforcement of criminal acts, drastic, did not know or knows any internal or external borders, nor a national sign. The Institute of witnesses associates established in our procedural law (CPC head XXIX-a) the end of 2002. It would be even better that it happened much earlier, keeping in mind above all the time in which there has been explosive criminalization of our society, with all the consequences known to us. Relevant legal acts are the United Nations Convention, Serbian Code of criminal procedure and Law on seizure of assets resulting from criminal acts. In spite of dilemmas which became explicit after the introducing witness associate into domestic legislation, it is confirmed very useful for revelation some complicated cases. I concluded that witness associate presents „necessary evil“ in criminal procedure and that's the reason for its validity.

Key words: organized crime, witnesses associates, UN Convention against Transnational Organized Crime

ISTORIJA

HISTORY

Trgovina dečijim robljem u srednjovekovnoj evropi

Trgovina robljem je u srednjovekovnoj Evropi bila rasprostranjena i česta pojava. Mada je slabila sa pojavom kmetstva, ona nikada nije u potpunosti nestala. Na žalost, može se reći i da je trgovina decom kao robljem bila svakodnevna činjenica u ovom periodu istorije.

Tokom ranog srednjeg veka, kada još nisu sva plemena koja su se naselila na obodima velikih carstva primila hrišćanstvo, ova pojava je bila izraženija u odnosu na kasnije vekove. Ipak, sa širenjem hrišćanstva ropstvo je nastavilo da egzistira ne samo u okviru civilnog društva, već i u crkvenim krugovima, što samo po sebi ukazuje na stvarnu prihvaćenost hrišćanskog učenja. Premda se ropstvo kosilo sa hrišćanskom dogmom i bilo osuđivano od savesnih vernika, sve evropske srednjovekovne države su regulisale postojanje robova u svojim društvima. Kompromis države i društva sa jedne i religijskog učenja sa druge strane čini se da je postignut odredbama, koje su unesene u sva zakonodavstva da se u roblje ne može prodati hrišćanin, već samo pripadnik druge vere. Takvo shvatanje je dovelo do situacije da je porobljena osoba po sticanju statusa roba prevedena u hrišćanstvo, i sada već kao pripadnim ove vere ostajala rob. To se u praksi odnosilo i na hrišćane koji su u drugom obliku primili ovu verispovest, što se kao posledica videlo u činjenici da su stanovnici Bosne, a neretko i Vizantije postajali robovi.

U hrišćanskoj srednjovekovnoj Evropi teret ropstva nisu izbegla ni deca, bilo da su to bile bebe ili adolescenti. S obzirom da se tema ovog rada odnosi na trgovinu decom kao robljem, bitno je objasniti šta se podrazumeva pod terminom dete. Status deteta je osoba u srednjem veku zadržavala kraće nego što je to danas. Ne postoji opšte godišće kada dete dostiže zrelost; u nekim državama i društvima to je petnaest ili šesnaest godina, a u nekima čak trinaest. Kada su devojčice u pitanju njihova zrelost se najčešće vezivala za godine kada su sticale mogućnost rađanja. Za potrebe ovog rada osamnaesta godina života je uzeta kao jedna prividna univerzalna dob kada dete gubi taj svoj status i počinje da se ubraja među odrasle. Istraživanje dečije istorije je, takođe, dalje otežano njihovim retkim pominjanjima u izvorima; oni su na neki način nevidljivi sve do trenutka kada zauzmu mesto među odraslima.

Da bi se dobila što preciznija i jasnija slika o položaju dece robova, ovaj rad je podeljen na nekoliko celina, koje daju bliže detalje o njihovom poreklu, polnoj i starosnoj strukturi, mestima na kojima su prodavani, načinima na koje postali robovi, cenama za koje su kupljeni, kao i o ljudima koji su njima trgovali.

Struktura trgovaca robljem

Etnički sastav trgovaca robljem bio je šaren. U južnoj Evropi, naročito na Pirinejskom poluostrvu to su mahom bili Španci i Portugalci. Španski trgovci su najviše prodavali mavarsku decu, koja su pala u ropstvo pri osvajanju tvrđave ili grada u napadima hrišćanskih Španaca. Sa druge strane, uobičajen je bio i slučaj da su Arapi trgovali hrišćanskom decom iz Španije, kada bi španska vojska bila poražena, a stanovništvo odvedeno u ropstvo. Pored ovih narodnosti, u trgovini dečijim robljem učestvovali su i Franci, čiji je doprinos ovoj grani trgovine bio značajan naročito u ranom srednjem veku, zatim Vikinzi, koji su mahom dolazili sa područja današnje Švedske, kao i neki italijanski gradovi, među kojima se ističe Đenova, Venecija i Ankona. Otomanski državni i društveni sistem iziskivao je veliki broj robova za svoje funkcionisanje, čiju nezanemrljivu cifru su činila deca. Tako je Otomanska imperija postala jedna od najbitnijih trgovaca robljem. Ne treba, takođe, prevideti ni značaj tatarskog kaganata.

Hrišćanski trgovci u Španiji

Španski hrišćani su dolazili do dece za prodaju nakon uspešno okončanih opsada gradova ili pobedonosnog rata. Zabeleženo je da su u pohodu Toleda na Ekstramaduru španski hrišćani zarobili puno arapske dece pored odraslih muškaraca i žena. Prilikom pohoda Salamanke na Badahos učinjeno je isto. Slično se dešavalo i kada su osvojeni drugi španski gradovi: osvajači su sa sobom odvodili mnogo dece. Tako je zapisano i da su godine 1143. u pohodu na muslimanske andaluzijske gradove hrišćani uhvatili mnogo-brojnu decu iz ovih gradova.¹

U Sevilji je naglo porastao broj saracenskog roblja nakon osvajanja. Jedan Seviljanin, Injigo Lopez de Horosko poklonio je svojoj ženi devojčicu Merijemu zajedno sa njenom majkom Ajšom.²

1 Ch. Verlinden, *Lesclavage I*, 150-151

2 Ch. Verlinden, *Lesclavage I*, 564

Jedan drugi Španac, Bernard Val de Pratis prodao je 1466. god. pred notarom Đakom Komitom jednu devojčicu od 8 ili 9 godina Bernardu Molini iz Palerma.

Osim ratovanjem Španci su nabavljali roblje i gusarenjem. Primer za to je otmica žene iz Moreje sa dva deteta, koju su izvršili katalanski pirati i prodali ih na Siciliji.³

Portugalci

Portugalci su se najčešće bavili prodajom afričkog roblja. Njihov uticaj u ovoj sferi trgovine rastao je sa velikim svetskim otkrićima u kojima su učestvovali. Krajem XV veka priliv robova iz Afrike, koje su direktno uvozili Portugalci na Pirinejskom puluostrvu se sve više povećava, a oni su dovode ni najviše iz novostvorenih portugalskih kolonija.

Od osamdesetih godina XV veka novi centri trgovine robljem postaju ostrvo Sao Tome i Principe. Na njima su naseljena jevrejska deca koja su prethodno pokrštena i koja su potom venčavana sa robovima dovedenim prvo iz Gvineje a zatim iz Konga.

U aragonskoj državi je 1489. godine Petrus Diješ iz Lisabona prodao dvedesetpetogodišnju crnkinju iz Gvineje sa dvogodišnjom ćerkom. Kupila ih je Eleonora, supruga jednog plemića za ukupno 36 livri.⁴

Godine 1410. grof Mieble je u ekspediciji protiv Malage zarobio 122 deteta.

Franci

U Karolinškom periodu trgovinu robljem u franačkoj državi organizovali su mahom jevrejski trgovci. Glavni kontigent robova predstavljali su Sloveni, zarobljeni u borbama na istočnim granicama franačkog carstva. Glavni depoi roblja bili su gradovi poput Liona i Verdena. Verden je takođe bio mesto gde su kastrirani zarobljeni Sloveni. Među evnusima većinu su sačinjavala deca čiji roditelji stradali u ratu ili na drugi način ili su bili prodati na pijacama roblja mediteranskih gradova.⁵ Tako je 1390. godine u Marseju prodata četrnaestogodišnja Bugarka koja je bila pokrštena; cena joj je bila 50 zlatnih franaka.

3 Ch. Verlinden, *Lesclavage I*, 328

4 Ch. Verlinden, *Lesclavage I*, 361

5 Fransis Kont, Sloveni, 69

Građani italijanskih gradova

Ankonitanci su zauzimali prvo mesto u među stranim trgovcima u Dalmaticiji, uključujući tu i trgovinu dečijim robljem.

Laureo Frančeskiji, Frančesko Đovanijev i Petrelus Mazeli su od Firentinskog trgovca kupili dva roba i deset robinja između deset i trideset godina; oni su iz Zadra upućeni za Ankonu.

Luka Sokočević postao je vlasnik crnog dečaka kojeg 1491. kupio od jednog Dubrovčanina građanina Padove.

Otac Padovanca Bartolomeo kupio je jedanaestogodišnjeg dečaka iz Tripolija⁶.

Arapi

Krajem VIII v. kalif Hišam I poslao je veliku vojsku u hrišćanske države odakle je doveo mnogo ženske dece koje su pretvorene u robinje. U jednom pohodu na Rondu Arapi su zarobili 113 ljudi, među kojima je bilo i dece. Abu Hamid u Ugarskoj u XII veku kupuje prelepu petnaestogodišnju robinju koja ima i dete za deset dinara.

Staleška struktura prodavaca robova

Ljudi koji su trgovali decom kao robovima bili su različitog društvenog statusa. Osim profesionalnih trgovaca, koji su roblje prodavali na pijacama velikih gradova, decom su trgovali i istaknute ličnosti gradskih sredina poput crkvenih lica, državnih funkcionera i bogatih naslednica.

Crkvena lica kao prodavci robova

Biskup Gonzalo Fajardo prodao je 1447. godine jednog crnca, mladića od sedamnaest godina iz Barke, i to za 65 livri.⁷

Crkveni red Kalatrava iz Palestine posedovao je jednu ženu sa ćerkom koje su najverovatnije poticale iz Egipta.

6 V. Vinaver, Trgovina bosanskim robljem tokom XIV vijeka u dubrovniku, 134

7 Ch. Verlinden, *Lesclavage I*, 344-346

Državni funkcioneri

Kraljev pisar Huan Saljend prodao je Orlanda, petnaestogodišnjeg crnog roba, koji je takođe bio iz Barke za 47 livri.⁸

Poreklo robova

Etnička pripadnost mladih robova koji su se prodavali na pijacama evropskih gradova srednjeg veka bila je još raznovrsnija od porekla samih trgovaca. U hrišćanskom svetu je bilo poznato pravilo da se hrišćanin ne može prodati drugom kao rob, iako se nije uvek i svugde dosledno pratilo. Naravno to nije važno za pripadnike drugih religija. Sa druge strane i muslimansko društvo je poznavalo ovu normu. Do pokrštavanja slovenskih plemena, Sloveni su činili masu iz koje su uzimani robovi i prodavani od Vizantije i Italije pa sve do Skandinavije, da bi se to stanje promenilo sa prihvatanjem hrišćanstva. Ipak, nisu svi Sloveni bili zaštićeni ovim shvatanjem. Tako su stanovnici Bosne bili slobodno prodavani hrišćanskim vladnicima, s obzirom da se njihov način ispovedanja hrišćanstva smatrao jeres. Gro robova, naročito na jugu Evrope dolazio je iz mavarskih sredina. Afrika je, takođe, predstavljala mesto sa koga je veliki broj robova dolazio u Evropu. Robovi su uzimani i sa ostrva Sardinije i iz Vizantije. Na zapadu Evrope engleska deca su često prodavana u Irsku. Na istoku, Osmansko carstvo je porobljavalo decu iz pokorenih država, većinom sa Balkana i Kavkaza. Neki robovi su dovedeni čak iz centralne Azije i tatarskog kaganata.

Arapi (Mavari)

U XIV i XV veku postoje spisi o podacima o prodatim Saracenima u Katalonsko-aragonskoj državi i Kraljevini Majorke. Od 1302. god. do 1489. god. prodato je tridesetčetiri roba saracenskog porekla. Unutar ove grupe se javljaju deca od četrnaestomesečne bebe Margarite prodate sa majkom, preko sedmogodišnje Lucije koju je prodala naslednica hirurga grada Barselone. Broj roblja ispod 18 god. nije zanemarljiv.

Godine 1365. uhvaćen je četrnaestogodišnji Muhamed tokom napada hrišćanske vojske na deo Španije koji je bio pod muslimanima; rat je dakle još uvek bio izvor za nabavku roblja.⁹

8 Ch. Verlinden, *Lesclavage I*, 360-362

9 Ch. Verlinden, *Lesclavage I*, 364

1266 god. red Kalatrava je posedovao ženu sa ćerkom koje su verovatno poticale iz Egipta.¹⁰

Izvesni Injigo Lopez de Horosko je svojoj ženi poklonio robinju Ajšu sa ćerkom Merjemom.

Ženu sa dva deteta oteli su katalanski pirati iz Moreje i prodali na Siciliji.

Zabeležen je i slučaj Ane i njene petnaestomesečne bebe Lucije koje su prodate 1402. godine za vrlo visoku cenu od čak sto barselonskih livri.

Afrika

Herhel u Berberiji domovina je Amara desetogodišnjaka prodatog 1411 godine.¹¹

Od 1426-1484 postoje četiri slučaja prodaje Etiopskog roblja starih između deset i dvadeset godina i to za 45 dukata.

Robove iz Afrike su najviše uvezili Portugalci. Gvineja je prvenstveno bila plodno tle za navku, a kasnije ostrva Sao tome i Principe.¹² Jedna Gvinejka je zajedno sa svojom dvogodišnjom bebom prodata 1489. godinr u aragonskoj kraljevini.

I dva mlada crnca iz Barke su doživela sudbinu robova: jedan je prodat 1447. godine i imao je sedamnaest godina, a drugi, koji se zvao Orlando, što ukazuje da je već bio pokršten, bio je petnaestogodišnjak.

Bosna

Devojke i mlade žene dominiraju među bosanskim robljem u XIV i XVv. Kupci su različitog zanimanja i socijalnog položaja.¹³ Mlade devojke između četrnaest i dvadesetpet god često bile sluškinje i ljubavnice gospodara.

Jedna bosanska robinja i deca od osamnaest meseci prodati su za 45 barselonskih livri.

Od 1389. do 1400. god. zabeleženo je jedanaest prodaja bosanskog roblja u kom učestvuju građani Katalonije, Majorke i Saragose. Roblje je imalo između četrnaest i četrdeset godina, a bilo je među njima patarena sa decom. Dečak Luka kupljen je za 300 aspri 1458. podanik Herceg Stefan

10 Ch. Verlinden, *L'esclavage I*, 568-563

11 Ch. Verlinden, *L'esclavage I*, 369-370

12 F. Latour da Veiga Pinto, Portuguese participation in the slave trade: opposing forces, trends of opinion within Portuguese society: effects on Portugal's socio-economic development, *The African slave trade from the fifteenth to nineteenth century*, 652

13 N. Fejić, *Trgovina*, 32

Vukčić Kosača 1462. prodao je dobar deo porodice Radovacija Vukotića među njima i dva sina.

Berislav, sin župana Hranića, primio je jedanaest dukata od Valentina Petrića iz Trogira za Dudoja, dečaka koji je bio sin sluge i robinje, što je i sam Dudoj potvrdio uz obećanje da će verno služiti a vlasnik da će ga paziti. Ukoliko pobjegne od Valentina Berislavu ovaj ga mora vratiti, a ako ne može mora da nadoknadi plaćenu sumu.¹⁴

Kada je Mehmed II 1463. osvojio Bosnu u ropstvo su odvedena mala deca pogubljenog kralja Stefana Tomaša, poslednjeg bosanskog kralja, Sigismund i Katarina. Sigismund je imao sedam, a Katarina tri godine.

Sardinija

U periodu od 1411 zabeleženo je šest slučajeva prodaje sedmoro sardinijskih robova i robinja; četiri žene i tri muškarca, od kojih su dvojica još deca: jedan od pet, a drugi od četrnaest godina.¹⁵

1442. godine prodaju se dve Sardinijke od sedam i deset godina.

1422. godine aragonska kraljica oslobađa jednu sardinijsku robinju i njenu decu po želji njihovog pokojnog vlasnika.¹⁶

Bugarska

1390. godine u Marseju se prodavala četrnaestogodišnja Bugarka koja je bila pokrštena; cena joj je bila 50 zlatnih franaka.¹⁷

U periodu od 1451 do 1471, 3 bugarke, od kojih je najmlađa imala petnaest godina i dečak od devet godina završili su u Napulju kao robovi.¹⁸

Vizantija

I stanovnici Vizantije su neretko završavali kao robovi. Tako je 1336/7 oslobođen sedmogodišnji Mihajlo za koga se kaže da je bio grčke narodnosti.¹⁹

1340. Lupus de Kanti prodaje dvadesetšestogodišnju Grkinju Marinu sa dvogodišnjom ćerkom Lucijom za ukupno 5 unci Francisku de Belinu

14 Trogirski spomenici, dio I, 37

15 Ch. Verlinden, Lesclavage I, 331-332, 334

16 Ch. Verlinden, Lesclavage I, 333-334

17 Ch. Verlinden, Lesclavage I, 784-786

18 Ch. Verlinden, Lesclavage II, 316-317

19 Ch. Verlinden, Lesclavage II, 170

Engleska

S početka XII veka mnoga engleska deca su postala robovi u Irskoj, do te mere da je irski savet iz druge polovine veka, napominjući da je to (prodaja dece u ropstvo) bio čest porok među Englezima koji su i u vreme blagostanja ostavljali svoju decu, oslobodio sve engleske robove u zemlji.

Jednog engleskog petogodišnjeg dečaka kupio je prema Adamu od Ejnshama kenterberijski nadbiskup za malu sumu tokom ovog perioda.

Polna struktura robova

Što se polne strukture tiče žena ima daleko više od muškaraca 329:28. Preko 80% žena je između deset i dvadesettri godine, a predominantne su devojke od šesnaest do dvadesetjedne godine. I kod muškaraca i kod žena srećemo decu od sedam do deset godina. Iz navedenih slučajeva može se primetiti da su sve bebe, proadte sa majkama bile ženskog pola.

Starosna struktura robova

Starost dečaka prodavanih u roblje varira od ranog detinjstva pa do adolescencije. Ipak se čini da nije bila velika potražnja za mlađima od pet godina i starijim od šesnaest. Jedan sardinijski dečak od pet godina prodat je 1411. godine. Još jednog petogodišnjaka, ovog puta Engleza kupio je kantarberijski biskup u XII veku. Jedan dečak star sedam godina i poreklom Grk uspeo je da bude oslobođen, do je drugi sedmogodišnjak poreklom iz Ugarske. Jedan bugarski dečak zarobljen je sa svega devet godina. Amar iz Berberije je imao deset godina kada je 1411. prodat. Zabeleženo je hvatanje u ropstvo dvojice četrnaestogodišnjaka, 1365. godine Muhameda i 1411. godine jednog Sardinijca. Mladić iz Barke poreklom iz Afrike imao je sedamnaest godina kada je prodat. Još jednog stanovnika Barke-petnaestogodišnjeg Orlanda zadesila je ista sudbina.

Starosna dob devojčica prodavanih u ropstvo ide od svega nekoliko meseci, u kom slučaju su neizostavno prodavane sa majkama do mladih devojaka od šesnaest godina. Lucija je imala svega petnaest meseci kada je sa svojom majkom Anom prodana 1402 god.²⁰ Devet godina kasnije 1411. još jedna beba od deset meseci prodana je sa majkom.²¹ Četrnaesto mesečna Margarita prodana je sa majkom u Španiji. Bosanska beba od osamnaest

20 Ch. Verlinden, *Lesclavage I*, 336

21 Ch. Verlinden, *Lesclavage I*, 341-343

meseci je takođe prodata zajedno sa majkom. Mala devojčica od dve godina iz Gvineje prodata je aragonskoj kraljevini s majkom. 1442 god prodate su dve Sardinijke od sedam i deset godina. 1370/71 dve devojke od dvanaest i šesnaest godina prodate su Bolonji. U periodu od 1451 do 1471, tri bugarke, od kojih je najmlađa imala petnaest godina.

Cena dečijeg roblja

Srednja cena svih robova iznosila je oko 35 livri. Mladi i sasvim mala deca se kupuju po relativno visokim cenama koje prelaze srednje cene roblja.²² To dobro ilustruje slučaj Ruskinje Ane i njence petnaestomesečne bebe Lucije 1402 godine za vrlo visoku cenu od čak sto barselonskih livri. Sa druge strane crnkinja iz Gvineje koju je sa dvogodišnjom devojčicom Petruš Diješ prodao supurzi jednog plemića koštala je samo 36 livri. Bosanska robinja sa osamanestomesečnom bebom kupljena je po nešto višoj ceni od 45 livri.

Na Hiosu odrasla devojka, žena kupovala se za srednju cenu od 30 dukata.

Četranestogodišnja pokrštena Bugarka je 1390. godine u Marseju je prodata za 50 zlatnih franaka.

U Firenci krajem XIV veka dete od deset godina vredelo je u zavisnosti od fizičkog i mentalnog zdravlja između 25 i 30 florina. Za jednu devojčicu koja je imala neku manu cena je bila svega 20 florina. Devojka od petnaest do dvadeset godina koštala je između 30 i 40 florina, a od dvadeset do dvadesetpet godina između 45 i 50 florina. Zgodna Čerkeskinja od petnaest godina mogla je, međutim, dostići cenu i od 65 florina.²³ U registru prodatog roblja od 1366. do 1398. jedna od četiri kupljene robinje imala je manje od šesnaest godina.

1370/1. godine pred Bartolomeom iz Bolonje prodate su dve devojke od dvanaest i šesnaest god, koje su zatim krštene; cene su im bile između 25 i 32 florina. Tom prilikom je prodat i jedan dečak od deset godina čija je cena bila viša.

Dečaci do dvanaest godina u Firenci koštali su oko 25, momci do osamnaest od 27 do 30 florina.

Godine 1438/9 turski hronučar Ahmed Ašiki spominje da je četvorogodišnje muško dete koštalo samo 20 akči.²⁴

Orlando iz Barke dostigao je cenu od 47 livri, dok je drugi njegov sunarodnik od sedamnaest godina kupljen 1447. godine za 65 livri.

22 Ch. Verlinden, *Lesclavage I*, 331-332

23 I. Origo, *The Domestic enemy...*, 336-337

24 B. Hrabak, *Skopskiot Pazar*, 154

Majke se decom

Mala deca od nekoliko meseci ili par godina prodavana su uvek sa majkama. To mogu da posvedoče nekoliko slučajeva.

Zabeleženo je da su prodate dve Tatarske robinje, majka i ćerka.²⁵

Već je spomenut slučaj Ruskinje Ane i njence petnaestomesečne beb Lucije 1402 godine za vrlo visoku cenu od čak sto barselonskih livri.

U aragonskoj državi je 1489 god Petrus Dijesh iz Lisabona prodao crnkinju iz Gvineje od dvadeset godina sa ćerkom od dve god; kupila ih je Eleonora, supruga jednog plemića za ukupno 36 livri.

Četrnaesto mesečna Margarita prodata je sa majkom u Španiji na prelazu četranestog i petnaestog veka.

Jedna bosanska robinja i deca od osamnaest meseci prodati su za 45 barselonskih livri.

1340. Lupus de Kanti prodaje dvadesetšestogodišnju Grkinju Marinu sa dvogodišnjom ćerkom Lucijom za ukupno 5 unci Francisku de Belinu.

Izvori ropstva

Rat

Rat je tokom celog srednjeg veka, a naročito u ranom periodu srednjeg veka bio uobičajen i prihvaćen metod dolaženja do robova. Tokom ranog srednjeg veka kaos i invazije varvarskih plemena učinio je ovaj način porobljavanja dominantnim i opštim. U zapadnoj Evropi najveću korist od ratova u smislu dolaženja do robova su bez sumnje imali Saksonci, a kasnije skandinavski Vikinzi. Za vreme brojnih ratova između paganskih slovenskih plemena i hrišćanskih država ratni zarobljenici sa obe strane su prodavani u roblje. Mongolska invazije i osvajanja evropskih država u XIII veku su situaciju pogoršali; zarobljenici su bili i žene i deca koji su prodavani na pijacama gradova Kavkaza i centralne Azije. Krstaški ratovi su, takođe, postali pogodne tle za izvor roblja sa obe strane; trgovalo se i evropskim robljem na Bliskom Istoku, kao i saracenskim u Evropi. Osmanska osvajanja predstavljaju samo još jedan primer rata kao izvora ropstva.

Godine 1410. grof Mieble je u ekspediciji protiv (mavarske) Malage zarobio 122 deteta.²⁶

25 Ch. Verlinden, *Lesclavage I*, 344-346

26 Ch. Verlinden, *Lesclavage I*, 555-556

Posle bitke kod Nikopolja 1396. veliki deo begunaca je zarobljen; svi mlađi određeni su za janjičare. Barac Šiltberger koji je kasnije opisao bitku spasio se zahvaljujući svojoj mladosti, imao je tek šesnaest godina.²⁷

Dečiji krstaški rat je predstavljao veliki izvor dečijeg roblja, koji se javio kao posledica masovne napuštenosti dece u Francuskoj i Nemačkoj, do koje u dolazilo usled ratova, naročito Krstaških pohoda, kao i usled širenja besmislene ideje da bi samo bezgrešna deca bila u stanju da čudom učine ono što odrasli grešnici nisu uspeali.

Godine 1212. u Francuskoj se pojavilo pastirče Stefan, koji je proglasivši se za božjeg poslanika, pozvanog da oslobodi Jerusalim, počeo propovedati krstaški rat. Na ovaj poziv odazvale su nekoliko hiljada dece i uprkos kraljevoj zabrani, krenuli na jug put Marseja. U Marseju su se brodovlasnici prihvatili da ih povezu u Palesinu, ali je deo brodova stradao u oluji. Preživeli decu hrišćanski brodovlasnici dovezli su do Egipta, gde su prodati u ropstvo.

U Nemačkoj je sličnu propagandu vodio desetogodišnji dečak Nikolas i to na podsticaj i nagovor svoga oca, trgovca robljem. Na pohod je krenulo oko 20000 dece, koja su došla do južne Italije gde su zaustavljena, a koja su pri povratku propala; najverovatnije su bila prodana u ropstvo.

Prodaja od roditelja

Sa pojavom hrišćanstva prodaja dece u roblje od strane roditelja u hrišćanskim društvima nije prestala, mada je smanjena u odnosu na varvarske i paganske zajednice, koje su postojale u Evropi ranog srednjeg veka. Roditelji su prodavali svoju decu bez obzira na etničku pripadnost, bez obzira da li su bili Katolici, Pravoslavci, Muslimani ili pagani.

U srednjovekovnoj Italiji je ovo bio čest slučaj. Tako su siromašni roditelji su u Toskani do IX v. prodavali svoju decu u roblje.

Sličan slučaj je zabeležen i u Dalmaciji gde je Petar Crni za spas svoje duše kupio dečaka Zlobu od njegovog oca kako bi ga učio da čita i piše, a kada je dečak postao sveštenik Petar ga je oslobodio. Petar Crni pominje, takođe da je kupio roba Kiprijana sa decom od Nikole za 15 solida. Kupio je i roba Andrijula jer je dao njegovom ocu 40 solida a ovaj nije imao da vrati. Pored ovih je nabavio i Skaranu sa sinom Nadejem, a Nevadu sa ćerkom za solid pred đakonom Dabrom. Kupio je još majku Strijanovu a prodavac je bio Crneka, sin priora Dujma. Od Langobarda Petar Crni kupuje njenog sina, braću i sestre za 10 solida.²⁸

27 Ferdo Šišić, Bitka kod Nikopolja, glasnik Zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini, VIII, Sarajevo, 1896, 82,86-90

28 G. Novak, Povijest splita II, 731-735

U zapadnoj Evropi, statistički gledano, prodaja dece od strane roditelja je naročito učestala u XIII veku, kada su se društvene okolnosti pogoršale, da bi kulminirala za vreme crne kuge u XIV veku, za razliku od prethodnih stoleća kada je zbog procvata društva ova pojava bila skoro na zanemarljivom nivou. Ipak, ako se gledaju pojedini slučajevi, može se zapaziti da su roditelji prodavali svoju decu i u vreme blagostanja. Na kraju, nisu ni u tom periodu svi bili dobro-tojeći, sirotinja je uvek postojala i čini se da se ona daleko pre odlučivala na rastanak sa decom nego imućniji.

Za vreme gladi u Irskoj s početka XII veka, očajni roditelji su, prema savremenim hronikama, prodavali svoju decu. Irski savet iz druge polovine veka, napominjući da je to (prodaja dece u ropstvo) bio čest porok među Englezima koji su i u vreme blagostanja ostavljali svoju decu, oslobodio sve engleske robove u zemlji.²⁹ Nadalje, Adam od Ejnshama pominje da je kenterberijski nadbiskup kupio dečaka od pet godina za malu sumu tokom ovog perioda i našao drugog dečaka u Kenu. Oba dečaka su bila upoznata sa religijskim životom.³⁰

Koliko je ova pojava bila uobičajena pokazuje i jedna zabeležena neu-mesna šala. Jedan švajcarski trgovac se vratio sa dugogodišnjeg puta kući da bi ga njegova žena dočekala sa bebom. Supruga mu je objasnila latinskom dosetkom da je začela pošto je jela sneg sa Alpa. Trgovac se pravio da joj veruje, ali sledeći put kada je otišao poveo je sada već šestogodišnje dete sa sobom i prodao ga za veliku sumu. Čak i ako trgovci nisu često prodavali svoju decu, postojala je živa trgovina decom.

I u arapskim zemljama roditelji su trgovali decom, naročito ćerkama. Krajem VIII v. kalif Hišam I poslao je veliku vojsku u hrišćanske države odakle je doveo mnogo ženske dece koje su pretvorene u robinje. U jednom pohodu na Rondu Arapi su zarobili 113 ljudi, među kojima je bilo i dece.³¹ Abu Hamid u Ugarskoj u XII veku kupuje prelepu petnaestogodišnju robinju koja ima i dete za 10 dinara.

I azijatska tatarska deca su bila prodavana za malo hleba.

Rođenje od robova

Rođenje od robova predstavljalo je još jedan način izvora ropstva u srenjem veku, slično kao i u antici. Zabeleženo je nekoliko slučajeva

29 J. Boswell, *The kidness of Strangers, the abandonment of children in Western Europe from Late Antiquity to the Renaissance*, 281

30 J. Boswell, *The kidness of Strangers, the abandonment of children in Western Europe from Late Antiquity to the Renaissance*, 282

31 Ch. Verlinden, *Lesclavage I*, 173

domaćinstava u kojima se pominje postojanje dece rođene od strane robinja. Neretko očevi tih novih, malih robova su bili upravo gospodari. Tako rođeno dete moglo je postati slobodno samo ukoliko ga otac prizna, što se izuzetno retko dešavalo. Rob, kao i robinja su mogli sklopiti brak sa slobodnom osobom. Ipak, ako se rob bez pristanka gospodara oženio slobodnom ženom njihov potomstvo pripada gospodaru. Isto se dešavalo ukoliko se robinja uda za slobodnog muškarca bez pristanka gospodara.

Dona Konstance Prujilas, baronica Kadere imala je 1497. god. čak tri dečaka roba rođenih u njenoj kući i tri devojčice rođene od robova. Jedna od njih je verovatno bila mulatkinja.³²

Otimanje

Može se reći da je i otmica predstavljala jedan od uobičajenih izvora i dečijeg roblja. Često se odvijala u primorskim oblastima i mogla je biti povezana sa gusarenjem.

U Dalmaciji je Jakov, kapetan Pelješca oteo devojčicu od jedanaest godina, plemićku ćerku i dečaku, kojeg je izmamio iz škole. Korčulanska opština je tražila da vrati decu ali je on odbio; potom je to javljeno dubrovačkoj vladi, koja ga je upozorila ponovo, a on je opet odbio, tako da mu je naređeno da se hitno vrati u Dubrovnik.³³

Devširme (danak u krvi) odnosno otimanje dečaka od njihovh porodica u pokorenim hrišćanskim zemljama i njihovo regrutovanje u Tusku vojsku. Tokom XIV.v. ovi dečaci su bili mahom ratni zarobljenici ali i taoci koji su dovođeni na Portu. Već krajem XIV danak u krvi se počeo redovno sakupljati od novopokorenog hrišćanskog, većinom balkanskog stanovništva u periodima od svake četiri godine. Uhvaćeni dečaci su prevođeni u Islam i slati na dvor gde su deljeni na one koji će ostati na dvoru i biti obučavana u dvorskoj službi i one koji su slati u škole gde su se trenirali janičari. Oni dečaci koji bi se tokom školovanja na dvoru pokazali darovitim za verske nauke postajali su muslimanski sveštenici, dok su ostali postajali deo dvorske službe. Obrazovanje ovako sakupljenih dečaka nadgledao je lično sultan. Većina vojnih komandanata otomanskih snaga, carskih službenika i velikih vezira, od kojih su najpoznatiji Mehmed Paša Sokolović i Pargali Ibrahim Paša, regrutovani su ovim putem.

Posle osvajanja Novog Brda, sultan Mehmed Osvajač je odabrao 320 mladića i 704 devojke. Devojke je razdelio među svojim vojnicima, a

32 Ch. Verlinden, *Lesclavage II*, 216-219

33 Vinko Foretić, 73-74, *Otok Korčula u srednjem vijeku do 1420. god.*, 264-267

mladiće je poslao u Anadoliju da se odgajaju kao janičari. Među ovim mladincima su bili Konstantin iz Ostrovice koji je opisao ovaj događaj i njegova dva brata. One koji nisu postali janičari ili služili na dvoru, unajmilivali su turski seljaci.³⁴

Kao talac je odveden na sultanov dvor i Đurađ Kastriota, kada je 1423. godine postao saveznik Turaka. On je tamo stekao obrazovanje i primio islam i dobio ime Iskender. Kasnije će postati najveći protivnik Turaka pod imenom Skender-beg.

Zamena roblja

U srednjem veku postoje i podaci zameni roblja. Tako je u Perpignanu 1408. izvršena zamena roblja; petnaestogodišnji Georgije zaamenjen je za trinaestogodišnju Katarinu.³⁵

Oslobađanje

968. godine zadarski prior Andrija oslobađa svog roba sa ženom i sinom. Osim njega oslobađa i Dominika Kaltareza, njegovu ženu Kazana. Sina Kutirana Justa sa četvoro dece, sina Prisnjakovog, sina Pribina Tihomila i milicu iz Sikirana sa 2 sina. Ženu Rasinaka sa sinovim Streljehom, Semosimom i Žremilom.

Mesto trgovine

Kroz ceo srednji vek robljem se otvoreno trgovalo na svim pijacama velikih evropskih gradova. Krim i Kafa su s pravom zaslužili da se nazovu prestonicama srednjovekovne trgovine robljem. Centri trgovine su postavljeni od Praga i Volina, koji su pre pokrštavanja Slovena predstavljali krajnje stanice hrišćanskog sveta, preko Dablina u Irskoj, Marseja, Verdena i Liona u Francuskoj, do poznatih centara na mediteranu Đenove, Venecije, Barselone, zatim gradova levanta i severne Afrike, pa do grčkih ostrva Hiosa i Kipra.

Tako je Hios je bio važno mesto trgovine robljem na mediteranu. Odsrasla devojka, žena kupovala se za srednju cenu od 30 dukata.³⁶

U Famagusti na Kipru 1361. godine, takođe je bilo roblja, poreklom iz

34 Konstantin Mihailović iz Ostrovice, Janičareve uspomene, 132

35 Ch. Verlinden, *Lesclavage I*, 812-813

36 Ch. Verlinden, *Lesclavage II*, 896-899

Soluna. Među njima su izvesni Andrija star dvanaest godina i Ana.³⁷ Izgleda da su se bavili prostitucijom, s obzirom da se pominje da se i po deci plaćao porez za prostituciju i u istom iznosu kao i za odrasle jer su bila veoma brojna. U Famagusti je kupljena i trinaestogodišnja Ruskinja za 406 dukata 1404. godine, a dvanaestogodišnja crnkinja 248 dukata. Godine 1345. Famagusta je bila i mesto gde je prodana petnaestogodišnja Tatarka.³⁸

Firenca u Italiji je, takođe, bila emsto žive trgovine robljem, uključujući i dečije roblje. Krajem XIV v. dete do deset godina vredelo je u zavisnosti od fizičkog i mentalnog zdravlja između 25 i 30 florina. Za jednu devojčicu koja je imala neku manu cena je bila svega 20 florina. Devojka od petnaest do dvadeset godina koštala je između 30 i 40 florina, a od dvadeset do dvadesetpet godina između 45 i 50 florina. Zgodna Čerkeskinja od petnaest godina mogla je, međutim, dostići cenu i od 65 florina. Pri kupovini često se ističu, kad se kupuju mlade robinje njihov izgled lepota i zdravlje tela. Izgled devojaka je očigledno igrao važnu ulogu pri odabiru robinja koje su kupovane u Firenci, susednoj Pizi ili drugde. U registru prodatog roblja o 1366-1398 jedna od četiri kupljene robinje imala je manje od šenaest godina. Kada se uzme u ozir da su one bile u samom cvatu svoje mladosti i fizičke privlačnosti sasvim je logično što je bio čest slučaj seksualnih odnosa vlasnika i robinja. Dečaci do dvanaest godina u Firenci koštali su oko 25, momci do osamnaest od 27 do 30 fforina.³⁹

U Sijeni su se prodavala deca. Za devojke između petnaest i dvadesetpet godina plaćalo se u ovom gradu 50 i 52 dukata, što predstavljala visoku cenu. U Sijeni je postojao hospici u kome je samo jedne godine tokom XV veka primljeno 55 dece robinja.⁴⁰

Salerno je isto bio grad u kome se moglo naći porobljene dece. U doba Fridriha Hoenštaufovca, sicilijanskog kralja oko 1240. god, postojale su sobarice, verovatno devojčice. 1336/7 u Salernu je oslobođen sedmogodišnji Mihajlo grčke narodnosti.

1340. Lupus de Kanti prodaje dvedesetšestogodišnju Grkinju Marinu sa dvogodišnjom ćerkom Lucijom za ukupno 5 unci Francisku de Belinu.

1370/1 pred Bartolomeom iz Bolonje prodate su dve devojke od dvanaest i šesnaest godina, koje su zatim krštene; cene su im bile između 25 i 32 florina. Tom prilikom je prodat i jedan dečak od deset god. čij aje cena bila viša.

37 David Jacoby, *Foreigners and the urban economy in Thessalonike*, 130

38 Ch. Verlinden, *Lesclavage II*, 363

39 I. Origo, *The Domestic enemy...*, 336-337

40 E. Rodocanachi, *Les Esclaves en Italie du XIII au XVI siecle. Revue des questions historiques*, XXXV, 387

Na Kanarskim ostrvima je zabeležena jedna prodaja iz 1412; šesnaestogodišnja devojka koja je prodana zvala se Stanislava i bila je dovežena preko Manfredonije. Navodi se da je paganka. Druga prodaja je iz 1488. godine preko Đenove, kada je prodana još jedna devojka o čijem imenu ili starosti nema reči. Obe su imale ispod desnog oka mali krst i još neki znak čime su ih verovatno obeležili trgovci.

U Veneciji je Matoja Nadal prodao Petru Floriniju, sakupljaču starih stvari, Julijanu Srpkinja za 40 dukata. Iste godine prodaje dečaka iz Ugarske od sedam godina.⁴¹

U Valensiji je od XVI do XVIII veka 85% robova mladih od devetnaest godina su korišćeni za homoseksualne usluge. U jednom sudskom registru navodi se da je među osuđenima bilo onih koji su imali odnose sa adolescentima od petnaest godina, verovatno mladim robovima koje su vlasnici koristili za seksualne odnose.

Dubrovnik je bio jedan od gradova u srednjem veku u kome je cvetala trgovina robljem. Roblje je većinom dolazilo iz Bosne, ali su se prodavali i robovi iz drugih krajeva poznatog sveta. Luka Sokočević postao je vlasnik crnog dečaka kojeg 1491 kupio od jednog Dubrovčanina građanina Padove. Dečak iz Tripolija imao 11 godina a kupio ga je u Dubrovniku otac Padovanca Bartolomeo. Robinje su u dubrovnik dolazile u velikoj meri kao sasvim mlade. Dosta ih je prodavano sa decom. Ima niz primera oslobođanja robinja sa decom verovatno od gospodara.

Trgovina decom tokom celog srednjeg veka u Evropi je bila napredna, a naročito je cvetala u vreme velikih ratova i strahovitih nedaća. U svim evropskim društvima i državama ovaj vid privrede je bio makar prećutno odobren, iako se kosio sa hrišćanskim religijskim shvatanjima. Roblje kao i trgovci pripadalo je širokom spektru etničkih grupa i naroda. Dolazili su iz skoro svih evropskih država, ali i sa vanevropskog prostora, kao u slučajevima tatarskih robinja i robova sa afričkog kontinenta. U ranom srednjem veku najveću masu robova činili su paganski Sloveni, isprva većinom ratni zarobljenici. Kako su evropske države dolazile u često nasilan kontakt sa državama i zajednicama izvan njene teritorije, tako se menjala i povećala etnička raznovrsnost dečijeg roblja; prodavala su se saracenska, tatarska i afrička deca. Istovremeno je dolazilo do promene u etničkom sastavu prodavaca roblja; od Nordijaca, Engleza i Franaka, preko Španaca, Portugalaca, Venecijanaca i Đenovljana, pa sve do Arapa, Osmanlija i Tatara. Sa druge strane i u okviru evropskih država dolazilo je do prodaje hrišćanske dece,

41 Ch. Verlinden, *Lesclavage I*, 660

što se često dešavalo u Engleskoj. Iz navedenih primera može se zaključiti da su deca bila svih uzrasta, od beba starih nekoliko meseci pa do adolescenata koji su se bližili zrelosti. Navedeni slučajevi, takođe, pokazuju da se više trgovalo ženskom decom nego muškom. Deca su se prodavala u svim većim gradovima Evrope, mada se može reći da su najbitniji bili na mediteranu. Krim je bio naročito poznat po širokom izboru roblja, koje je dolazilo sa svih strana poznatog sveta. Načini na koje su se ova deca našla u nezavidnom položaju robova bila su, takođe, brojni. Mnogi su pali u zarobljeništvo posle neuspešnih ratova i osvajanja, druge su, pak prodali roditelji u vreme velike gladi i nemaštine, dok su treći već bili rođeni u ovom nepovoljnom statusu. Kako god da su postali robovi, ova deca su proživljavala tešku sudbinu; većina ih je bila korišćena za seksualne usluge bez obzira na pol, uz svakodnevni, neizostavan težak rad. Iako su ponekad bili oslobođeni, njihovi mladi životi su bili osuđeni na užas.

LITERATURA

1. Boswell, J., *The kidness of Strangers, the abandonment of children in Western Europe from Late Antiquity to the Renaissance*, The University of Chicago Press, Chicago, 1988
2. Contamine, Philippe, *War in the Middle Ages*, Blackwell Publishers, Oxford, 1980
3. Fejić, Nenad, *Dokumenti o prodaje i oslobađanju roblja iz Bosne i Dubrovnika u Kataloniji*, Mešovita građa, knjiga X, Beograd, 1982
4. Foretić, Vinko, *Otok korčula u srednjem vijeku do g. 1420*, Zagreb, 1940
5. Glancy, Jennifer A., *Slavery in Early Christianity*, Oxford University Press, Oxford, 2002
6. Hrabak, Bogumil, *Skopskiot Pazar na robje bo XV i XVI vek*, Glasnik INI, 1, Skopje, 1980
7. Jacoby, David, *Foreigners and the urban economy in Thessalonike ca. 1150-ca. 1450.*, Dumbarton Oaks Research Library and Collection, Washington D.C., 2003
8. Kont, Fransis, *Sloveni*, Beograd, 1984
9. Latour da Veiga Pinto, F., *Portugese participation in the slave trade: opposing forces, trends of opinion within Portugese society: effects on portugal's socio-economic development*, *The Afreican slave trade from the fifteenth to nineteenth century*, Paris, 1979

10. Mihailović, Konstantin iz Ostrovice, *Janičareve uspomene*
11. Novak, Grga, *Povijest Splita I-II*, Split, 1978
12. Origo, Iris, *The Domestic Enemy: The Eastern Slaves in Tuscany in the Fourteenth and Fifteenth Centuries*, Speculum XXX/1955, Cambridge, Massachusetts, 1955
13. Rodocanachi E., *Les esclaves en Italie du XIII au XVI siecle*. Revue des questions historiques, XXXV, 1906
14. Šišić, Ferdo, *Bitka kod Nikopolja*, Glasnik Zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini, VIII, Sarajevo, 1896
15. *Trogirski spomenici, dio I*. Zapisci pisarne općirne trogirске, svezak II, uredio Miho Barada, Zagreb, 1950
16. Turley, David, *Slavery*, Blackwell Publishers, Oxford, 2000
17. Verlinden, Charles, *L'esclavage dans l'Europe medievale*, Peninsule Iberique-France, Gent, 1955
18. Vinaver, V., *Trgovina bosanskim robljem tokom XIV vijeka u Dubrovniku*

Trading children`s Slaves in Medieval Europe

Summary

Slave trade was a fairly common occurrence in medieval Europe, of children included. While such a practice was in complete opposition to the Christian religious belief, which was by the end of the High Middle Ages accepted as the state religion in all countries of medieval Europe, existence of slavery was legalized in all nations of the Christian world. However, there was no uniformity of their origin, place where they were sold, the way of enslavement, age and sex structure or even their price and ethnicity of traders. Assembling of this information would give clearer and more precise picture of their position as slaves.

Key words: slave, trade, children, medieval

Milorad Jevtović

Mentor: dr Snežana Milinković,

docent Filološkog fakulteta Univerziteta u Beogradu, saradnik na projektu Ministarstva za nauku „Rečnik srpskog realizma – srpsko-italijanske veze“

Italijanski odjeci u organu radikalne stranke potkraj XIX stoleća

Na ovom smo mestu namerni prikazati u sažetom obliku one sadržaje lista „Odjek“, glasila Radikalne stranke, koji se dotiču italijanske kulture, potom utvrditi postoje li kakve pravilnosti u odabiru tih sadržaja i da li bi ta pravilnost mogla reći nešto o eventualnom ideološkom instrumentalizovanju italijanskih tema. Njih zato posmatramo u političkim i književnim rubrikama, uz osvrtnje na ukupan doživljaj strane kulture u ovom listu.¹ Kako nam je prostor ipak ograničen, i mi se svesno i savesno ograničavamo da pomenute mete pratimo ukupno.

*

Četiri dana nakon otvaranja Narodne skupštine, 8. januara 1880. godine, naštampan je prvi broj novog lista *Samouprava*. Ime koje je poneo bilo je ključna reč političkog programa koji je zastupala Narodna radikalna stranka. Politička misao toga doba rastakala se u političkim skupinama koje nisu bile uređene u današnje političke ustanove, kako bismo mogli odrediti partije. Naprotiv, svedočanstva ovom dobu savremena kazuju nam o živom kretanju i komešanju političkih ideja, kako između partija, koje su sad prihvatale sad napuštale različite načine mišljenja, tako i među poslanicima, koji su sa svoje strane prilazili različitim partijama i napuštali ih. U tom prvom broju *Samouprave*, Narodna radikalna stranka obnarodovala je svoj program i oglasila ovaj list svojim, čime je srpska politička tradicija dobila prvi pisani politički program.²

1 Članci *Odjeka* najčešće su anonimni, što pretežno vredi i za prevodioce književnih sastava koji se u listu nalaze.

2 Pojava programa Narodne radikalne stranke uzima se često za početak njenog postojanja, mada je to zapravo samo početak institucionalizovanja. Zameci njeni mogli bi se pratiti najmanje na jedno desetleće pre 1881. godine. Ideja o nastanku stranke pod tim imenom potiče od Svetozara Markovića. (O organizaciji Stranke v. npr. JANKOVIĆ 1951: 265–267 i PROTIĆ 1990: 123–146.) Prvi politički program zadržali su sve do stvaranja Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca.

List *Odjek* oglasio se prvi put 2. oktobra 1884. godine kao *Одјек, листъ йолийички, економни и књижевни*. Novi broj ovog časopisa mogao se čitati utorkom, četvrtkom i subotom sve do 30. marta 1885., kada je ovo glasilo bilo prvi put zabranjeno.

Pošto je taj prvi zabranjen, javlja se *Drugi Odjek* od 2. aprila do 22. juna 1885. Budući da je „i *Drugi Odjek* udario o čvrstu preponu pa se po poznatim zakonima odbio“, „evo se sada čuje *Treći Odjek*“, koji izlazi nešto duže od *Drugog*: od 27. juna do 3. septembra 1885. Nadalje te godine i početkom naredne, javnošću se ne razlegahu *Odjeci* tadašnje Srpske narodne radikalne stranke, koja je osnovala ovaj list na četiri godine od sopstvenog osnivanja.³

Godine 1886. *Odjek* ponovo izlazi pod nazivom *Одјек, листъ йолийички, економни и књижевни* – ali ovoga puta s jasnom dopunom – (*оріан Радикалне сѣранке*), naspram prvog uvodnika u *Odjek*, 1884. godine, gde se veli «List naš nema prema partiji nikakvih obaveza niti pak partija prema njemu. *Odjek* nije zvaničan partijski list», i dalje «Mi [...] ćemo se [...] starati da *Odjek* bude odista pravi i istinski izraz radikalnih misli i težnja». Od 4. aprila do 25. decembra 1886. već je tekla treća godina objavljivanja. Svoju četvrtu započinje 1. januara 1887. Tu godinu bismo mogli čak i označiti, s narednom, 1888., kao jedine dve u kojima je izlazio redovno. Poslednji put u XIX stoleću pre Ivanjdanskog atentata na kralja Milana, štampaće se 1898. godine kao *Народни одјек, листъ за йолийику и књижевносѣ* (svega 24 broja, do 12. avgusta), ali je taj „dobrotom i policije i suda prestao izlaziti posle jednog mučnog života od nepuna dva meseca dana“. *Српски одјек, листъ за йолийику и књижевносѣ* (13 brojeva, od 9. oktobra do 6. novembra) zbog „optuženja za uvredu vladaoca“ postao je, konačno, *Нови одјек, листъ за йолийику и књижевносѣ*. Kada je delatnost Radikalne partije stavljena van zakona, list je ugašen.

Radikali se nisu trudili da pokriju svoj list nekim novim imenom, a to očevidno nije tražila ni vlast. Zato će čitaoci poslednje godine izlaženja pred sobom imati isti feljton nastavljan u tri različita-ista lista: *narodnom, srpskom* i *novom* – *Odjeku*.⁴ Posebno te godine, iz broja u broj, list je izlazio sa istrgnutim redovima i pasusima – svima onima koji na bilo koji način nisu odgovarali vlasti – pa su čelne stranice zjapile belinama.⁵

3 Zavedena kao No. 18.887, naći će se odluka Uprave varoši Beograda kojom se odobrava osnivanje Srpske narodne radikalne stranke. Datiranje nam olakšava sâm Statut: iz njega se čita da je zahtev za registraciju stranke podneo Nikola Pašić 15. novembra 1881., a na taj je odgovoreno već 20. novembra. Isp. *Narodna radikalna stranka. Program. Statuti*, izdanje Radikalne stranke, Beograd 1881.

4 Za nas je ovde *Odjek* jedan list, zbog njegovog kontinuiteta u svakom pogledu, nezavisno od imena koje je nosio.

5 Cenzura je postojala još od samih početaka srpskog novinarstva u Srbiji, od 1832. godine. (Isp.

U godinama opšteg razvoja novinarstva, oličenom u sve većem broju listova, na velikom formatu koji bi odgovarao današnjoj *Politici* (što samo po sebi možda govori o njenoj tradicionalnosti), *Odjek* je štampan na četiri stranice, utorkom, četvrtkom i subotom u prvo vreme, a potom sredom, petkom i nedeljom (1898).⁶ Svojim političkim poreklom nije odudarao od ostalih listova svojega doba. I premda zbilja nije bio isključivo partijski bilten, u uvodniku je po pravilu donosio pregled političkih zbivanja u zemlji i u svetu, razumljivo obeležen interesima i opredeljenjima svog (radikalskog) uredništva. Političkim interesima i opredeljenjima vođena je uostalom i italijanska štampa tada. Mesta se našlo i za rubrike *Гласник из науке, литератјуре и живописа*, podlistak s kakvim literarnim sadržajem (obično pripovetkom, ali i putopisom ili izvodom iz obimnijeg dela), rubriku *Домаћи власови* i svakovrsne oglase. Štampani su i tzv. književni oglasi koji su obavestavali o novim knjigama prevedenim u nas ili tek objavljivanim na strani, o novim brojevima časopisa *Delo*, ili periodičnim izdanjima Srpske književne zadruge. I kao što su politički pregledi pisani u skladu s radikalskim pogledima, tako je propuštanje sadržaja koji nisu samo ili nisu uopšte politički takođe u ideološkoj službi. Pogledamo li malenu rubriku u kojoj su donošene misli i izreke, lako je shvatiti da im upravo nedostaje atribut „političke“, jer su bile vrlo fino sredstvo borbe protiv kraljevske vlasti. Sa njihove uspešne jetkosti, nama može ovde slikovito poslužiti ova (tobožnja) Šilerova: «Za države u kojima se despotski upravlja spas je u *propasti*».⁷

Odjek – list politički

Radikalna stranka postaje od jednog broja skupštinskih opozicionara na temelju socijalističkih ideja koje je u Srbiju uveo i koje je po njoj posejao najpre Svetozar Marković. Njegov rad nastavlja Nikola Pašić, prvi čovek Partije sve do svoje smrti (1926). Duga je priča o korenima radikalskih ideja.⁸ Prvobitna socijalistička učenja zapadnoevropske i ruske revolucionarne tradicije preuzeli su isprva idealistički izvorno,⁹ s vremenom su ih doteri-

SKERLIĆ 1966a: 35) Okolnosti se postupno popravljaju ustavima i zakonima o štampi.

6 Obim od četiri strane ustaljen je bio do Prvog svetskog rata. Isp. STOJANOVIĆ 2009b: 243–252.

7 Kurziv izvorni.

8 V. npr. PROTIĆ 1990: 57–89, ŠEMJAKIN 2008: 43–111, ŽIVANOVIĆ 1924: 112–139, JANKOVIĆ 1951: 227–267.

9 Mislimo na Černiševskog (Н. Г. Чернышевский), Dobroljubova (Н. А. Добролюбов), Lavrova (И. Л. Лавров) i Pisarova u Rusiji, a Marksa, Lasala (F. Lasalle) i Diringa (K. E. Dühring) na Zapadu. Samo se za prvi (najstariji) sloj uzima da mu je poreklo rusko, dok se za onaj drugi, trezveniji, i treći, konstitucionalistički, smatra da je stigao iz Francuske, odnosno Engleske. (PROTIĆ 1990: 59)

vali onako kako su zapovedale stvarne političke prilike mlade države, što je vodilo doktrini demokratskog radikalizma.¹⁰

Društveni sastav Radikalne stranke sačinjavali su uglavnom svi slojevi tadašnje Srbije, sasvim pretežno nerazvijene seljačke zemlje. Zbog njene masovnosti i populizma, Radikalna stranka u literaturi se opravdano naziva i *pokretom*, budući da je ona u osvajanju političkog uticaja i moći u najširem smislu računala na seljaštvo. Seljačko stanovništvo preduzimljivo je uključivala u svoje delanje uz pomoć školovanih ljudi iz unutrašnjosti. Oni su kao činovnici, učitelji, nastavnici i sveštenici bili autoriteti svoje sredine, u kojoj su tumačili radikalske ideje neobrazovanom seljaštvu. Zahvaljujući državnim poslovima koje su obavljali, radikalskoj štampi omogućavali su jedinstveno postojan uticaj i u zabitim mestima: nikoja štampa nije tada imala bolju distributivnu mrežu, jer su mnoga mesta, uprkos tome što ni poštu nisu imala, redovno snabdevana radikalskim listovima uza službene otpравke. Radikalna stranka bila je napokon tipična populistička partija: izdavala se za „narodnu“ stranku i tu predstavu o sebi vrlo je rado podsticala.¹¹

*

Našim listom uvelike odjekuju Kavur (Cavour), Macini (Mazzini) i Pijemont (Piemonte),¹² što su noseći *pojmovi* ranijih političkih prilika u kojima je zrela naša sredina – u ideji oslobođenja ona sva, a u ideji „istorijskog prava“ Kneževine Srbije da u sebi ujedini sve Južne Slovence i sva „srpska zemljišta“ ipak ne sva sredina naša.¹³ Stalna rubrika prvih godina izlazenja *Odjeka* „Srpstvo“, donosila je glasove iz Bitolja i Skoplja (Stare Srbije), Dalmacije, Bosne i Hercegovine, što sasvim jasno nanovo svedoči o (preo-

10 Stiglo se čak dotle da je Dragiša Stanojević, (opozicioni) političar, publicist i prevodilac, pisao u listu *Rudnik* (135–136/1881): da je Svetozar Marković živ, ne bi ni u kom slučaju bio s radikalima. (Navodimo prema JANKOVIĆ 1951: 227.) V. i PROTIĆ 1990: 69. V. kako o Stanojeviću piše Skerlić (1966b: 53–57).

11 Evo zgodnog primera sa stranačkoga zbora: „Gunjac i opanak orosio je ovu zemlju krvlju svojom, da po njoj sloboda, pravda i jednakost nikne... Gunjac i opanak – a to je narod srpski, stvorio je ovu državu krvlju, održava je znojem i trudom, čuva je životom i imanjem, unapređuje znanjem i iskustvom.“ (*Zapisnik sa Prve glavne skupštine Radikalne stranke 27. jula 1882. godine*, str. 12–13, prema: JANKOVIĆ 1951: 232.)

12 Željko Đurić utvrđuje neslučajnu dopadljivost *pojma* Pijemont u nas i s početka XX stoleća nižući nazive listova koji su izlazili od 1903. do 1927. godine: *Srpski Pijemont, Pijemont, Jugoslavenski Pijemont, Novi Pijemont*. V. Ž. ĐURIĆ, *Italija u beogradskim „Pijemontima“*, u MAZZINI ATTI 2005: 124–143.

13 Sv. Marković nije nimalo odobravao ideji Kneževine Srbije kao Pijemontu Južnih Slovena (npr. ZUNDHAUSEN 2009: 139, 151, ili nešto oštrije sa sasvim drugih pozicija JOVANOVIĆ 1951: 240).

stalim) ujediniteljskim namerama srpske kneževine i kraljevine u otičućim godinama tzv. dugog XIX veka; vredi stoga zagledati ponovo u Program Radikalne stranke gde stoji među *Osnovnim pogledima*: «Kao cilj našega državnog uređenja smatramo: unutra narodno blagostanje i slobodu, a spolja državnog nezavisnost i *oslobođenje i ujedinjenje ostalih delova srpstva*»¹⁴ (na drugom mestu: «svi srpski krajevi koji stenjahu pod tuđinskim jarmom»). U jednom članku raspravlja se otvoreno o tome zašto Srbiju više ne nazivaju srpskim Pijemontom.¹⁵

Kao što je poznato, Apeninsko poluostrvo ujedinjuje se politički u XIX stoleću, što postaje preduslovom stvaranja italijanske nacije: Kraljevina Italija (Regno d'Italia) proglašena je marta 1861. godine s Vitoriom Emanuelom II (Vittorio Emanuele II) kao vladaoцем. Venecija je tada još uvek bila austrijska, a Rim papski. Konačno ujedinjenje u ustavnu monarhiju postignuto je 1870. godine. U tome je Pijemont, severozapadna italijanska pokrajina, imao središnju ulogu, kao i u italijanskom risordimentu.

Navršilo se petnaestak godina otkako je Italija već potpuno ujedinjena i međunarodno priznata zemlja, prihvaćena u društvo velikih evropskih sila još od Pariskog mira (1856). U *Odjeku*, kako smo već kazali, Pijemont kao pojam predstavlja zamišljeni centripetalni element ujedinjenja sveg srpskog naroda. Italijanska politička iskustva ujedinjenja na principu nacionalnosti, ostvarena ratovanjem, diplomatijom i buđenjem nacionalne svesti, u to vreme već istorijska, preuzeta su kao simbol onog puta kojim bi i Srbiji valjalo da krene.¹⁶ Nacionalno ujedinjenje svih Srba unutar Srbije, rasutih između dva carstva, podrazumeva i teritorijalno proširenje na račun krajeva koji nisu samo srpski. Osujećenje tog političkog programa pretvara nacionalno pitanje u goruće i ostavlja ga da tinja k XX stoleću.

Rubrike *Поїлед њо свеѣу, Политички љреїлег* i prikazi zbivanja u uvodniku *Odjeka* zapremaju glavninu sadržaja lista. U žiži su nužno Austrougarska i Rusija – tim redom. (Stoga bi sasvim verovatno pravo obilje materijala za analizu našoj sličnu ovde našao germanist.) Protiv

14 *Narodna radikalna stranka. Program. Statuti, izdanje Radikalne stranke*, Beograd 1881, str. 1-2. Program pouzdano navodi i MITROVIĆ 1939: 72-74; v. i najnoviju knjigu, korisnu i dobro zamišljenu, ali nažalost tehnički aljkavo izvedenu, što daje ne sasvim pouzdan tekst: *Srpske političke stranke i pokreti u XIX i XX veku. Ustavi, programi i statuti srpskih političkih stranaka do 1914. godine*, urednik Živojin ĐURIĆ, knjiga I, Institut za političke studije, Beograd 2000. Za slična pitanja odlična je i pouzdana knjiga V. KRESTIĆA i R. LJUŠIĆA, *Programi i statuti srpskih političkih stranaka do 1918. godine*, Književne novine, Beograd 1991.

15 *Odjek* 20/1884. V. i PROTIĆ 1990: 105.

16 Nekim pitanjima italijansko-srpskih kulturnih i političkih veza u XIX veku bavi se knjiga N. STIPČEVIĆ, *Dva preporoda*, Prosveta, Beograd 1979.

Austrougarske ne izostaju svakojake britke kritike, dok se Rusija neizbežno razume kao saveznik u slovenstvu.¹⁷ Na ovim stranicama pojavljuju se i Engleska i Francuska, tek uzgredno i Italija. Sasvim usputno, ali veoma slikovito, postojanje brojnih banaka u Italiji tumači se, prema urednicima ili autoru komentara, kao odraz italijanskog partikularizma, čime se očituje još jedna naprednost relativno sličnih privreda naših dveju zemalja.¹⁸ Valja znati da se ni u ondašnjim berzanskim pregledima neće čitati o kakvoj italijanskoj berzi, već su utvrđena tri središnja parametra – Pariz, Berlin i Beč.

Pražnju nam privlači i revnost s kojom se prenose članci iz tadašnjih velikih i uglednih listova, po pravilu s komentarom. Imena kao što su *Novo vreme* i *Vedomosti* iz Petrograda, *Peštanski Lojd*, *Dejli Mejl*,¹⁹ *Tajm* i *Tajms*, agencija *Rojter*, a od italijanskih *Roma del Popolo*, *La vera Roma*, važni su sagovornici ovog lista. U tadašnjim mogućnostima komunikacije, docnjenja su mala ili neznatna. Radikali vrlo obavešteno i vrlo uporno motre na svetsku političku scenu.

Želja da se vlast uspešnije razdeli između kralja i skupštine potakla je serijsko objavljivanje prikazâ ustava evropskih zemalja i Sjedinjenih Američkih Država u *Odjeku*. Tekovine ustavnog prava, u Evropi zadobijane dugotrajnim razvojnim procesima, trebalo je presaditi u vlastitu zemlju i odrediti se prema naprednijim političkim sistemima. Te prikaze štampane u *Odjeku* sakupili su potom u knjigu *Ustavi (Belgije, Grčke, Rumunije, Norveške, Engleske, Švedske, Sjedinjenih Američkih Država)*.²⁰

*

Politiku odabranih zemalja pažljivo posmatraju jer je njihov uticaj na sudbinu radikalskih političkih interesa, ili političkih težnji proisteklih iz ideologije, najveći. U ovom odeljku lako uočavamo da Italija nema nikakav

17 Brojni su prevodi s ruskog raznih članaka i književnih priloga.

18 *Odjek* 31/1898.

19 Transkribuje se kao „Deli Mel“ verovatno zbog francuskog posredništva ili slabog poznavanja engleskog jezika na ovim prostorima; isp. *Odjek*, 32/1898.

20 *Odjek*, 36/1885. Prevodilac im je uglavnom bio Stojan Protić (potpisan „S. M. P.“), kako piše i JANKOVIĆ 1951: 251–260. Objavljivanje evropskih ustava dalo je dakle važan podsticaj u borbi za pojačavanje skupštinske a umanjivanje kraljevske vlasti: „Mi možemo iz tuđinskih ustava pozajmiti načine kojima su u njima organizovani razni elementi društvene snage, ali se moramo najpre uveriti iz našeg vlastitog života, iz naše istorije da li ti elementi koje hoćemo da organizujemo na izvestan, određen način, postoje u našem društvu.“ (M. Protić) Parlamentarizam pobeđuje ustavom iz 1888. godine, koji se upadljivo najčešće ocenjuje kao pre svega plod radikalskih pregnuća (JANKOVIĆ 1951: 257, PROTIĆ 1990: 98–99, 103–104, 127). „Kasnija, radikalski orijentisana istoriografija, netačno je taj Ustav pripisivala Radikalnoj stranci, iako je on bio pravi rezultat političke liberalizacije sprovedene pod vladama Napredne stranke, uz saglasnost kralja Milana Obrenovića.“ (STOJANOVIĆ 2009a: 120).

suštinski značaj za radikale, jer ne vodi glavnu reč u našim pitanjima. Zato joj i ne pridaju naročitu pažnju, iako znamo da budno motre na političku scenu i čitaju šta o svetskim zbivanjima piše inostrana štampa. Pa ipak, Italija je istorijski dala primer, po njima, dostojan ugledanja. Taj put koji je ona prešla i politički i kulturno, naposletku i ekonomski, sažima se uglavnom u jedan jedini pojam, *Pijemont*, kojem simbolički opseg raste s rastom ugleda Italije u svetu, ali koji u svojoj biti ima pre svega značenje ujedinjenja, dok im italijansko monarhističko uređenje ne bi bilo sasvim po volji. Učestalost javljanja tog simbola zavisi i od tekućih političkih potreba, te se on nekada sreće iz broja u broj ili na mnogo mesta u samo jednom broju.

Odjek – list književni

Od krupnih protagonista onodobne italijanske književnosti, u podliscima će se naći pripovetke Matilde Serao²¹ (Matilde Serao, 1856–1927) i Đovanija Verga²² (Giovanni Carmelo Verga, 1840–1922).

Možemo mirne duše priznati da *Odjek* najčešće nije donosio čak ni uvodne crtice o autorima iz kojih su preuzimani književni sastavi: iznimku međutim čini omanja biografija Salvatorea Farina (Salvatore Farina, 1846–1918). U broju 4/1886, gde se ta biografija otpočinje, nije sasvim jasno da li je reč o prevodu članka S. Samoša ili pak o autorskom članku,²³ ipak, prva mogućnost znatno je izvesnija. Članak je svakako značajan, jer je gotovo jedini prikaz savremene italijanske književnosti i njene tradicije. Autor radošno dočekuje to što su se jednom „prestale gukati ljubavne tugovanke slatkim Petrarkinim jezikom“ i poletno zaključuje da savremeni pisci konačno „muški duh“ ogledaju“. Salvatore Farina je, dakle, ništa manje no „jedan od najboljih pripovedača italijanskih“ i drugim (i poslednjim) nastavkom ovoga članka predaje se i njegova autobiografija, gde ovaj „bez i najmanjeg traga slavoljublja pominje svoja dela“. Pisac ovoga prikaza štedro udeljuje pohvale Farininom umetnosti pripovedanja. Danas, stogodišnjim talogom kritičkih

21 Pripovetke *Pouzđani brojevi*, *Odjek* 108–111, 113–115/1888 i *Lulina pobeda (Il trionfo di Lulù)*, br. 16–20, 23, 27/1888.

22 *Odjek* 73/1888 i 106–107/1888. Vergu je već tada u nas prevodio Simo Matavulj i objavljivao u *Zabavniku* Srpske književne zadruge. Taj prevod oglašava i *Odjek* 24/1898 (novela *Guerra di Santi*). Pri ruci nam je bilo izdanje Giovanni Verga, *Tutte le novelle*, a cura di Carla Riccardi, Mondadori, Milano 1979.

23 Sigfried Samosch, *Ein Novellist des modernen Italiens. Salvatore Farina*, „Deutsche Rundschau“ iz 1884. godine (sv. 11). Ovaj nemački novinar i putopisac ostavio je stranice o svojim putovanjima po Italiji, Španiji i Francuskoj, kao i nekolicina rada o italijanskim piscima (P. Aretinu, N. Makijaveliju, L. Ariostu).

osvrta na njegovo delo u potonjoj recepciji, definitivno je utvrđen kanon po kojem za Farinu nema mesta među velikim pripovedačima.²⁴ Današnji istoričari književnosti govore o njemu uglavnom kao o „komercijalnom [= lakom, pristupačnom, M. J.] i popularnom piscu“, ali je njegovo delo i dalje u svome istorijskom kontekstu proučavaocima pažnje vredno kao deo struje koja nije opstala.²⁵

Ovaj pisac, rodom sa Sardinije, tvorac je sentimentalnih književnih sastava danas mahom poređenih sa stilom koji je razvio Čarls Dikens. Retko se uvršćuje u sintetičke preglede književnog stvaralaštva kojima je težište istorijsko – kakvima nastoje biti istorije književnosti²⁶ – ali u svojem je dobu bio vrlo poznat i sa uspehom prihvaćen kod čitatelja. Bio je plodan autor s golemim uspehom i na nemačkom govornom području (po svoj prilici prikaz je iz pera Nemca).

Njegove pripovetke *Mio figlio s'innamora* i *Mio figlio studia*, prevedene kao *Moj sin se zaljubljuje* (63–67/1888) i *Prve godine školovanja mojega sina* (11–13/1886), jezički su vrlo uspešni prevodi, gotovo da bismo mogli reći i uzoriti. Izvornik kakavim mi danas raspoložemo u prevodu je kraćen i slobodno tumačen,²⁷ a o izvorniku koji je prevodilac imao u šakama nemamo nikakvih podataka.²⁸ On bi imao i dobre izgleda da bude prenet iz nemačkog lista, s nemačkog prevoda. Obema pripovetkama mogli bismo pripisati tzv. zabavni karakter, što ne mora značiti da je izbor ovih

24 *Kritički rečnik italijanske književnosti*, kojega je glavni urednik istaknuti Vitore Branka (V. Branca, 1913–2004), izrično „ne teži toliko celovitosti“, te se urednici u uvodnoj napomeni „uprkos tome“ pouzdaju „da nisu promakli ličnosti i pojave istinski značajni“. I pored takvog kriterija izrade, među odrednicama pak ne stoji ime Salvatorea Farine, što svedoči o njegovom današnjem položaju u italijanskoj književnosti. (*Dizionario critico della letteratura italiana*, priredio V. Branka, UTET, Torino 1986², str. X: «non mira tanto alla completezza, anche se confidiamo che non siano sfuggiti personalità e fenomeni veramente significativi».)

25 Na primer, „verista che evitasse le crudelzze del realismo“ (‘verist koji izbegava surovosti realizma’), Edmondo De Amicis i on su „scrittori di consumo e successo“ (‘komercijalni i uspešni pisci’, *Letteratura italiana. Storia e testi*, uredio K. Mušeta, vol. VIII/2, 586, potom i 351).

26 Obaveštenja o njemu povremeno donosi *Letteratura italiana. Storia e geografia. III volume – Età contemporanea*, urednik A. Azor Roza, Einaudi, Torino 1989, str. 221–288. Imenom je odrednica u *Dizionario Bibliografico Degli Italiani*, Istituto della Enciclopedia Italiana – Treccani, tom XXXIV, 1994. Godine 1996. održan je naučni skup na Sardiniji (5–6. decembra) pod nazivom *Salvatore Farina. La figura e il ruolo a 150 anni dalla nascita*. Dvotomni zbornik radova sa ovog kongresa objavljen je 2001. (Edes, Sassari), što je i poslednje obuhvatno bavljenje ovim piscem.

27 Mi smo se koristili izdanjem Salvatore Farina, *Mio figlio!*, Libreria Editrice Contemporanea, Milano, 1893.

28 Načelno posmatrano, čini se da je odnos prema prevodima neobično nehajan. Početkom 1888. godine, izgubljen je prevod jedne Tolstojeve pripovetke, pa je zato i njeno objavljivanje prekinuto, sve dok se prevodilac nije vratio s puta i nanovo je preveo.

pripovedaka nasumičan. Ganutljivost teme i stila mogla je dati toplu predstavu o Italijanima kao narodu i time omogućiti da budu lako prihvaćeni u publici kojoj se list obraćao. Scene porodičnog života, neposredni doživljaji svakodnevice toplog porodičnog doma i priče koja je priča *svakog* čoveka, pogotovo ovako prevedeni s romantičkom osećajnošću, veoma su pristupačni najširoj publici.

Istinski veliki italijanski pisac Đovani Verga pominje se jedini put u članku o Salvatoreu Farini kao označitelj drukčijeg pravca koji je Farini naporedan. Kako je članak najverovatnije samo prevod, pa tako nije početka ni namenjen srpskim čitaocima, tj. čitaocima *Odjeka*, verovatno je da nema istog odraza i u našoj kulturi.²⁹ Zato je i zanimljivo što su ga ipak predstavili, jer su njegove osnovne poetičke postavke podudarne s jednom strujom srpskog realizma.³⁰

Sicilijanac Verga je, prošavši kroz nekoliko razvojna razdoblja, domašio novu (realističku) narativnu tehniku i upotrebu jezika, a po strani ostavio temeljenje svoje književnosti na određenoj tematici.³¹ Ovaj književni postupak nazvan je terminom *verizam*. U skladu s verističkim načelima, pisali su još i Luđi Kapuana (Luigi Capuana, 1839–1915) i Federiko de Roberto (Federico de Roberto, 1861–1927).

Odjek iste godine (1888) nudi čitaocima prevod dveju njegovih pripovedaka: *Neznana* i *U strahu* (*seoska pripovetka*) – to su redom pripovetke *X* i *Quelli del colèra* koje pripadaju zbirkama *Primavera ed altri racconti* ('Proleće i druge priče', 1876) i *Vagabondaggio* ('Lutanje', 1884). Pripovedačka ambijentacija im je naravno sasvim drukčija; i dok se prvoj ne može pripisati nikva posebna motivisanost, budući da opisuje neobičan ljubavni susret dvoje ljudi, druga, koja priča o patnji žitelja malog mesta pred naviranjem kolere i postupanju naroda kao grupe, biva u tom pitanju nešto zanimljivija kraj

29 Đ. Verga je u Nemačkoj vrlo brzo preveden: roman *Il marito di Elena* (Treves, Milano 1882) na nemačkom se štampa već 1885. pod naslovom *Ihr Gatte*, prev. Izolde Kurc, Engelhorn, Štuttgart 1885; *Tigre reale* (Brigola, Milano 1875) prevodi Katarina Brojning kao *Königstigerin*, Engelhorn, Štuttgart 1897; *Eros* (Brigola, Milano 1875), nemačko izdanje *Eros*, prev. H. Kaca, Eisenach, Berlin-Lajpcig 1898; — Prema onome što znamo, Verga je štampan dvaput u Beogradu pre XX veka: to su romani *Eva*, prev. Čedomilja A. Petrovića, u izdanju V. Valožića 1892. i *Herog*, prev. Jov. B. Mandila, izdanje knjižare Mite Đorića 1899. Zanimljiv je prevodiočev predgovor ovom prvom: „Čitaocima ovaj pisac nije nepoznat; oni su od njega, bez sumnje, čitali već «Kraljevskog tigra», i ko je od čitalaca to pročitao, svakojako se neće ljutiti, što mu se i ovim prevodom oduzima nešto dragocenog vremena — i blagodarice prevodiocu, ako ovaj bude koliko toliko pogodno misli i osećaje, kako ih Verga crta.“

30 V. bliže o tome na našem jeziku u opsežnoj komparativnoj studiji Snežane MILINKOVIĆ, *Preobražaji novele. Novela od V. Vrčevića do S. Matavulja i italijanska novelistička tradicija*, DSKJ Srbije, Beograd 2008, 189–232.

31 Isp. *Isto*, 60–83.

ostalih naslova štampanih u *Odjeku* pre i posle Verge a iste godine – „crtice sa sela“, „život na selu“, „jedna životna crta iz sirotinskog sveta“, „uspomene sa sela“ i sl. To nas dovodi publici lista. Publika je stanovništvo sela ili stanovništvo grada koje u svom neposrednom iskustvu ima sećanja na selo. Građanskom sloju u nastajanju pripadali su i sami stranački prvaci, kao i inteligencija iz unutrašnjosti. Ovakve teme, birane i iz drugih pisaca bogatih književnih tradicija, kakvi su Tolstoj, Turgenjev ili Gi de Mopasan, uz mnoštvo drugih, danas malo poznatih, bile su sasvim bliske čitaocima. I kada su se pozivali na bogatu baštinu, i kada su nastajali na nju oslonjeni, književni prilozi mogli su (i morali su) biti prihvatani bez svojega učenog bremena. Zato ćemo videti ubrzo i kakav je položaj stare italijanske književnosti u ovom listu (koji naravno nije pravo književan), pošto je njena aktualnost kulturno-književno-istorijska i pretpostavlja obrazovanje na nasleđu.³²

Matilde Serao, i ona rodom sa Sardinije, objavljivala je u Rimu rame uz rame s D'Anunciom (Gabriele D'Annunzio, 1863–1938), Kapuanom i drugim mladim spisateljima, a u Napulju se predstavila i široj publici svojom rubrikom *Api, mosconi e vespe* ('Pčele, zunzare i ose') u listu *Il Mattino*. Prva kritička uvažavanja njenog dela potiču od samog Benedeta Kročea (Benedetto Croce, 1866–1952) iz 1903. godine.³³ U Francusku njena dela ulaze zapaženo: predgovor romanu *Il Paese di Cuccagna* ('Zemlja dembelija') napisao je Pol Burže (P. Bourget), a prevod je izradio Žorž Erej (G. Héroelle).³⁴ O njoj *Odjek* ne donosi ništa izuzev same tekstove pripovedaka, sentimentalne i na srpski valjano prevedene. Napisi o Napulju, o svakodnevnom životu tamošnjih ljudi i

32 Šestogodišnja obaveza školovanja, razume se u najosnovnijim znanjima, za sve dečake i devojčice uvedena je koncem 1882. godine. Nerazvijenost školstva, uprkos državnim intervencijama, ZUNHAUSEN (2009: 187) pripisuje Srbiji sve do balkanskih ratova. Popis stanovništva 1866. godine pokazuje, ma kako mu računali tačnost, da je 96% stanovnika nepismeno.

33 *Dizionario critico della letteratura italiana*, op. cit., 164. Kroče se doista vrlo povoljno izražava o njenom pripovedanju («fantasia mirabilmente limpida e viva» – 'maštovitost zadivljujuće bistra i živa'), osvrćući se na njeno stvaralaštvo kaže i – «Ella è tutta osservazione realistica e sentimento; o meglío, osservazione mossa da sentimento» ('Ona je sva pretvorena u realističko promatranje i osećanje; ili bolje rečeno, promatranje pokrenuto osećanjem', str. 34), potom prosuđuje da je njeno stvaralaštvo najbolje u kraćim sastavima: «E io confesso di preferire i bozzetti e le novelle, e fin gli articoli del *Ventre di Napoli*, scorretti e quasi improvvisati ma spontanei, al quadro sapiente, e ch'è troppo sapiente, del *Paese di Cuccagna*.» ('I ja priznajem da mi se više dopadaju crtice i priče, pa i članci iz „Utrobe Napulja“, neuglačani i gotovo improvizovani, ali spontani, od vešto građene slike, odveć vešto građene, u „Zemlji dembeliji.“ – str. 53).

34 Evo nekoliko prvih izdanja u Francuskoj: *Adieu, amor*, prev. Charles Laurent, P. Ollendorff, Pariz 1899. *Au pays de cocagne: moeurs napolitaines*, prev. M. P. B., Plon-Nourrit, Pariz 1898. *Cœur malade*, prev. Charles Laurent, P. Ollendorff, Pariz 1899. *Cœur sauffrant*, prev. Charles Laurent, P. Ollendorff, Pariz 1899. *Sentinelles, prenez garde à vous!*, prev. G. Héroelle, C. Lévy, Pariz 1899.

njihovih običaja, sa kojih je i u svojoj zemlji bila cenjena, zanimljivi su bili i radikalskim čitaocima.

Alesandro Manconi (Alessandro Manzoni, 1785–1873) nije *Odjeku* savremen autor, i njegovo se delo ne donosi ni u izvodima. Stiže samo vest iz Milana da je tamo otvorena njegova sala u palati Akademije.³⁵

Klasični autori ranije italijanske književnosti kao da nemaju šta pripočiti tadašnjoj publici. Dante, Bokačo, Petrarka i Ariosto ipak su ponegde i spomenuti. U kontekstu analiziranja Miltonove poezije, Dante se u članku T. Mekalea pominje u dva navrata, ali to nisu članci koji imaju za predmet Dantea, već se njime bave nužnom uzgrednošću.³⁶ Bokačovo ime javlja se u jednom oglasu iz 1885. godine (27/1885): „Narodna biblioteka braće Jovanovića obaveštava da se prevod Đovanija Bokača sa italijanskog može naći u svim knjižarama ili dobiti pouzećem“. Ariosto je samo deo prevedenog članka gde se prepričava epizoda iz *Mahnitog Rolanda*. Urednici su dakle držali da književnost koja je podrazumevala „kompetentnog čitaoca“ nije mogla biti stvarno zanimljiva i njihovom čitaocu, zato što nije mogla neposredno delovati. Prema tome, književni prilozi doživljavani su isključivo kao instrument i zato im je funkcija nasdasve izvanknjiževna.

Uzgredno se izveštava o štampanju Da Vinčijevih rukopisa u uglednoj Akademiji dei linčei 1885. godine. O Petrarki se govori iz Pariza, gde je 1888. pronađen latinski prevod *Ilijade* i *Odiseje* s njegovim zabeleškama.³⁷

*

Prikazujući književne priloge, videli smo da su oni italijanskog porekla najčešće tematski ograničeni na prikazivanje skica iz života „naroda“ ili malog građanina. Kao osnovno načelo izbora, može se pretpostaviti čitljivost, što odgovara meri čitaoca političko-zabavnog lista populističke partije. Svakako bi preterano bilo zamerati jednom ovakvom listu to što ne štampa Dantea, Bokača ili Petrarku, a sasvim previše očekivati to od njega. Za odabir je odlučujuća bila očigledno i autorova tadašnja popularnost – Farina je to u svojoj epohi zaista i bio – i, pre toga, savremenost.

35 *Odjek*, 94/1886.

36 *Odjek*, 4–5, 7–8/1884.

37 *Odjek*, 8/1888.

Odjek – jedan doživljaj Italije

Istorijske prilike čine samo po sebi razumljivim to što Italija nije bila među velikim silama centralnog značaja po radikale i tadašnji *Odjek*. Međutim, i pored toga, ovim listom kadikad promiču različite slike Italije koje sačinjavaju jedan neizbežno kaleidoskopski pogled na ovu zemlju. Zanimanje za Italiju dakako postoji. U podliscima se pojavljuje i „mletačka pripovetka iz XVIII stoleća” Eduara Širea (Edouard Schuret), francuskog autora. Poznata je kao zemlja vina, druga po redu u Evropi, za Francuskom. Zna se o čestim štrajkovima i nemirima u mladoj Kraljevini Italiji, a Napulj se opisuje sledećim rečima: „Može se kazati da je ceo Neapolj jedna velika kockarnica“ (72/1886).

Na drugoj obali Jadrana u XIX stoleću, prema Stipčeviću, interesovanje za Srbe i Srbiju (odnosno slovenske teritorije i te narode) u prvo vreme ne potiče samo od geopolitičkih ciljeva, već i od golemog političko-kulturnog pokreta koji se sažeto naziva italijanskim risordimentom.³⁸ Italija ova *kulturna* nadahnuća u novim okolnostima ostvarene samostalnosti zamenjuje teritorijalnim i posebno se zanima za Dalmaciju, koju je tradicionalno smatrala područjem svojega uticaja.

Na koncu našega zbijenog prikaza, zaključujemo da stranice *Odjeka* ukazuju da među dvema zemljama postoje važne, iako relativne, sličnosti koje su u političkim pitanjima korišćene simbolički, u kontekstu ideologije svesrpske države, kao ugledan primer rešenog nacionalnog pitanja. S druge strane, barem iz onoga što je u listu pisano, ne slede dokazi o nekim bitnijim političkim odnosima radikala prema Italiji. U XX stoleću, sličnosti će ostati važne po međusobne odnose, razumevanje i nerazumevanje: razvoj privrede, građanskog društva, masovno obrazovanje.

38 V. STIPČEVIĆ 2000: «Tuttavia l'interesse per i serbi e per la Serbia non era soltanto conseguenza della geopolitica del governo italiano, invero lungimirante. I serbi e la Serbia rientravano piuttosto in quell'opera politico-culturale e in quell'ordine di pensieri che va sotto la definizione di "Risorgimento italiano". E due sono i personaggi che in modo paradigmatico esprimono due stratificazioni dell'interessamento *culturale* e *politico* [kurziv – M. J.] di cui erano oggetti gli slavi, Serbia e serbi compresi.» ('Pa ipak, interes za Srbe i Srbiju nije bio samo posledica dalekovide geopolitičke strategije italijanske vlade. Srbi i Srbija više su predstavljali sastavni deo političko-kulturnog pokreta i sistema misli koji se obično definiše kao «italijanski risordimento». Dve ličnosti na paradigmatičan način odražavaju dva sloja *kulturnog* i *političkog* interesovanja za Slovene, pa u okviru njih i Srbe i Srbiju.' – str. 9)

LITERATURA

1. Derek BEALES, Eugenio F. BIAGINI, *Il Risorgimento e l'unificazione dell'Italia*, il Mulino, Bologna 2005.
2. Mari-Žanin ČALIĆ, *Socijalna istorija Srbije 1815–1941: usporeni napredak u industrijalizaciji*, Klio, Beograd 2004.
3. *Istorija srpskog naroda. Od Berlinskog kongresa do ujedinjenja 1878–1918*, VI/1, Srpska književna zadruga, Beograd 1983.
4. JANKOVIĆ 1951 = Dragoslav JANKOVIĆ, *O političkim strankama u Srbiji XIX veka*, doktorska disertacija, Prosveta, Beograd 1951.
5. MAZZINI ATTI 2005 = *Atti della Tavola Rotonda in occasione del Bicentenario della Nascita di Giuseppe Mazzini / Zbornik radova sa okruglog stola povodom dvestagodišnjice od rođenja Đuzepea Macinija*, dvojezičko izdanje, priredila Snežana MILINKOVIĆ, Platoneum, Novi Sad 2005.
6. Snežana MILINKOVIĆ, *Preobražaji novele. Novela od V. Vrčevića do S. Matavulja i italijanska novelistička tradicija*, DSJK Srbije, Beograd 2008.
7. MITROVIĆ 1939 = Živan MITROVIĆ, *Srpske političke stranke*, Politika, Beograd 1939.
8. PROTIĆ 1990 = Milan St. PROTIĆ, *Radikali u Srbiji: ideje i pokret (1881–1903)*, Srpska akademija nauka i umetnosti–Balkanološki institut, Beograd 1990.
9. SKERLIĆ 1966a = Jovan SKERLIĆ, *Svetozar Marković, njegov život, rad i ideje*, XI, Prosveta, Beograd 1966.
10. SKERLIĆ 1966b = Jovan SKERLIĆ, *Istorijski pregled srpske štampe*, VIII, Prosveta, Beograd 1966.
11. STIPČEVIĆ 2000 = Nikša STIPČEVIĆ, *Serbia e Italia nel XIX secolo*, u: «Quaderni Giuliani di Storia», XXI, 1, Deputazione di storia patria per la Venezia Giulia, Trst 2000, str. 7-22. (Nešto skraćeno i s uporednim prevodom v. u MAZZINI ATTI 2005: 16–45.)
12. STOJANOVIĆ 2009a = Dubravka Stojanović, *Ulje na vodi: politika i društvo u modernoj istoriji Srbije*, u: Dimić, Stojanović, Jovanović, *Srbija 1804–2004, tri viđenja ili poziv na dijalog*, Udruženje za društvenu istoriju, Beograd 2009², 115–149.
13. STOJANOVIĆ 2009b = Dubravka Stojanović, *Kaldrma i asfalt: urbanizacija i evropeizacija Beograda 1890–1914*, Udruženje za društvenu istoriju, Beograd 2009.
14. ŠEMJAKIN 2008 = Andrej Leonidovič ŠEMJAKIN, *Ideologija Nikole Pašića: formiranje i evolucija (1868–1891)*, Zavod za udžbenike, Beograd 2008.

15. ZUNDHAUSEN 2009 = Holm ZUNDHAUSEN, *Istorija Srbije od 19. do 21. veka*, Klio, Beograd 2009.
16. Živan ŽIVANOVIĆ, *Politička istorija Srbije u drugoj polovini devetnaestog veka*, Izdavačka knjižarnica Gece Kona, Beograd 1924.

Italian Echoes in the Organ of the Radical Party in the late Nineteenth Century

Summary

The paper considers political and literary contents related to Italy in the newspaper *Odjek*, edited from 1884 in Belgrade by the Radical Party. By offering an insight into various regularly published political reviews and analysing their social context, the author aims to point out what was Italy as a notion actually referred to: the Party clearly intended to use *Piedmont* as a strong symbol of unification and liberation, by that time historically confirmed, in order to encourage the national and territorial unification of the Serbs. On the other hand, short stories of the contemporary Italian writers Salvatore Farina, Giovanni Verga and Matilde Serao had been selected either for their popularity and accessibility or for their setting, evocative of village life.

Key words: Piedmont, Italy, Italian Literature, Radical Party.

KULTURA

CULTURE

Вељко Смиљанић
Туйор: Ивана Гарић
Министарство Културе Републике Србије

Србија: непокретна културна баштина и право

*Када видиш оборен споменик,
смањрајте да се човек руши!*
Н. Митрић

Увод

Културно наслеђе¹ представља заоставштину материјалних и нематеријалних творевина културе из прошлости одређене групе или друштва која је очувана и одржава се у садашњости и за будућност. Физичко или материјално културно наслеђе гради традиционална идеја културних добара, наиме, непокретности или покретности² за које се претпоставља³ или је утврђено да имају одређени споменички значај⁴. Непокретно културно наслеђе, сходно имену, чине непокретности, њихове групе, делови или остаци са овако дефинисаном вредношћу. То су, у зависности од физичких, уметничких, културних и историјских својстава, споменици културе⁵, просторне

1 Терминологија важећег ЗКД је „културна добра”. Но, новија тенденција је да се појам проширује и на завештање нефизичких продуката културе – начина живота, традиционалних уметности, језика, те филозофских, духовних и информационих система на којима се они заснивају.

2 Уметничко-историјска дела, архивска грађа, филмска грађа, старе и ретке књиге.

3 Дакле, штите се и објекти за које постоји претпоставка вредности – “добра која уживају претходну заштиту”.

4 Испуњавају услов културне, друштвене, историјске, уметничке, уметничко-занатске, архитектонске, научне, археолошке, етнолошке, грађевинске и грађевинско-конструктивне, просторне (урбанистички, рурално) или техничке вредности.

5 “Грађевинско-архитектонски објекат од посебног културног или историјског значаја, као и његова градитељска целина, објект народног градитељства, други непокретни објекат, део објекта и целине са својствима везаним за одређену средину, дело монументалног и декоративног сликарства, вајарства, примењених уметности и техничке културе, као и и друга покретна ствар у њима од посебног културног и историјског значаја.” ЗКД, чл. 19.

културно-историјске целине⁶, археолошка налазишта⁷ и знаменита места⁸. У зависности од важности, могу се прогласити и за културна добра од великог значаја и културна добра од изузетног значаја. Треба напоменути да одговарајућа заштићена околина непокретног културног добра⁹, ужива подједнак протективни третман.

Кровни оквир за регулисање статуса, употребе и заштите културне баштине у Србији чини Закон о културним добрима, а од извесног значаја су и Закон о црквама и верским заједницама и Кривични законик. Наравно, домаће законодавство делује у спрези са, на овом пољу богатом, ратификованом међународном регулативом. Под окриљем различитих интернационалних организација, а посебно УНЕСКО-а, Савета Европе и Европске Уније, донето је више релевантних конвенција, резолуција и одлука, од којих су најважније Конвенција о заштити светске културне и природне баштине¹⁰, Конвенција за заштиту културних добара у случају оружаног сукоба¹¹, Конвенција о мерама за забрану и спречавање недозвољеног увоза, извоза и преноса својине културних добара¹², Конвенција о заштити европског архитектонског блага¹³, Европска конвенција о заштити археолошког наслеђа¹⁴, те најсвежије, Конвенција о заштити и унапређењу разноликости културних израза¹⁵. Потписане су, али чекају формално одобрење Скупштине, Европска конвенција о пределу (Фиренца, 2000.) и Оквирна конвенција Савета Европе о вредности културног наслеђа за друштво.

6 “Урбано или рурално насеље или њихови делови, односно простор с више непокретних културних добара од посебног културног и историјског значаја.” ЗКД, чл. 20.

7 “Део земљишта или површине под водом који садржи остатке грађевина и других непокретних објеката, гробних и других налаза, као и покретне предмете из ранијих историјских доба, а од посебног су културног и историјског значаја.” ЗКД, чл. 21.

8 “Простор везан за догађај од посебног значаја за историју, подручје са израженим елементима природних и радом створених вредности као јединствене целине, као и спомен-гробови или гробља и друга спомен обележја која су подигнута ради трајног очувања успомене на значајне догађаје, личности и места из националне историје (меморијали) од посебног културног и историјског значаја.” ЗКД, чл. 22.

9 Заштићену околину чине простор око добра и објекти који се на њему налазе, а од утицаја су на естетику, функционалност и особине саме баштине.

10 Службени лист СФРЈ, 56/74.

11 Службени лист ФНРЈ, 4/56. Протокол о спречавању извоза културних добара са окупиране територије, Службени лист СРЈ, 7/02.

12 Службени лист СФРЈ, 50/73.

13 Службени лист СФРЈ, 4/91.

14 Службени лист СФРЈ, 9/90. Ревидирани текст из Валете усвојен, Службени гласник РС, 42/09.

15 Службени гласник РС, 42/09.

Непокретна културна баштина чини највидљивију задужбину пре-
дака сутрашњици. Стоји као подсетник из чега смо потекли и темељ
онога што можемо бити. Њена вредност и битност очувања су, стога,
немерљиве. Човек који нема корена, тешко може имати будућности.

Заштита

Установе надлежне за бригу о непокретном културном наслеђу
су заводи за заштиту споменика културе. Послови који чине област
заштите се условно могу поделити на три целине - административне,
научне и техничке. Административне би представљале делатности са
циљем утврђивања, праћења и обавештавања о непокретном култур-
ном добру¹⁶. Научне, активности стручне природе усмерене на даљу
анализу и побољшавање стања¹⁷. Најзад, техничка су дејства која се
предузимају ради директне и непосредне заштите непокретне баш-
тине¹⁸. У свом деловању, заводи имају право активне легитимације у
погледу остваривања мера заштите и коришћења културних добара
и покретања кривичног и прекршајног поступка. Централне устано-
ве заштите представљају чворишта активности неговања културног
наслеђа; што се непокретне културне баштине тиче, у Србији ову уло-
гу има Републички завод за заштиту споменика културе¹⁹.

Надзор над спровођењем Закона о заштити културних добара
спада у делокруг министарства надлежног за послове културе. У скло-
пу ове функције, оно је овлашћено да врши преглед културних добара
и радова на њима, контролише испуњеност услова за одржавање, чу-
вање и коришћење, односно извођење радова, обуставља радове који
се врше без утврђених услова и без сагласности или противно датој
сагласности за пројекат, и обавештава надлежне установе заштите о

16 На пример, предлагање и утврђивање културних добара, вођење регистра и документације, учествовање у просторном и урбанистичком планирању, објављивање грађе и публикација о предузетим радовима и самим објектима, излагање културних добара, организовање предавања итд.

17 Као што су истраживања и евидентирања добара која уживају претходну заштиту, проучавање непокретних културних добара и израда студија, елабората и пројеката ради најцелисходније заштите, извођења радова и коришћења одређеног непокретног културног добра.

18 Стручна помоћ на чувању и одржавању културних добара сопственицима и корисницима, надзор над правилним коришћењем, предлагање, праћење и спровођење мера техничке и физичке заштите културних добара и други одговарајући послови.

19 Овлашћења су му и надзор и стручна помоћ заводима, вођење централних регистара, унификација критеријума предлагања непокретности за културна добра, старање о примени међ. конвенција.

запаженим неправилностима, уз захтев функционалне интервенције на њиховом решавању.

Поступак проглашавања непокретног културног добра започиње достављањем предлога за утврђивање министарству од стране Републичког Завода за заштиту споменика културе²⁰. Дужан је да образложи разлоге који указују на то да су својства одређене непокретности од посебног културног и историјског значаја, приложи мишљења релевантних фактора²¹, те достави одговарајуће основне податке и мере заштите. Доношење одлуке о утврђивању непокретног културног добра надлежности је Владе Републике Србије²², која то чини посебним актом²³. По том основу се врши и упис у јавни регистар културних добара²⁴.

Суштину нормативног система чини неопходност одређивања начина обављања делатности истраживања, проучавања, заштите и коришћења непокретног културног наслеђа. Мерама заштите може се условити, ограничити или забранити активност у непокретном културном добру ако га таква активност угрожава. Дефинишу се већ у акту о утврђивању, а за њихово потоње праћење и ревизију је надлежан завод за заштиту споменика културе²⁵. Значајне су и превентивно-техничке мере, које служе предупредивању његовог физичког оштећења или уништења²⁶; таквим се сматрају радови на конзервирању, рестаурирању,

20 Републичком, опет, предлог могу доставити локалне установе заштите, тј. заводи.

21 Сопственика непокретности, установе која врши делатност заштите природе (уколико је непокретно културно добро изван насељеног места), и других заинтересованих органа и установа.

22 Исто важи и за непокретно културно добро од великог значаја. Културно добро од изузетног значаја проглашава Народна скупштина.

23 Акт о утврђивању непокретног културног добра садржи: назив и опис културног добра, границе заштићене околине, као и мере заштите везане за чување, одржавање и коришћење културног добра и његове заштићене околине (катастарске и земљишно-књижне податке). Његов саставни део чини и списак покретних добара од посебног културног и историјског значаја која се налазе у непокретном културном добру. Објављује се у Службеном Гласнику. ЗКД, чл. 47.

24 Регистар воде установе заштите, а централни регистар се налази у Републичком заводу за заштиту споменика културе.

25 Ове мере се односе на: ближе услове чувања, одржавања и коришћења културног добра; техничко-заштитне мере ради обезбеђивања културног добра од оштећења, уништења и крађе; начин обезбеђивања коришћења и доступности културног добра јавности; ограничења и забране у погледу располагања културним добром и његове употребе; ограничења, односно забране извођења одређених грађевинских радова, промене облика терена и коришћења земљишта у оквиру заштићене околине културног добра, као и промене намена појединих културних добара; уклањање грађевинског или другог објекта чије постојање угрожава заштиту или коришћење културног добра.

26 Нпр. дејством природних сила, физичких, хемијских или биолошких узрочника, пожара, експлозије, кварова инсталација, услед масовних скупова, групних посета и аката вандализма ...

реконструкцији, ревитализацији и презентацији културних добара²⁷. Могу их предузимати саме установе заштите или друга правна лица која имају стручни кадар, опрему и испуњавају одређене критеријуме²⁸.

Уколико се радови предузимају без утврђених услова за предузимање мера техничке заштите, надлежни завод за заштиту споменика културе ће забранити даље извођење радова и поднети захтев за рушење, односно, повраћај у пређашње стање о трошку инвеститора. Уколико се радови који су започети у складу са законским захтевима не изводе на одговарајући начин, то јест, супротно пројекту и условима, надлежни орган има право да решењем наложи обуставу радова и постављање примереног рока за усклађивање са пројектом или условима. Ако извођач не изврши налог, поступак даље тече као у првом случају. Решења се доносе по скраћеном управном поступку, а жалба (која не задржава извршење) се може изјавити Републичком заводу за заштиту споменика културе.

Казнене одредбе предвиђене Законом о заштити културних добара одају његову застарелу црту. Угрожавање, оштећивање, немар, недозвољена експлоатација или административне неправилности, у суштини, свако неодговарајуће понашање везано за заштиту непокретне културне баштине, кажњавају се прекршајно. Али, услед инфлације у периоду од доношења закона, висина предвиђених новчаних износа може се окарактерисати неадекватном, поготово када се узме у обзир каква се историјска и културна блага њима штите²⁹. У Кривичном законнику, културна добра се спомињу као предмет заштите код тешке крађе³⁰, уништења и оштећења туђе ствари³¹, а посебно у одељку кривичних дела против човечности и других добара заштићених међународним правом³².

27 Конзервацијом се споменичка својства културног добра чувају у изворном стању, рестаурацијом се културном добру обнављају и враћају недостајући делови какви супостојали у изворном облику, реконструкцијом замењују оригинални, или додају недостајући делови културном добру, којима се не угрожавају његова споменичка својства. Ревитализација подразумева поступке и методе којима се културном добру враћају првобитна или намена слична првобитној, а презентација представљање културног добра јавности.

28 а) испуњавање услова за предузимање мера техничке заштите и других радова.

б) сагласност на пројекат и документацију од надлежног завода за заштиту споменика културе.

в) потребна одобрења на основу прописа о планирању и уређењу простора и изградњи објеката.

29 Казне се крећу од минималних 700 до максималних 10.000 динара за установе и од 70 до 1.000 динара за одговорна физичка лица, што су, руку на срце, петнаест година након доношења закона, смешне суме.

30 Кажњава се затвором од 1-8 година. КЗ, чл. 204(2).

31 Затворска казна од 6 месеци до 5 година. КЗ, чл. 212.(3)

32 „Ко, кршећи правила међународног права за време рата или оружаног сукоба, уништава

Уйоїреба

Коришћење баштине, услед њеног значаја за шире друштво, одвија се под режимом нарочитих додатних ограничења и овлашћења. Појам својине у свом традиционалном смислу трпи одређене модификације за непокретности са статусом културних добара, прописујући власницима, односно легитимним корисницима, низ посебних права, обавеза и одговорности. Власништво је ограничено условима обавезног чувања и одржавања културног добра и спровођења утврђених мера заштите (трошкови за ову обавезу морају се сносити до висине остварених прихода), сарадњом са заводом за заштиту споменика, отвореношћу непокретног културног добра за научна и стручна истраживања, те техничке радове заштитног карактера, и дужности обезбеђивања доступности културног добра јавности. С друге стране, постоје и посебна ограничења за вршење својинске власти – културно добро се не сме користити у сврхе које нису у складу са његовом природом, наменом и значајем, или на начин који га може оштетити. Закон о културним добрима предвиђа условљавање употребе назива, имена и лика културног добра у комерцијалне сврхе³³ одобрењем надлежне установе заштите³⁴. Уз то, сопственик нема овлашћење измене особина непокретног културног добра на ма који начин³⁵ без сагласности завода. Премештање непокретног културног добра на нову локацију Републички завод за заштиту споменика културе или министарство (за баштину изузетног и великог значаја) може изузетно дозволити, ако за то постоје оправдани разлози. Додатна права следе логику система употребе наслеђа – могућност коришћења културног добра у оквиру прописа, право на накнаду у случају забране или ограничења употребе, накнада штете услед мера обезбеђења приступа јавности. Постоје и посебне обавезе за сопственике добара која уживају претходну заштиту, које зависе од њиховог статуса. Сопственик је дужан да пријави добро надлежној установи заштите, допусти преглед,

културне или историјске споменике или друга културна добра или верске објекте...или нареди да се таква дела врше, казниће се затвором од три до петнаест година.

33 ЗКД, чл. 73.

34 Или министарства културе за културна добра од изузетног значаја.

35 "...раскопава, руши, преправља, презиђује, прерађује или врши било какве радове које могу нарушити својства културног добра...", ЗКД, чл. 32. "Културно добро и добро које ужива претходну заштиту не сме се оштетити, уништити, нити се без сагласности, у складу са одредбама овог закона може мењати његов изглед, својство или намена.", ЗКД, чл. 7.

те прибави услове за предузимање мера техничке заштите и неопходно одобрење за њихово извођење. Ако се током извођења грађевинских и других радова пронађу културна налазишта, постоји обавеза прекида рада до одлуке о даљем поступању. Инвеститор објекта дужан је да обезбеди средства за истраживање, заштиту, чување, публикавање и излагање добра које се открије до предаје на чување овлашћеној установи заштите.

Уколико сопственик не извршава мере заштите по апстрактном критеријуму доброг домаћина, односно кад привремено или трајно напусти културно добро тако да постоји опасност да оно буде оштећено или уништено, министарство надлежно за послове културе може одредити да се културно добро преда стараоцу за спровођење мера заштите културног добра, уз његову сагласност.

Културна добра у државној својини³⁶ дозвољено је дати на чување и коришћење другом правном лицу. Не постоји могућност стицања својине одржајем на културном добру у државној својини, али дозвољено је отуђење у складу са законом. Промет и експропријација су значајна питања. Непокретно културно добро може се експроприсати (или административно пренети с једног на друго државно правно лице) или се својина на њему може ограничити само у циљу његовог ефикаснијег очувања, ако је то у општем интересу³⁷. Суштински, неопходно је да се на други начин не могу испунити раније поменути услови заштите³⁸. По закону, завод за заштиту споменика има право прече куповине у случају продаје непокретне баштине. У случају продаје културног добра у приватној својини за чије су одржавање уложена средства буџета, власник је дужан надокнадити износ за који се, услед улагања тих средстава, повећала вредност културног добра. До испуњења ове обавезе, непокретност се ставља под хипотеку. Ваља напоменути и да непокретна културна добра црква и верских заједница не могу бити предмет принудног извршења или отуђења у поступку стецаја или принудног поравнања³⁹.

36 У која *ex lege* спадају и добра која уживају претходну заштиту, а налазе се у земљи, води или су ископане из њих. Налазач је дужан да их пријави, а следи му новчана награда у износу који одређује установа заштите.

37 Општи интерес у овом случају утврђује Влада Србије.

38 Што значи да корисник нема могућности или интереса за спровођење мера заштите, да се оне не могу спровести на други начин или да се не може обезбедити доступност културног добра од великог или изузетног значаја.

39 Закон о црквама и верским заједницама, чл. 27.

Предлози

Геополитичко окружење, стручна знања, поимање значаја и улоге културног наслеђа у друштву⁴⁰, а са доласком глобализације и све веће међузависности, читав свет се променио од доношења Закона о културним добрима. Нова економска парадигма, нове информационе технологије, нове претње по културно наслеђе⁴¹, те социополитички и систем вредности у који Србија жели да се интегрише зарад будућности, захтевају и освежен приступ заштити њене јучерашњице. Стога је неизоставно и доношење новог Закона о културним добрима.

Највећи недостатак тренутне регулативе, као што је и наговештено у претходним редовима, чини казнени оквир за кршење закона, оштећивање, уништавање или неодговарајуће коришћење, те низ дупонских штетних чинова⁴². Неопходно је поставити јасну и целовиту брану неодговарајућем понашању, пре свега узевши у обзир инфлаторна кретања од доношења претходног закона. Списак понашања окарактерисаних кривичним делима би се могао проширити, са адекватним затворским, новчаним казнама и радом у јавном интересу⁴³. Наравно, строже мере неће имати одговарајуће остварење уколико нису испраћене и ефикасном применом законских одређби.

Тренд је, приказан и у различитим до сада постојећим нацртима за ново нормативно уређење, да се поврх “добара са претходном заштитом” и “културног добра”, уведе још један стадијум означавања потенцијалне непокретне баштине, “евидентирана непокретност”. Под евидентираном непокретношћу, која се установљава актом о евидентирању, сматра се добро за које се претпоставља да има споменичке вредности и које, захваљујући томе, ужива привремену заштиту⁴⁴. Овом категоријом се прецизира режим одређене непокретности

40 Данас се сматра да културна баштина мора бити доступна свима, играти значајну активну улогу у животу заједнице и свести људи о сопственој историји.

41 У време доношења Европске конвенције о заштити археолошког наслеђа (1969), највећом опасношћу су се сматрале “дивље” ископине. Двадесетак година касније, ревизије исте конвенције главни акценат стављају у сасвим различитом смеру, наиме на велике инфраструктурне пројекте.

42 На пример, неодговарајућа индустријска експлоатација или грађевински радови у заштићеној околини...

43 Мање значајни прекршаји би се, тако, могли надокнадити баш радом на обнови културног добра.

44 Рок је углавном до 5 година, уколико се не прогласи за културно добро. Мере привремене заштите утврђују се актом о евидентирању.

до евентуалног добијања статуса културног добра, а *ex lege* заштита резервише само за новооткривена налазишта.

Брига за изворност и социјалну улогу непокретне баштине, исказала би се у закону наглашавањем два нова постулата – са једне стране, да је дозвољено одступити од важећих стандарда у грађевинарству, зарад оних из времена изградње⁴⁵. Овакво заобилажење правила је неопходно да би се очувала првобитна својства, изглед и сврха самих добара. Друго, омогућавањем верским заједницама, локалној самоуправи и удружењима грађана да имају извесну улогу у одлучивању о непокретној баштини од интереса за њих. Ипак, доступност културног добра грађанима, подразумева и потребу за одређеним додатним мерама заштите⁴⁶.

У складу са развојем и местом информационих технологија данашњице, акт о утврђивању више није довољно ефикасно место за чување и презентацију података. Неопходно је установити одговарајући досије са свим релевантним информацијама⁴⁷ о непокретном културном добру, доступан у дигитализованој форми, а умрежен у јединствен информациони систем, који би био под надлежношћу Републичког завода, а доступан јавности. Ово би омогућило брже и лакше информисање и пропагирање културног наслеђа сваком грађанину. Корисно би било и успостављање централне лабораторије за физичко-хемијске анализе стања културне баштине на републичком нивоу, те дефинисање процедуре за давање одговарајућих лиценци заинтересованим конзерваторско-рестаураторским центрима који би се бавили делатношћу заштите баштине независно од државног апарата, али под надзором надлежног завода⁴⁸.

Права сопственика би требало проширити у извесној мери, пре свега давањем еквивалентног овлашћења захтевања прегледа и стручне помоћи завода за заштиту споменика⁴⁹, потом правом на правич-

45 Око овог питања је било несугласица у пракси, са обнављањем извесних цркава.

46 Посебно уколико се одржавају масовне јавне манифестације на простору културног добра, попут LiveEarth концерта у Виминацијуму или BeerFest-a на Калемегданској тврђави. Неопходне су опсежне анализе, мере заштите и обезбеђења и услови за извођење од стране Републичког завода.

47 Од основних података, историјата, мера и услова заштите, до топографских мапа и граница заштићене околине, те праћења и планирања евентуалних радова.

48 Цркве и верске заједнице већ имају то право, уз могућност финансијске подршке из буџета, Закон о црквама и верским заједницама, чл. 42.

49 Наравно, уз обавезу да спроведе мере наложене од стране завода, о свом трошку или уз евентуалну помоћ државе, без установљивања права на накнаду штете услед стручног или научног истраживања, те извођења превентивно-техничких мера заштите.

ну накнаду у случају забране или ограничавања коришћења културног добра (не и уколико се тиме враћа изворна намена културном добру⁵⁰), те посебним режимом царинских и пореских олакшица⁵¹. Поставља се и питање дефинитивнијег правног регулисања старатељства над културним наслеђем, те повећања надлежности и утицаја локалних самоуправа у заштити наслеђа на својој територији.

Критеријум “оправданих разлога” није довољно прецизан за дозволу премештања непокретног културног наслеђа. Премештање би требало дозволити само у изузетним случајевима, повезано са неопходношћу очувања добра и јасно утврђеног јавног интереса. Такође, требало би ограничити и временски период у оквиру кога постоји опција прече куповине од стране државе⁵², и овластити државу директно као титулара тог права уместо завода за заштиту споменика културе.

Инкорпорација одговарајућих одредби ратификованих уговора представља обавезу Републике Србије која се не мора посебно истаћи. У складу са тим, потребно је предвидети посебан поступак за непокретна културна добра заштићена у складу са међународним конвенцијама, поготово што се тиче добара на УНЕСКО-вом списку Светске Баштине, али и пажљива интеграција принципа из осталих наведених уговора која чине систем заштите културних добара, те приступање евентуалним новим споразумима на тој основи.

Свака модерна држава и народ трага за основом на којој ће градити свој идентитет, начином на који ће се понети према онима чијим су делима освојили данашњицу, и тиме дефинисати себе. Непокретна културна баштина, храмови, знаменита места и археолошке ископине, су незаобилазан спомен старих. Уколико се постави добар систем бриге о њима, испуњавају се два дуга – онима који беху пре, и онима који ће наследити наше завештање.

50 Нпр. цамија претворена у складиште.

51 Зарад мотивисања интереса приватног предузетништва за област заштите и пропагације културних добара. Олакшице би се требале предвидети и за спонзоре и донаторе.

52 Рецимо, на два месеца.

ЛИТЕРАТУРА

1. Закон о културним добрима, Службени гласник РС, бр. 71/94
2. Кривични законик, Службени гласник РС, бр. 85/05
3. Закон о црквама и верским заједницама, Службени гласник РС, 36/06
4. <http://www.kultura.sr.gov.yu>
5. <http://www.arheologija.narod.ru/index.html>
6. <http://www.seecult.org/>

Serbia: immobile cultural heritage and law

Summary

Temples, monuments and cities of our ancestors are the most visible remnants of yesterdays and the foundation upon which the future is grounded. Thus, protecting and conserving them for our inheritors is paramount. This essay examines the current normative system concerning immobile cultural heritage in Serbia and addresses the need for reformation in several areas in order to provide a better legal framework for preservation of its' cultural legacy.

Key words: immobile cultural heritage, law, protection, use, Serbia.

PRIRODNE NAUKE

NATURAL SCIENCES

Student : Enes Strojil

Tutor : Prof.dr Milan Jakšić

Stomatološki fakultet, Klinika MD Beograd

Rekonstrukcija okluzije u implanto – protetskoj terapiji

Implanto – protetska terapija predstavlja savremeni pristup u lečenju funkcijskih poremećaja orofacijalnog sistema i izradu punovredne protetske nadoknade. Ovakav pristup daje niz terapijskih mogućnosti od farmakoterapije, preko okluzalne terapije, fizikalne terapije, psihoterapije do različitih oblika ortognatske hirurgije. Implantati pružaju određene prednosti pred konvencionalnim protetskim radovima, retencija i stabilizacija protetskih radova nošenih implantatima su povećane a kost oko implantata može se očuvati kontrolom okluzalnih sila tokom funkcije mandibule.

Rekonstruisanje okluzalnog odnosa je osnovni preduslov za uspeh osteointegrativnih procesa i dugotrajnost protetskog rada.

Pod "okluzalnom terapijom" se podrazumeva svaka stomatološka intervencija koja je usmerena na menjanje postojećeg stanja okluzalnog kompleksa, kontaktnog odnosa zuba ili položaja mandibule u terapijske svrhe.

Implant je reč latinskog porekla koja označava predmet ili materijal koji se delimično ili u celosti ugrađuje u protetske, terapeutske, dijagnostičke ili eksperimentalne svrhe.

Oralna implantologija je disciplina koja se bavi ugradnjom implantata u čvrsta oralna tkiva i izučavanjem efikasnosti takvih postupaka.

U našoj stručnoj javnosti se primenjuje reč implantat, koja je nemačkog porekla (das implantat) koja je ispravna kao i reč implant.

Osteointegracija je princip nakon koga počinje nova era u oralnoj implantologiji i podrazumeva primenu implantata od titana oblika cilindra ili zavrtnja sa neravnom površinom integrisanom u kost domaćina u ankilotičnoj vezi koja odoleva silama mastikacije.

Biokompatibilnost dentalnih implantata je klinički potvrđena brojnim ogleđima i uspeh osteointegrativnih procesa zavisi od hirurške tehnike ugradnje, statičkog planiranja i vrste opterećenja.

Svrha protetske rekonstrukcije okluzije jeste obnavljanje narušenih funkcija orofacijalnog sistema, uspostavljanje fiziologije i estetike žvačnog aparata i psiho-somatska sigurnost pacijenta. U lečenju delimične i potpune bezubosti implantatima bitno je naglasiti ispravne indikacije, dobro planiranje terapije,

izradu protetske suprasrtukture, spretnost terapeuta i oralnu higijenu pacijenta kao presudne elemente za uspešnost i dugotrajnost implantata.

Dileme koje se u postupku planiranja protetske terapije najčešće javljaju su opravdanost primene implantata i rešavanje datog kliničkog slučaja konvencionalnim protetskim radovima. Zbog toga veliku pažnju treba obratiti na postavljanje ispravne indikacije u slučaju primene implantata. Kontraindikaciono područje u implanto-protetskoj terapiji podrazumeva uključivanje različitih faktora. Prvo razmatramo opšte medicinske faktore: opšte stanje, straosna dob, uhranjenost, aktuelni medikamentozni tretman, hematološka oboljenja, oboljenja metabolizma, oboljenja srca i krvotoka, opstrukcije u metabolizmu kosti, kolagenoze, implantat kao potencijalni bakterijski fokus.

Zatim u obzir treba uzeti i kontraindikacije unutar orofacijalnog sistema: anatomske nepovoljne okluzalne odnose, teži okluzalni i funkcijski odnosi, patološki nalaz kosti orofacijalnog sistema, patološke promene sluznice, kserostomija, makroglosija, nesanimirani preostali zubi i loša oralna higijena. Vremenski ograničene kontraindikacije su: akutno inflamatorno oboljenje i infekcija, graviditet, privremena upotreba određenih lekova i stresne situacije. Psihički uslovljene kontraindikacije se tiču nesaradnje pacijenta i upotrebe narkotičkih sredstava od strane pacijenta.

Okluzalni odnos i osteointegracija

Ključna međuzavisnost u implanto-protetskoj terapiji se uspostavlja na relaciji rekonstruisanja optimalnih okluzalnih odnosa zuba gornje i donje vilice i osteointegrativnih procesa implantata. U tom odnosu se može jasno sagledati važnost lokalizacije preostalih zuba ili položaj zuba u protetskoj nadoknadi prilikom svih funkcijskih pokreta koje pravi donja vilica. Okluzalni odnos je kompleksni fiziološki model koji je mnogo obimniji od ustaljene definicije okluzije kao međusobnog kontakta zuba gornje i donje vilice. Okluziju treba razumevati kao dinamički odnos između različitih tkivnih elemenata orofacijalnog sistema. Stoga okluzija nije zadato nepromenljivo stanje. Na nekoliko različitih nivoa se može razmatrati pitanje okluzije. Obuhvatajući neuromuskularni sistem, vilične zglobove, kranio-facijalni skelet, parodontijum i naravno zube okluzija se može razumevati kao integrativni odnos komponenti stomatognatnog sistema. Posebno treba naglasiti funkcijsku interakciju svih komponenti koje čine okluziju, specifično na ćelijskom nivou između ćelija različitih oralnih tkiva koje su izložene različitim uticajima. Kada je narušen specifični ekvilibrijum komponenti mastikatornog aparata ili kada se iznova obnavlja njegove funkcije, razumevanje okluzije se nameće kao dominantno pitanje.

Terapijski postupci u stomatološkoj protetici često utiču i na morfološke karakteristike zuba. Prilikom izrade protetskih radova naročito je značajno obnoviti specifičnu morfologiju zuba jer je to osnovna pretpostavka uspešne terapije. Kada govorim o uspehu implanto-protetske terapije naglašavam interdisciplinarni pristup koji uključuje znanja iz anatomije i biomehanike orofacijalnog sistema. Sagledati svaki klinički slučaj na širokoj platformi znanja iz različitih disciplina znači istovremeno osigurati uspeh čitavog procesa. Protetska terapija može zadržati postojeći okluzalni odnos ili će on biti promenjen u zavisnosti od plana terapeuta i dejstva koje protetski rad proizvodi unutar mastikatornog aparata. Međutim postoje ciljevi rekonstrukcije okluzije koji se moraju ostvariti bez obzira na klinički slučaj i vrstu protetskog rada. Opšti ciljevi rekonstrukcije okluzije su : a) ravnoteža između maksimalne simetrične raspodele centričnih kontakata u centralnoj okluziji (CO) i položaja centralne relacije (CR) na nivou viličnih zglobova(u zavisnosti od tipa lečenja da je $CO=CR$); b) aksijalno opterećenje zuba po centralnoj dužnoj osovini gde zamišljena linija koja spaja najprominentniji deo zuba na kruni i vrh korena zuba sa viličnim tegmentom gradi pravi ugao; c) prihvatljive okluzalne površine; d) optimalni pokreti mandibule (otvaranje, zatvaranje, protruzija i leva i desna laterotruzija) moraju se odvijati bez opstrukcija i bez preranih okluzalnih kontakata; e) prihvatljiva vertikalna dimenzija okluzije (VDO) i slobodni interokluzioni prostor (free way space).

Pojam i koncept osteointegracije razvio je Per-Ingvar Brånemark. Brånemark je ogledima istraživao mikrocirkulaciju u procesima nadoknade koštanog tkiva i došao je do rezultata da je titanijum najbolji materijal za nadoknadu korena zuba.

U skladu sa tim Brånemark i saradnici definišu osteointegraciju kao “direktnu funkcijsku i strukturnu vezu kosti i opterećene površine dentalnog implantata” ili kao “biološki proces gde se klinički asimptomatska rigidna fiksacija aloplastičnog materijala postiže i održava u kosti tokom funkcijskog opterećenja”. Brånemark je pionir dentalne implantologije i danas većina implantoloških sistema koristi titan, dok se istraživanja sve više fokusiraju na mehaničke karakteristike implantata (prenos sila na okolnu kost) i na nastojanje da se poveća površina implantata.

Biomehanika osteointegriranih implantata

Uspešnost i dugotrajnost protetskih radova na implantatima direktno zavisi od integrisanosti implantata i njihove stabilnosti. Stabilnost dentalnih implantata je uslovljena kontaktom između kosti i površine implantata.

Razlikujemo nekoliko faktora koji utiču na stabilnost implantata od tehnike ugradnje do samog dizajna implantata. Dobra klinička procena u implantološkoj – protetskoj terapiji zasniva se na studiji koja uključuje biomehanički model koji analizira dejstva mastikatornih ali i drugih sila unutar orofacijalnog sistema. U postupku implantacije govorimo o primarnoj stabilnosti implantata i ona je determinisana mehaničkim svojstvima vilične kosti. Nakon ugradnje implantata stabilnost je određena biološkim odgovorom vilične kosti, naročito materijalom od koga je izrađen implantat. Biokompatibilnost implantata direktno utiče na proces osteointegracije, formiranje skladnog i stabilnog odnosa implantat – vilična kost daje osnove za izgradnju protetske suprastrukture. Poznavanje biomehaničkih zakonitosti u dentalnoj implantologiji omogućava da se predvide moguće komplikacije u terapiji i da se takvi procesi spreče.

Preopterećenje u biomehaničkom modelu koji je prisutan u dentalnoj implantologiji se definiše kao stanje u kojem funkcijske i parafunkcijske sile povećavaju opterećenje koje dovodi do odbacivanja implantata, gubitka koštane potpore, gubitka komponenti implantata ili kombinacije ovih stanja. Mehanički faktori koji uslovljavaju opterećenje proveravaju se geometrijskim faktorima opterećenja implantata i faktorima okluzalnog opterećenja.

Biomehanika preopterećenja protetskih radova na implantatima

Protetski radovi na implantatima podnose različita opterećenja prilikom funkcija orofacijalnog sistema, u zavisnosti od pravca delovanja sila na površinu protetske nadoknade, govorimo o retenciji ili stabilizaciji protetskih radova. Analiza preopterećenja protetskih radova nošenih implantatima pokazuje da je to najčešće uzrokovano momentom savijanja ili izvrtnja. Moment sile se definiše kao proizvod sile i kraka poluge. Prateći jednostavnu mehaničku zakonitost znamo da što je veći krak poluge veći je i moment sile a samim tim povećano je i opterećenje. Sile unutar orofacijalnog sistema imaju različite vrednosti i pravce delovanja. Znajući kakav efekat proizvodi poluga na opterećenje protetskih radova u izboru opterećenja moramo se rukovoditi principima biomehanike. Optimalno rešenje u ovom slučaju je opterećenje po centralnoj dužnoj osovinu zuba. Aksijalno opterećenje pogoduje elementima implantata i protetskog rada, sile se raspoređuju duž osovine zuba i to afirmativno deluje na čitav terapijski kompleks.

Sile unutar orofacijalnog sistema su individualne karakteristike svakog pacijenta, tako da se može jako teško projektovati njihov intenzitet i smer. Funkcijske sile se definišu kao sile koje se javljaju tokom funkcija orofacijalnog

sistema (žvakanje, govor, gutanje). U terapiji dentalnim implantatima važno je dijagnostikovati parafunkcijske, štetne sile koje nastaju kao posledica nekog poremećaja unutar mastikatornog aparata. Recimo škripanje zubima (bruksizam) može izazvati moment savijanja i tako ugroziti tok terapije. Oralne parafunkcije zovemo često i lošim navikama i u ortodonskoj dijagnozi mogu se veoma uspešno uočiti a zatim i neutralisati. Indikatori preopterećenja su : okluzalna abrazija, fraktura prirodnih zuba ili materijala od koga su izrađeni protetski radovi. Poseban plan terapije za pacijente sa oralnim parafunkcijama uključivao bi analizu okluzalnih površina protetske nadoknade i izbor prihvatljive morfologije površina koje dolaze u kontakt. Razmatranja o protetskim principima kvržica - fisura i kvržica - marginalni brid, imaju veliku praktičnu vrednost na ovom polju. Ispravan okluzalni odnos generiše dejstvo sila na protetsku infrastrukturu i rekonstrukcija okluzije se nameće kao dominantna intervencija implantato - protetske terapije.

Okluzijski koncepti u terapiji dentalnim implantatima

Indikaciono polje za primenu dentalnih implantata danas je veoma prošireno, pa se implantatima rešavaju slučajevi gubitka jednog ili više zuba do slučajeva kada je reč o grupama zuba i zubnim nizovima. Misch klasifikuje pet tipova protetskih situacija. Klasifikacije je uradio na osnovu tipova protetskih radova koji su nošeni implantatima. Uslovno su podeljene kategorije na fiksnu protetiku (FP-1, FP-2, FP-3) što se odnosi na solo krunice, mostove i fiksne proteze kojima se nadoknađuje delimični gubitak zuba. Preostale kategorije u klasifikaciji po Mischu su (FP-4, FP-5) koje se primenjuju u bezubim alveolarnim grebenima i odnose se na mobilne protetske radove. Razlika u mobilnim kategorijama po Mischu je broj implantata koji se koristi, načinu prenosa sila i obliku elemenata protetske nadoknade.

Protetski radovi nošeni implantatima su veoma kreativne stomatološke intervencije jer daju velike mogućnosti u pogledu izbora oblika okluzalne površine; položaja, veličine, orijentacije i broja implantata. Takođe se može modifikovati kvantitet i arhitektura kosti.

Kada posmatramo zub u njegovoj celosti kao organ sa svojom funkcijom ili više funkcija, sa vaskularizacijom i inervacijom dolazimo do uvida u kompleksni postupak rekonstruisanja okluzalnog odnosa. Prirodni zubi imaju receptore u parodontijumu koji štite zube od prekomernog okluzalnog opterećenja. Kod prirodnih zuba mnogi elementi su uključeni u sistem neuromuskularne sprege kao regulatora različitih dejstava na orofacijalni sistem. Implantatni sistemi ne poseduju takve regulatore i primena ispravnog

okluzalnog koncepta trasira put ka uspešoj stomato - protetskoj rehabilitaciji. Koncepti okluzije predstavljaju dodire okluzalnih površina zuba tokom pokreta mandibule.

Razlikujemo tri gnatološka koncepta okluzije : 1. Bilateralno uravnotežena okluzija (balansna okluzija) 2. Unilateralno uravnotežena okluzija (određena grupom zuba) 3. Uzajamno štićena okluzija (vođenje očnjakom).

Bilateralno uravnoteženu okluziju karakteriše kontakt svih zuba tokom ekskuzivnih pokreta mandibule i indikovana je kod terapije totalnim protezama.

Unilateralno uravnoteženu okluziju odlikuje kontakt bočnih zuba na radnoj strani tokom laterotruzijskih pokreta i odsustvo kontakta na neradnoj (balansnoj) strani. Ovaj koncept se primenjuje u slučajevima kada očnjaci nisu spremni da podnose opterećenje i ono se distribuira na bočnu grupu zuba. Sa druge strane uzajamno štićena okluzija štiti bočne zube dok su frontalni u kontaktu i tokom ekskuzija mandibule preuzimaju njeno vođenje. Uzajamno štićena okluzija pretpostavlja da je očnjak ključ okluzije i na taj način se prevenira preopterećenje bočnih zuba.

Implantat - štićena okluzija

Implantat - štićena okluzija (implant protected occlusion) je novi okluzalni koncept koji se razvija uporedo sa napretkom dentalne implantologije. Njeni ciljevi su usmereni na smanjenje okluzalnog opterećenja i na zaštitu implantata. Nepovoljni biomehantički činioci usloveli su da se postojeći okluzalni koncepti modifikuju specifično u distribuciji okluzalnih opterećenja, remodelaciji morfologije okluzalnih površina, korekcije smera opterećenja, povećanja površine implantata, eliminisanja ili smanjenja okluzalnih kontakata na implantatima sa nepovoljnom biomehantikom. Implantat okluzija zahteva aksijalni prenos pritiska, uske okluzalne površine i slabije izraženu okluzanu morfologiju. Zakonitosti implantat - štićene okluzije su : bilateralna stabilnost u centralnoj (habitualnoj) okluziji, ravnomerna raspodela opterećenja na sve zube, odsustvo prevremenog kontakta između zuba u položajima centralne relacije i centralne okluzije – sloboda u centru, vođenje frontalnim zubima i slobodni laterotruzijski pokreti.

Okluzijski koncept za nadoknadu jednog zuba implantatima

Kod protetskih radova na implantatima kada nadomeštamo jedan zub bitno je rasteretiti implantat i sile distribuirati na preostale zube koji su spremni da podnesu njihovo dejstvo.

Na solo kruni nema prevremenih dodira a to znači da prednje i lateralno vođenje preuzimaju prirodni zubi. Prenos sila je po aksijalnoj osovini zuba uz posebnu napomenu da solo kruna u odnosu na antagonistu treba da odstoji 30-100 μ m. Prilikom ekskurzija mandibule solo kruna na implantatu mora biti u laganom kontaktu ili bez okluzalnih kontakata. Modelacija solo krune na implantatu mora biti morfološki slabije naglašena, kvržiće sa manjim nagibom sve u svrhu rasterećenja okluzalne površine. Pravilan okluzijski koncept za solo krunu na implantatu mora obuhvatiti i analize kvaliteta kosti u zavisnosti od lokalizacije krune. To utiče na osteointegrativne procese implantata kojima pogoduje ravnomerna raspodela sila mastikacije.

Okluzijski koncept za cirkularnu protetsku konstrukciju nošenu implantatima

Izrada cirkularnih protetskih radova podrazumeva nadoknadu čitavog zubnog niza. Kada nadoknađemo celi zubni niz onda se nameće nekoliko mogućih rešenja kojima se postiže odgovarajući terapijski efekat. Moguće je primeniti cirkularni most ili pokrovnu protezu tačnije odabrati fiksni ili mobilni protetski rad. U obzir se mora uzeti odnos antagonista prema cirkularnoj konstrukciji posebno ako su antagonisti deo nekog protetskog rada. U slučaju cirkularnog mosta na implantatima i totalne proteze sugerise se uzajamno šticeća okluzija, a u slučaju cirkularnog mosta i prirodne denticije uzajamno šticeća okluzija sa prednjim vođenjem. Prevencija prevremenih kontakata se postiže slobodom u odnosu između centralne relacije i maksimalne interkuspidacije. Modelacija članova mosta je modifikovana i oni se ostavljaju u infraokluziji kako bi se sprečio zamor materijala i sledstveno prelom mosta.

Rekonstrukcija okluzije u terapiji pokrovnom protezom na implantatima

Pokrovne proteze su indikovane u slučajevima totalne bezubosti gornje i donje vilice. U gornjoj vilici minimalno se koriste četiri implantata za retenciju proteze i izrađuje se ploča koja potpuno pokriva nepce i na taj način se utiče na ravnomeran prenos opterećenja. Razlike u kvalitetu kosti uzrokuju drugačiji pristup za maksilu gde je nekad nedovoljno četiri implantata pa se dodaju još dva i time se funkcijsko opterećenje ravnomernije distribuiraju. U mandibuli su dovoljna i dva implantata da se postigne dobra retencija i stabilizacija budućeg protetskog rada. Izbor okluzalnog

koncepta u terapiji pokrovnim protezama na implantatima sučeljava dva stajališta. Prvo predlaže izbor uzajamno štíčene okluzije kao dominantnog rešenja. Drugo stajalište se odnosi na preostale koncepte okluzije i njihovu modifikaciju, najčešće okluzalni koncept koji uključuje vođenje oćnjakom.

Okluzalni koncepti u terapiji mostovima na implantatima

Kod obostrano ili jednostrano slobodnih i umetnutih sedala (Kennedy klasa I,II,III) indikovana je izrada fiksnih mostova na osteointegrisanim implantatima. Mostovi su modelovani tako da omoguće disokluziju boćnih zuba (vođenje oćnjakom). Grupna funkcija se primenjuje kada su prednji zubi inklinirani i jasno manifestuju parodontalnu kompromitaciju. Klinićki slućaj frontalno umetnutog sedla Kennedy klasa IV posebno u maksili teško je protetski rešiti zbog statike frontalnog mosta, odnosno momenta izvrtanja koji je uslovljen ravnotežom između luka konstrukcije mosta i dućine osteointegrisanog implantata. Kako bi izbegli generisanje momenta sile, indikovano je postavljanje većeg broja implantata (ćetiri do šest). Izbor okluznog koncepta je grupna funkcija posebno ako nema prirodnog oćnjaka ili je ako oćnjak avitalan.

U klinićkim slućajevima moće se javiti i kombinacija fiksnog protetskog rada na implantatu i na prirodnom zubu, u ovakvim slućajevima treba razmatrati biomehanićke koncepte dva potpuno razlićita nosaća i statiku takve konstrukcije.

Neretko se uključuje i sekundarni nosać koji preventivno deluje na implantat sistem obzirom da je vrlo teško postići ravnomerno opterećenje.

Zaključak

Rekonstruisanje okluzije u terapiji dentalnim implantatima predstavlja veoma zahtevan terapijski postupak sa efektima na ćitav orofacijalni sistem a samim tim i na organizam. Biomehanićki postulati su neophodan putokaz u projektovanju optimalnih protetskih nadoknada sa profilaktićkom i estetskom funkcijom. Statićki modeli i analiza aksijalnog opterećenja zuba su adekvatni primeri koji istiću vrednost biomehanićkog pristupa u stomatološkoj protetici. U selekciji okluzalnog koncepta terapeut ima pred sobom više zadataka ali takode ima i mogućnost da iskaće svoju kreativnost i multidisciplinarni pristup. Estetski parametri u protetskoj terapiji nekad su i predominantni, posebno kada govorimo o oćekivanjima pacijenta, u tom smislu govorimo o usklaćenosti preostalih zuba i nadoknade, o izbegavanju kontrast efekta.

Plan terapije zato mora biti individualni uz analizu pojedinačnih aspekata datog slučaja i takav odnos omogućiće trajnost rada i uspeh implantološke - protetske terapije.

Reconstruction of occlusion in implant - prosthetic therapy

Summary

Occlusion be understood as a dynamic relation of the teeth. Dental implant therapy is a modern concept in dental prosthetics. This paper focuses on the biomechanical model that are present in prosthetics.

Key words: Dental implants, Occlusion, Maxilla, Mandibula, Biomechanics, Osseointegration, Implant – protected occlusion, Balanced occlusion.

LITERATURA

1. Ćelić R, Pandurić J, Klaić B. Razumjevanje okluzije – ključ za uspjeh osteointegracije. *Medix* 2005 XI 60/61
2. D. Stanišić Sinobad *Osnove gnatologije* BMG 2001 Beograd
3. Stajčić Z, Stojčev Lj. *Atlas oralne implantologije* Grafolik 2001 Beograd
4. Misch CE. *Contemporary Implant Dentistry*. St Louis Mosby, 1999.
5. Misch CE, Bidez MW. Implant - protected occlusion: a biomechanical rationale *Compendium* 1994;15:1330 – 44.
6. Knežević G. i saradnici *Osnovi dentalne implantologije* Školska knjiga 2002 Zagreb
7. Schillingburg HT, Hobo S, Whitsett LD, Jacobi R, Brackett SE. *Fundamentals of fixed prosthodontics*. Chicago. Quintessence, 1997

*Student: Milena Štrbac
Mentor: Dr sc. Sandra Vezmar
Farmaceutski fakultet u Beogradu*

Uticaj alkohola na metabolizam lekova

Uvod

Paralelno sa kulturom, naučnim dostignućima, civilizacijskim tekovinama, savremeni čovek je u nasleđe dobio i konzumaciju alkohola. Počeci primene alkohola su zabeleženi još u staroj Kini gde su pronađene keramičke posude sa reziduama alkohola za koje se smatra da su stare čak devet hiljada godina. Pouzdanih podataka o navikama konzumiranja alkohola iz tog vremena nema ali današnjicu karakteriše česta, ponekad i prekomerna primena ove tečnosti.

Takođe u toku 20. veka beleži se ekspanzija farmaceutske industrije odnosno razvoj sve većeg broja novih lekova. Sve učestalija je i istovremena primena više lekova u terapiji hroničnih bolesti kao i istovremena primena alkohola i lekova. Iako je poznato da upravo kombinacija alkohola i pojedinih sedativa može biti smrtonosna, čini se da je u javnosti nedovoljno informacija o mogućim štetnim posledicama interakcija alkohola i lekova. .

Koliko su česte interakcije između alkohola i lekova?

Teško je naći precizan podatak, ali po nekim istraživanjima koja su rađena u SAD, smatra se da 70 % odraslog stanovništva konzumira alkohol barem povremeno, a da 10 % pije svakodnevno. Oko 60 % muškaraca i oko 30 % žena je barem jednom u životu iskusilo probleme sa istovremenom konzumacijom alkohola i lekova.

Kategorija starijih građana (> 65 godina) je posebno rizična kada su ove interakcije u pitanju obzirom na činjenicu da se od ukupnog broja izdatih lekova, 25-30 % prepisuje starijim hroničnim bolesnicima.

Šta se dešava sa alkoholom nakon unosa u organizam?

Prilikom konzumacije alkoholnih pića, etanol ulazi u naš krvotok preko gastrointestinalnog trakta. Dakle, nakon usta i ždrela dolazi do želuca, gde možemo reći ceo proces započinje. Jedan mali deo se odmah metaboliše u želucu. Ostatak prelazi u tanko crevo, odakle se resorbuje. Nakon toga sledi raspodela alkohola kroz krv do ciljnih organa i tkiva, metabolizam i na kraju izlučivanje.

Resorpcija

Resorpcija je pojam koji se odnosi na prelazak alkohola u krv, odnosno njegovu pojavu u sistemskej cirkulaciji. Postoji više faktora koji mogu uticati na ovaj proces:

- Koncentracija etanola
- Protok krvi
- Hrana
- Vrsta pića

Resorpcija se znatno brže odvija iz tankog creva u poređenju sa želucom. Etanol prolazi sluznicu creva pasivnom difuzijom po principu koncentracionog gradijenta. To znači da će prelaziti iz creva u krv, sve dok se njegova koncentracija ne izjednači u obe sredine. Prisustvo hrane u stomaku odlaže želudačno pražnjenje i stoga smanjuje resorpciju etanola, zato treba ispoštovati princip „alkohol ne na prazan stomak“, ukoliko se žele izbeći njegova neželjena dejstva. Još neki faktori utiču na resorpciju alkohola kao što su duvan, određeni lekovi, fizička aktivnost, temperatura i varijacija u hormonskom statusu.

Distribucija/ raspodela alkohola u organizmu

Parametar koji bitan kada govorimo o alkoholu je njegova koncentracija u krvi (blood alcohol concentration, BAC), i koristi se u medicinske ili pravne svrhe kao pokazatelj intoksikacije alkoholom. Izražava se u masenim ili voluminoznim procentima. Determinisana je količinom konzumiranog pića, prisustvom ili odsustvom hrane u želucu, faktorima koji utiču na pražnjenje i stepen oksidacije etanola, ali i težina, pol, sadržaj masti u organizmu imaju značajan uticaj.

Upravo to je odgovor na pitanje zašto ista doza alkohola ne deluje identično na različite individue. Jednom kada je dospao u krv, alkohol se

raspoređuje po tkivima. Ta raspodela, opet zavisi od nekoliko faktora, a od posebnog značaja su njegove fizičko-hemijske osobine. Alkohol je hidrosolubiln, tj. gotovo nerastvorljiv u mastima. Iz krvi se distribuira u sva tkiva i telesne tečnosti srazmerno njihovom sadržaju vode.

Ista doza etanola po jedinici telesne težine može da rezultira različitom koncentracijom etanola kod različitih individua zbog velike varijacije u odnosu masti i vode u njihovim organizmima. Obzirom da žene imaju manji volumen distribucije etanola nego muškarci zbog njihovog većeg sadržaja masti u organizmu, kod žena se alkohol manje deponuje u drugim tkivima, stoga više ostaje u krvi. Pored toga, uočeno je da se i kod starijih ljudi etanol zadržava u krvi u većoj koncentraciji.

Metabolizam alkohola u jetri

Jetra je glavni organ u kome se odvija metabolizam alkohola. Tu se, pod dejstvom enzima alkohol dehidrogenaze (ADH) i mikrozomalnih enzima jetre poznatijih kao CYP 450, alkohol razgrađuje. Aktivnost ovih enzima može varirati od osobe do osobe.

Na koji način deluju ovi enzimi?

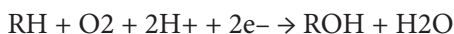
Alkohol dehidrogenaza – ADH

ADH predstavlja familiju od 7 enzima, koji se javljaju u mnogim organizmima. Osnovna funkcija im je metabolizam alkohola. Prvo dolazi do oksidacije alkohola u acetaldehid. Upravo je ovo jedinjenje odgovorno za većinu sporednih, neželjenih efekata koji se javljaju konzumacijom alkohola, kao što su crvenilo u licu, povraćanje, vrtoglavica i sl.. Acetaldehid se dalje metaboliše pod dejstvom ALDH1 i ALDH2. Varijacije u ovim enzimima su česta pojava. Naime, istraživanja su pokazala da oko 40% stanovnika azijskog kontinenta ima nedostatak ovog enzima. Okidač koji je istraživanja pokrenuo u ovom pravcu, bila je činjenica da većina Azijata nakon umerene konzumacije mnogo brže ispoljavaju neželjene efekte konzumacije kao što su crvenilo u licu, mučnina i vrtoglavica - a upravo to su efekti koje prouzrokuje višak acetaldehida.

Postoje studije koje govore da se kod alkoholičara javljaju poremećaji vezani za normalno funkcionisanje ovih enzima. Čak je i pronađeno nekoliko gena, pre svega za enzime ADH2 i ADH3, ako na njima dođe do mutacije povećava se rizik od nastanka alkoholizma.

Mikrozomalni enzimi jetre- citohrom P450 (CYP P450)

Druga grupa enzima, koji igraju veoma značajnu ulogu u metabolizmu alkohola, jesu mikrozomalni enzimi jetre, često označeni kao CYP 450, ili samo CYP. Ovo je velika i raznolika familija enzima, čija je uloga ubrzavanje pojedinih hemijskih reakcija koje se odvijaju u našem organizmu. Reakcija koja se najčešće vezuje za familiju CYP 450 jeste takozvana monooksigenazna reakcija u kojoj dolazi do oksidacije organskog supstrata (ugradnja jedinog atoma kiseonika u jedinjenje) dok se drugi atom kiseonika tom prilikom redukuje i zajedno sa vodonikom gradi vodu.

CYP enzimi su pronađeni u gotovo svim oblicima života - kod životinja, biljaka, gljiva, ponekih bakterija i kod ljudi. Samo ime CYP 450 je izvedeno iz činjenice da su to obojeni (chrome) ćelijski (cyto) proteini sa pigmentom koji ima pik na talasnoj dužini od 450 nm.

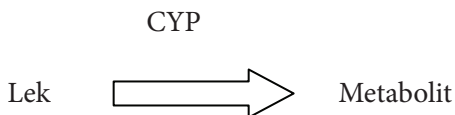
Kod ljudi, ovi enzimi smešteni uglavnom u jetri i to pre svega vezani na membranu mitohondrija ili endoplazmatičnog retikuluma ćelija jetre. Njihova osnovna funkcija jeste metabolizam različitih endogenih ili egzogenih supstrata kao što su alkohol i lekovi.

Upravo ova činjenica – da se metabolizam lekova i alkohola odvija preko iste familije enzima je odgovor na pitanje zašto dolazi do interakcija prilikom istovremene konzumacije.

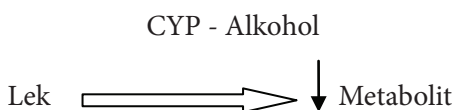
Jedan enzim iz ove familije: CYP 2E1, odgovoran je za metabolizam alkohola i određenih lekova, stoga se neki lekovi i alkohol takmiče za metabolizam ovim enzimom. Jako je bitno istaći da se kod osoba koje povremeno/umereno konzumiraju alkohol, ovaj molekul predominantno metaboliše preko enzima iz familije ADH, dok se kod alkoholičara ovaj odnos menja u korist mikrozomalnih enzima jetre, kod kojih je zabeležena deset puta veća aktivnost ovih enzima.⁴ Stoga se interakcije koje se javljaju pri istovremenoj konzumaciji razlikuju u zavisnosti da li govorimo o umerenoj ili hroničnoj konzumaciji alkohola.

Kao rezultat istovremene konzumacije alkohola i lekova može nastati jedna od četiri situacije:

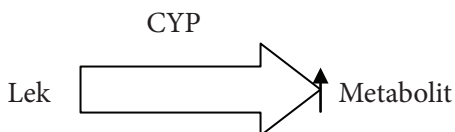
Odsustvo alkohola:

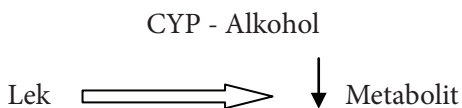
Umerena konzumacija alkohola:

Trezno stanje kod hroničnih alkoholičara:

Alkoholisano stanje kod hroničnih alkoholičara:

OBJAŠNJENJE:

1. U odsustvu alkohola, enzim CYP je slobodan, i isključivo metaboliše lek, što rezultuje normalnom koncentracijom leka u krvi i njegovim normalnim izlučivanjem. Takođe se smanjuje mogućnost nakupljanja toksičnih metabolita.
2. U ovom slučaju alkohol je okupirao enzim, koji stoga nema kapaciteta da metaboliše lek, i kao rezultat lek duže ostaje u našem organizmu, što je slično kao da smo uzeli veću dozu leka. Takođe se u ovom slučaju mogu javiti interakcije između alkohola i leka u centralnom nervnom sistemu
3. Ispitivanja su pokazala da je kod hroničnih alkoholičara povećana koncentracija CYP enzima. U tom slučaju se lek mnogo brže metaboliše, čime se smanjuje njegova koncentracija u krvi, smanjuje se aktivnost i može doći i do izostanka terapijskog efekta, ili nagomilavanja toksičnih metabolita lekova.
4. Ovo je slična situacija kao u slučaju br. 2. CYP je povećan ali je okupiran alkoholom

Specifična interakcija lekova i alkohola

Kada govorimo o interakcijama između alkohola i lekova, bitno je razgraničiti dve vrste ovih interakcija:

Farmakodinamske – odnose se na pojačavanje dejstva lekova, pre svega u centralnom nervnom sistemu, i kao posledica javljaju se sedacija, pospanost, pa sve do ekstremnih slučajeva u kojima može doći do kome pa i smrti.

Farmakokinetičke – odnose se na metaboličke interakcije alkohola i lekova i dešavaju se u jetri.

Broj potencijalnih farmakokinetičkih interakcija sa alkoholom je veliki, jer veliki broj enzima jetre metaboliše većinu lekova. Međutim, većina farmakokinetičkih interakcija je otkrivena na alkoholičarima ili na eksperimentalnim životinjama kojima je data velika količina alkohola, iako mogućnost pojave ovih efekata postoji i nakon uzimanja minimalne količine alkohola.

Interakcije sa specifičnim grupama lekova

Alkohol kao biološki aktivan molekul stupa u interakciju sa gotovo svim lekovima, međutim neke interakcije lekova i alkohola su znatno ozbiljnije u poređenju sa ostalima. Ovde ćemo izdvojiti interakcije koje se najčešće javljaju ili pak one čiji je efekat po zdravlje pacijenata najdramatičniji.

NSAIL- Lekovi za tretiranje inflamatornih stanja i ublažavanje bola - Kod ove grupe lekova, prilikom istovremene konzumacije može nastati više komplikacija. Najupečatljivije su smetnje u gastrointestinalnom traktu. Kombinacijom alkohola i ove grupe lekova povećava se rizik od stvaranja čireva i gastrointestinalnih krvarenja, naročito kod starijih ljudi. Studije koje su rađene na zdravim dobrovoljcima prilikom istovremene primene alkohola i ibuprofena pokazale su je povećano oštećenje želudačnog zida, mada ovi podaci nisu statistički značajni. Alkohol može povećati taj rizik podizanjem sposobnosti ovih lekova da oštete želudačnu mukozu, koja predstavlja protektivnu barijeru gastrointestinalnog trakta. Aspirin, indometacin i ibuprofen/brufen mogu izazvati produženo krvarenje jer sprečavaju slepljivanje krvnih ćelija. Ovaj efekat je izraženiji pri kombinaciji sa alkoholom. Američka agencija za lekove i hranu - FDA je stoga propisala da svi lekovi koji sadrže ibuprofen, ketoprofen ili naproksen kao aktivnu komponentu moraju sadržati upozorenje kojim se savetuje pacijentima koji konzumiraju 3 ili više čaša alkohola dnevno, da izbegavaju ove lekove. Takođe je zabeležena pojava akutnih tegoba vezanih za rad bubrega kod pacijenata koji nemaju istoriju bubrežnih oboljenja a pri upotrebi ibuprofena i alkohola.

ANALGETICI – Lekovi koji otklanjaju bol - Acetaminofen (paracetamol) se u prisustvu alkohola metaboliše u toksične produkte koji mogu oštetiti jetru, on inaktivira CYP2E1, verovatno i CYP3A, što rezultuje letalnim oštećenjem jetre. Kod alkoholičara se znatno češće pojavljuju oštećenja jetre ako se uzima i paracetamol.

ANESTETICI – Lekovi koji se koriste za uvođenje i održavanje anestezije- Kod hroničnih alkoholičara, povećana je doza potrebna za uvođenje u anesteziju. Takođe se povećava mogućnost pojave oboljenja jetre, koju izazivaju neki anestetici.

ANTIBIOTICI – Iako na većini pakovanja antibiotika postoji upozorenje o interakciji sa alkoholom, ispostavilo se da samo mali broj antibiotika zaista stupa u ovu interakciju.

Eritromicin može povećati resorpciju alkohola u tankom crevu tako što povećava gastrično pražnjenje. Antituberkulotik izoniazid može izazvati oštećenje jetre. Kod umerene upotrebe alkohola najverovatnije ne dolazi do interferencije sa dejstvom antibiotika, ali treba imati u vidu da istovremeno uzimanje alkohola i antibiotika može narušiti funkciju određenih imunih ćelija kao i da alkoholičari imaju veću predispoziciju ka određenim infekcijama.⁴

ANTIDEPRESIVI- Lekovi koji se koriste u terapiji depresije-

Triciklični antidepresivi- lekovi iz ove grupe koji imaju sedativno dejstvo, u prisustvu alkohola se to dejstvo pojačava usled farmakodinamičke interakcije, a može doći i do farmakokinetičke interakcije. Npr. primećeno je da alkohol interferira sa prvim prolazom kroz jetru amitriptilina što povećava njegovu koncentraciju u krvi. Ovo ima za posledicu značajno povišenu koncentraciju aktivne supstance u krvi što dovodi do konvulzija i poremećaja u radu srca.⁴

Inhibitori ponovnog preuzimanja serotonina - spadaju u grupu najviše korišćenih antidepresiva i u znatno manjoj meri dovode do sedacije. Stoga nema pojave ozbiljnijih interakcija pri paralelnoj upotrebi alkohola. Tačnije inhibitori ponovnog preuzimanja serotonina (fluvoxamin, fluoxetin, paroxetin i sertralin) imaju najbolji bezbednosni profil kada su pokušaji samoubistva u kombinaciji sa alkoholom u pitanju. 4 13

MAO inhibitori - nespecifični antidepresivi, najviše interferiraju sa alkoholom. Izazivaju povišen krvni pritisak ako se koriste sa tiraminom (supstancom prisutnom u crvenom vinu, siru, pivu). U kombinaciji sa alkoholnim pićima javlja se pojačana sedacija. 4 13

ANTIKOAGULANSI- Lekovi koji sprečavaju koagulaciju/zgrušavanje krvi- Kako su enzimi jetre i u slučaju ovih lekova najvećim delom odgovorni za njihov metabolizam, kod hroničnih alkoholičara usled postojanja oštećenja tkiva jetre, snižena je koncentracija metaboličkih enzima što rezultira sporijim metabolizmom antikogulansa i čestom pojavom hemoragija tj. produženih krvarenja.⁴

ANTIISTAMINICI - Lekovi koji neutrališu dejstvo histamina, i koriste se u tretiranju alergija - Ovi lekovi sami po sebi mogu izazvati sedaciju i hipotenziju, posebno kod starijih osoba. Alkohol može pojačati osećaj sedacije, obzirom da i on, poput antihistaminika koji prolaze krvno-moždanu barijeru ima depresorno dejstvo na centralni nervni sistem. Zato se često smanjuje sposobnost pacijenta da npr. vozi, upravlja mašinama. Interakcije su izraženije kod starijih, a nema podataka o interakciji sa novijim antihistaminicima koji ne izazivaju osećaj sedacije.

ANTIDIJABETICI- Lekovi u terapiji dijabetesa- Nivo glukoze u krvi kod dijabetičara može biti smanjen, nepromenjen ili povišen pod dejstvom alkohola, što zavisi od više faktora kao što su količina unetog pića, da li se alkohol konzumira na prazan stomak ili ne i da li je pacijent hroničan alkoholičar ili ne. Međutim, upotreba alkohola može povećati rizik od naglog pada šećera u krvi kod dijabetičara. Mehanizam ove interakcije nije skroz poznat, smatra se da do hipoglikemije dolazi onda kada su rezerve glikogena niske, i da se tada jetra okreće sintezi glukoze iz amino kiselina – to je proces poznat kao glukoneogeneza. Prisustvo alkohola može blokirati proces glukoneogeneze, i kao rezultat pacijent zapada u hipoglikemiju.

BARBITURATI – Sedativi, često se koriste u anesteziji- Fenobarbiton kao najpoznatiji među njima, aktivira iste molekule u centralnom nervnom sistemu kao i alkohol što za posledicu ima farmakodinamsku interakciju. Alkohol i fenobarbiton sinergistički deluju izazivajući sedaciju. Postoji i farmakokinetička interakcija, koja se javlja pri akutnoj upotrebi, tada alkohol inhibira metabolizam leka u jetri, što rezultuje njegovom povećanom koncentracijom u krvi. Kod hroničnih alkoholičara zabeleženo je da barbiturati povećavaju aktivnost enzima CYP 450 i tako ubrzavaju eliminaciju alkohola iz krvi.

BENZODIAZEPINI - Anksiolitici, lekovi koji se koriste u terapiji anksioznih stanja- deluju na iste molekule kao i barbiturari u centralnom nervnom sistemu, pa stoga u kombinaciji sa alkoholom takođe sinergistički izazivaju osećaj sedacije. Kombinacija barbiturata, benzodiazepina i alkohola izaziva oštećenje memorije.

H2 ANTIHISTAMINICI - Lekovi koji smanjuju sekrecijugastrične/želudačne kiseline- koriste se u terapiji ulkusa. Alkohol može intenzivirati efekat sedacije koji se inače javlja primenom antihistaminika. Ovi lekovi inhibiraju enzim ADH, koji je odgovoran za metabolizam alkohola, stoga se kao rezultat može javiti znatno veća koncentracija alkohola u krvi nego inače, prilikom uzimanja umerene doze alkohola.

MIORELAKSANSI- Lekovi koji se koriste za relaksaciju mišića - neki od ovih lekova (karisprodol, ciklobenzaparin, baklofen) kada se konzumiraju sa alkoholom, izazivaju osećaj euforije, izuzetne slabosti, uznemirenost, vrtoglavicu. Npr. karisprodol je često zloupotrebljavan lek, koji se čak na ulici prodaje kao droga. Njegovim metabolizmom u jetri srvara se meprobamat koji je po sebi anksiolitik. Mešavina karisprodola i piva je popularna za brzo postizanje euforije.⁴

ANTIHIPERTENZIVI – Lekovi koji se koriste za snižavanje krvnog pritiska - Za tretiranje ovog stanja, koriste se razne grupe lekova. Etanol može dovesti do prekomerne vazodilatacije kada se koristi sa lekovima kao što su nitroglicerina, metildopa. Verapamil, lek koji se često koristi u terapiji hipertenzije može znatno da poveća koncentraciju alkohola u krvi.

Umerena upotreba alkohola u kombinaciji sa biljnim lekovima i onima koji se izdaju bez recepta

Upotreba lekova koji se izdaju bez recepta (over the counter, OTC) je široko rasprostranjena. Po podacima istraživanja 85 % odraslih koristi ove lekove bar jednom nedeljno, i to najčešće bez konsultacija sa farmaceutom. Dalje, istraživanja su pokazala da većina pacijenata ne pročita uputstvo za upotrebu lekova, kao ni upozorenje. Najčešće pacijenti nisu ni svesni koji tip leka uzimaju, a samo mali broj njih zna da generička imena poveže sa imenima leka u prodaji. Drugi veliki problem je što je uvreženo mišljenje da su OTC lekovi bezbedni za uzimanje po potrebi, iako mogu biti opasni ako se kombinuju sa alkoholom. Pr. acidoblokatori kao lekovi se mogu koristiti pre ili tokom jela da bi sprečili osećaj gorušice, što pacijente navodi na mišljenje da se mogu kombinovati i sa alkoholom.

Ne samo što je kombinacija lekova i alkohola opasna, već rizik predstavlja i sadržaj alkohola u tim lekovima. Sirupi protiv kašlja i preparati za ispiranje usta imaju najveći sadržaj alkohola. U cilju kontrole količine alkohola u ovim proizvodima Američka agencija za hranu i lekove (Food and drug agency, FDA-) je propisala sledeća ograničenja:

- Za decu do 6 godina proizvodi moraju biti bez alkohola - 0,5% ili manje
- Za decu od 6 do 12 godina 0,5-5%
- Za starije od 12 godina 5-10%

Proizvođači OTC lekova su pristali da se pridržavaju ovih granica koliko je to moguće, međutim ipak ima proizvoda koji ovu granicu prelaze, najčešće su to biljni proizvodi gde je upotreba alkohola kao rastvarača neophodna.

Upotreba biljnih lekova je rasprostranjena zbog njihovog „prirodnog” porekla, i mnogi ih smatraju krajnje bezopasnim za upotrebu. Ova pretpostavka naravno nije uvek prihvatljiva. Npr. kamilica, echinacea i valeriana se često koriste za sedaciju, i slično lekovima sa istim efektom, ovi biljni proizvodi mogu pojačati sedativne efekte u CNSu ako se kombinuju sa alkoholom.

Zaključak

Uticaj alkohola na metabolizam i aktivnost lekova je dosta proučavana kod hroničnih alkoholičara. Sa druge strane efekat umerene upotrebe alkohola na lekove nije do kraja razjašnjen. Najupečatljivija je pojava prekomerne sedacije pri kombinaciji benzodiazepina i alkohola, kao i interakcija antikoagulansa varfarina sa alkoholom. Teško je reći koja se doza alkohola može smatrati bezbednom kada se kombinuje sa lekovima. Lekari i farmaceuti moraju razmotriti moguće interakcije pre svega kod hroničnih alkoholičara, i prilikom razjašnjavanja pojave mnogih neočekivanih ili izraženih neželjenih efekata lekova. Ono što je sigurno je da svako ko uzima lekove na recept ili OTC lekove treba uvek da se informiše o mogućim interakcijama, bilo preko uputstva, ili kod svog lekara ili farmaceuta.

Reference

The influence of alcohol on drug metabolism

Summary

Datas show that use of alcohol and medication is widely spread. That is why interactions can occur often. Interactions are classified as pharmacodynamic and pharmacokinetic, depending on their effect. Reason why these interactions occur is competition for enzymes which metabolise medication and alcohol at the same time. Effects can be different depending on the amount of intake alcohol, type of medication, age, gender etc. The biggest role in this interaction belongs to enzyme CYP 1A2. Some interactions have no medical meaning, others can decrease or increase metabolism, and at the same time dose of intake medicine, and some interactions can be harmful. They can cause serious defects, coma and even death.

Key words: alcohol, medication, interaction, CYP1A2

Student : Sanja Srzentić

Mentor: Doc dr Biljana Stojković

Biološki fakultet u Beogradu

Uticaj Drvina na savremeno shvatanje morala

Predstava o svetu u kome je sve stvoreno da bi služilo nama, kao sto smo mi stvoreni radi Boga, zadovoljavala je intelektualne i emocionalne potrebe kako teologa, tako i filozofa i naucnika, hiljadama godina. Ta slika podrazumevala je da je nebrojano veliki broj medjusobno vrlo razlicitih zivotinjskih vrsta, koje se nalaze na ovoj planeti, stvoren od strane svemoguceg Tvorca sa svrhoma da nama sluze.

Carls Darwin je pre tacno 150 godina u svojoj najznacajnijoj knjizi “Postanak vrsta” izneo svoje vidjenje nastanka vrsta, samim tim i nastanka coveka. Ta ideja je snazno uzdrimala dotadasnje predstave o ljudima, o materijalnom telu i bestelesnom ljudskom duhu. Nauka je dobila povoda da se upusti u pronalazenje “materijalistickih” objasnjenja ljudske prirode.

Zahvaljujuci Darwinu, danas se pitanjem morala, jednim od najkomplikovanijih pitanja, pored drustvenih nauka, filozofije, psihologije i sociologije, bavi i biologija.

Darvinov najznacajnji doprinos nije u tome sto je on velikom količinom cinjenica dokazao da je bioloska evolucija realnost zivota na zemlji, vec, u tome sto je ponudio prihvatljiv odgovor na pitanje” kako se evolucija uopste odvija?”

Pre Darvina u svetu prirodnjaka vladalo je shvatanje Vilijama Pejlija koje je izneo u svojoj knjizi “Prirodna teologija” koje se svodi na to da: Svaki objekat koji ima slozenu strukturu ili funkciju implicira postojanje inteligentnog stvaraoca tog objekta, kao sto postojanje bilo kog casovnika na zemlji implicira postojanje casovnicara.

Darvin je ponudio svoje, neteisticko vidjenje nastanka vrsta evolucionim procesom, ciji je glavni mehanizam prirodna selekcija, kojom nastaju adaptacije organizama.

Ideja o prirodnoj selekciji bila je osnov za razvoj naucnih disciplina sa potpuno novim pogledom na ljudsku prirodu.

Sociobiologija i evolucionna psihologija su dve savremene naucne discipline zasnovane na ideji prirodne selekcije koje se bave socijalnim i psiholoskim pitanjima ljudi, pa samim tim i moralom. Ako postoje eticka

verovanja koja se održavaju u svim ljudskim kulturama, sociobiolozi i evolucionisti psiholozi smatraju da evolucija može da pomogne da se objasni zašto su ta verovanja univerzalna. Dakle, obe discipline se bave pitajima porekla univerzalnosti ljudskog etograma (skupa osobina), ali među njima postoje određene razlike koje ću sada istaći.

Sociobiologija se oslanja na komparativnu analizu oblika ponašanja nase vrste i drugih vrsta organizama dok evolucionisti psihologija ima za cilj da identifikuje emocionalne i kognitivne karakteristike koje čine "ljudsku psihološku prirodu"-sistem psiholoških adaptacija na specifičan način života naših pleistocenskih predaka, odnosno na "sredinu evolucione prilagodljivosti".

Obzirom na to da darvinov koncept prirodne selekcije podrazumeva postojanje kompeticije među jedinkama iste vrste-borbe za opstanak, bilo bi logično očekivati da je sebičnost jedina osobina na koju nailazimo u živom svetu. Sebične jedinke bi trebalo da su bolje prilagodjene, da imaju veću adaptivnu vrednost (meru preživljavanja i reprodukcije, odnosno broja potomaka).

Međutim, kod mnogih životinjskih vrsta zapaženo je da postoji altruizam. Biološki altruizam podrazumeva takvo ponašanje da altruistička jedinka u interakciji sa drugim jedinkama sebi nanosi štetu čineći drugima korist.

Kako je moguće da osobina štetna za jedinku a korisna za druge ne iscezne u evolutivnom procesu zasnovanom na kompeticiji?

Prvobitno rešenje ponudjeno za ovaj problem od strane biologa bila je "grupna selekcija u užem smislu". Postoji je altruizam štetan za jedinku a koristan za grupu, lako je bilo objasniti evoluciju ove osobine ako se pretpostavi da je jedinica prirodne selekcije grupa. Po ovom principu očekuje se da grupa koja ima altruistične jedinke, bude u prednosti u odnosu na ostale grupe koje ih nemaju. Ovo rešenje je danas potpuno odbačeno od strane naučnika, jer ono nikako ne može da objasni kako se altruistične osobine šire kroz populaciju, odnosno kako se one nasleđuju kada će jedinke koje ih nose usled svog altruističkog ponašanja smanjivati svoju adaptivnu vrednost a time i broj potomaka koje ostavljaju za sobom. Sve ukazuje na to da bi se "geni za altruizam" a samim tim i altruistične jedinke vremenom potpuno izgubile i prepustile svoje mesto sebičnim jedinkama.

Prvo objašnjenje koje se nije suprotstavljalo darvinističkoj slici, dao je Vilijam Hamilton kroz matematički koncept "inkluzivne adaptivne vrednosti". Najjednostavnije govoreći, uspeh organizma, meren brojem kopija gena prenetih u narednu generaciju, može biti postignut ne samo

direktnom reprodukcijom jedinke, već i pomaganjem srođnicima da se reprodukuju i/ili odgaje potomstvo, čak i ako to smanjuje broj potomaka jedinke koja se na taj način ponasa. Sto je stepen srođstva veći, veća je i proporcija identičnih gena i veća je inkluzivna adaptivna vrednost. Ukoliko uspeh takvih jedinki prevazilazi uspešnost sebičnih “altruistični” geni će biti sve više prisutni u narednim generacijama. Ovaj oblik selekcije označava se kao “selekcija u srođničkom krugu” (engl. kin selection). Znaci, Hamilton je svojim modelom pokazao kako altruizam može evoluirati, ali on podrazumeva da su jedinke altruističke samo prema svojim rođjacima.

Kako objasniti altruistično ponašanje među jedinkama koje nisu u srođstvu?

Teoriju reciprocnog altruizma je razvio Robert Trivers (1985) želeći da objasni altruizam među jedinkama koje nisu u srođstvu, čak i među jedinkama koje pripadaju različitim vrstama. Pojednostavljeno, ideja reciprocnog altruizma je sledeća: jednom organizmu je korisno da pomaze drugom ako očekuje da će usluga biti vraćena u budućnosti. Neophodno je da jedinke interaguju više nego jedanput i da imaju sposobnost da prepoznaju sa kojim su jedinkama interagovala u prošlosti. Ovaj model zahteva ponašanje koje je proračunato i koje zahteva više kognitivne sposobnosti, između ostalog sposobnost prepoznavanja i memorisanja odnosa sa pojedinim članovima, tj. pamćenje “usluga” koje su činili jedni drugima, sukoba i različitih emocija. Nepostovanje pravila ponašanja i uspostavljene hijerarhije u grupi, kao i sebičnost, prevara i neuzvratanje “usluga”, može biti kaznjeno proterivanjem iz grupe, samim tim i gubitkom svake zaštite, što dovodi u pitanje opstanak takve jedinke i njenu mogućnost da nađe partnera sa kojim će dobiti potomstvo. U tako organizovanoj grupi bi sebična jedinka imala manju adaptivnu vrednost.

Iz koncepta “inkluzivne adaptivne vrednosti” kao i iz koncepta “reciprocnog altruizma” proizilazi da “altruizam zapravo nije pravi altruizam” već da se iza njega krije sebičnost. U jednom slučaju u pitanju su sebične “potrebe” naših gena da se sto uspešnije sire kroz populaciju a u drugom, jedinke čine “usluge” drugima samo zato što očekuju da će im “usluge” biti uzvraćene. Dakle “dobra dela” se čine zbog sopstvene koristi, čime se povećava sopstvena adaptivna vrednost, što konačno, takođe dovodi do uspešnije propagacije gena takvih jedinki.

Da li su ove dve navedene teorije evolucije altruizma primenjive na ljude?

Sociobiolozi i evolucionari psiholozi bi svakako odgovorili da jesu. Naravno, postoji ogroman broj onih koji se sa time ne slazu.

Ovde treba istaci da se ove dve teorije odnose na evoluciju "bioloskog altruizma". Temin "bioloski altruizam" ima drugacije znacenje od svakodnevnog znacjenja termina altruizam koji odgovara terminu "psiholoski altruizam".

Psiholoski altruizam oznacava ponasanje motivisano dobrobitima za druge jedinke, tj ponasanje u kome je zelja za pomaganjem sama sebi cilj.

Postojanje jednog oblika altruizma ne podrazumeva postojanje drugog, tako da je moguće da neki organizam, jedna biljka na primer, bude evoluciono altruisticka, iako uopste ne poseduje biolosku osnovu za postojanje bilo kakvih zelja i motiva.

Kriticarici sociobiologiji i evolucionoj psihologiji zameraju genetsko deterministicki pristup po kome su sve psihicke i fizicke osobine odredjene genskim nasledjem.

U vecini standardnih modela delovanja prirodne selekcije, potomstvo lici na roditelje jer je nacin prenosnja osobina genetski. Osobine se razlikuju u adaptivnoj vrednosti zato sto neki organizmi imaju vise dece od ostalih. To je objasnjenje evolucije ljudskih osobina genetsko deterministickim pristupom koje zastupaju sociobiologija i evolucionarna psihologija.

Cavalli Sforza & Feldman (1981) i Boyd & Richerson (1985) dali su nekoliko modela koji opisuju kako osobine kulture mogu da evoluiraju iz razloga koji nemaju veze sa efektima tih osobina na preživljavanje i reprodukciju. Njihovi modeli opisuju kako duh i kultura mogu imati nesvodljivu i autonomnu ulogu u evoluciji kulturnih osobina.

Jedan od tih modela sadrzi princip selekcije i adaptivne vrednosti, koja predstavlja broj dece koje organizam proizvede, ali izostavljaju ideju da se osobine nasledjuju. Na primer, ako se osobine prenose zato sto deca imitiraju roditelje, proces selekcije se moze odigrati bez posredstva gena. Genetski nacin transmisije zamenjen je psiholoskim.

Drugi model takodje sadrzi princip prirodne selekcije, ali pretpostavlja da nacin transmisije nije genetski, a adaptivna vrednost se ne meri brojem dece koju neki organizam ima. Prema ovom modelu, pojedinci sticu svoje ideje tako sto su izloženi idejama svojih roditelja, svojih vrsnjaka i generacije svojih roditelja; nacin prenosnja mogu biti verikalni, horizontalni i kosi. Jedinka izložena ovoj mesavini ideja ne mora svima da pokloni isto poverenje. Neke ideje mogu biti privlacnije od drugih. U tom slucaju, ucestalost tih

ideja u populaciji može da evoluirati. Prema ovom modelu nema potrebe da se organizmi razlikuju po prezivljavanju ili stepenu reproduktivnog uspeha. Adaptivna vrednost se meri brojem učenika, odnosno onih koji prihvate određenu ideju. Ideje se šire kao zaraza.

Naravno, model koji je najrealniji verovatno predstavlja kombinaciju tri modela selekcije koje sam ovde navela.

Savremeno biološko gledište, se može nazvati interakcionizam. Ono zagovara stanovite da je za potpuno razumevanje ponasanja ljudi neophodno poznavanje, kako bioloških, tako i socijalnih procesa. Svako razdvajanje urođenog i stečenog je vestačko, jer su svi oblici ponasanja ljudi proizvodi složenih sistema u interakcijama, čije je delove nemoguće tretirati kao diskretne jedinice. Kakve će oblike ponasanja imati jedinka, zavisi, kako od njenih gena, tako i od svih životnih sredina kroz koje je prošla tokom svog razvika.

Potpuno je prihvacena ideja u evolucionoj biologiji da će neki organi evoluirati na određen način tako da dobiju osobine koje su adaptacije ali, takodje i neke osobine koje su sporedan proizvod evolucije. Primer za to je ljudsko srce. Ono ima funkciju da pumpa krv, ali pritom ono i kuca-proizvodi zvuk. Srce svakako nije evoluiralo da bi proizvodilo zvuk, to je sporedan proizvod evolucije koji se naziva spandrel.

Kada analiziramo ljudsko ponasanje, ne smemo izgubiti iz vida da je moguće da su mnoge njegove osobine takodje nuspojave, koje nemaju adaptivnu vrednost. Tako, neki oblici ponasanja mogu biti sporedni proizvodi evolucije našeg mozga. Međutim, ljudski mozgovi imaju jednu osobinu po kojoj se razlikuju od svih ostalih organa. Kada se kod jedne osobe, odnosno u jednom mozgu pojavi određena ideja, ona može uticati na drugi mozak. Mozgovi su međusobno povezani mrežama uzajamnih uticaja; te mreže omogućavaju idejama koje se javi u jednoj glavi da utiču na ideje koje se javljaju u drugim glavama. To je ustrojsvo koje su postigli naši mozgovi, ali ne i naša srca. Potpuno je tačno da je naš mozak proizvod evolutivnog procesa i da je mozak ono što prouzrokuje naše ponasanje. Međutim, iz ovoga ne sledi da mozak ima ulogu pasivnog neposrednog mehanizma koji jednostavno primenjuje bilo koje ponasanje koje obezbeđuje darvinovsku prednost. Biološka selekcija proizvela je mozak, ali mozak je pokrenuo moćan proces koji može da se suprotstavi pritiscima biološke selekcije. Prirodna selekcije iznedrila je selekcionni proces koji je postao autonoman.

Student: Stefan Marković
Tutor: Dr. Cory C. Cleveland
Regionalni centar za životnu sredinu

Biogehemijski ciklus perzistentnih organskih polutan

Rezime

Perzistentni organski zagađivači (Persistent organic pollutants – POP) su grupa halogenih organskih jedinjenja koji imaju dug period raspada u ekosistemima, a posebno štetne učinke na organizme i zdravlje ljudi (Adriaens et al 2003). Imaju varijabilni hemijski sastav i reaktivnost u ekosistemima. Dobro poznati primeri su hlorinisani ugljovodonici kao što su: DDT, mirex, polihlorinisani bifenoli (PBC), aldrin, dieldrin, toksafen, endrin, hlorinisani dibenzo-dioksini i furani (PCDD / F), organski pol ciklični ugljovodonici (PAH), tetrahloroeten (PCE) (Adriaens et al 2003). Ovaj rad raspravlja neke aspekte cikličnosti perzistentnih organskih zagađivača sa naglaskom na biotičke i abiotičke reakcije i procese degradacije i sekvestracije zagađivača. Izvori ovih jedinjenja uglavnom su antropogeni iako su se prirodno javljaju u nekim sredinama (e.g. dioxini nastaju u šumskim požarima) (Asplund et al 1989 i 1991). Mikrobiološke zajednice, u okviru svojih metaboličkih procesa, kroz cikluse hlora i ugljenika, razgrađuju i remineralizuju ove zagađivače. Razgradnja i remineralizacija su pod kontrolom termodinamičkih parametara, uglavnom energetske efikasnosti pojedinih reakcija dehalogenizacije (Adriaens et al 2003; Adriaens et al 1996). Dehalogenizacija se izvodi različitim procesima: oksidacije, redukcije i hidrolize (Adriaens et al 2003). Gljive i razne vrste bakterija kroz svoje metaboličke aktivnosti razgrađuju halogena jedinjenja (Adriaens et al 2003). Mikrobiološki procesi nisu uvek odgovorni za razgradnju i/ili proizvodnju POPa. Mikrobi mogu proizvesti reaktivne površine ili njihove metaboličke aktivnosti mogu proizvoditi uslove u kojima može doći do spontane dehalogenizacije (Adriaens et al 2003; Holliger et al 2003). Takođe, do dehalogenizacije može doći abiotski u procesima fotolize i hidroksid-radikalne oksidacije koje se događaju na kopnenim i vodenim površinama i atmosferi (Adriaens et al 2003). Klimatske promene će verovatno uticati na cikličnost POPa, ali precizni modeli još nisu poznati (Lohman et al 2007).

Uvod

Perzistentni organski zagađivači su grupa organskih jedinjenja koja su otrovna, perzistentna i bioakumulativna (Adriaens et al 2003).

Stockholmska konvencija iz 2001. pod vođstvom Programa Ujedinjenih nacija za životnu sredinu (UNEP) definisala je listu od 12 POP hemikalija ili skupine hemikalija (npr. PCB čija antropogena emisija sadrži 209 jedinjenja - Jones i de Voogt 1999) (Tablica 1. - Lohman et al 2007). Oni se koriste kao pesticidi (aldrin, DDT, dieldrin, endrin, heptachlor, hlordan, mirex i tok-safen), industrijske hemikalije (heksahlorobenzen - HCB, polihlorinisani bifenili - PCB), a neke su slučajno emitovane kao nusproizvodi u industrijskim procesima i požarima (e.g. furani i dioksini). Popis POPa nije ograničen na one definisane Stockholmskim ugovorom i ugovorom iz Aarhusa, već su poznata i druga jedinjenja koja ispunjavaju pomenute kriterijume perzistentnosti, bioakumulacije i toksičnosti definisane od strane UNEPa (Lohman et al 2007).

Chemical	Key source	Production period or reference year(s) for emission estimates	Cumulative global production/usage, kt) or annual emissions
Aldrin	Insecticide		
Chlordane	Insecticide		
Dieldrin	Insecticide		
Endrin	Insecticide		
Heptachlor	Insecticide		
Mirex	Insecticide, flame retardant		
Toxaphene	Insecticide	1950–1993	1330 kt
DDT	Insecticide	1940s–present	4500 kt
PCB	Industrial chemical	1930–1993	1326 kt
HCB	Miscellaneous	~ 1995	~ 23 t/year
PCDD/Fs	By-product	~ 1995	9.9 kg TEQ/year
Hexabromobiphenyl ^a	Flame retardant		
HCHs ^a	Insecticide		
Technical HCH		1948–1997	10000 kt
Lindane		1950–1993	720 kt
PAHs ^{a,b}	By-product	1966–1969	5000 t/year
Chlordecone ^a	Insecticide		

Tablica 1. Lista perzistentnih organskih polutanata prema odlukama Stockholmske konvencije i Aarchuskog protokola (UNECE, 1998) sa godišnjom proizvodnjom i procenom emisije (preuzeto iz Lohman et al. 2007)

Perzistentni organski zagađivači su heterogena grupa hemikalija. Uglavnom su u pitanju halogenisani (hlor ili brom) alifatični ili aromatični ugljovodonici. Policiklični aromatični ugljovodonici (PAH) (Adriaens et al 2003), tetrahloroeten (PCE) (Smidt et al 2004) i nekih organometalni spojevi (e.g. jedinjenja poput tributiltina i dibutiltina) takođe su uzeti u obzir kao POPi (Boyer 1989). Postojanost POPa varira u različitim sredinama. U zemljištu i okeanima period poluraspada je obično mnogo godina (Sinkkonen i Paasivirta 2000), dok je u vazduhu degradacija brža, a period poluraspada se meri danima do nedeljama/mesecima (Wania i Daly 2002). POPa su isparljivi i to ih čini sposobnim za dugotrajni transport i taloženje vazдушnim putem (Lohman et al 2007). Slabo su rastvorljivi u vodi, ali su rastvorljivi u organskim nepolarnim rastvaračima (hidrofobni i lipofilni karakter) (Jones i de Voogt 1999). Lako se adsporbuju na česticama organske materije. Ovakvi spojevi efektivno predstavljaju transportni medijum koji im u vodenim sredinama omogućava dugotrajni transport. Od posebnog je značaja tendencija akumulacije u masnim tkivima različitih organizama (Jones i de Voogt 1999). Njihova perzistentna priroda dopušta višestruku cikličnost u lancu ishrane i neto akumulaciju u višim karikama (Jones i de Voogt 1999). Posebno visoke koncentracije su pronađene u polarnim krajevima, gde je njihov period poluraspada izuzetno dug zbog niske temperature i nedostatka mikrobne zajednice sposobne za razgradnju (Pomeroy et al 1996; UNECE, 1998; Jones i de Voogt 1999;). To je posebno problematično zato što su ta područja važna za ribarstvo i ključni deo okeanskog lanca ishrane (Pomeroy et al 1996; UNECE, 1998).

Ovde ćemo raspravljati o cikličnosti halogenih perzistentnih organskih zagađivača sa naglaskom na biotičke i abiotičke reakcije i procese koji su važni za njihovu sekvencijaciju i degradaciju. Takođe ćemo raspraviti neke moguće posledice promene klime na biogeohemijski ciklus POPa.

Izvori perzistentnih organskih polutanata

Izvori POPa su antropogeni i prirodni. Neki od njih su deo prirodnog biogeohemijskog ciklusa hlora i broma (Adriaens et al 2003). POPa se nalaze u prirodi kao metabolički nusproizvodi i/ili deo mehanizma odbrane nekih organizama, npr. bromofenoli koje luči sunđer *Aplysina aephoba* (Ahn i al. 2003) te u događajima kao što su šumski požari - dioksini, furani (Green et al. 2001).

Prisutnost prirodnih izvora je dovela do evolucije mikrobnih sojeva koji ih razgrađuju i na taj način sprečavaju nakupljanje ovih otrovnih hemikalija (Adriaens et al. 2003). Antropogena emisija tokom 20. veka, daleko premašuje potencijal prirodnih ekosistema za degradaciju POPa što je rezultiralo u neto akumulaciji u nekim sredinama (Adriaens et al 2003; Green et al. 2001). Prema Jones et al (1999) tačne procene istorijskih emisija su problematične zbog nedostatka pouzdanih statistika proizvodnje i stoga što neke od hemikalija predstavljaju nus-proizvode određenih industrijskih procesa. Zato je početni inventar zagađivača neizvestan, pa su i procene rizika i projekcije budućih trendova teške.

Mehanizmi transporta i migracije popa

POPi mogu migrirati hiljadama kilometara od njihovog izvora do mesta akumulacije (Adriaens et al 2003). Dug transport je proizvod specifičnih hemijskih i fizičkih karakteristika. Oni su uglavnom metabolički neaktivne hemikalije, relativno postojane prema abiotičkoj degradaciji, u stanju da prođu višestruke cikluse isparavanja i taloženja u razmeni sa atmosferom (Adriaens et al 2003). Antropogeni i prirodni izvori POPa se većinom nalaze u kontinentalnim okruženjima (Adriaens et al 2003). Privremeno taloženje u tlu je stoga prvi korak u ciklusu. Usled sposobnosti isparavanja dolazi na površini zemljišta do razmene (Ockenden et al 2003). Međutim ovaj fluks je minoran, osim ako postoji intenzivna remobilizacija čestica tla i sa njima asociranih POPa vetrovima (Ockenden et al 2003).

Slika 1. Shematski prikaz cikličnosti POP u vodenoj sredini i zemljištu (slika iz Lohman et al 2007).

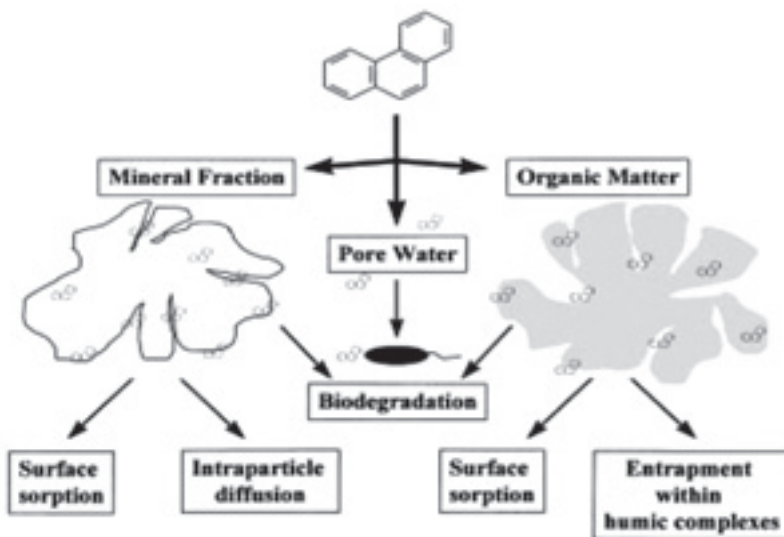
Uopšteno zemljište ima sposobnost usporavanja kretanja POPa i tako služi kao sredina privremene akumulacije: skladišta, depozitorij ili "sink" (Ockenden et al 2003). To zavisi od sadržaja organskog ugljenika, njegovog ciklusa, odnosno perioda retencije u zemljištu (Reid et al. 2000). Kraći turn-over period, implicira bržu cikličnost ugljenika i samim tim veću emisiju POPa iz tla (Reid et al. 2000).

POPa migriraju iz tla površinskim vodama (reke) i ponirućim podzemnim vodama (Adriaens et al 2003). Budući da su hidrofobna jedinjenja moraju se asocirati sa česticama organske materije. Razmena sa atmosferom se može javiti tokom rečnog transporta. Reke transportuju sediment do jezera ili okeana. Emisija POPa ka atmosferi sa površine stajaće vode je veća nego iz tla iako je veličina rezervoara koji predstavlja zemljište veća (Koziol i Pudykiewicz 2001). Uopšteno kontinentalni šelf i intrakontinentalni baseni su krajnje odredište i POPa i organske materije u zemljištu. Znatna rizik se krije u ovome, jer ta područja imaju visoku bioproizvodnju i POPi se bioakumuliraju (UNECE, 1998). Remobilizacija iz ovih basena može biti atmosferskim putem, ali se takođe odvija putem okeanskih strujanja, npr. Golska struja koja je odgovorna za transport severnoameričkih POPa ka višim širinama. Međutim, atmosfersko taloženje se smatra dominantnim procesom odgovornim za obogaćivanje POPa u polarnim područjima (hiljadama km od najbližeg područja primene/proizvodnje) (Jones i de Voogt 1999).

Sredine odlaganja i bioakumulacija

Uopšteno polarna područja su konačni depozitoriji POPa (UNECE, 1998). Međutim postoji i nekoliko drugih manje ili više privremenih akumulacija ili "skladišta", koje usporavaju migraciju POPa. Ove regije su od posebnog interesa zbog bioakumulacionog potencijala i opasnosti za ljude i životinjski svet.

Najveće akumulacije POPa su u zemljištima. Hemijska aktivnost POPa u tlu zavisi od svojstva samog jedinjenja, svojstva tla, temperature i padavina u određenom području (Reid et al. 2000). Procesi koji usporavaju migraciju POPa u tlu se kolektivno nazivaju "starenje" (Hatzinger i Alexander 1995). Najvažniji proces je adsorpcija na organskoj materiji u tlu. Zarobljavanje u mikroporama je takođe važno (Reid et al. 2000). Adsorpcija zavisi od prirode i količine organske materije u zemljištu (Hatzinger i Alexander 1995) i anorganskih jedinjenja zemljišta (Ball i Roberts 1991; Mader et al., 1997) koje pružaju površine adsorpcije, koncentracije polutanata (Divincenzo i Sparks, 1997) i fizičkih perturbacija i prerade zemljišta od strane organizama (npr. od strane crva) (Carmichael i Pfaender, 1997; Reid et al. 2000).

Slika 2.. Prikaz procesa koji određuju starenje POPa u tlu (iz Reid et al. 2000)

Zajednice mikroorganizama i gljiva u tlu imaju sposobnost razgradnje ovih jedinjenja čime sprečavaju njihovu bioakumulaciju. Degradacija zavisi od biorasploživosti tj. sorpcionih procesa ili "starenja". Duže vreme kontakta sa tlom podrazumijeva slab fluks i manju dostupnost polutanta u raspoživoj formi, a samim tim i više teškoća za mikrobne zajednice da ih razgrade (Reid et al. 2000). Međutim, sposobnost razgradnje je vrlo varijabilna u spektru razgrađujućih organizama i različitih vrsta, što implicira vrlo različitu biodostupnost sa promenama osnovnih parametara i prisutnih mikrobnih zajednica (Reid et al. 2000).

Jezera, intrakontinentalni (npr. Crno more) i epikontinentalni baseni su veliki depozitoriji POPa (Johnson et al. 2003). POPi su otporniji u aerobnim okruženjima i uopšteno imaju tendenciju da se akumuliraju u normalni visokoproduktivnim sistemima. U anaerobnim sredinama prolaze kroz procese degradacije do delimične i potpune remineralizacije i mogu biti u potpunosti uklonjeni iz biogeohemijskog ciklusa intenzivnom sedimentacijom i dijagenozom (Smidt i de Vos 2004).

U vodi, posebno morskih ekosistema, plankton i grabljivci koji se hrane planktonom nakupljaju POPE u masnim tkivima. Dijatomeje imaju visok sadržaj lipida i bioakumuliraju POPE. Viši organizmi se hrane njima te imaju tendenciju amplifikacije tj. akumulacije biološki fiksiranih POPa.

Po ulasku u organizam oslobađanje polutanata je vezano za dinamiku metabolizma masti - sezonske promene u ishrani mogu uvećati koncentracije polutanata tokom godina (hranjenje tokom toplijih godišnjih doba te kasniji utrošak masti tokom manje produktivne zimi što je uobičajeno kod morskih sisara) (Pomeroy et al 1996). Postoje i drugi mehanizmi za oslobađanje bioakumuliranih polutanata. Jedan od primera je dojenje kod nekih morskih sisara (npr. kitovi) pri čemu se majka oslobađa akumuliranih polutanata, a prima ih njeno potomstvo (Pomeroy et al 1996).

Degradacija i bioremedijacija

Gljive i neke mikrobne zajednice imaju sposobnost razgrađivanja POPa. Gljive su posebno važne u kopnenim ekosistemima dok mikrobne zajednice dominiraju u slatkovodnim i morskim ekosistemima. Bela trulež (white-rot fungi) i ectomycorrhizae imaju visok potencijal za bioremedijaciju sredina kontaminiranih perzistentnim organskim polutantima (Bumpus et al 1985; Shah et al 1992). Ectomycorrhizae u simbiozi sa biljkama mogu direktno razgraditi POPE (Meharg i Cairney 2000). Indirektno one doprinose degradaciji kroz "mikorizosferni efekt" - zajedničko delovanje gljiva i mikrobnih zajednica u mikorizama korena (Meharg i Cairney 2000). Simbiozni karakter sa višim biljkama podrazumijeva da nema značajnih narušavanja ekosistema, a visok potencijal dekompozicije polutanata ih čini idealnim za bioremedijaciju (Meharg i Cairney 2000). Bela trulež proizvodi niz enzima koji razgrađuju lignin i huminske kiseline - među njima: lignin-peroksidaza, mangan-peroksidaza i lakaze (laccase) (Bumpus et al 1985; Shah et al 1992). Ovi enzimi katalizuju razgradnju raznih alifatskih i aromatskih jedinjenja. Pošto ih oslobađaju u okolinu gljive mogu direktno pokrenuti sanaciju značajnog volumena zemljišta naročito u površinskim delovima tla (Bumpus et al 1985; Shah et al 1992), gde se zagađivači akumuliraju kroz adsorpciju na organskoj materiji (ovo je zona bogata ugljenikom iz biljnih ostataka). Neophodno prisustvo organskog supstrata za rast razgrađujućih kolonija gljiva donekle ograničava njihovu upotrebu - organski materijal za razgradnju se mora osigurati, a u određenim okruženjima (npr. travnjaci), to se mora učiniti kroz ljudsku intervenciju (Meharg i Cairney 2000).

POPi imaju tendenciju da se akumuliraju u anaerobnim sredinama u vodenim sistemima. Mikrobne zajednice anaerobnih sredina su stoga razvile metaboličke puteve eliminacije nepoželjnih jedinjenja. Prema Dolfing et al. (1992 & 1994) halogenirana jedinjenja služe kao energetski efikasan

elektronski akceptor u anaerobnim uslovima. Termodinamički modeli su pokazali da je energetska dobit 130 -180 kJ / mol po hloru uklonjenom hidrogenolitičkom redukcijom dehalogenizacijom (Dolfing et al 1992; Dolfing et al 1994). Dolfing (2003) je takođe pokazao da sličan mehanizam nije ograničena na anaerobne sisteme već da redukciona dehalogenizacija može biti energetski efikasan metabolički proces i u aerobnim sredinama. Proučavanja dehalogenišućih mikrobnih zajednica su pokazala da je hidrogenolitička redukciona dehalogenizacija najčešći mehanizam. Međutim, neki drugi mehanizmi su takođe uočeni. Redukcijska dihaloeliminacija je prisutna u sistemima sa malom aktivnošću vodonika, jer u tom procesu su dva halogena atoma uklonjena u jednom koraku čime se troši samo jedan mol H₂ za uklanjanje dva halogena u odnosu na dva mola H₂ kod hidrogenolize (de Wildermann et al . 2003; Dolfing 2003). Međutim, ovaj mehanizam je uočen samo kod razgradnje halogenizovanih alifatskih jedinjenja. Osim redukcione dehalogenacije postoje i oksidacioni i fermentativni mehanizmi (Dolfing 2000; Dolfing 2003). Oksidativna dehalogenacija zabeležena je kod više kultura proteobacteria koje koriste hlorinisana jedinjenja kao izvor ugljenika i energije u redukcionim uslovima (sredine koje se karakterišu redukcijom nitrata). Pseudomonas Stutzeri je izolovana kultura sposobna da dehloriniše 2-hloroetanol u uslovima redukcije nitrata (Dijk et al. 2003). Iako je soj izolovan iz zajednice razgrađivača dihaloroetana nije jasno da li je sposoban da ga degradira (Smidt i de Vos 2004). Pored navedenih mehanizama reduktivne dehalogenacije koji su deo metabolizma (stoga zvani i halorespiratorni procesi) postoje abiotski ili kometabolički procesi dehalogenacije. Nekoliko enzima su uključeni u te procese. Hlorinisana jedinjenja su kofaktori za enzime koji učestvuju u različitim metaboličkim procesima (Holliger et al 2003).

Slika 3.. Različite mehanizmi anaerobne dehalogenacije (a, b) Reduktivna hidrogenolitička dehalogenacija od 2,3-dihlorofenola (2,3-DCP) do 3-hlorofenola (3-CP), PCE trihloroetene (TCE), (c) redukcijaska dihaloeliminacija 1,2-DCA, (d) potpuna oksidacija 2-hloroetanol (2-CE) uz redukciju nitrata (Smidt i de Vos 2004).

Halogenizovana alifatska jedinjenja služe kao supstrat za uzgoj nekih aerobnih bakterija (Janssen et al 2001). Hidrolitičku dehalogenaciju izvode dve grupe hidrolaza: halo-alkandehalogenaze (Poelarends et al 1999) i haloalkan kisele dehalogenaze (haloacid dehalogenases) (Janssen et al 2001).

Aerobna razgradnja POPa je relativno retka i oni uglavnom ostaju stabilni u aerobnim sredinama (Smidt i de Vos 2004).

Degradacija u atmosferi

Jako postojani POPi se uglavnom razgrađuju pri reakciji sa OH radikalima u atmosferi. Prema Anderson i Hites (1996) to je glavni mehanizam uklanjanja PCB. Oni su procenili da se ovim procesom uklanja 8.300 t PCB godišnje. Međutim Wania i Daly (2002) procenjuju količinu PCBa degradiranog u atmosferi na nekoliko stotina do nekoliko hiljada tona godišnje. Razlika između dva modela je verovatno zbog različitih koncentracija OH, temperaturne razlike, različite stope razgradnje PCB kongenera (postoje 209 teoretski) i asocijacije nekih PCB sa atmosferskim česticama što sprečava njihovu razgradnju (Wania i Daly 2002).

Zavisno o tipu POP i uslova sredine fotoliza takođe može igrati više ili manje značajnu ulogu u razgradnji u atmosferskim uslovima (Adriaens et al 2003; Niu et al 2004)

Klimatske promene i ciklus perzistentnih organskih zagađivača

Globalne klimatske promene će verovatno uticati na distribuciju POP, stabilnost u procesima razgradnje i sa njom povezanu biodostupnost, veličine i odnose pojedinih depozitorija (posebno količinu zarobljenu u tlu zbog neizbežnih promena ciklusa organskog ugljenika u zemljištu), procese razgradnje i odlaganja (Lohman et al 2007).

Dalla Valle et al (2007) su napravili studiju slučaja na laguni Venecije sa mogućim posledicama promene klime na distribuciju POPa. Njihovi rezultati su pokazali da se za umerenu promenu klime (povećanje temperature od 1o C godišnje i 5% smanjenje padavina) koncentracije PCB mogu razlikovati u odnosu na scenario sa stabilnom klimom za faktor dva. Povećanje temperature će verovatno ubrzati razgradnju POPa u zemljištu, ali i povećati njihovu mobilnost.

Zaključak

Neophodnost razumevanja ciklusa i distribucije POP proističe iz njihove toksičnosti i sposobnosti bioakumulacije. Terenska merenja i laboratorijski podaci ukazuju da su POP deo normalnog ciklusa halogena, radije nego od strane čoveka implementirane ksenohemikalije. To takođe podrazumeva prisustvo različitih mehanizama degradacije koje su u dugotrajnom izlaganju razvili mikroorganizmi. Genetski inženjering pruža nam mogućnost proširenja potencijala mikroorganizama u smislu povećane stope degradacije (Smidt i de Vos 2004).

Klimatske promene će verovatno uticati na promene ciklusa POP i njihovu distribuciju. U nedostatku dobrih statističkih podataka o inventaru pouzdana predviđanja o uticaju klimatskih promenama je teško dati. No, jednostavni model je pokazao da je verovatni scenario ubrzana degradacija i brži ciklus (Dalla Valle et al. 2007).

LITERATURA:

1. Anderson, P.N., Hites, R.A., 1996. OH radical reactions: the major removal pathway for polychlorinated biphenyls from the atmosphere. *Environmental Science and Technology* 30, 1756–1763.
2. Adriaens P., Chang P.L. 1996 Dechlorination of chlorinated PCDD/F by organic and inorganic electron transfer molecules in reduced environments, *Chemosphere* 32, p. 433-441
3. Adriaens P. Gruden C., McCormick M.L. 2003 Biogeochemistry of Halogenated Hydrocarbons, p. 511-540, *Environmental geochemistry* (ed Lollar B.S.) vol. 9 *Treatise on geochemistry*, Elsevier – Pergamon, Oxford
4. Ahn Y-B, Rhee S-K, Fennell DE, Kerkhof LJ, Hentschel U, Hoagblom MM. 2003 Reductive dehalogenation of brominated phenolic compounds by microorganisms associated with the marine sponge *Aplysina aerophoba*. *Appl. Environ. Microbiol.* 69:4159–66
5. Asplund G., Grimvall A. 1989 Naturally produced adsorbable organic halogens (AOX) in humic substances from soil and water, Vol. 81/82, p 239-248
6. Asplund G., Grimvall A., 1991 Organohalogenes in nature, *Environ. Sci. Technology* 25, p 1346-1350

7. Ball, W.P., Roberts, P.V., 1991. Long-term sorption of halogenated organic chemicals by aquifer material 1. Equilibrium. *Environmental Science and Technology* 20, 1223-1236.
 8. Barber, J.L., Thomas, G.O., Kerstiens, G., Jones, K.C., 2004. Current issues and uncertainties in the measurement and modelling of air-vegetation exchange and within-plant processing of POPs. *Environ. Pollut.* 128, 99-138.
 9. Boyer, I J 1989. Toxicity of dibutyltin, tributyltin and other organotin compounds to humans and to experimental animals. *Toxicology*. May 15; 55(3): 253-98
 10. Bumpus JA, Tien M, Wright D, Aust SD. 1985. Oxidation of persistent environmental pollutants by a white rot fungus. *Science* 228:1434-5.
 11. Carmichael, L.M., Pfaender, F.K., 1997. Polynuclear aromatic hydrocarbon metabolism in soils: relationship to soil characteristics and pre-exposure. *Environmental Toxicology and Chemistry* 16, 666-675.
 12. Divincenzo, J.P., Sparks, D.L., 1997. Slow sorption kinetics of pentachlorophenol on soil: concentration effects. *Environmental Science and Technology* 31, 977-983.
 13. Dijk JA, Stams AJM, Schraa G, Ballerstedt H, de Bont JAM, Gerritse J. 2003. Anaerobic oxidation of 2-chloroethanol under denitrifying conditions by *Pseudomonas stutzeri* strain JJ. *Appl. Microbiol. Biotechnol.* 63:68-74
 14. deWildeman S, Verstraete W. 2003. The quest for microbial reductive dechlorination of C2 to C4 chloroalkanes is warranted. *Appl. Microbiol. Biotechnol.* 61:94-102
 15. Dolfing J. 2000. Energetics of anaerobic degradation pathways of chlorinated aliphatic compounds. *Microbiol. Ecol.* 40:2-7
 16. Dolfing J. 2003. Thermodynamic considerations for dehalogenation. See Ref. 41a, pp. 89-114
 17. Dolfing J, Harrison BK. 1992. Gibbs free energy of formation of halogenated aromatic compounds and their potential as electron acceptors in anaerobic environments. *Environ. Sci. Technol.* 26:2213-18
 18. Dolfing J, Janssen DB. 1994. Estimation of Gibbs free energies of formation of chlorinated aliphatic compounds. *Biodegradation* 5:21-28
 19. Green, N.J.L, Jones, J.L. Johnston, A.E. and Jones, K.C. 2001. Further evidence for the existence of PCDD/Fs in the environment prior to 1900. *Environmental Science and Technology* 35, pp. 1974-1981
 20. Hatzinger, P.B., Alexander, M., 1995. Effect of ageing of chemicals in soil on their biodegradability and extractability. *Environmental Science and Technology* 29, 537-545.
-

21. Holliger C, Regeard C, Diekert G. 2003. Dehalogenation by anaerobic bacteria, *Dehalogenation: Microbial Processes and Environmental Applications*, Kluwer Academic Publishers, pp. 115–57
22. Janssen, D.B, Oppentocht J, Poelarends G. 2001 *Microbial dehalogenation Current Opinion in Biotechnology*, Volume 12, Issue 3, Pages 254-258
23. Jones, K.C., de Voogt, P., 1999. Persistent organic pollutants (POPs), state of the science. *Environmental Pollution* 100 (1-3), 209-221
24. Jonsson, A., Gustafsson, O., Axelman, J., Sundberg, H., 2003. Global accounting of PCBs in the continental shelf sediments. *Environmental Science & Technology* 37 (2), 245-255.
25. Koziol, A.S., Pudykiewicz, J.A., 2001. Global-scale environmental transport of persistent organic pollutants. *Chemosphere* 45, 1181-1200.
26. Lohmann R, Breivik K, Dachs J, Muir D. 2007 Global fate of POPs: Current and future research directions *Environmental Pollution*, Volume 150, Issue 1, Pages 150-165
27. Mader, B.T., Uwe-Goss, K., Eisenreich, S.J., 1997. Sorption of non-ionic, hydrophobic organic chemicals to mineral surfaces. *Environmental Science and Technology* 31, 1079-1086.
28. Meharg, A.A. Cairney J.W.G., 2000. Ectomycorrhizas – extending the capabilities of rhizosphere remediation? *Soil Biol. Biochem.* 32 1475–1484.
29. Niu J, Chen J, Martens D. Henkelmann B, Quan X, Yang F, Seidlitz H. K., Schramm K. W. 2004 The role of UV-B on the degradation of PCDD/Fs and PAHs sorbed on surfaces of spruce (*Picea abies* (L.) Karst.) needles *Science of The Total Environment*, Volume 322, Issues 1-3, 25 Pages 231-241
30. Ockenden W.A, Breivik K, Meijer S. N, Steinnes E, Sweetman E.J, Jones K. C. 2003 The global re-cycling of persistent organic pollutants is strongly retarded by soils *Environmental Pollution*, Volume 121, Issue 1,, Pages 75-80
31. Pomeroy P P, Green, N, Hall, A J, Walton, M, Jones, K, Harwood J. 1996. Congener-specific exposure of grey seal (*Halichoerus grypus*) pups to chlorinated biphenyls during lactation *Journal canadien des sciences halieutiques et aquatiques* 53 pp 1526-1534
32. Poelarends GJ, van Hylckama Vlieg JET, Marchesi JR, Freitas dos Santos LM, Janssen DB 1999 Degradation of 1,2-dibromoethane by *Mycobacterium* sp. strain GP1. *J Bacteriol*, 181:2050-2058.

33. Reid, B. J. K. C. Jones, K. T. Semple 2000. Bioavailability of persistent organic pollutants in soils and sediments—a perspective on mechanisms, consequences and assessment
Environmental Pollution, Volume 108, Issue 1, Pages 103-112
34. Shah MM, Barr DP, Chung N, Aust SD. 1992 Use of white rot fungi in the degradation of environmental chemicals. Toxicol Letters 64–65:493–501.
35. Sinkkonen S., Paasivirta J. 2000 Degradation half-life times of PCDDs, PCDFs and PCBs for environmental fate modeling
Chemosphere, Volume 40, Issues 9-11, Pages 943-949
36. Smidt H., de Vos W.M. 2004. Anaerobic Microbial Dehalogenation. Annual Review of Microbiology. Volume 58, Page 43-73,
37. Wania F, Daly G. L. 2002 Estimating the contribution of degradation in air and deposition to the deep sea to the global loss of PCBs
Atmospheric Environment, Volume 36, Issues 36-37, pp 5581-5593
38. UNECE, 1998. The 1998 Aarhus Protocol on Persistent Organic Pollutants
39. (POPs). Protocol to the 1979 Convention on Long-Range Transboundary Air Pollution on Persistent Organic Pollutants. United Nations Economic Commission for Europe. http://www.unece.org/env/lrtap/pops_h1.htm.

Persistent Organic Pollutants

Summary

Persistent organic pollutants are group of halogenated organic compounds that have long life cycle in ecosystems and especially harmful effects on organisms and human health (Adriaens et al 2003). They have highly variable chemical compositions and reactivities in natural systems. Well known examples are chlorinated hydrocarbons like: DDT, mirex, polychlorinated biphenols (PBC), aldrin, dieldrin, toxaphene, endrin, chlorinated dibenzodioxins and furans (PCDD/F), Polycyclic organic hydrocarbons (PAH), tetrachloroethene (PCE) (Adriaens et al 2003)

This paper discusses cycling of persistent organic pollutants with emphasis on biotic and abiotic reactions and processes of degradation and sequestration of these pollutants.

Sources of these compounds are mainly anthropogenic although they also occur naturally in some environments (e.g. dioxines formed in forest fires) (Asplund et al 1989&1991). Microbiological communities, through their chlorine and carbon cycle, decompose and remineralize POPs. Decomposition and remineralization are controlled by thermodynamical parameters, mainly energy efficiency of particular dechlorination reaction. (Adriaens et al 2003; Adriaens et al 1996) Dechlorination is conducted through various processes: oxidation, reduction or hydrolysis. (Adriaens et al 2003)

Fungi and various bacterial species through their metabolic activity decompose chlorinated compounds. (Adriaens et al 2003) Microbiological processes are not necessary directly involved in decomposition and/or production of POPs. Microbes can produce reactive surfaces or their metabolic activity can produce systems in which dechlorination can occur (Adriaens et al 2003; Holliger et al 2003). Also, dechlorination can be carried out completely abiotically in processes of photolysis and hydroxide radical oxidation that happen on terrestrial and water surfaces and in the atmosphere (Adriaens et al 2003). Climate change is likely to change POPs cycling patterns but exact models are yet to be discovered (Lohman et al 2007).

Key words: organic pollutants, biotic and abiotic reactions, microbiological processes

BIOGRAFIJE STUDENATA

STUDENTS' BIOGRAPHIES

BILJANA GLIŠOVIĆ

Rođena sam 03.10.1985. godine u Čačku. Posle završene Gimnazije u gradu na Moravi, upisala sam Fakultet političkih nauka u Beogradu. Trenutno sam apsolvent na smeru Međunarodni odnosi. Interesuju me evropske integracije, saradnja u postkonfliktnom regionu Balkana, prava manjina u multikulturalnim društvima, kao i globalni terorizam i problemi širenja oružja za masovno uništenje.

BILJANA GLISOVIC

I was born in 1985. in Cacak. After finishing high school in the city on river of Morava, I entered Faculty of Political Sciences in Belgrade. Currently I am senior student majoring in International Relations. I am interested in European integration, cooperation in post-conflict Balkan region, the rights of minorities in multicultural societies, as well as global problems of terrorism and the proliferation of weapons of mass destruction ..

ĐURĐA ĐUKIĆ

Rođena 25.januara u Kragujevcu, gde je završila osnovnu školu i gimnaziju. Trenutno je studentkinja četvrte godine Fakulteta političkih nauka, smer : novinarsko-komunikološki. Član je Inicijative mladih za ljudska prava kao i Omladinske grupe helnsiškog odbora za ljudska prava.

DJURDJA DJUKIC

Djordja was born in january, in Kragujevac, where she finished elementary and high school. Currently she is a fourth year student of the Faculty of Political Sciences, Department of Journalistic Communication. She is a member of the Youth Initiative for Human Rights and Youth Group Helsinki Committee for Human Rights.

ĐURĐA TIMOTIJEVIĆ

Rođena je u Beogradu 1984. Trenutno je student Filozofskog fakulteta na odseku za psihologiju.

DJURDJA TIMOTIJEVIC

Djurdja Timotijevic was born in Belgrade in 1984. Currently she is a student at the Faculty of Philosophy, Department of Psychology.

DRAGANA MRVOŠ

Rođena sam 3. 7. 1987. god. u Rumi. Završila sam Osnovnu školu "Zmaj Jova Jovanović" u Rumi, a potom Gimnaziju "Stevan Puzić", društveno-jezički smer. I osnovnu i srednju školu sam završila kao nosilac Vukove diploma. Nosilac sam brojnih priznanja sa testova znanja, sportskih takmičenja i Svetosavske Povelje. God. 2006. upisala sam Fakultet političkih nauka, smer za međunarodne odnose. Član sam Debatnog Kluba FPN. Poslanik sam počasnog Studentskog Parlamenta FPN a. Dugogodišnji sam volonter Crvenog Krsta Srbije, volonter u Transfuziološkom Zavodu R. Srbije. Govorim engleski i nemački jezik, a pored interesovanja za učenje stranih jezika, veoma sam zainteresovana za izučavanje istorije političke teorije, savremene političke istorije, istorije diplomatskih odnosa, kao i procesa evropskih integracija. Svojim najvećim uspehom u 2008. godini smatram upis u BOŠ! Veoma sam ponosna što sam postala student XVI generacije DAUS studija.

DRAGANA MRVOS

I was born in Ruma in 1987 where I finished elementary school "Zmaj Jova Jovanovic" in and high school "Stevan Puzic", socio-linguistic direction. I am holder of numerous awards from the tests of knowledge, sports competitions and the Charter of Saint Sava. In 2006 I entered the Faculty of Political Science, Department of International Relations. I am a member of Debate Club and an honorary deputy of

the Student Parliament. I am a longtime volunteer for the Red Cross of Serbia and a volunteer in the Office transfusion. I speak English and German, in addition to interest in learning foreign languages, I am very interested in studying the history of political theory, modern political history, history of diplomatic relations, as well as the process of European integration. I am very proud that I became a student of the sixteenth generation DAUS study.

IVAN NIŠLIĆ

Rođen je 1985. godine u Smederevu. Trenutno je na master studijama u Švedskoj, na Lund Univerzitetu.

IVAN NISLIC

Born in 1985 in Smederevo. At the moment, he attends master studies in Sweden, at Lund University

JELENA NIKOLIĆ

Rođena je 6. maja 1985. godine u Vukovaru. Završila je gimnaziju "Uroš Predić" u Pančevu i međunarodne studije na Fakultetu političkih nauka u Beogradu. Tokom školovanja bila je uključena u nekoliko projekata (poput "Our European Future" i "1000 mladih lidera Srbije") i bavila se volonterskim radom. Trenutno radi u Beogradskoj otvorenoj školi kao asistentkinja na projektima, a od septembra 2010. polazi na master program iz međunarodnog humanitarnog prava i ljudskih prava na Akademiji za međunarodno humanitarno pravo i ljudska prava u Ženevi. Govori engleski, grčki i francuski jezik

JELENA NIKOLIC

She was born on 6th May 1985 in Vukovar, Croatia. She finished high school Uroš Predic in Pancevo and she graduated from International Relations at the Faculty of Political Sciences in Belgrade. During studies she was involved in several projects (such as Our European Future and 1000 Young Leaders of Serbia)

and she volunteered in few organizations. She is currently working at the Belgrade Open School as project assistant, and from September 2010 she will be attending master program in international humanitarian law and human rights at the Academy of International Humanitarian Law and Human Rights in Geneva. He speaks English, Greek and French.

KRISTINA MILETIĆ

Rođena sam 27.05.1985 u Beogradu, gde sam završila osnovnu školu „Jelena Četković“ i Treću beogradsku gimnaziju, prirodno-matematički smer. Trenutno sam apsolventkinja na Fakultetu političkih nauka, smer: Međunarodni odnosi. Domeni interesovanja: međunarodna politika, kulturologija, građansko društvo, društveni pokreti, EU, međunarodne organizacije. Pohađala sam letnje škole i seminare koji se tiču ovih tema (u Austriji, Beogradu i Hrvatskoj). Bila sam deo Organizacionog tima BIMUN-a (Beogradski model UN) 2008, Komiteta za Svetsku baštinu. Jedna sam od pobornica Evropeizacije Srbije. Uživam u učenju jezika, modernom baletu i putovanjima.

KRISTINA MILETIC

Kristina Miletic was born in Belgrade, in 1985, where she finished elementary school, "Elena Cetkovic and Third Belgrade Gymnasium (Science and Mathematics Department). Currently, she is a final year student at the Faculty of Political Sciences, Department of International Relations. Domain of interest: international politics, culture, civil society, social movements, the EU, international organizations. Kristina attended summer schools and seminars pertaining to these topics (in Austria, Belgrade and Croatia). She was part of the team BIMUN Organization's (UN model Belgrade) 2008, the Committee on World Heritage. She is one of the supporters of Europeanization of Serbia. Kristina enjoys learning languages, modern ballet and travel.

LIDIJA LEVKOV

Lidija Levkov je apsolvant filozofije na Filozofskom fakultetu u Beogradu.

LIDIJA LEVKOV

Lidija Levkov is a student of philosophy at the Faculty of Philosophy in Belgrade.

MILOŠ ĐINĐIĆ

Miloš je rođen 28. marta 1986. u Beogradu, gde živi i studira. Završio je srednju Elektrotehničku školu „Nikola Tesla“, a trenutno je student četvrte godine na Fakultetu političkih nauka. Govori engleski i nemački (pasivno znanje, u progresu). Oblasti interesovanja: politička teorija, politička istorija, retorika, književnost, muzika, filmovi.

MILOŠ DJINDJIC

Milos was born in 1986th in Belgrade, where he lives and studies. He graduated from the Electrical high school “Nikola Tesla”, and is currently a fourth year student at the Faculty of Political Science. He speaks English and German (passive knowledge, in progress). Research interests: political theory, political history, rhetoric, literature, music, movies.

MILOŠ JOVANOVIĆ

Rođen u Beogradu 1981. godine. Završio XII beogradsku gimnaziju. Apsolvant Fakulteta političkih nauka. Bavi se novinarstvom, za sada. Pored fakulteta, znanja i iskustva sticao na stručnim kursevima i praksama (izveštavanje, snimanje, digitalna audio i video montaža, istraživačko novinarstvo), kroz saradnju sa domaćim i stranim medijima (AP, Vreme, ANEM-B92, RTS) i neformalnu edukaciju. Sarađivao u više omladinskih medija i uređivao i vodio studentske tribine u Studentskom Kulturnom Centru. Jedan od osnivača i organizatora Međunarodne studentske

nedelje u Beogradu (International Student Week in Belgrade - ISWiB). Učestvovao u radu studentskih i omladinskih konferencija SOrCE mreže u više gradova Evrope. Govori engleski (CAE), razume ruski i uči italijanski jezik. Oblasti intresovanja: mediji, komunikacija, dokumentarizam, kultura, multikulturalizam, identitet, istorija.

MILOS JOVANOVIĆ

Born in Belgrade, anno domini 1981. Just a few steps far from getting degree in Journalism and communication studies at Faculty of political sciences. Works as a journalist. Apart from the faculty, gained knowledge and experiences throughout different themed courses, practice work, informal education and as intern with Serbian and foreign media. Wrote for several youth papres and websites. Worked as organizer and moderator of student debates in Belgrade's Student Cultural Center. In 2005., with couple of friends, founded International Student Week in Belgrade - ISWiB. Participated many international youth and student conferences across Europe. Fluent in English (CAE), understands Russian and learns Italian language. Fields of interest: communication, media, documentary production, culture, multiculturalism, identity, history.

NEVENA JOVANOVIĆ

Rodjena 9.avgusta 1986. u Kragujevcu. Završila Prvu kragujevacu gimnaziju. 2005. postaje student Fakulteta politickih nauka u Beogradu, na smeru novinarsko-komunikoloskom. Prošla kroz brojne programe obuka, seminara, kurseva i ucestvovala u organizaciji istih. Aktivna u nekoliko nevladinih organizacija. Politicko opredeljenje-liberalno.

NEVENA JOVANOVIĆ

Nevena Jovanovic was born in Kragujevac in 1986. She finished First Kragujevac Gymnasium

in 2005. Later she entered Faculty Political Sciences in Belgrade, direction of Journalistic Communication. Nevena went through numerous training programs, seminars and courses. Active in several non-governmental organizations. Political-liberal orientation.

ZORICA MATEJIĆ

Rođena 5. septembra 1985. godine u Lazarevcu, gde je završila osnovnu školu i gimnaziju, prirodno-matematički smer. Diplomirala je na Fakultetu političkih nauka u Beogradu, smer politikološki. Posebno je interesuje javna uprave i lokalna samouprava. Student je XVI generacije Beogradske otvorene škole.

ZORICA MATEJIC

Born on 5th September 1985 in Lazarevac, where she finished her primary and High school. Graduated at the Faculty of Political Sciences in Belgrade, Politicology. She is specially interested in public government and local government. Student of the XVI generation of Belgrade Open School.

DAMJAN ĆUPRIĆ

Rođen je 14.07.1985. godine u Kragujevcu. Osnovnu školu je završio u Kniću, a u Kragujevcu Prvu kragujevačku gimnaziju, društveno-jezički smer. Akademske 2004./2005. godine upisao Fakultet političkih nauka Univerziteta u Beogradu, smer Međunarodni odnosi. Apsolvent na FPN-u, prosečna ocena na studijama 8,78. Kao mlađji saradnik učestvovalao na predmetu Istorija političkih teorija od akademske 2005./2006. godine. Član Srpskog političkog foruma na FPN-u i Evropskog pokreta Srbija. Pohađao 'Kurs primenjene diplomatije', Evropski pokret Srbija. Zainteresovan za političku istoriju, spoljnu politiku i Evropsku Uniju. Voli elektronsku muziku, Izrael i jevrejsku kulturu.

DAMJAN CUPRIC

He was born on 14th July 1985. in Kragujevac. Elementary school finished in Knjic, and High school "Prva kragujevacka gimnazija" in Kragujevac, social-language department. In academic year 2004./2005. entered the Faculty of Political Sciences, on the University of Belgrade, the Department for International Relations. Senior undergraduate on FPS, average mark on studies 8,78. As a younger assistant, he took part on the subject History of political theories, from academic 2005./2006. Member of Serbian Political Forum on FPS, and European Movement Serbia. Participated in the 'Course of Applied Diplomacy', European Movement Serbia. Interested in political theory, foreign policy and European Union. He likes electronic music, Israel and Jewish culture.

JELENA OBRADOVIĆ

Rođena 5.7.1986. u Loznici, gde završava osnovnu školu i gimnaziju. Trenutno je studentkinja master studija (međunarodnopravni modul) na Pravnom fakultetu Univerziteta u Beogradu, na kom je osnovne studije završila kao student generacije. Govori engleski i francuski jezik. Interesovanja: putovanja, čitanje, tenis, staroegipatska religija i mitologija, istorija, geografija, međunarodno pravo, strani jezici.

JELENA OBRADOVIC

Born on the 5th of July, 1986 in Loznica, where she finished primary and secondary school. Currently is a student of Master in International Law at University of Belgrade – Faculty of Law. Graduated from the faculty as the best student of her generation. Speaks English and French. Hobbies and interests: travelling, reading, tennis, religion and mythology of ancient Egypt, history, geography, international law, foreign languages.

JOVANA JOKOVIĆ

Rođena sam 11. juna 1985. godine u Aleksincu. Osnovnu i srednju školu završila sam u Sokobanji. Na Fakultetu Političkih Nauka diplomirala sam 2009. godine na smeru Međunarodne studije. Trenutno sam student na Master studijama, takođe na FPN-u, smer Evropske integracije. U moja interesovanja ulaze Evropske unija, diplomatija, međunarodni odnosi, međunarodno pravo i međunarodna bezbednost, civilno društvo.

JOVANA JOKOVIC

I was born on June 11th in 1985 in Aleksinac. I finished elementary and high school in Sokobanja. In 2009 I graduated at the Faculty of Political Science at the department of International Studies. Currently I am a student of Master studies, also at the Faculty of Political Sciences, at the department of European Integration. I am interested in: the European Union, diplomacy, international relations, international law and international security, civil society.

ZLATKO STOJANOVIĆ

Rođen 4. novembra 1985. godine u Nišu. Osnovnu školu i Gimnaziju Svetozar Marković (prirodno-matematički smer) završio u Nišu. Akademske 2004/05. godine upisao je Fakultet političkih nauka Univerziteta u Beogradu. Trenutno je absolvent na odeljenju za međunarodne studije Od akademske 2005/06. godine je mlađi saradnik na predmetu Istorija političkih teorija. Polaznik je kursa Primenjena diplomatija u okviru aktivnosti Evropskog pokreta u Srbiji. Oblasti užeg interesovanja su političke teorije i Evropska unija.

ZLATKO STOJANOVIC

Zlatko was born in November 1985, in Nis where he, also, completed his elementary and high school (Natural Science Department). In the academic 2004/05. he entered the Faculty of Political Science,

University of Belgrade. Currently a final year student in the Department of International Studies. In the academic 2005/06. he was a junior associate on the subject History of Political Theory. Zlatko was, also, student of the course in applied diplomacy in the European Movement in Serbia. His narrow fields of interest are political theory and the European Union.

MARJANA BRKIĆ

Marjana Brkić, rođena 23.12.1984. u Beogradu. Završila 2003. master studije iz Molekularne biologije i fiziologije na Beogradskom univerzitetu, sa prosečnom ocenom 9,51. Njen master rad na temu „Efekti genisteina na imunopozitivne ACTH ćelije u animalnom modelu andropauze“ je objavljen u internacionalnom časopisu -General Physiology and Biophysics,(2009), 28, 94-97. Trenutno završava i master iz Marketing inženjeringa na Fakultetu organizacionih nauka u Beogradu. Govori engleski i nemački, a služi se francuskim. Alumna BESTa (Board of European Students of Technology). Učestvovala na nekoliko studentskih seminara EWE-Holandija, ISWINT-Rumunija. U slobodno vreme bavi se fotografijom i putuje.

MARJANA BRKIC

Marjana Brkic, born on 23.12.1984 in Belgrade. In 2003 finished master studies in Molecular biology and physiology on Belgrade University, with average mark 9,51. Her master thesis „Effect of genistein on immunopositive ACTH cells in animal model of andropauses“ was published in international journal- General Physiology and Biophysics, (2009), 28, 94-97. At this moment she is finishing master in Marketing engineering on Faculty of Organisational Sciences in Belgrade. She speaks English and German, and also can use French. She is BEST (Board of European Student of Technology) alumna. She participated in several student festivals: EWE-Netherlands, ISWINT-Romania. Her hobby is photography and she loves travelling.

SANJA KUZELJEVIĆ

Rodjena 1985. god. u Uzicu, gde je završila osnovnu školu i gimnaziju. Od 2004. je student francuskog jezika i književnosti na Filoloskom fakultetu u Beogradu. Aktivni je član je pozorišne trupe Katedre za romanistiku. Radi kao prevodilac za folklorni ansambl pri hramu Sv. Djorda u Beogradu. Govori engleski, francuski, italijanski i španski.

SANJA KUZELJEVIC

Sanja Kuzeljević was born in Uzice in 1985, where she finished elementary and high school. Since 2004. she is a student of French language and literature at the Faculty of Philology in Belgrade. Sanja is an active member of the theater group of at the Department of Romance Languages. She works as a translator for the folk ensemble at the church of St.. Djordje, Belgrade. Sanja speaks English, French, Italian and Spanish.

ЈАНКО ОДОВИЋ

Рођен 15. априла 1986. године у Пљевљима, Црна Гора. Основну школу и гимназију „Танасије Пејатовић“ завршио у родном граду. Током основног и средњег образовања учествовао на многим регионалним и републичким такмичењима на којима је постигао запажене резултате. Активиста у НВО сектору од 2001. године.

Правни факултет Универзитета у Београду уписао је 2005. године, а диплому стекао 2009. године, као одличан студент. У току студија у више наврата награђиван за одлучан успех у постизању знања. Добитник Дипломе Универзитета у Београду за најбољи студентски рад. Тренутно похађа мастер студије Pogestei Tempus програма Master in European Integration.

Ради у Уставном суду Републике Србије.

JANKO ODOVIĆ

Born on April 15th 1986. in Pljevlja, Montenegro. Elementary and high school “Tanasije Pejatović”

ended up in his hometown. During the primary and secondary education participated in many regional and national competitions and debate tournaments in which he achieved outstanding results. He is an activist in the NGO sector since 2001 year.

He signed in 2005. Faculty of Law, University of Belgrade, and earned a degree in 2009, as an excellent student. During the study, on several occasions he was awarded for decisive success in achieving knowledge. He received the Diploma of the University of Belgrade for the best student work. Currently enrolled in master's studies Pogestei Tempus Master in European Integration.

He is employed in the Constitutional Court of the Republic of Serbia.

TAMARA STIJOVIĆ

Rođena 29. maja 1985. godine u Gornjem Milanovcu. Osnovnu i srednju školu završila u Beogradu. Trenutno je apsolvent na Pravnom fakultetu Univerziteta u Beogradu. Interesovanja: krivično pravo, pravo EU, fitnes, planinarenje, religija, književnost, film.

TAMARA STIJOVIC

Tamara Stijović was in Gornji Milanovac in 1985. She finished her elementary and secondary school in Belgrade. Currently, she is a final year student at the University of Belgrade. Interests: criminal law, EU law, fitness, hiking, religion, literature, film.

MELINA ROKAI

Rodjena 10.4.1985. u Beogradu. Prve dve godine srednje škole završila u Petoj beogradskoj gimnaziji, a završne dve pohađala u Lester B. Pearson UWC of the Pacific gde je i maturirala. Apolvent je na Pravnom fakultetu, međunarodna nastavna grupa, u Beogradu i student četvrte godine istorije na Filozofskom fakultetu u Novom Sadu. Volontirala je u kampovima organizovanih

od strane MIS-a, bila učesnica Prve beogradske međunarodne nedelje prava, pohađjala kliniku za Izbegličko pravo i pravo azilanata. Govori engleski i italijanski jezik.

MELINA ROKAI

Melina Rokai was born in Belgrade in 1985. She finished her two first years of secondary school in the Fifth Belgrade Gymnasium and the final two in the Lester B. Pearson UWC of the Pacific where she graduated. She is a final year student at the Faculty of Law and, at the same time, a fourth year history student at the Faculty of Philosophy in Novi Sad. Volunteered in camps organized by the MIS organization, was participant of the Belgrade International Law week, attended the Clinic for refugee law and asylum seekers. She speaks English and Italian.

MILORAD JEVTIĆ

Rođen 1986. u Beogradu. Završio Šestu beogradsku gimnaziju. Trenutno student IV godine Katedre za italijanski jezik i književnost Filološkog fakulteta u Beogradu.

MILORAD JEVTIĆ

Born in Belgrade in 1986. Milorad finished VI Belgrade Gymnasium. Currently he is a student of the fourth year of the Department of Italian Language and Literature at Faculty of Philology in Belgrade.

VELJKO SMILJANIĆ

Rođen 14.1.1987. u Požarevcu, gde završava osnovno i srednje obrazovanje. Student IV godine Pravnog Fakulteta, međunarodni smer. Kao najbolji delegat na UNESKO komitetu BIMUN 2008, učestvovalao u projektu Udruženja za Ujedinjene Nacije Srbije „Klimatske promene i Srbija: ka integrisanom pristupu problemu i promeni navika“. Govori tečno engleski jezik, uz rudimentarno znanje ruskog. Interesuje ga društvene nauke uopšte, sa posebnim osvrtom na istoriju, arheologiju, međunarodne odnose i pravo.

Voli prirodu, putovanja, rekreativno se bavi sportom (posebno kosarkom i plivanjem; povremeni planinar), ali i glumom i besedništvom. U slobodno vreme, nije ga nemoguće videti ni za kompjuterom.

VELJKO SMILJANIC

Born in Pozarevac in 1987. , where he completed his primary and secondary education. Currently he is a forth year student of the Faculty of Law. Veljko was elected the best delegate at UNESCO Committee BIMUN 2008, he participated in the project for the United Nations Association of Serbia and Serbian Climate change: towards an integrated approach to the problem and change habits. He is fluent in English and with a rudimentary knowledge of Russian. He is Interested in social science in general, with special emphasis on history, archeology, international relations and law. Veljko loves nature, travel, recreation and sports (especially basketball and swimming, occasional mountaineer), acting and rhetoric. In his spare time, it is not impossible to see him sitting in front of a computer.

ENES STROJIL

Rodjen 30.5.1984 godine u Priboju. Osnovnu skolu završio u Priboju, srednju skolu završio u Sarajevu. Apsolvent Stomatoloske protetike u Beogradu.

ENES STROJIL

Born in 1984 in Priboj. Finished elementary school in Priboj and secondary school in Sarajevo. Currently, Enes is final year student of Dental Prosthetics in Belgrade.

MILENA ŠTRBAC

Rođena 20. juna orvelovske - 1984. godine u Beogradu, gde je završila XIII beogradsku gimnaziju. Diplomirala je na Farmaceutskom fakultetu na Beogradskom univerzitetu. Nekada član mense. U

poslednjih par godina je učestvovala na nekoliko projekata iz oblasti kulture, građanskog društva, omladniške razmene i mirovnih studija u zemlji i svetu. Govori engleski i pokušava da progovori francuski. Voli da putuje.

MILENA ŠTRBAC

Born on 20th June, in the year of Orwell - 1984, where she finished 13th Belgrade high school. She graduated on the Faculty of Pharmacy on Belgrade University. Used to be member of mensa. In last few years, she participated in several projects related to culture, civic society, youth exchange and peace education in country and abroad. She speaks english, and she is trying to speak french. She loves to travel.

SANJA SRZENTIĆ

Rođena je 1984. godine u Beogradu. Trenutno student Biološkog fakulteta na odseku za molekularnu biologiju i fiziologiju.

SANJA SRZENTIĆ

Sanja Srzentić was born in 1984, in Belgrade. Currently she is a student of the Faculty of Biology in Belgrade, Department of Molecular Biology and Physiology.

STEFAN MARKOVIĆ

Rodjen 30.09.1985 u znaku Vage. Živeo u nekoliko država, a da nije promenio adresu stanovanja. Govori par svetskih i nekoliko lokalnih jezika. Solidno se služi rukama u objašnjavanju. Saradnik Istraživačke stanice Petnica. Student petrologije i geochemije na Rudarsko-geološkom fakultetu. Ima aspiracije da završi fakultet.

STEFAN MARKOVIC

Born in 1985 in Loznica, Serbia. Finished Gymnasium Vuk Karadzic in Loznica. Student of petrology and geochemistry at the Faculty of Mining and Geology (Belgrade University). Special interests in biogeochemistry of organic pollutants, global warming, geochemistry of hydrothermal systems and related fields. Speaks perfect Serbian, broken English and bad French.

CIP – Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

316(082)(0.034.2) 341.217(082)(0.034.2) 33(082)(0.034.2)
34(082)(0.034.2) 008(082)(0.034.2) 5/6(082)(0.034.2)

ZBORNİK Beogradske otvorene škole [Elektronski izvor] : radovi
studenata generacija 2008/2009 = Collection of Essays of the Belgrade
Open School : students' essays generation 2008/2009 / [urednik Vladimir
Pavićević]. – Beograd = Belgrade : Beogradska otvorena škola, 2012

Način dostupa (URL): http://www.bos.rs/_cms/uploaded/prelom%20zbornika%202010.indd_1.pdf. – Nasl. sa naslovne strane dokumenta. – Opis izvora dana 06. 08.2012.. – Predgovor / Marinko Vučinić. – Biografije ; biographies. – Napomene i bibliografske reference uz tekst. – Bibliografija uz svaki rad. – Summaries.

ISBN 978-86-83411-59-7

1. Уп. ств. насл.

a) Друштвене науке – Зборници b) Европске интеграције – Зборници
c) Економија – Зборници d) Право – Зборници e) Историја –
Зборници f) Култура – Зборници g) Природне науке – Зборници
COBISS.SR-ID 192726540